ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Вінниця

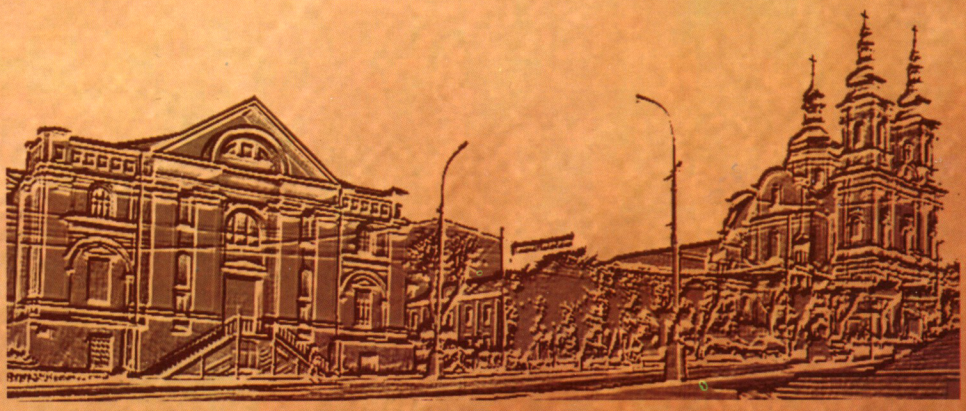

Вінницька обласна державна адміністрація

Вінницька обласна рада

Вінницька міська рада

Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

Обласна робоча група тому Зводу пам'яток історії
та культури Вінницької області

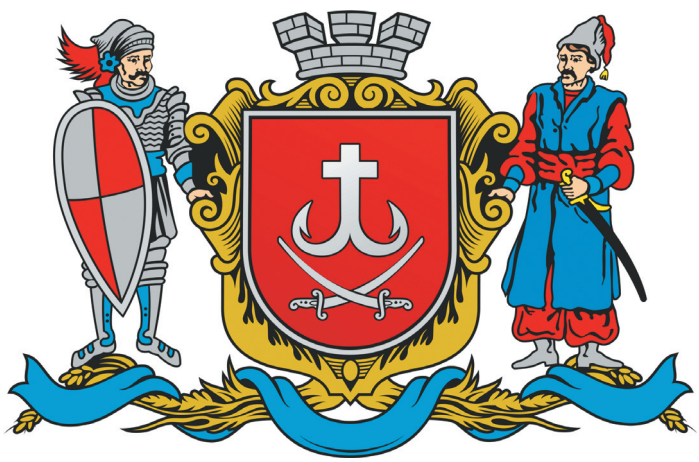

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ
ТОМУ ЗВОДУ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ
УКРАЇНИ У ВІННИЦЬКІЙ ОБЛАСТІ

Ю.А. ЗІНЬКО (головний редактор),
С.М. ВАСИЛЮК (заступник головного редактора),
К.І. ВИСОЦЬКА, С.В. ГОРБУЛІНСЬКИЙ, С.О. ГУСЄВ,
А.О. КАЛІНЧУК (заступник головного редактора),
О.А. КОЛЯСТРУК, П.М. КРАВЧЕНКО, Ю.В. ЛЕГУН,
Н.І. МОРОЗОВА, М.Р. МУДРАЧЕНКО, А.М. ПОДОЛИННИЙ,
М.В. ПОТУПЧИК, С.О. ЦАРЕНКО, Л.П. ЯЩУК

Вінниця
Обласна робоча група тому Зводу пам'яток історії
та культури України у Вінницькій області
2016

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

ВІННИЦЯ

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

А.В. ВОЙНАРОВСЬКИЙ, С.Д. ГАЛЬЧАК, С.О. ГУСЄВ,
Л.М. ДЕНИСОВА, Н.С. ДОБРОВОЛЬСЬКА, Н.М. ДРЕВА,
О.В. ЗІНЬКО, Ю.А. ЗІНЬКО (упорядник), А.О. КАЛІНЧУК,
Т.Р. КАРОЄВА, П.М. КРАВЧЕНКО, О.А. КОЛЯСТРУК,
Ю.В. ЛЕГУН, І.П. МЕЛЬНИЧУК, С.А. МОРГУНОВ,
М.Р. МУДРАЧЕНКО, А.М. ПОДОЛИННИЙ (упорядник),
М.В. ПОТУПЧИК, С.В. СКОЦИК, Є.В. СОВІНСЬКИЙ,
О.В. СОЛЄЙКО, Є.В. ТИМАНОВИЧ, В.А. ТУЧИНСЬКИЙ,
О.Ю. ФЕДОРИШЕН, С.В. ФИЦАЙЛО, С.О. ЦАРЕНКО

Вінниця
Обласна робоча група тому Зводу пам'яток історії
та культури України у Вінницькій області
2016

УДК 94(477.44)
ББК 63.3(4Укр–4Він)лб
П15

Рецензенти:
С.І. Дровозюк — доктор історичних наук, професор;
О.А. Мельничук — доктор історичних наук, професор

Відповідальні за випуск:
Ю.А. Зінько, А.О. Калінчук

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол № 7 від 11 березня 2016 р.)

На першій сторінці книги зображено сучасний герб Вінниці: геральдичний щит, на червоному полі якого — срібний хрест, роздвоєний унизу на гачки (має історичну традицію вживання на міських печатках близько 300 років). Під ними дві срібні схрещені шаблі. Щит увінчаний срібною короною та обрамований золотим картушем. Його підтримують литовський воїн і український козак. Знизу герб доповнює вінок золотого колосся, оповитий блакитною стрічкою.

Срібна корона символізує адміністративний статус Вінниці. Литовський воїн нагадує про заснування міста князями Коріатовичами, а козак — про звитягу Вінницького козацького полку. Золоте колосся відображає красу і багатство подільської землі. Блакитна стрічка — символ річки Південний Буг, на якій розташоване місто. Поєднання цих кольорів відтворює українську національну символіку.

Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Вінниця /
П15 ред. кол. тому Зводу пам'яток іст. та культ. України у Вінницькій обл.: Ю.А. Зінько (гол. ред.), С.М. Василюк (заст. гол. ред.), К.І. Висоцька [та ін.] ; автор. колектив: А.В. Войнаровський, С.Д. Гальчак, С.О. Гусєв [та ін.] ; упоряд.: Ю.А. Зінько, А.М. Подолинний. — Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. — 224, 48, 2 с. : фото, іл.

ISBN 978-966-924-335-5

У виданні поданий матеріал про основні пам'ятки археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва Вінниці. Інформація організована за назвами вулиць міста. Праця є складовою роботи над Зводом пам'яток історії та культури України у Вінницькій області.

Для науковців, освітян, працівників культури, краєзнавців, працівників у галузі туризму, всіх, хто цікавиться і досліджує історію Подільського краю.

УДК 94(477.44)
ББК 63.3(4Укр – 4Він)лб

За повного або часткового використання публікацій книги посилання на видання обов'язкове.

© Обласна робоча група тому Зводу пам'яток історії та культури України у Вінницькій області, 2016

ISBN 978-966-924-335-5

ВІД УПОРЯДНИКІВ

У нове тисячоліття Україна увійшла незалежною, суверенною державою, перед якою постало безліч важливих завдань, зокрема у сфері дослідження, збереження та використання культурної спадщини — пам'яток історії та культури.

Вінниччина багата своєю історичною спадщиною, культурними надбаннями. Тут протягом віків відбувалися значні історичні події, що набували загальноукраїнського, а нерідко і європейського значення. Сьогодні понад п'ять тисяч пам'яток, об'єктів архітектури, пам'ятних знаків, меморіальних дошок увічнюють історичне минуле нашого краю.

Книга «Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Вінниця», що підготовлена дослідницьким колективом науковців та краєзнавців, є результатом реалізації проекту пам'яткоохоронної діяльності в Україні в рамках науково-довідкового видання про нерухомі пам'ятки «Звід пам'яток історії та культури України». У книзі представлені матеріали про основні археологічні й історичні пам'ятки, твори монументального мистецтва та архітектури, що сьогодні репрезентують історико-культурну спадщину Вінниці. При підготовці статей автори опрацювали значну кількість архівних матеріалів, мемуарів, пам'яток особового походження, фахової літератури. Частина інформації вводиться до наукового обігу вперше.

Вінниця — один із найдавніших історичних центрів Східного Поділля. Її історія сягає глибини багатьох віків. Нині Вінниця помітно розвивається, набуває рис сучасного європейського міста. Його пам'ятки, образно кажучи, складають підмурівок будівлі, яку ми називаємо культурною спадщиною.

У розділі «Пам'ятки археології м. Вінниці» подано інформацію про матеріальні свідоцтва життєдіяльності людини з давніх часів, залишки поселень пізнього палеоліту, доби енеоліту, раннього заліза, черняхівської культури, бронзи й середньовіччя, що є безцінним джерелом інформації про зародження і розвиток суспільного життя на теренах краю.

Серед поданих у дослідженні історичних пам'яток — об'єкти, пов'язані з національно-визвольною боротьбою народу протягом віків, місця масових поховань жертв репресій, голодоморів, героїв воєн та воєнних конфліктів, трагедії у Чорнобилі, Героїв «Небесної сотні» та АТО. У різний спосіб у Вінниці вшановано пам'ять багатьох українських історичних діячів, зокрема тих, які у попередні часи або замовчувано, або дискредитовано осудливими політичними ярликами: Богдана Хмельницького, Данила Нечая, Івана Богуна, князів Коріатовичів, Петра Могили, Костянтина Острозького, Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Симона Петлюри.

Історичні пам'ятки представлені описами будинків, архітектурних споруд та комплексів, музеїв-садиб, а також інформацією про архітекторів та власників будинків (особняків), які розглядаються в межах культурної та архітектурної спадщини міста. В розділі міститься інформація про меморіальні дошки видатним вінничанам, пам'ятні знаки, присвячені історичним подіям, та архітектурні об'єкти культурної спадщини, які збереглися і характеризуються ознаками певної культури та стилів, традицій, будівельних технологій.

У виданні широко відображено розвиток науки, освіти, культури, мистецтва на теренах міста в описах споруд вищих навчальних закладів, наукових установ, житлових будинків, інших об'єктів, пов'язаних з життям і творчістю визначних діячів української культури: письменників Степана Руданського, Марка Вовчка, Михайла Коцюбинського, Василя Стуса, театральних діячів Панаса Саксаганського, Миколи Садовського, Амвросія Бучми, Гната Юри, Марії Литвиненко-Вольгемут, діячів кіномистецтва Ігоря Савченка, Артура Войтецького, композиторів Петра Ніщинського, Миколи Леонтовича, науковців Миколи Пирогова, Івана Огієнка, архітекторів Григорія Артинова та багатьох інших.

У процесі підготовки даного видання редколегія та авторський колектив організували додатковий пошук та обстеження пам'яток, які значно ширше і багатогранніше представили історію і культуру міста, аніж це відображали подібні дослідження радянської доби. З цією метою було підготовлено ґрунтовне видання 2011 р. «Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Словникова частина».

Редколегія переконана, що дане науково-довідкове видання зацікавить науковців, освітян, краєзнавців, працівників культури і туризму, всіх, хто цікавиться і досліджує історію нашого краю.

У виданні представлено ілюстративний матеріал. Світлини наочно доповнюють інформацію про пам'ятки міста Вінниці. Отже, перша частина книги містить передмову, кілька вступних статей і статті про пам'ятки. Друга містить фотоматеріали про найважливіші пам'яткові об'єкти. Книга подає також списки джерел та літератури, іменний та постатейний покажчики. З цією метою використано фонди архівів, музеїв, бібліотек, наукових і навчальних закладів Вінниці, Києва та деяких інших міст.

Покажчик статей та іменний складено за абетковим принципом.

Книгу підготовлено обласною редакційною колегією Зводу пам'яток історії та культури Вінницької області. До написання статей було залучено працівників низки закладів та установ, переважно викладачів Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

Належну підтримку при підготовці видання редколегія отримала від обласної та міської держадміністрацій та рад, управлінь культури, архітектури і містобудування.

Наукове редагування здійснювали і надавали методичну допомогу працівники Інституту історії АН України, Інституту археології АН України, Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського, обласного та міського управлінь культури.

Редакційна колегія висловлює подяку авторам, співробітникам бібліотек, архівів, музеїв тощо, викладачам вищих навчальних закладів, краєзнавцям за фахову участь у підготовці цього видання, а також за слушні зауваження і пропозиції, висловлені в процесі рецензування та обговорення рукопису цього науково-довідкового видання.

ВІННИЦЯ — СУЧАСНИЙ АДМІНІСТРАТИВНИЙ, ЕКОНОМІЧНИЙ, ОСВІТНІЙ І КУЛЬТУРНИЙ ЦЕНТР ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

За підсумками історичних досліджень простежено еволюцію освоєння цієї території східними слов'янами з давнього часу та вірогідність поступового формування міста Вінниці з 14 ст. Першою письмовою згадкою про Вінницю вважається повідомлення литовського літопису про перемогу князя Ольгерда над татарами на Синій Воді близько 1362 р. та входження Подільської землі до складу Великого Литовського князівства. Серед низки споруджених у цей час «городів», тобто замків, князями Коріатовичами тут названо і Вінницю. Відтоді Поділлям, окрім південної степової смуги, де ще залишалися татари, правили литовські князі або посаджені ними старости, а вінницьку громаду очолював не отаман, як це було раніше, а війт. За Кревською унією 1385 р. Польща та Литва об'єдналися. Великий литовський князь Ягайло став королем і згодом своє князівство передав під оруду своєму двоюрідному брату Вітовту. Литовсько-руська опозиція на чолі з Вітовтом домоглася збереження Великого Литовського князівства як окремої держави. Великий князь Вітовт (1392–1430 рр.) значно розширив межі князівства між Дністром і Дніпром, дійшовши до Чорного моря. Він поділив Поділля на дві частини, західну та східну, у 1394 р. усунув з Поділля останнього з Коріатовичів і посадив тут намісника.

Після смерті Вітовта великим литовським князем став Свидригайло, молодший брат Ягайла. Він боронив незалежність свого князівства, спираючись зокрема на руську аристократію, але зазнав поразки і незабаром на боці Свидригайла залишилося тільки Східне Поділля.

На степовому порубіжжі Брацлавщини у боротьбі з татарами прославився ще один князь, православний русин Костянтин Острозький, який у 1497 р. отримав від великого литовського князя гетьманську булаву та привілей на посади старости у трьох містах східного Поділля: Брацлаві, Вінниці та Звенигородці. Більше він бував у Вінниці, турбуючись про оборону краю та господарство розлогого Вінницького повіту. Близько 1512 р. він спорудив у місті новий замок. Костянтин Острозький та його нащадки протягом тривалого історичного періоду мали володіння на Східному Поділлі, зокрема його син Ілля у 1522 р. отримав від польського короля Сигізмунда Старого ті ж самі староства, що й батько. Вінницькі міщани зобов'язані були боронити замок і місто і навіть ходити «в поле», утримувати найману сторожу за свій кошт. Східне Поділля не було тоді окремою адміністративною одиницею. Лише у 1566 р. було утворено Брацлавське воєводство з трьома повітами — Брацлавським, Вінницьким та Звенигородським.

Протягом 16 ст. було видано три Литовських статути — кодекси права. В останньому з них ще зберігалися основні засади давньоруського права. Утворення спільної держави поляків і литовців під назвою Річ Посполита (1569 р.) ознаменувало інкорпорацію Брацлавського, Київського та Волинського воєводств до Польської Корони, по суті утворивши автономну територію з неофіційною назвою «Князівство Руське». До унії Брацлавське і Вінницьке староства посідали переважно руські магнати К. Острозький, Р. Сангушко, І. Острозький, С. Пронський, Ф. Сангушко, Б. Корецький, але після 1569 р. більшість старост, окрім О. Балабана, були поляками: Ю. Струсь, О.-В. Калиновський, О. Пясочинський,

А. Калиновський, Я. Одривольський. За старостування Ю. Струся міський центр Вінниці остаточно перенесено на правий берег Бугу, згодом О.-В. Калиновський заснував монастир єзуїтів — майбутнє осердя Мурів — та розбудував новий замок на острові Кемпа. Брацлавське воєводство у складі трьох повітів належало до Речі Посполитої до 1793 р. Еволюція адміністративного ладу відбувалася на шляху зміцнення впливів шляхетського стану. Органами його самоврядування на місцях були сеймики.

У 1598 р. центр Брацлавського воєводства перенесено до Вінниці. За три роки до цього у брацлавців було відібрано магдебурзьке право, адже, межуючи з козацьким степом, Брацлав виявляв непокору. У 1594 р. об'єднані сили козаків і повстанців на чолі з С. Наливайком вигнали з Брацлава міську адміністрацію разом зі старостою. С. Наливайко мав навіть намір перенести політичний і військовий центр козацтва із Запорізької Січі на степові простори між Південним Бугом та Дністром.

Окрім цього, перенесення столиці воєводства з Брацлава до Вінниці було обумовлено й вищим економічним розвитком останньої. Місцева шляхта прагнула поєднати економічний осередок краю з адміністративним і домоглася свого.

За старостування Яна Одривольського Вінниця отримала від короля привілей на магдебурзьке право (1640 р.), отже, міщани відтепер були звільнені з-під замкового присуду, а судилися власним міським судом. Отримали вони й інші права, які знаменували певну автономію вінницької громади, проте в конкретних історичних обставинах була ця автономія неповною і постійно обмежуваною вищою владою.

У ході народно-визвольної війни кінця 16 ст. — першої половини 17 ст. в Україні сформувався новий адміністративний апарат — полковий устрій. Зборівська угода (1649 р.) включила всю Брацлавщину до «території козаків» і застерегла право вписувати до козацького реєстру міських мешканців.

Вінниця з 1648 до 1653 рр. була в складі Кальницького полку, а протягом 1654–67 рр. — його центром. Серед вінницьких полковників цього часу найвідоміші — Остап Гоголь, Іван Богун, Іван Сірко. У переможних боях на теренах сучасної Вінниччини прославився козацький ватажок Максим Кривоніс.

Влада належала козацькій старшині. Податки до скарбниці Речі Посполитої було скасовано, а натомість було уведено свої: для утримання війська, суду та органів управління. Крім полковника, до полкового уряду належали суддя, писар, осавул, обозний і хорунжий. У сотнях військово-адміністративні функції виконували сотники. До складу сотні входило кілька куренів, очолюваних отаманами. Полкова влада поширювалася не лише на козацтво, а й на все населення в межах полку. Найвищим органом місцевого управління була козацька рада. Містами з магдебурзьким правом управляли виборні магістрати; тими, що не мали цього права, — виборні ратуші. На чолі міського управління стояв війт, обраний або призначений гетьманом чи полковником. Владу Речі Посполитої представляв тоді Адам Кисіль, що з 1647 р. очолював Брацлавське, а з 1649 р. ще й Київське воєводство. Під час визвольної війни його маєтки на Поділлі та Волині були розорені.

У період, що дістав назву «Руїна», Україну було поділено вздовж Дніпра на сфери впливу Речі Посполитої і Московії. Восени 1667 р. король Ян Казимир під натиском об'єднаного козацького і турецького війська визнав гетьманську вла-

ду на Правобережній Україні. Гетьман П. Дорошенко 1668 р. погодився на турецький протекторат.

На час повернення польської влади (1714 р.) Брацлавщина стояла знелюдненою. Вінниця втратила позицію економічного осердя регіону, яку вона посідала в 16 ст. — першій половині 17 ст. Вінницькі старости відбирали привілеї у міщан, зводячи їхній юридичний статус до кріпацтва. Місто втратило судову автономію. У відповідь на посилюваний гніт влади і панства на теренах Київщини та Брацлавщини вибухнуло повстання, очолене Палієм, Самусем, Іскрою та Абазином. Вінниця на деякий час переходить під владу повсталих загонів. Далі боротьба тривала у формі безперервних гайдамацьких повстань, які найбільшого розмаху досягли під час Коліївщини 1768 р. Тричі, у 1734, 1750 і 1764 рр., місто опинялося в руках повсталого народу. Події Коліївщини, очолювані М. Залізняком та І. Гонтою, тісно пов'язані зокрема зі Східним Поділлям та Вінницею.

У 1793 р. за другим поділом Польщі Правобережна Україна увійшла до складу Російської імперії. Вінниця стає адміністративним центром Брацлавської губернії, а через три роки — намісництва. У 1795 р. тут було створено самостійну єпархію, яка називалась Брацлавською і Подільською, проте 1799 р. її перевели до Кам'янця-Подільського і перейменували на Подільську і Брацлавську. Ліквідація намісництва весною 1797 р. і утворення замість нього Подільської губернії з центром у Кам'янці-Подільському мали для Вінниці негативні наслідки: вона дістала статус повітового міста.

На початку 1798 р. у Вінниці було введено «Городовое положение», яким до міського стану було зараховано усіх мешканців міста. Органами міського самоврядування стали так звані «Збори міського товариства» та загальна й шестигласна думи. Міським самоврядуванням керували губернські правління і магістрат.

У 1838 р. у Вінниці згідно з царським указом утворено міську думу, якій від магістрату передано лише муніципальні функції. Міський магістрат проіснував до початку широкомасштабних реформ в імперії 1861 р.

У другій половині 19 ст. в історії Вінниці, як і всієї України, починається доба, позначена бурхливим розвитком капіталістичного підприємництва, індустріалізацією та урбанізацією. У зв'язку з цими процесами змінюється структура суспільства та його територіальний розподіл. Серед значних перетворень тієї доби поряд з селянською, військовою і судовою окреме місце посіла реформа місцевого управління. Її було здійснено відповідно до виданого у 1870 р. загальноросійського «Городового положения», спрямованого на узгодження адміністративного устрою в містах з реальними проблемами міського життя. Було скасовано становий принцип представництва в думі і введено принцип майнового цензу. Отже, у Вінниці почало діяти міське самоврядування, що складалося з обраних заможними громадянами думських гласних, яке залишалося під контролем губернської адміністрації. Виконавчим органом у міському управлінні була міська управа, що обиралася думою. На чолі управи стояв міський голова. Гласні обиралися на чотири роки.

У 1917 р. центр Подільської губернії змінює місце свого перебування на Вінницю. Лютнева революція 1917 р. в Росії привела до влади Тимчасовий уряд країни. Уже в березні цього року в Києві було утворено Українську Центральну Раду. На початку травня у Вінниці обрано Подільську губернську раду та її

голову Д.В. Марковича. Натомість Тимчасовий уряд затвердив в Україні комісарів, обраних на місцях, і в червні посаду подільського губернського комісара посів М.А. Стаховський, посаду вінницького комісара обійняв В. Боржковський. Таким чином, в Україні виникло двовладдя, яке тривало до осені. 20 листопада Центральна Рада проголосила Українську Народну Республіку (УНР). Підривна діяльність більшовиків дозволила їм двічі захопити владу у Вінниці (жовтень-листопад 1917 р. і січень-лютий 1918 р.), проте втримати її вони не зуміли. За Гетьманату (квітень-грудень 1918 р.) замість посад губернських та повітових комісарів уведено посади відповідних старост. З 19 травня губернським старостою на Поділлі став С.І. Кисельов, а повітовим — П. Ренненкампф, пізніше — П. Гусаков. Після падіння гетьманського режиму влада в Україні перейшла до Директорії. Вінниччина стала першим краєм в Україні, де вдалося встановити владу Директорії УНР, до того ж безкровним шляхом. У цю добу Вінниця кілька разів була місцем тимчасового перебування українського уряду: 15 листопада — 19 грудня 1918 р., 2 лютого — 6 березня 1919 р., 6 вересня — 6 жовтня 1919 р., 11 травня — 7 червня 1920 р.

Становлення більшовицької влади проходило в умовах жорстокої боротьби з українським військом, численними повстанськими загонами, усім народним рухом опору. Більшовики розкручують маховик репресій, 1919 р. створюють Подільську губернську надзвичайну комісію по боротьбі з контрреволюцією і Подільський губернський революційний комітет. 1920 р. у Вінниці з'явився один з перших концтаборів, зініційованих В. Леніним. Тут діяли губком КП(б)У та губвиконком, запроваджувалися військовий стан, система заручництва і відповідачів, губернська надзвичайна «трійка». Подільська губернія увійшла в зону відповідальності Київського військового округу. При начальниках губернської та повітових дільниць (здебільшого були це командири дислокованих тут військових частин) діяли постійні наради, постанови та рішення яких були обов'язковими для місцевих органів влади. У цю добу почали впроваджуватися економічна система, відома як «політика воєнного комунізму». Наступні репресії пов'язані з періодом, що його умовно названо «непівським» (1923–29 рр.). Саме цього часу формується законодавча база для так званої «адміністративної висилки», а в 1927 р. було прийнято новий кримінальний кодекс, за яким передбачено розстріл у 46 випадках. Територія Вінницької області в перші роки радянської влади співпадала з кордонами Подільської губернії, яка існувала з 1793 р. У 1923 р. територія цієї губернії була поділена на Вінницький, Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський, Проскурівський, Гайсинський і Тульчинський округи, які в свою чергу складалися з районів. 3 червня 1925 р. на підставі постанови ВУЦВК губернії були ліквідовані. В липні 1930 р. округи ліквідували і був здійснений перехід на районну систему управління. В лютому 1932 р. була створена Вінницька область у складі 69 районів. Кількість районів в області часто змінювалася. Нині їх 27.

Передвоєнні тридцяті роки були одними з найсуперечливіших та найтрагічніших сторінок у історії Вінниці та області. Насильницька колективізація, голодомор 1932–33 рр., репресії і загибель мільйонів були поєднані з прискореним індустріальним розвитком за умов створеної командно-адміністративної системи та впровадження директивних, позаекономічних методів управління економікою.

У період Другої світової війни Вінниця перебувала під нацистською окупацією майже три роки: з 19 липня 1941 р. по 20 березня 1944 р. Територія області була поділена між двома адміністративними утвореннями. Південну частину загарбники передали своїй союзниці Румунії. Ця частина мала назву Трансністрії. Решта території області ввійшла до Райхкомісаріату України в складі двох округів: Волинь і Поділля та Житомир. Округи поділялися на гебіти, а ті — на райони. Під Вінницею було збудовано ставку Гітлера «Вервольф». У місті містилася окупаційна адміністрація — резиденція гебітскомісара. Про величезні демографічні втрати України, в тому числі й Вінниччини, у 1930–50-і рр. свідчать цифри двох переписів населення: у 1930 р. кількість мешканців республіки складала 41 млн. 776 тис., в 1959 р. майже стільки ж.

Та ж сама командно-адміністративна система, що й у тридцяті роки, діяла і в екстремальних умовах повоєнного часу. У квітні 1945 р. Вінниця була поділена на три міські райони: Ленінський, Свердловський і Кіровський. У 1957 р. була проведена реорганізація управління промисловістю і будівництвом. Замість міністерств і відомств керівництво підприємствами країни почали здійснювати Ради народного господарства економічно-адміністративних районів. Вінниця в 1957 р. стала центром економічно-адміністративного району, до складу якого ввійшла Вінницька і Хмельницька обл. В 1962 р. місцевий раднаргосп було перетворено на укрупнений Подільський економічний адміністративний район, до складу якого, крім Вінницької і Хмельницької обл., увійшли Чернівецька і Тернопільська. У середині 1960-х рр. держава повернулася до галузевого принципу керівництва замість раднаргоспів.

Перші роки незалежності для Вінниці, як і для всієї України, були важкими. Усе ж соціально-економічно ситуація в місті з початком 21-го ст. стала поступово покращуватися. Після проголошення незалежності України з кожним роком зростала активність політичних партій і громадських організацій, яскравим проявом якої стали вибори міського голови: перші 1992 р. та наступні. На трьох виборах поспіль перемагав Д. Дворкіс. У зв'язку з його призначенням головою Вінницької обласної державної адміністрації у липні 1999 р. обов'язки голови міської ради виконував Д. Седой. Далі головами обиралися В. Ваховський (2000–02 рр.), О. Домбровський (2002–05 рр.), з лютого 2005 р. обов'язки міського голови виконував В. Козак, потім В. Гройсман, який з 2006 по 2014 рр. був обраний головою. У 2015 р. головою обрано С. Моргунова.

Сучасна Вінниця розташована на обох берегах Південного Бугу і тягнеться уздовж його течії майже на десять кілометрів, займаючи територію 114 кв. км. Місто належить до кращих озеленених міст України. Загальна площа зелених насаджень у межах міста становить близько 3,4 тис. га. Рівень озеленення міста значно перевищує норму: на одного мешканця Вінниці припадає близько 88 кв. м. зелених насаджень при нормі 75 кв. м. У місті шість парків загальною площею 232 га, воно оточено лісами та лісопарками обсягом 300 га. Щорічно у ньому висаджують до 20 тис. дерев та 15 тис. кущів. Ця особливість зокрема дає можливість означити п'ять мікрокліматичних районів міста: центральний (правобережний), що має щільну забудову, але й містить Центральний парк культури і відпочинку; другий район (західний) у складі двох житлових масивів: Вишеньки і Слов'янки, де з одного боку тягнеться ліс, а з іншого водоймище з парком ім. Дружби народів. Третій район (лівобережний) носить назву Старе місто,

для якого характерні індивідуальні забудови та велика кількість садків. Четвертий район (теж лівобережний) — Замостя має найбільшу кількість промислових об'єктів. І п'ятий — район уздовж долини Південного Бугу, що ділить місто на західну і східну частини. Тут є Сабарівське водосховище, будинки відпочинку, чимало зелених насаджень, садів і парків, в т.ч. й П'ятничанський.

З кожним роком зростає чисельність населення Вінниці, яке нині складає понад 373 тис. мешканців. За останнім Всеукраїнським переписом населення українці складають від загальної кількості мешканців міста 87,2 %, росіяни — 10,2 %, євреї — 0,5 %, поляки — 0,4 %, білоруси — 0,4 %, молдавани — 0,1 % та представники інших національностей — 1,2 %.

Вінниця — значний індустріальний центр області, у ній діють 178 промислових підприємств, серед них такі, що мають вагомі обсяги виробництва, а саме: ПАТ «Вінницький + олійножировий комбінат», ПАТ «Маяк», ПАТ «Вінницька кондитерська фабрика «РОШЕН», ПАТ «Вінницький молочний завод «РОШЕН», Група компаній «Вінницький агрегатний завод», ТОВ «АГРАНА Фрут Україна», ДП «Вінницятрансприлад», ДП «Вінницький завод «Кристал», ДП «Науково-виробниче об'єднання «Форт», ДП «45 експериментальний механічний завод» та інші.

Місто має достатню енергетичну базу, будівельну індустрію (149 будівельних підприємств). На 1 січня 2015 р. житловий фонд міста становив 7794 тис. кв. м. загальної площі. У середньому на одного мешканця Вінниці у 2014 р. припадало 20,4 кв. м. загальної площі.

Вінниця — розвинений транспортний вузол, складовими частинами якого є залізничний, автомобільний, повітряний та громадський. Місцевий оновлений аеропорт обслуговує регулярні та чартерні рейси в Україні, Польщі, Ізраїлі, Туреччині. Залізнична станція Вінниця розташована між значними вузловими станціями Козятин та Жмеринка, через які проходять за добу чимало пасажирських та вантажних потягів у різних напрямках Україною та за її межі. Про розгалуженість автопасажирських перевезень свідчать наявність трьох автовокзалів: центрального, західного та східного. Вінниця має зв'язок автобусними лініями з усіма містами області, з сусідніми областями та великими містами, передусім зі столицею України — Києвом (відстань до столиці 266 км).

У межах міста за 2015 р. підприємствами автомобільного транспорту перевезено 49 млн. пасажирів. У порівняні з попереднім роком загальні обсяги пасажирських автоперевезень збільшилися на 7,3 %. Пасажирооборот становив 532,9 млн. пасажиро-кілометрів.

Місто має розвинені інженерні комунікації: водогін (протяжністю 592 км), каналізація (протяжністю 516 км), теплопостачання (протяжністю 255 км).

Вінниця — навчальний і культурний центр Поділля. Сьогодні у місті діють 43 денні загальноосвітні навчальні заклади, в яких навчається 36 тис. учнів, 4 приватні школи (0,4 тис. учнів), одна вечірня школа (0,3 тис. учнів). Система професійно-технічної освіти міста охоплює 10 професійно-технічних навчальних закладів з контингентом 5,5 тис. учнів. Підготовку фахівців з вищою освітою у Вінниці здійснюють 14 вищих навчальних закладів, з яких 8 I–II рівнів акредитації та 6 закладів III–IV рівня. Їхній розподіл за типами такий: 1 училище, 5 коледжів, 2 інститути, 6 університетів. Чотири університети мають статус національних — медичний, аграрний, технічний, а також від нещодавнього часу — Донецький. У них навчається майже 40 тис. студентів. У місті зосереджено основну

кількість наукових працівників області (включно з науково-педагогічними кадрами вищих навчальних закладів, де проводять дослідницьку роботу кафедри і лабораторії).

Вінниця має належну мережу культурно-освітніх закладів: близько 25 музеїв, серед яких — краєзнавчий, художній, гончарного мистецтва, музеї М.І. Пирогова та М.М. Коцюбинського, 2 театри — музично-драматичний ім. М. Садовського і ляльковий, філармонію, 17 клубних закладів, 4 кінозали, 34 бібліотеки, обласні відділення Спілок письменників, художників, журналістів, майстрів народного мистецтва, хореографів, краєзнавців.

Вінниця — туристичний центр області, в якому зосереджено пам'ятки історії та культури не лише місцевого, а й загальноукраїнського значення. Мережа суб'єктів туристичної діяльності міста у 2015 р. становила 55 одиниць. Кількість туристів, обслуговуваних суб'єктами туристичної діяльності протягом 2015 р., становила 21 тис. осіб. У місті функціонує 30 готелів та аналогічних засобів розміщення на 1,5 тис. кімнат.

Сьогодні на території Вінниці зафіксовано понад 350 пам'яток археології, історії, архітектури, монументального мистецтва.

С.А. Моргунов, А.М. Подолинний

Джерела та література:

Вечерський, В. Історико-містобудівні дослідження: Васильків, Вінниця, Горлівка, Ізмаїл / В. Вечерський. — Київ, 2011. — 356 с.

Вінниця : іст. нарис / гол. ред. А.М. Подолинний. — Вінниця, 2007. — 280 с.

Історія української культури : у 5 т. — Київ, 2001. — Т. 2, 4.

Михайлина, П.В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569–1654 рр.) / П.В. Михайлина. — Київ, 1975.

Отамановський, В.Д. Вінниця в XIV–XVII століття : іст. дослідж. / В.Д. Отамановський. — Вінниця, 1993. — 462 с.

Петренко, О. Історія адміністративно-територіального устрою Вінниччини від найдавніших часів до сучасності / О. Петренко. — Вінниця, 2008. — 56 с.

Східне Поділля в добу Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського : зб. документів. — Вінниця, 2008. — 284 с.

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ м. ВІННИЦІ

Територія Середнього Побужжя вперше була заселена у добу пізнього палеоліту (40–10 тис. рр. тому). Невеликі громади мисливців на північного оленя та мамонта почали переселятися у Побужжя з районів середньої течії Дністра, де їх стоянки досить широко відомі. Для своїх стійбищ вони обирали, здебільшого, високі надзаплавні тераси повноводних рік, що сприяло веденню ранніх форм господарства (полювання, збиральництво). Саме таким вимогам відповідала місцина у Вінниці в районі сучасної вулиці Вишневий узвіз, на правому високому березі Південного Бугу, поблизу гирла річки Вишеньки. В середині 1960-х рр. тут було знайдено характерні для пізнього палеоліту (епоха мустьє) ножеподібні знаряддя праці з кременю. Стаціонарних розкопок на стоянці не проводилося, а сучасні археологічні обстеження з метою перевірки даних піввікової давнини успіху не мали, оскільки територія пам'ятки цілком забудована приватними будинками.

У наступний історичний період кам'яного віку (епоха мезоліту, 10–6 тис. до н. е.) територія Вінниці, як і всього Середнього Побужжя, певно, не була густо заселена. У цей час на євразійському континенті припинилися періодичні зледеніння, почали формуватися близькі до сучасних природні умови — гідромережа, флора та фауна, температурний режим. З настанням так званого кліматичного оптимуму (6000–2500 рр. до н. е.) люди перейшли від привласнюючих до відтворюючих форм господарювання зі спеціалізаціями у землеробстві та тваринництві. Щоправда, спочатку вирощування культурних рослин і розведення худоби не відігравало значної економічної ролі, а лише доповнювало традиційні заняття — полювання, збиральництво та рибальство. Однак цей крок мав важливе історичне значення для переходу давнього населення від мандрівного способу життя до осілості. В науці він отримав назву «неолітична революція».

Поява у Середньому Побужжі першого ранньоземлеробського населення пов'язана з просуванням племен Буго-Дністровської неолітичної культури з Подністров'я та з Нижнього Надбужжя. Їх поселення виявлені та частково досліджені вище і нижче за течією Південного Бугу щодо Вінниці. Окремі джерела містять інформацію про те, що й на території міста знайдено неолітичні матеріали 6–5 тис. до н. е., однак про які конкретно археологічні об'єкти міської чи приміської зони йдеться і де вони розташовані досі встановити не вдалося. Зазвичай, бугодністровці оселялися на берегах річок, на низинних надзаплавних терасах, на заплавних підвищеннях. Багатолітня забудова міської набережної, спорудження мостів, земельні роботи довкола острова Кемпа та підвищення урізу води Південного Бугу в зв'язку зі спорудженням Сабарівської ГЕС, швидше за все, зруйнували неолітичні поселення, які цілком могли тут існувати.

Кількість стародавніх пам'яток Вінниці зростає за доби енеоліту (4–3 тис. до н. е.). У цей час Середнє Побужжя інтенсивно освоюється населенням широковідомої трипільської культури. Носії цієї культури на досить високому рівні займалися землеробством, розводили дрібну і велику рогату худобу, мали значні здобутки у гончарстві, ткацтві, техніці обробки кременю тощо.

Вони ладнували поселення на мисоподібних пагорбах на берегах рік, будуючи заглиблені та наземні глинобитно-каркасні житла. В межах сучасної Вінниці відомі шість різночасових пам'яток Трипілля. Перша інформація про трипільське поселення поблизу Сабарівської ГЕС, яке археолог І.І. Заєць відніс до розвинутого етапу культури (4–3 тис. до н. е.), надійшла ще в часи Другої світової війни. Про інше трипільське селище у Вінниці (Вінниця-1), що розташоване на пагорбі ліворуч мосту на Старе місто, науковцям стало відомо наприкінці 1960-х рр. завдяки обстеженням краєзнавця А.В. Кучерука. Він зібрав колекцію кераміки та знарядь праці з цієї пам'ятки, а окремі знахідки навіть якось потрапили до фондів Національного музею історії України у м. Києві. Останні три десятиліття ранньотрипільське поселення Вінниця-1 неодноразово вивчали археологи шляхом шурфовки та збиранням підйомного матеріалу. Вдалося встановити, що селище розташовувалося у північно-західній частині високого пагорба лівого берега Південного Бугу. Більша його частина наприкінці 19 ст. була знищена гранітним кар'єром та пошкоджена прокладанням заглибленого провулку від теперішньої вулиці Замкової, розбудовою садиб місцевих жителів і облаштуванням на поселенському пагорбі кладовища. Загалом, поселення Вінниця-1 належить до найпізніших фаз раннього етапу AII — початку середнього етапу BI Трипілля (рубіж 5–4 тис. до н. е.) і доповнює знання про шляхи заселення та етапи розвитку трипільської культури в Середньому Побужжі в цілому.

Важливо зазначити, що неподалік від поселення Вінниця-1 у 2004 р. відкрито залишки ще одного ранньотрипільського поселення (Вінниця-2). Воно міститься на території приватних садиб №№ 60–70 по ліву руку вул. У. Кармалюка. За останні десятиліття будівельні роботи значно видозмінили місцеву топографію і суттєво пошкодили культурний шар пам'ятки. Вірогідно, поселення розташовувалося на мисоподібному підвищенні (5–10 м над сучасним рівнем води) лівого берега Південного Бугу, праворуч гирла р. Віннички. Обидва селища могли існувати поряд в один час лише за особливо сприятливих обставин, зокрема достатньої кількості природних ресурсів. Факт близького сусідства трипільських поселень, що є рідкістю, заслуговує на ґрунтовне спеціальне дослідження, тому матеріали з Вінниці у цьому сенсі вкрай важливі.

Залишки трипільських поселень більш пізніх етапів розвитку культури виявлено ще у трьох місцях: на підвищеннях лівого (територія лікарні ім. О. Ющенка) і правого (неподалік від вищезгаданої пізньопалеолітичної стоянки) берегів гирла Вишеньки, також на південно-західній околиці міста, на першій надзаплавній терасі лівого берега Вишеньки (обабіч Барського шосе). Спеціальних стаціонарних розкопок на зазначених пам'ятках не проведено.

Поселень бронзового віку (2 тис. до н.е.) у Вінниці відомо два — на лівому березі Південного Бугу, в районі гуманітарно-педагогічного коледжу, та у південно-західній частині міста, в районі Сабарова, на високому правому березі р. Вишенька, на місці впадіння в Південний Буг (дослідження М.В. Потупчика). Пам'ятки репрезентовані невеликою кількістю фрагментів характерної ліпної кераміки чорно-коричневих відтінків. Однозначно культурну належність не встановлено. Загалом, у цей час у Середньому Побужжі мешкали носії пізньобронзової білогрудівської культури, датованої 11–9 ст. до н. е.

На рубежі 1 тис. до н. е. на зміну епосі міді-бронзи прийшов ранній залізний вік. Його головною ознакою стало поширення виробів із заліза, спочатку низькопробного (криця), затим — більш якісного ґатунку. На ранніх етапах цього історичного періоду залізо ще не відігравало провідної ролі. В ужитку все ще залишалося чимало предметів з кременю, рогу-кістки та бронзи. Втім, роль цього металу переоцінити важко. Вочевидь, особливого значення набуло залізне озброєння та землеробські знаряддя праці. Від часів бронзи спостерігається певне зростання військового протистояння між окремими групами людей, що й призвело до появи перших на території України великих земляних укріплень — городищ. Найраніше городища почали будувати носії чорноліської археологічної культури (10–8 ст. до н. е.), поширеної в Лісостеповому Правобережжі від Дніпра до Дністра. Є чорноліські пам'ятки й у Вінниці. Це невеликі селища, залишки яких зафіксовані під час археологічних розкопок черняхівського поселення на західних околицях міста, ліворуч автошляху на Бар, на високому лівому березі р. Вишенька в районі обласної психоневрологічної лікарні ім. О. Ющенка (поселення частково зруйноване будівництвом фабрики «Ветеран») та у південно-західній частині міста, в районі перехрестя вул. Келецької і М. Ващука. У 1992–94 рр. на цьому поселенні проводились розкопки, під час яких було виявлено рештки трьох напівземлянкових та одного наземного жител, хліва, культової споруди. Археологічний матеріал репрезентований ліпними горщиками тюльпаноподібної форми, мисками, черпаками і кубками, оздобленими характерним заглибленим орнаментом. Серед знахідок також присутні сферична кам'яна булава, зернотерки, інші речі. Автор розкопок Ю.М. Бойко відніс цю пам'ятку саме до пізнього етапу чорноліської культури.

Найяскравішою культурою раннього залізного віку є скіфська (7–4 ст. до н. е.). Варто розрізняти власне етнічну культуру прийшлих іраномовних скіфів, які кочували у степовому Надчорномор'ї, та культуру місцевого населення скіфського часу Лісостепової смуги Правобережжя. Це населення, корені якого сягають ще часів бронзи, вело переважно осілий землеробський спосіб життя. Однак вплив на них скіфів, і далеко не завжди мирний, був досить відчутний.

У Середньому Побужжі дослідники-скіфологи уже давно виділили окрему групу пам'яток скіфського часу — східноподільську, що тепер набуло широкого визнання. Групу визначають підкурганні поховання, городища із складною системою валів і поселення, на яких знайдено коричневого та темно-сірого кольорів ліпні тюльпаноподібні горщики з оздобленням у вигляді тиснутих пальцями валиків, а також чудові лощені миски, кубки, черпаки. Щодо поселень, то у Вінниці такі знайдені на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Південний Буг (поблизу гуманітарно-педагогічного коледжу), неподалік того ж таки черняхівського поселення обабіч Барського шосе та у південно-західній частині міста, на лівому березі р. Вишенька, поряд з перехрестям вул. Андрія Первозванного і М. Ващука.

Городищ скіфського часу поблизу Вінниці відомо два. Найкраще вивчене велике земляне укріплення у Сабарові, яке так і називають «Сабарівське» або «Лучанське» (поряд с. Лука-Мелешківська). Воно міститься на стрімкому ліво-

му березі Південного Бугу, неподалік від «каменя Коцюбинського». Городище утворене системою ровів та земляних валів з напільного боку (східні, південні, західні румби). З північного боку, де берег стрімкий і скелястий, укріплення відсутні. У зовнішньому валу розташовано четверо вхідних воріт. Всередині укріплення насипано два менших дугоподібних вали, вигнутих до напільного боку. Загальні габарити городища, за уточненими даними, становлять 270×360 м. Сабарівське городище, збудоване населенням скіфського часу, неодноразово використовували стародавні слов'яни та русичі. Два невеликих внутрішніх вали вказують саме про це.

Мало хто з дослідників звертав увагу на те, що на сусідньому пагорбі, нижче за течією ріки, навпроти сезонної пристані для міського катера, розташоване недобудоване городище. Потужний вал та рів, аналогічний за габаритами до попередньо описаного городища, дугою простягається на 290 м вздовж західного яру.

Друге городище скіфського часу, як вважали окремі дослідники, розташоване в районі обласної психоневрологічної лікарні ім. О. Ющенка, на високому мисі, утвореному правим берегом р. Південний Буг і лівим берегом гирла р. Вишенька. Це відоме городище давньоруського часу, про що йтиметься нижче. Можливо, судячи за знахідками посуду тюльпаноподібної форми із защіпками та проколами під вінцями, тут розташовувалось не класичне городище з потужними валами та ровами, а укріплене поселення раннього скіфського часу, яке було зруйноване будівництвом давньоруського городища.

З 2 по 5 ст. н.е. на Правобережній Україні динамічно розвивається черняхівська археологічна культура. Її вивчення має особливе значення для встановлення етнічних коренів слов'янства, оскільки частина дослідників під поняттям «черняхівська культура» розуміють різноманітне переплетення ранньослов'янських (венедських), германських, пізньоскіфських, сарматських та фракійських культурних рис. Наприкінці 2 ст. н.е. готські племена, переселившись зі Скандинавії, проникли на територію сучасного Поділля і, підкоривши венедські племена, частково осіли тут. У Побужжі переселенці залишили пам'ятки «чистої» готсько-вельбарської культури, що у більшій чи меншій мірі вплинуло на подальший культурний розвиток місцевого населення. Такий вплив яскраво спостерігається у археологічних матеріалах черняхівського поселення, розташованого на західній околиці Вінниці, на низькому березі р. Вишеньки, ліворуч Барського шосе. Археологи Б.В. Магомедов та М.Є. Левада, проводячи тут розкопки у 1991–92 рр., дослідили два наземних так званих «довгих» глинобитних житла, кілька відкритих вогнищ і дуже пошкоджений невеликий гончарний горн без паливного каналу. Загалом, дослідники пам'ятки вважають, що тут, на околицях Вінниці, у другій половині 3–4 ст. мешкало стародавнє населення, яке зазнало впливу з боку германських племен готського племінного союзу.

В околицях сучасної Вінниці добре простежена присутність східнослов'янського та ранньоруського населення, яке оселилось тут наприкінці 1 — на початку 2 тис. Одне з поселень 10–11 ст. розташовувалося неподалік від сучасної території гуманітарно-педагогічного коледжу (ближче до лісу). Селище стаціонарно не розкопувалося.

Наростаюча загроза з боку печенігів і половців примусила осілі землеробські племена захищатися у земляних укріпленнях. Так, на високому береговому мисі поблизу лікарні ім. О. Ющенка швидше за все уличі спорудили вищезгадане невелике городище. З напільного боку воно відділялося валом. Загальні розміри укріплення становлять 100×115 м. Вірогідно, це городище-форпост існувало й у 13–15 ст. За давньоруською традицією його додатково укріплювали дерев'яними клітями із заповненням обпаленою глиною і землею, що зафіксовано розвідковими розкопками у 2006 р. археологом Л.І. Виногродською.

На завершення згадаємо два кургани, що розташовані в північних околицях Вінниці, за П'ятничанами. Їх розкопки не проводились, тому культурну належність не встановлено.

Така загальна характеристика виявлених і обстежених археологічних пам'яток м. Вінниці. Стан збереженості переважної більшості з них поганий, деякі об'єкти старовини знищені практично повністю. Окрім стаціонарних розкопок черняхівського поселення на південно-західних околицях Вінниці, усі згадані пам'ятки належним чином не розкопувалися. Нагальною залишається проблема ґрунтовного вивчення та збереження археологічної спадщини як неоціненного джерела з історії та культури краю.

С.О. Гусєв

Джерела та література:

Артамонов, М.І. Південно-подільська експедиція / М.І. Артамонов // Археол. пам'ятки. — Київ, 1949. — Т. 1. — С. 261.

Археологія Української РСР : в 3 т. — Київ, 1971. — Т. 2. — С. 94–97.

Баран, В.Д. Проблеми етнокультурного розвитку на території України в І тис. н.е. / В.Д. Баран // Давня і середньовічна історія України. — Кам'янець-Подільський, 2000. — С. 127–136.

Березовець, Т.Д. Розвідка у верхів'ях р. Південного Бугу / Т.Д. Березовець // Археол. пам'ятки. — Київ, 1952. — Т. 3. — С. 214.

Бойко, Ю.Н. Селище раннего железного века Вишенка-2 (восточный участок) / Ю.Н. Бойко // Пам'ятки Поділля : наук. зб. — Вінниця, 1994. — Вип. 1. — 40 с.

Воловик, В.П. Заснування міста Вінниці: наукові пошуки, гіпотези / В.П. Воловик // Вінниця: минуле і сучасне : матеріали 1-ї іст.-краєзнав. конф. — Вінниця, 1993. — С. 7.

Гусєв, С.О. Трипільські поселення у м. Вінниці / С.О. Гусєв, В.А. Косаківський // Вінниччина: минуле та сьогодення : краєзнав. дослідж. : матеріали 20-ї Вінниц. наук. іст.-краєзнав. конф. 27–28 жовт. 2005 р. — Вінниця, 2005. — С. 57–60.

Етнічна історія давньої України. — Київ, 2000. — С. 153–163.

Заец, И.И. Трипольская культура этапов В-II, С-I на Южном Буге и Днестре / И.И. Заец // Археол. исследования на Украине в 1976–1977 гг. : тез. докл. — Ужгород, 1978. — С. 43.

Ильинская, В.А. Скифия VII–IV вв. до н.э. / В.А. Ильинская, А.И. Тереножкин. — Киев, 1983.

Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. — Київ, 1972. — С. 76.

Магомедов, Б.В. Черняхівське поселення Вишенька-1 у м. Вінниці / Б.В. Магомедов, М.Є. Левада // Поділ. старовина / Вінниц. обл. краєзнав. музей. — Вінниця, 1993. — Вип. 1. — С. 131, 45 : Рис. 10.

Науковий архів Інституту археології НАН України, 1946/12, ф. е. № 520. Артамонов М.И. Археологические пам'ятники Южной Подолии (по материалам Южно-Подольской экспедиции 1946 г.).

Потупчик, М.В. З історії формування археологічної колекції Вінницького краєзнавчого музею / М.В. Потупчик, М.Є. Потупчик // Поділ. старовина : наук. зб. / Вінниц. обл. краєзнав. музей. — Вінниця, 1998. — Вып. 2. — С. 21.

Сецинский, Е. Археологическая карта Подольской губернии / Е. Сецинский // Тр. 11-го археол. съезда в Киеве 1899 г. — Москва, 1901. — Т. 1. — С. 231.

Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. — Тернопіль, 2004. — Т. 1. — 696 с.

Хавлюк, П.И. Стоянки развитого неолита в северной части среднего течения Южного Буга / П.И. Хавлюк // КСИИМК. — 1959. — Вып. 75. — С. 169–173.

Хавлюк, П.І. Вінниця та її околиці в давнину / П.І. Хавлюк // Вінниця: минуле і сучасне : матеріали 2-ї іст.-краєзнав. конф., присвяч. 50-річчю визволення м. Вінниці від нім.-фашист. загарбників. — Вінниця, 1994. — С. 7, 8.

Якубенко, О.О. Випадкові знахідки доби енеоліту — раннього залізного віку / О.О. Якубенко, Ю.В. Панченко // Археол. відкриття в Україні 1998–1999 рр. — Киев, 1999. — С. 57.

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ У ВІННИЦІ. ДОСЛІДНИЦЬКІ ПРАКТИКИ: МИНУЛЕ ТА СУЧАСНЕ

Пам'ятки історії — один із видів історико-культурної спадщини, що включає в себе розташовані просто неба матеріальні об'єкти (будинки, споруди, поховання, природні утворення) та їх комплекси, а також локалізовані території (пам'ятні місця природного та антропогенного характеру), які є реальними свідками історичних подій і явищ, життя та діяльності відомих діячів і носіями інформації загальнолюдського й етнонаціонального значення про всі сфери суспільно-політичного, економічного, культурного й духовного розвитку народів і кожної країни — державний устрій і громадсько-політичне життя, соціальні й національно-визвольні рухи, історію воєн і війська, виробництва і техніки, науки, освіти, культури, релігійного і церковного життя.

Пам'ятки історії є активним фактором формування того соціокультурного простору, в якому живе людина, де визначаються його ідеали, духовні потреби, ціннісні орієнтири. Поважне ставлення до пам'яток визначає рівень розвитку суспільної історичної свідомості, що є умовою стабільності та сталості соціального життя. Культурна спадщина активно впливає на історичну свідомість людини та суспільства, допомагаючи зрозуміти зв'язок минулого, сьогоднішнього та майбутнього. Чим більше цінностей минулого, поряд з новими культурними досягненнями, живе у сучасній культурі, тим краще людина розуміє зв'язок поколінь, єдність культурно-історичного процесу. Водночас ставлення до культурної спадщини не може визначатися абсолютизацією культурних досягнень минулого. Успадкування передбачає не лише використання, а й критичне засвоєння культурних цінностей, включення їх у простір сучасної культури, можливість розвитку досягнутого попередніми поколіннями. На кожному новому етапі розвитку людство не лише засвоює культурну спадщину, а й творить її. Цінності, що створюються сьогодні, якщо їхній аксіологічний сенс буде зрозумілий та необхідний новим поколінням, завтра органічно увійдуть у культурну спадщину майбутнього.

Не існує суспільств, які не були б стурбовані «правильним» трактуванням своєї історії. Історичні пошуки і сама історична пам'ять знаходять своє відображення зокрема у громадських практиках й нормах, на які здатна впливати держава. Тоді влада монополізує право акцентувати увагу на певних моментах історії та замовчувати або маргіналізувати інші. Держава здатна обмежити доступ до «місць пам'яті» (за термінологією історика П. Нора), визначити той набір знань про історію, якими має володіти кожний громадянин шляхом створення єдиних стандартів освіти. Але цьому може завадити пам'ятка історії, яка здатна візуалізувати образ «місця пам'яті». Вона може стати символом, який зшиває, об'єднує різні події в єдине ціле епохи. Вона маркує міський простір, але вона не має характеру «обов'язковості», притаманної шкільній програмі, тому стає важливим її сприйняття городянами. Сукупність пам'яток історії репрезентує місто, яке у такий спосіб виступає як колективний досвід — історичні та соціальні асоціації грають велику роль у розпізнанні міського простору, формуванні ідентичності його мешканців.

* * *

У Вінниці перші пам'яткоохоронні дії щодо пам'яток історії можна віднести до останньої чверті 19 ст., коли на загальній хвилі зацікавленості минулим у Російській імперії започаткували збір відповідної інформації. У 1887 р. Імператорська Академія наук розіслала предводителям повітового дворянства запитальник про пам'ятки старовини на території їхніх повітів, і з Вінницького повіту надійшли відомості про шість об'єктів, розташованих у Вінниці, які відтоді й до революцій 1917 р. традиційно кочували з одного списку в інший. Це були комплекс будівель «Мури», колишні домініканський та капуцинський кляштори, підземні ходи, залишки замку, Свято-Миколаївська церква на Старому місті.

На тлі ювілеєманії, що охопила на той час імперію, зростало усвідомлення дбайливого ставлення до нерухомих об'єктів минулого, необхідності вшанування пам'яті предків. Вінничани брали участь у зборі коштів для будівництва пам'ятників Б. Хмельницькому, М. Лермонтову, М. Пирогову, П. Чайковському тощо. Місцева громада вже усвідомлювала привабливість історичних пам'яток для гостей, про що, наприклад свідчить окремий розділ про визначні місця у довіднику «Вся Винница» (1910 р.) або листування Вінницької міської управи з московськими видавцями про розміщення інформації про місцеві пам'ятки у рекламних та туристичних довідниках.

Пам'яткоохоронний напрям громадської діяльності здобував серед вінничан нових прихильників. Для предметів, зібраних Вінницькою археологічною комісією, яка об'єднувала прихильників старовини у місті, у 1907 р. було викуплено кімнату у приміщенні міської публічної бібліотеки. З наступного року почав функціонувати вінницький підвідділ Київського відділу Імператорського Російського воєнно-історичного товариства. На 1 січня 1910 р. він об'єднував 11 членів, серед яких були не тільки офіцери дислокованих у місті військових частин, а й представники міської інтелігенції. Вони не тільки опікувалися відомими об'єктами, а й турбувалися про виявлення нових. У квітні 1910 р. І. Шиповичем, членом обох цих товариств, було відкрито «на березі р. Буг поблизу Вінниці (Старе місто) на високому пагорбі … сліди старовинного укріплення, розташованого в місцевості під назвою «Городище».

Того ж року вінничани отримали від киян опитувальний листок про нерухомі та рухомі пам'ятки місцевості, у якому виокремлювалися серед нерухомих об'єктів культурної спадщини пам'ятки церковні та фортифікаційні споруди, які за сучасною класифікацією належать до пам'яток архітектури; пам'ятки археології та пам'ятники монументального мистецтва. Пам'ятки історії ще не усвідомлювалися як окремий вид пам'яток. До рухомих цінностей відносили архівні матеріали та предмети музейного значення, які фігурували в анкеті як «історичні предмети». Сучасна вітчизняна дослідниця Л. Федорова на основі аналізу відповідей на цю анкету 1910–14 рр., дійшла висновку про недостатню обізнаність кореспондентів з поняттям «пам'ятка» і які з об'єктів культурної спадщини слід до цієї категорії зараховувати. Разом з тим, на її думку, відповіді зафіксували інтерес сучасників до пам'яток історії та культури.

Цей поступальний рух перервала Перша світова війна, коли дослідження нерухомих пам'яток було практично згорнуто, а увага зосереджена на їх збереженні та популяризації. Використовуючи подібне становище, у 1917 р. вінницькі прихильники старовини створили спеціальне «Товариство ревнителів

збереження культурно-історичних пам'ятників Поділля». Бурхливі революційні роки могли призвести до руйнування пам'яток історії та культури, тому місцева інтелігенція намагалася врятувати їх. Так, за часів Центральної Ради було складено список пам'яток по Вінниці, що містив, крім звичних «Мурів», колишніх домініканського та капуцинського кляшторів, ще й стару єврейську синагогу, Лучанське городище (ранньослов'янське) біля с. Сабарова, вали городища біля с. Якушинці, могильник в с. Стрижавці та Переорках.

Ідеологічна боротьба революційних років вимагала нових форм агітації серед широких прошарків населення. Одним з таких напрямків стало формування нової історичної пам'яті, зокрема творення нових героїв та символів революційної доби. Уже перших загиблих за встановлення радянської влади у місті було поховано як героїв біля Народного дому (тепер на цьому місці головний корпус Вінницького коледжу будівництва і архітектури). На могилі був встановлений пам'ятник із червоною зіркою і написом: «Спите, орлы боевые!». 1919 р. почалося формування революційного меморіалу у центрі міста (тепер — Європейська площа), де було поховано червоноармійців, які загинули під час весняних боїв за місто. Меморіалізацію цієї території було розпочато у 1921 р., коли встановлено пам'ятник борцям за революцію.

Пам'ятник борцям за владу Рад. 1921 р. Зліва — проект

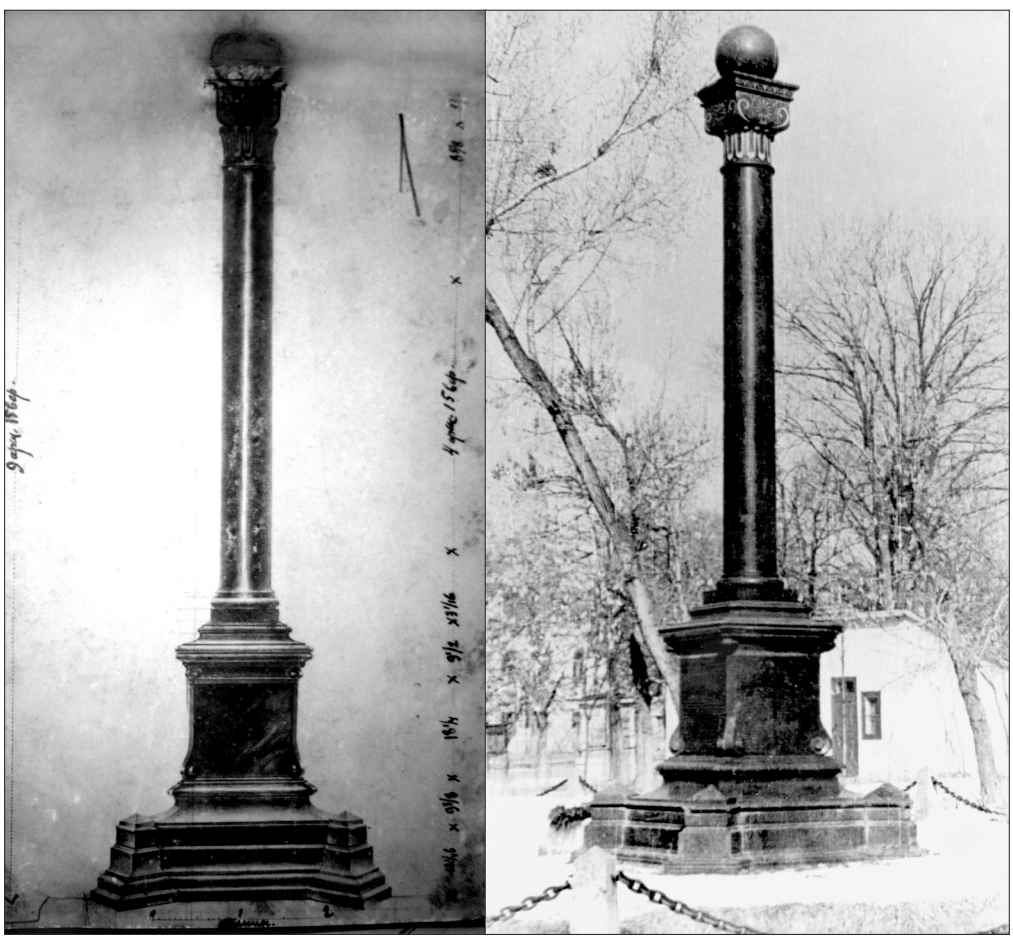

Вінниця стала адміністративним центром губернії, відповідно усі губернські пам'яткоохоронні інституції мали функціонувати у місті. У складі Подільського комітету охорони пам'яток мистецтва, старовини та природи (далі — губкопису), створеного 3 березня 1921 р., мали діяти археологічна, етнографічна, архітектурно-монументальна, музейна, бібліотечно-бібліографічна, архівна секції, а також секція природи. Складна мінлива ситуація на теренах губернії не давала можливості налагодити систематичну пам'яткоохоронну діяльність у сучасному її розумінні. Тодішні подоляни зосереджувалися на рятуванні рухомих (музейних, книжкових, архівних) пам'яток. 30 грудня 1922 р. Подільським губвиконкомом було видано наказ «Про охорону пам'ятників старовини». Внаслідок реорганізації органів влади Подільський губкопис, як і комітети інших губерній, було ліквідовано, а замість нього створено комісію з охорони позамузейних пам'яток, що мала організувати окружні філії, які б реєстрували, обліковували, фотографували або малювали цінні пам'ятки. Нарешті відбувся розподіл охоронних обов'язків: тепер пам'яткоохоронні структури опікувалися тільки нерухомими пам'ятками.

Уже у постанові Подільського губвиконкому від 25 вересня 1924 р. «Про охорону пам'ятників революційного минулого, старовини, мистецтва і природи» вперше було виокремлено пам'ятки історії, хоча прив'язувалися вони виключно до революційного та робітничого рухів. Цей документ став логічним продовженням агітаційно-пропагандистської роботи з увічнення революційного минулого, що була розпочата радянською владою ще у революційні роки. Так, на засіданні президії Подільського губраднаргоспу 10 вересня 1920 р. обговорювалося питання спорудження пам'ятників жертвам контрреволюції, 23 серпня 1921 р. — встановлення пам'ятника-склепу члену президії Подільського губвиконкому М. Максимовичу, розстріляного денікінцями. У наступні роки поверталися до питання спорудження пам'ятників на братських могилах загиблих борців за радянську владу. З 1924 р. почалася багаторічна кампанія з увічнення пам'яті засновника комуністичної партії та радянської держави В. Леніна (хоча перший його бюст з'явився у м. Гайсині ще у 1921 р.).

Серед найважливіших дій міської інтелігенції 1920-х рр. став захист садиби М. Коцюбинського. 10 березня 1926 р. було прийнято рішення Вінницького окрвиконкому «Про перетворення садиби та будинку письменника Коцюбинського у пам'ятку культури». Планувалося створення пам'ятника видатному землякові. У 1929 р. було проведено урочисту його закладку, почали збирати гроші. У 1936 р. скульптором Г. Неродою був запропонований проект, згодом міська влада підготувала майданчик для встановлення пам'ятника, замовила його виготовлення, встановила постамент, але війна завадила виконанню цього проекту. І уже інший проект був реалізований у 1989 р.

У міському реєстрі пам'яток 1927 р., що містив 5 об'єктів, жодної пам'ятки історії не значилося, проте через два роки було включено дві братські могили борців за радянську владу (у сквері вул. М. Козицького нині Меморіал Слави, Європейська площа) та біля Народного дому (на його місці нині Архітектурно-будівельний коледж) та будинок-музей М. Коцюбинського.

Наприкінці 1920-х рр. розпочинається кардинальний спад зацікавленості радянського уряду у збереженні культурної спадщини. До середини 1930-х рр. політичний режим ліквідував майже всі регіональні пам'яткоохоронні установи

та осередки, за винятком Українського комітету охорони пам'яток культури (ліквідований у 1937 р.). Тепер інформація про пам'ятки історії та культури, їхній стан та перспективи використання надходила лише крізь призму мистецтвознавчих розвідок та звітів про результати культурного розвитку нової держави. Певним поверненням до проблем збереження історико-культурної спадщини стала постанова Раднаркому УРСР «Про організацію Комітету охорони та збереження історико-культурних, архітектурних і археологічних пам'ятників УРСР» (1940 р.). Відповідно того ж року на засіданні Вінницького обкому КП(б)У обговорювалося питання організації обласного підрозділу Комітету. Однією з нагальних проблем вінницьких пам'яткоохоронців цього періоду стало збереження церкви-некрополя М. Пирогова.

Події Другої світової війни не тільки зупинили цей процес, через них Україна зазнала значних втрат культурних цінностей. Після війни почався змістовно новий етап більш відповідального ставлення радянського уряду до охорони історико-культурної спадщини з паралельним підсиленням ідеологічної складової цієї роботи. Це позначалося насамперед на концептуальних підходах до визначення критеріїв поцінування, виявлення й обліку пам'яток. Державна опіка призначалася тим історичним об'єктам, які не заважали впливу комуністичної ідеології на населення.

На всіх рівнях влади систематично обговорювалися питання покращення роботи з охорони історико-культурної спадщини, складалися списки пам'яток, що потребували державної охорони. Так, вже 2 вересня 1944 р. на засіданні виконкому Вінницької міської ради була створена Комісія з уточнення і виявлення архітектурних, художніх та історичних пам'яток у Вінниці, яка мала скласти їхній опис та провести облік. Уже наступного року міськвиконком виділив кошти (7,5 тис. руб) для встановлення меморіальних дошок на місцях, що мають історичне значення. Обласною владою було прийнято низку нормативних актів з виявлення, наукового опису й постановки пам'яток на державний облік. Постановою «Про стан благоустрою і охорони пам'ятників культури і старовини видатних історичних місць на території Вінницької області» (1946 р.) заборонялося будь-яке використання пам'яток історії та культури, крім культурно-освітніх цілей, вимагалося виявити, взяти на облік і охороняти всі пам'ятки історії та культури, зокрема періоду Другої світової війни. У перші повоєнні роки неодноразово розглядалося питання благоустрою військових кладовищ, братських та індивідуальних могил загиблих воїнів і партизан. Ці місця впорядковувалися, формувалися меморіали, останки воїнів з індивідуальних захоронень поза охоронною зоною переносилися на меморіальні території.

Наприкінці 1940-х рр. було розроблено нові підходи до методики виявлення та обліку пам'яток історії. У 1950 р. Вінницьким облвиконкомом були затверджені нові реєстри пам'ятників історії, археології та мистецтва, що містили 188 об'єктів, серед яких 133 — республіканського та 55 — місцевого значення. Серед пам'яток республіканського значення переважали археологічні об'єкти — 119. Серед 14 пам'яток історії, включених у республіканський реєстр, на території міста було розташовано лише садиба М. Коцюбинського. До списку пам'яток місцевого значення внесли тільки історичні об'єкти, зв'язані з народженням або перебуванням видатних осіб на території краю, з революційним минулим

і боротьбою радянських партизан та підпільників під час Другої світової війни. Братські могили радянських воїнів, партизан і підпільників, які загинули у цій війні, не включалися до реєстру. Усього, згідно з цим реєстром, на території Вінниці знаходилося 16 об'єктів.

З 1951 р. почалася паспортизація пам'яток, побудована на вивченні архівних матеріалів і опублікованих джерел, виділялися кошти на спорудження та встановлення пам'ятників, їх ремонт, реставрацію та благоустрій. У 1953 р. по місту під охорону було взято 49 історичних об'єктів, зокрема, вперше окремі могили на міських кладовищах, наприклад, Героя Соціалістичної праці І. Бублікова, генерал-майора авіації П. Малишева. Але традиційне фінансування сфери культури за залишковим принципом призводило до низького рівня художнього виконання пам'ятників, особливо встановлених на братських могилах, використання нетривкого матеріалу. Для виправлення ситуації у Вінниці в 1954 р. був створений спеціальний цех з виготовлення та встановлення пам'ятників, внаслідок чого поширилася реалізація типових проектів.

На хвилі підготовки до святкування 300-річчя возз'єднання України та Росії (1954 р.) виявлялися та бралися на облік пам'ятки історії, пов'язані з українським козацтвом. У Вінниці був встановлений обеліск на місці бою Івана Богуна з польським військом під час оборони міста (1651 р.), хоча рішення про розташування знаку й досі викликає у істориків чимало запитань. Тоді ж було встановлено тріумфальну арку на в'їзді до міста з боку Києва, що простояла до 1980 р.

На початку 1960-х рр. в УРСР почався новий етап обліку та охорони пам'яток історії та культури. 1963 р. Вінницький облвиконком прийняв рішення про проведення реєстрації та паспортизації пам'яток історії, археології і мистецтва на новій методичній основі. Тому багато об'єктів опинилися поза державною охороною. За новими вимогами наступного року обліковувано 302 пам'ятники історії, 17 — археології, 47 — монументального мистецтва, 25 — архітектури. З того часу цей список постійно доповнювався. І вже через п'ятнадцять років у 1978 р. на території Вінницької обл. нараховувалося 1730 пам'яток історії та культури, серед яких 225 пам'ятників В.І. Леніну, 350 братських кладовищ і могил, 800 — загиблим воїнам, 201 — археології, 21 — архітектури. Їхнім обліком, збереженням і особливо пропагандою почала займатися обласна організація Товариства охорони пам'яток історії та культури, створеного у Україні 1966 р.

З кінця 1960-х рр. кожна хвиля відзначення ювілейних дат вела до збільшення кількості пам'яток історії, прив'язаних до революційних та воєнних подій. Це стосувалося не тільки встановлення пам'ятних знаків та меморіальних дошок, а й планового виявлення нових. До 50-річчя Жовтневої революції було відкрито, наприклад, меморіальні дошки на будівлі Державного архіву Вінницької обл. (вул. Соборна, 17), де було створено вінницьку раду робочих та солдатських депутатів, колишньої міської думи (тепер — Соборна, 67), де у січні 1918 р. проголошено радянську владу у місті. Уже 60-річчя революції було відзначено встановленням бюстів революційним діячам М. Тарногородському (1979 р.), М. Козицькому (1980 р.), які демонтовані у 2014–15 рр.

Епопея масової заміни пам'ятників В.І. Леніну, споруджених у 1947–50 рр., на нові завершилася для Вінниці 22 квітня 1972 р., коли на центральній площі з'явився новий (скульптори О. Ковальов, В. Агібалов, Я. Рик).

Кожна ювілейна дата, пов'язана з воєнними подіями 1941–45 рр., також позначалася у місті встановленням нових пам'яток. Наприкінці 1960-х рр. було відкрито монумент студентам і викладачам Вінницького медичного інституту ім. М. Пирогова, працівникам Вінницької психіатричної лікарні ім. О. Ющенка, які загинули на фронтах війни, меморіальні дошки комсомольцям-підпільникам С. Дудківському, І. Войцехівському, І. Будаєву, В. Соболеву. У 1979 р. було відкрито бюст Л. Ратушної, 1980 р. — І. Бевзу тощо.

Попри збережену інформацію про деякі пам'ятки та пам'ятні місця ідеологічні перепони не давали можливості вінничанам взяти їх на облік. Якщо історична пам'ять про український національно-визвольний рух, наприклад, суперечила ідеології радянської держави, відповідно жодної пам'ятки про перебування уряду Директорії УНР у Вінниці на обліку не знаходилося. Зате усі пам'ятки Другої світової війни мали бути під державною опікою. Але ситуація була набагато складнішою. Так, тривалий час серед городян передавалася інформація про місце розташування табору для військовополонених (шталаг № 329) та кладовище нацистських вояків по вул. А. Чехова. У 1965 р. тут навіть встановили пам'ятний знак загиблим воїнам, але поступово про нього забули. І, взагалі, тему концтаборів, таборів праці на території міста старанно обходили мовчанням до недавнього часу.

З 1982 р. було почато роботу над складанням «Зводу пам'яток історії та культури», створено редакційну колегію та авторський колектив, який працював за допомогою нових методичних розробок, які зокрема вперше передбачали виявлення та облік кладовищ, могил відомих осіб, пам'яток виробництва та техніки. Разом з тим залишалося чимало невирішених проблем. Тривав процес встановлення охоронних зон, не завжди вони включалися до проектів планування забудови та реконструкції населених пунктів, тривала робота зі складання охоронних зобов'язань з представниками організацій, на балансі яких знаходилися пам'ятки, не було встановлено охоронні знаки на всіх пам'ятках, що були під державним захистом.

У незалежній Україні розпочався новий етап пам'яткоохоронної діяльності. Слід визнати, що економічні, фінансові негаразди останніх двох десятиріч негативно позначалися на охороні пам'яток історії та культури, але поступово формувався новий підхід до цієї справи, творилася нова законодавча та методологічна база пам'яткоохоронної сфери. 2001 р. у Вінницькій обл. відновили активну роботу над підготовкою до випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України», сформувавши обласну редакційну колегію, обласну редакційну раду тому та авторський колектив.

Новий етап створив умови для виявлення пам'яток про ті історичні події, які старанно замовчувалися у радянський час: національно-визвольний рух, голодомор, дисидентство та опозиційні рухи. Водночас ідеологічні війни, що охопили суспільство, позначилися й на пам'яткоохоронній діяльності. З одного боку, назріла потреба у виявленні пам'яток з історії боротьби за незалежність України та деяких інших замовчуваних подій з її минулого, з іншого боку, спостерігалася інерція збереження всіх пам'яток недавнього минулого, без вдумливого оцінювання їх з врахуванням досягнень історичної науки. Війна історичних пам'ятей у Вінниці гостро проявилася навколо знесення пам'ятника В.І. Леніну у 1992 р., але потім набула латентних форм. Завдяки ініціативі громадськос-

ті та окремих осіб у місті виявлялися пам'ятки та створювалися пам'ятні знаки щодо подій, які або не могли бути меморіалізовані за радянський час, або відбулися нещодавно. Це стосувалося, насамперед, подій 20 ст.: Української революції (1917–20 рр.), репресій 1930-х рр., голодомору 1932–33 рр., афганської війни 1979–89 рр., Чорнобильської трагедії 1986 р. По-новому проявилася традиційна історична пам'ять про Другу світову війну. Так, нарешті у 1995 р. було завершено реконструкцію Меморіалу Слави у центрі міста, розпочату ще у середині 1970-х рр. Увага німецького уряду до кладовищ німецьких воїнів актуалізувала вивчення місця масового поховання радянських військовополонених по вул. А. Чехова. У 2004 р. пам'ятному місцю мали надати статус меморіалу пам'яті загиблих воїнів, але марно. І лише згодом, коли 2006 р. перевезли прах нацистських військових до м. Славути Хмельницької обл., де створено спеціальний меморіал, і провели 2008 р. додаткове обстеження території, пам'ятне місце взяли під державну охорону та встановили 2009 р. новий пам'ятний знак.

Меморіальний комплекс. 1974 р.

Сьогодні на території Вінниці державним обліком охоплено 180 пам'яток, з них 44 — пам'ятки історії, тому наперед виходить активізація роботи з виявлення пам'яток. Дослідниками уже виявлено понад 100 пам'яток історії, які потребують додаткового обстеження. Особливої уваги потребує дорадянський період. Середньовічними пам'ятками міста, крім археологічних, вважаються лише пам'ятні місця розташування вінницького замку. У місті відсутні не лише пам'ятки, а й навіть пам'ятні знаки, пов'язані з литовською добою. Ранньомодерний час представлений кількома комплексними пам'ятками, в яких

архітектурна складова грає визначальну роль, а історичний контекст для широкого загалу залишається маловідомим. Досі не візуалізовано образ тодішнього міста — столиці Брацлавського воєводства, зокрема місця розташування ратуші, братської православної школи та колегіуму, заснованого Петром Могилою, православних чоловічого Вознесенського та жіночого Благовіщенського монастирів тощо. Слабко представлений національно-визвольний рух українського народу, його боротьба за незалежність і творення своєї державності, життя і діяльність несправедливо забутих державних, громадських і культурних діячів.

Серед численних об'єктів майже не виявлено пам'яток виробництва та техніки. На території міста було розташовано кілька об'єктів, що можна було віднести до цієї групи. Але допоки вони функціонували як промислові виробництва, складно було довести їхню історико-культурну значущість, а із призупиненням діяльності та зміною власників, про що складно вчасно отримати інформацію, багато об'єктів уже зникло. Так, на території найдавнішого промислового виробництва міста — пивоварного заводу братів Вахневських, заснованого у 1862 р., зараз розташовано корпуси фабрики «Roshen», останню дореволюційну будівлю знесли у 2008 р. За два роки до того повністю знищили колишній пивоварний завод Ф. Фучека (Фоучека), І. Глазаря та І. Катмеля, заснований у 1893 р. по Стрижавській дорозі (тепер вул. Київській). Тепер тут височіє житловий комплекс. Тоді ж у центрі міста знесли взуттєву фабрику ім. М. Щорса, колишню механічну взуттєву фабрику «Яструб» Ф. Ярошинського. Поступово перепрофільовуються корпуси агрегатного заводу, колишнього машинобудівного та чавуноливарного заводу Б. Львовича, що діяв з 1880 р.

Відкритими залишаються, наприклад, питання про виявлення пам'ятних місць, де проживали театральні діячі, майбутні засновники Національного академічного драматичного театру ім. Івана Франка Г. Юра, А. Бучма, М. Крушельницький, М. Литвиненко-Вольгемут, де саме у Старому місті розташовувалися будинки родини Русових, Мерзлякових (з цієї родини походить один з засновників і теоретиків Мистецького Українського руху в еміграції І. Костецький).

І навіть щодо подій начебто добре вивченої Другої світової війни маємо «білі плями». Так, крім глухих згадок про вул. Червоноармійську (сучасна вул. Стрілецька) як місце розташування ще одного окупаційного концтабору «Prominent», призначеного для утримання вищого командного складу Червоної Армії, нам практично нічого не відомо.

Шкода, що не збереглися давні міські православне та католицьке кладовище, де було поховано чимало відомих вінничан та гостей міста, серед яких можна згадати архітектор Г. Артинова, письменника та громадського діяча Д. Марковича, художника Я. Засідателя, письменника М. Євшана тощо. Водночас військове кладовище доби Української революції (по сучасній вул. Стрілецькій) й досі не обстежено та не визначено його межі.

Назагал, серед міських пам'яток майже не відображені (за винятком окремих випадків) пам'ятки релігійного та церковного життя; незначну кількість складають пам'ятки державного устрою та суспільно-економічного життя. Недостатня увага приділяється пам'яткам національних громад, що традиційно проживали на території міста. За типологічною ознакою переважають поховання та меморіальні будинки. Інженерно-технічні споруди, різні типи виробничих підприємств, пам'ятні місця представлені незначною кількістю об'єктів.

Паралельно невирішеними залишаються ще деякі проблеми. Відсутність державного фінансування призвела до згортання реставраційних робіт на пам'ятках архітектури і містобудування, проведення охоронних археологічних досліджень. Неабиякою проблемою є кадрове забезпечення охорони пам'яток. Якщо фахівців — істориків вистачає, то археологів, мистецтвознавців, архітекторів, дендрологів обмаль.

Значної корекції вимагає висвітлення пам'яток радянської епохи, вивчення яких зазнало найбільших концептуальних змін. Переосмислення подій тоталітарної доби, зокрема періоду Другої світової війни, пам'ятки якої становлять найчисленнішу групу у томах «Зводу», вносять зміни в концептуальні підходи щодо дослідження пам'яток. А події зими 2013–14 рр. доводять, що необхідна популяризація вдумливого ставлення до пам'яток історії та культури. Знання критеріїв оцінки пам'яток історії має бути актуалізованим. 22–23 лютого 2014 р. зникли бюсти радянських революційних діячів М. Козицького, М. Тарногородського, що були також пам'ятками монументального мистецтва. Уже з огляду на їхні художні якості учасники знесення мали передати пам'ятки у художній музей, або, врахувавши критерій історичної цінності та екологічний критерій (здатність відображати психосферу відповідного етапу в історії країни), у краєзнавчий.

Загостренню ситуації сприяла й поява Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (2015 р.), який викликав неоднозначне ставлення у суспільстві та поставив перед пам'яткоохоронцями чимало питань. Якщо у документі доля пам'яток історії була більш-менш прописана, зокрема прямо заборонялося тривожити могили, то питання комплексних пам'яток, особливо історико-мистецьких, залишилося відкритим. Заборона пропаганди комуністичного режиму не є синонімом знищення пам'яток цього періоду, адже враховуючи їхню мистецьку цінність, здатність ілюструвати минулу епоху, їх можна зберігати у музеях як артефакти епохи. Перед фахівцями тепер стоїть завдання не тільки механічного збереження виявлених пам'яток минулого, а й їхнього аксіологічного оцінювання, популяризація та конструювання майбутньої нашої культури з їх використанням.

Т.Р. Кароєва

Джерела та література:

Борщевський, В. Берегти і примножувати / В. Борщевський // Вінниц. правда. — 1978. — 1 серп.

ДАВіО, ф. Д-230, оп. 1, спр. 85, арк. 17; ф. Р-2625, оп. 3, спр. 2, арк. 21 зв.; ф. Р-254, оп. 1, спр. 673, арк. 7; спр. 313, арк. 23; ф. Р-847, оп. 1, спр. 313, арк. 23; ф. Р-254, оп. 1, спр. 64, арк. 552–552 зв.; ф. Р-992, оп. 1, спр. 45, арк. 47; ф. Р-925, оп. 2, спр. 206, арк. 93; ф. Р-925, оп. 2, спр. 206, арк. 93, 99–100; спр. 499, арк. 204; ф. П-1, оп. 1, спр. 1087, арк. 35, 37; ф. Р-925, оп. 1, спр. 124, арк. 170, 171, 190; ф. Р-847, оп. 1, спр. 72, арк. 47; ф. Р-595, оп. 1, спр. 200, арк. 67; ф. Р-4971, оп. 1, спр. 10, арк. 46–47; ф. Р-151, оп. 1, спр. 149, арк. 286–287; ф. Р-522, оп. 1, спр. 392, арк. 4; ф. Р-522, оп. 1, спр. 392, арк. 4; ф. Р-2700, оп. 1, спр. 57, арк. 99; ф. П-87, оп. 3, спр. 1, арк. 32–33; ф. Р-151, оп. 9,

спр. 15, арк. 2, 29; спр. 61, арк. 8; ф. Р-2700, оп. 5, спр. 77, арк. 61; ф. Р-2700, оп. 6, спр. 231, арк. 198; ф. Р-151, оп. 9, спр. 340, арк. 121, 125–126; ф. Р-4971, оп. 1, спр. 10, арк. 18–22; арк. 196; ф. Р-151, оп. 9, спр. 619, арк. 44; ф. Р-4971, оп. 8, спр. 40, арк. 39; ф. Д-230, оп. 1, спр. 873. — 496 арк; ф. Д-281, оп. 1, спр. 17, 28 арк.; ф. Д-230, оп. 2, спр. 10, арк. 2–5.

Журналы заседаний Распорядительного комитета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. № 19. 26 апреля 1910 г. // Воен.-ист. вестн. — 1910. — № 7–8. — С. 8.

Логінов, О.В. Вінниця у 1917 році. Революція у провінційному місті / О.В. Логінов, Л.І. Семенко ; Вінниц. обл. краєзнав. музей. — 2-е вид., випр. — Вінниця, 2011. — С. 194.

Нора, П. Теперішнє, нація, пам'ять / П. Нора ; пер. з фр. А. Рєпа. — Київ : Кліо, 2014. — 272 с.

Павлушков, Н. Винница: ист. очерк / Н. Павлушков // Вся Винница : литер.-худ. календарь : справ. и адрес. кн. / С. Рехлис, Н. Павлушков. — Киев, 1910. — С. 6–18.

Постановления Совета Киевского общества охраны памятников старины и искусства: Заседание 20 октября 1910 г. // Воен.-ист. вестн. — 1910. — № 11–12. — С. 9–11.

Теоретичні та науково-методичні засади підготовки статей про пам'ятки історії до «Зводу пам'яток історії та культури України» / автори й упоряд. Гаврилюк Л.О., Горбик В.О. (кер.), Денисенко Г.Г. та ін. — Київ : Ін-т історії України НАН України, 2011. — 272 с.

Федорова, Л.Д. З історії пам'яткоохоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні. 1870–1910-ті рр. / Л.Д. Федорова. — Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. — 373 с.

МІСТО ВІННИЦЯ: МІСТОБУДУВАННЯ ТА АРХІТЕКТУРА

Місто Вінниця вперше згадується у джерелах, датованих 14 ст. Воно знаходилося на сході Поділля — історико-етнографічного та економічного регіону України, в початку серединної течії р. Південний Буг (до початку 20 ст. — р. Бог), обабіч ріки.

За існуючою історіографічною традицією, схваленою ЮНЕСКО, датою заснування міста прийнято вважати першу виявлену писемну згадку. Для Вінниці такою є свідчення так званої «Повісті про Поділля» русько-литовських літописів, пов'язані з битвою литовсько-руських військ з татарами на Синій Воді у 1362 р. Після чого відбулося «умурування» низки подільських населених пунктів, серед яких була і Вінниця. Відтак датою заснування міста прийнято вважати 1363 р., хоча дослідники визнають, що сталі поселення існували тут з давніх часів.

Після Синьоводської битви 1362 р. і особливо після розміщення в подільських містах старостинської адміністрації Великим князем Литовським Вітовтом, зокрема «у Брацлаві, Сокільці та Вінниці» (близько 1393 р.), Вінниця — державне місто, центр староства, повіту та волості Великого князівства Литовського, Руського та Жомойтського (ВКЛ) і часів Речі Посполитої (з 1569 р.). З 15 ст. в структурі «города» виділяються власне «город» або «замок» і «мєсто» — торгово-ремісницький осередок, аналог давньоруського посаду. Згодом Вінниця — у 1598–1607 рр. і протягом 17–18 ст. — економічний та адміністративний центр Брацлавського воєводства.

Зосередження у Вінниці владних та релігійних представництв західної держави й привнесення римо-католицької культури призвело до появи тут перших об'єктів мурованого зодчества, але разом із тим — до національних та соціальних антагонізмів, відселення корінних осадників міста на хутори і формування двох різних за способом освоєння територій: Старого міста на лівому і Нового міста — на правому березі р. Бог.

Надання Вінниці права Магдебурзького (1640 р.) мало формальне юридичне значення і майже не вплинуло на формування забудови; в умовах законодавства Речі Посполитої цей процес відбивав прагнення давньої територіальної громади, самоврядування якої генетично походило від уряду отамана, перейменованого у часи Великого князівства Литовського на війта, цілком залежного від старостинської адміністрації державного міста (В. Отамановський).

У роки Визвольної війни 17 ст. Вінниця — центр Вінницької сотні Кальницького полку (з 1648 р.), ставка полковника Брацлавського і Вінницького (1651 р.) та центр полку (Кальницького або Вінницького, 1653–67 рр.) Української козацької держави; ставка наказного гетьмана Правобережної України (1690 р.). Протягом 18 ст. Вінниця неодноразово була осередком повстань козацтва, гайдамаків і об'єктом гайдамацьких рейдів, що залишався символом польської присутності у краї.

Після приєднання краю до Російської імперії Вінниця з 1793 р. — центр Брацлавського намісництва (до 1797 р.), повітове місто Подільської губернії (1796/97–1917 рр.), значний промисловий, освітній, медичний центр, залізнична станція; у роки революції та національно-визвольної боротьби Вінниця — повітове та столичне місто Української Народної Республіки та Директорії (епізодично

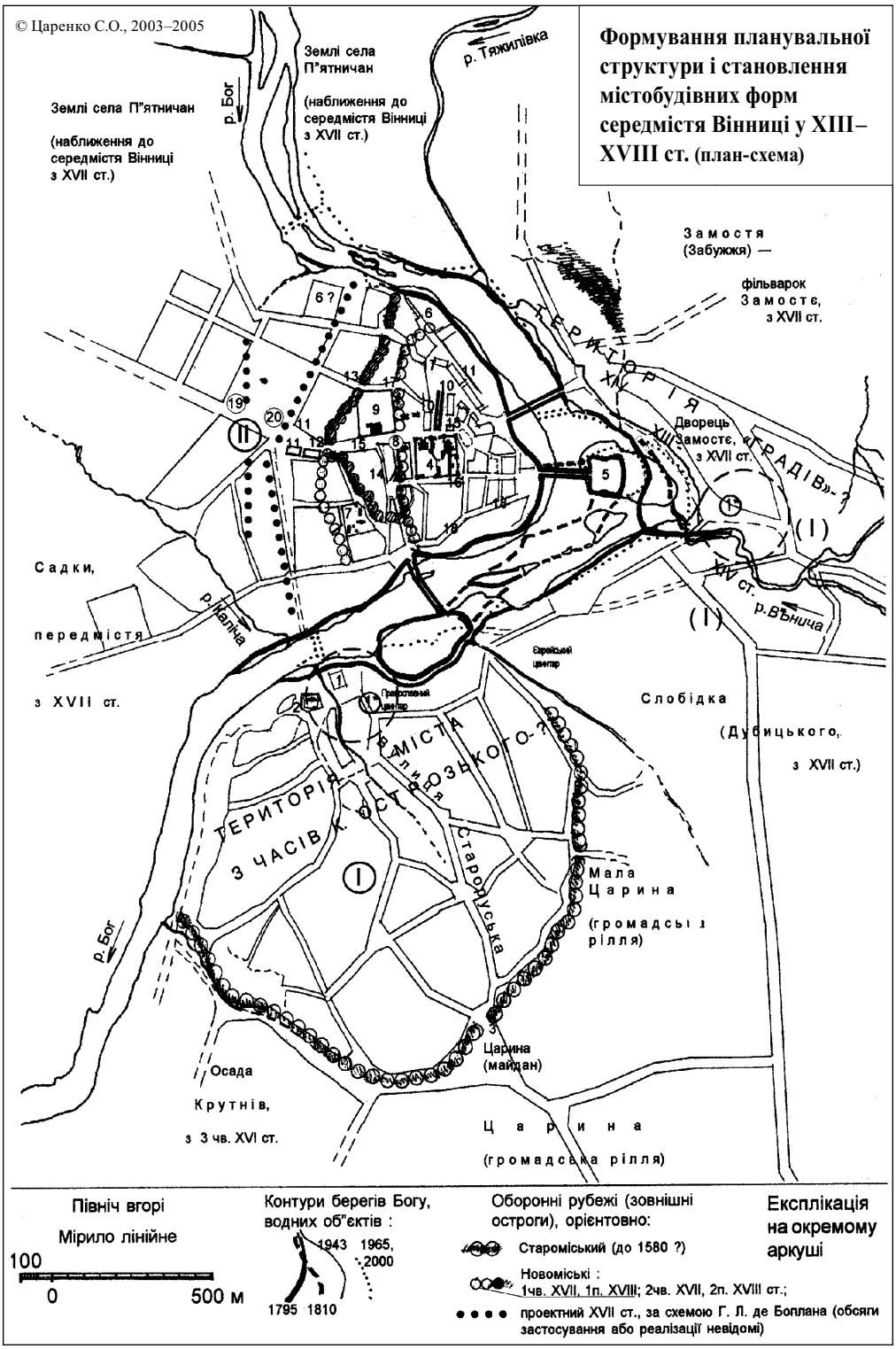
© Царенко С.О., 2003–2005
Формування планувальної структури і становлення містобудівних форм середмістя Вінниці у XIII–XVIII ст. (план-схема)
Землі села П"ятничан
(наближення до середмістя Вінниці з XVII ст.)
р. Бог
р. Тяжилівка
Замостя (Забужжя) —
фільварок Замостє, з XVII ст.
ТЕРИТОРІЯ «ГРАДІВ»-?
Дворець Замостє, з XVII ст.
Садки, передмістя з XVII ст.
р. Каліча
р. Вѣнича
Єврейський цвинтар
Православний цвинтар
Слобідка (Дубицького, з XVII ст.)
ТЕРИТОРІЯ МІСТА З ЧАСІВ К. ОСТРОЗЬКОГО-?
Вулиця Старопуська
Мала Царина (громадська рілля)
Царина (майдан)
Осада Крутнів, з 3 чв. XVI ст.
Царина (громадська рілля)
Північ вгорі
Мірило лінійне
100
0
500 м
Контури берегів Богу, водних об"єктів :
1943 1965, 2000
1795 1810
Оборонні рубежі (зовнішні остроги), орієнтовно:
Староміський (до 1580 ?)
Новоміські : 1чв. XVII, 1п. XVIII; 2чв. XVII, 2п. XVIII ст.;
проектний XVII ст., за схемою Г. Л. де Боплана (обсяги застосування або реалізації невідомі)
Експлікація на окремому аркуші

Експлікація до плану-схеми
«Формування планувальної структури
і становлення містобудівних форм середмістя
Вінниці у XIII–XVIII ст.»

Містобудівні форми — об'єкти урбаністичної спадщини (за класифікацією С.О. Царенка):

Ⓘ – староміська — давні замчища — «город» XIII / XIV–XX ст.;

Ⓘⓘ – новоміська — мисове ландшафтно-містобудівне утворення XIII ? / к. XVI–XX ст.

Об'єкти середмістя Вінниці XIII–XVIII століть:

1 – вірогідний «город» XIII ст.; замок (Костянтина Острозького), бл. 1512–1580 рр.; / Ⓘ – знахідки XIII ст., експедиція 2005 р./

2 – Св.-Миколаївська церква з дзвіницею, 1746 р.;

3 – Брацлавські ворота і виїзд на Царину (рілля і оборонний майдан), XVI ст.;

4 – Мури: єзуїтська місія і колегіум 1610–1773 / 1774 рр. (загальний проект 1632 р., реалізовано зі змінами), домініканський монастир, з 1624 р., новобудова з 1758 р.;

5 – королівський замок XVII–XVIII ст.;

6 – Братський Св.-Вознесенський православний монастир і колегіум (1616–1639 рр., до 1726 р.);

7 – Св.-Преображенський православний жіночий (Св.-Василіанський) монастир, з 1626 р.;

8 – братство Святих Козьми і Даміана, з 3 чв. XVIII ст. (школа до 1778 р.);

9 – монастир капуцинів-францисканців, з 1745 р., новобудова 1748-1760 рр.;

10 – ринкова площа (XVII–XVIII ст.), гостиний двір — торгові ряди, магістрат (XVIII ст.);

11 – штетл, інші житлово-торгові будівлі єврейського містечка, з к. XVI ст.;

12 – Летичівська брама;

13 – Якушинецька брама;

14 – Завалля (старе);

15 – Велика вулиця (дорога на Літин, Летичів);

16 – Шляхетська вулиця;

17 – Довга вулиця;

18 – Красносельська вулиця (дорога на Черленків);

19 – палац російського генерал-губернатора, розпочатий 1793–1795 рр. (не закінчений);

20 – міська канцелярія, розпочата XVIII ст. (не закінчена).

в 1918–20 рр.); окружне місто (1925–32 рр.) Української Соціалістичної Радянської Республіки, місто обласного підпорядкування та обласний центр (з 1932 р.) Української РСР — індустріальний, науково-освітній, агропромисловий регіональний центр потенційної Вінницької містобудівної системи поряд із Київською, Львівською та Одеською системами розселення, центр зосередження декількох виробничих комплексів машинобудівної, хімічної, харчової промисловості, залізнична пасажирська та вантажна станція, аеропорт; місто обласного значення та обласний центр України (з 1991 р.).

Сьогодні Вінниця — урбаністичний комплекс об'єктів історії, архітектури та містобудування, археології, монументального та садово-паркового мистецтва на території площею 6868 га, велике місто — культурний, економічний, адміністративний центр Вінницької області.

Містобудівна спадщина 13–14 ст.

На території міста й найближчих околиць центральної частини Вінниці наявні архітектурно-археологічні свідчення містобудівної діяльності до періоду вогнепальної зброї.

Важливою пам'яткою давнього містобудування на терені Вінниці є архітектурно-археологічний об'єкт на південній околиці міста — Лучанське або Сабарівське городище, верхній культурний шар якого датований 10 ст. (Л. Виногродська). Вірогідно, розвиток Лучанського городища під майбутньою Вінницею перервався.

Краще збереженим зразком стародавньої дерев'яно-земляної фортифікації є укріплення в гирлі р. Вишня (Вишенька, нині територія обласної психіатричної лікарні ім. О. Ющенка). Характер виявлених тут залишків городень давньоруської конструкції свідчить про те, що у часи Великого князівства Литовського цей південний форпост Вінниці лише поновлявся (висновки експедиції ІА НАНУ 2005 р., Л.І. Виногродська).

Археологічними дослідженнями виявлено певні ознаки міської забудови й поселенської структури давньоруського часу з 13 ст., зокрема, біля гирла р. Вєніци-Віннички та на Замковій горі — в середмісті Вінниці. Сліди глиняно-каркасних «мазанок», щільно поставлених у «посадській» частині Замкової гори, датовано рубежем 13–14 ст. — першою половиною 14 ст.; серед уламків кераміки ідентифіковано зразки від початку 13 ст. до середини 14 ст. Протягом

Старе місто. Замкова гора, поч. 20 ст.

вказаного періоду житла на Замковій горі неодноразово потерпали від пожеж, але відбудовники на згарищі вимащували новий шар глиняної підлоги. Нині від мешканців Староміського району відомо, що на замчищі ще у 20 ст. знаходили «татарські монети», нині недоступні для наукового вивчення, але комплекс відомостей та знахідок однозначно вказує на розташування «града» на сусідній із житловою територією скельній частині гори (знищеній каменярнею на рубежі 19–20 ст.). Скеля відома як осередок вінницького замку початку 16 ст. — так званого «другого замку» міста Вінниці, очевидно, відтвореного на давньоруському замчищі, оскільки поселення навколо Замкової гори існувало безперервно протягом 13–16 ст.

Свідченням відображення у містобудівній структурі Вінниці феодальних відносин західного зразка є поява у «городі» замків — саме під такою назвою у свідомості населення постають укріплення, зведені на території Вінниці у часи Великого князівства Литовського. Є характерним, що технології та принципи оборонного будівництва залишалися давньоруськими. Розміщення замчища Великого князівства Литовського не на «основній» давньоруській ділянці, а біля гирла р. Вєніци-Віннички (за описом Вінниці у Люстрації Київської землі 1471 р.) може свідчити, крім поліцентричної структури давньої Вінниці, про обрання литовською адміністрацією (за Вітовта близько 1393 р.) ділянки біля Віннички як альтернативної здобутому й спаленому «граду» на горі.

Містобудівна спадщина 15–16 ст.

В освоєнні теренів Вінниці 15 ст. визначальними постають такі тенденції: продовження застосування принципів давньоруського дерев'яного зодчества, з їх адаптацією до умов та вимог вогнепального бою; відмова від тривких капітальних, вартісних споруд, хіба крім замкових, оскільки будівлі гинули від татарських наскоків, і поліпшення периферійної поліцентричної структури осередку з місцевими осадами, схованими в глибині протоміської тканини, подалі від шляхів; згодом, через подальшу феодалізацію й розподіл праці, розвиток міських функцій, боротьбу міщан за самоврядування та усіх станів — за майнові інтереси, — тенденція до посилення та ускладнення традиційних фортифікацій.

Остання тенденція домінувала в діяльності волинського воєводи, брацлавського і вінницького старости 1491–1517 рр. князя Костянтина Івановича Острозького, який близько 1512 р. спорудив новий замок на скелі, нижче за течією Богу, тим самим відтворюючи один із давньоруських осередків давньої Вінниці.

На рубежі 15–16 ст. фортифікаційна та містобудівна діяльність в головних центрах Поділля, які 13–14 ст. позначали терміном «город» або «град» (укріплене поселення), набуває структурно нових відмінностей: як частини міста згадуються «город» чи «замок» та «мєсто». Останнє є зосередженням тих функцій, що свідчили про відродження економічного значення осередків і за часів Великого князівства Литовського відрізняли міста від інших центрів, — торгово-ремісницьких привілеїв через урядове надання, перш за все, прав утримувати корчми та проводити ярмарки. 1471 р. у Вінниці «корчом 15 на месте»; 1552 р. у місті налічувалось близько 400 будинків та дворів, а також понад 60 позаміських садиб, працювали 2 водяні млини та 42 корчми.

Будівельні особливості замку та міста Вінниці періоду Великого князівства Литовського, їх планувальна структура в основному повторювали відповідні

риси давньоруських градів із посадами. За люстраціями вінницького замку 1545 та 1552 рр., враховуючи наявне дотепер розпланування Старого міста, свідчення старожилів та назви місцин, у загальних рисах Вінниця 16 ст. — вже не «город у Вєніци» (1471 р.), але «замок Веница над рекою Богом, на каменной горе, долей нижели от сорока лет роблен, а сего году (1552 р. — *автор*) в осени подкреплен, за старыми стенами обведено плотом лозовым и дубовым колием. Между плоту того и стены толсто, на локоть, насыпано землею и облеплено плот з надворна глиною… Городен 30, веж 5, побочное стрельбы з веж тых нет жодное, и окна тесны… У воротах перед вежею почата знову башта с протеса дубового…». В замку, що займав ділянку 51,2×43,2 м, були також 20 міщанських та зем'янських льохів, церква, світлиця, гридня (мабуть, гарнізонна казарма; гридень — воїн з князівської варти), зем'янські кліті, кухня, пивниця. Поза стінами замку (як подано в опису, посилено тарасованими — укріпленими дерев'яно-земляними конструкціями) розміщувались ще декілька допоміжних будівель — стайня, кухня, «чорна ізба». Вони перебували під захистом зовнішнього замкового острогу — валу з огорожею, який тягнувся від нижніх воріт — на гать, що при млині на Богу, — до воріт верхніх. Ця горішня, або напольна, призамкова територія виходила на дерев'яне «мєсто», розпланованe за давньоруською традицією, тобто — вулицями й садибами нещільно, залежно від рельєфу, з утворенням обов'язкових «прозорів», необхідних для оборони, огляду церков-домінант (у Старій Вінниці храмів було 5) та пожежної безпеки. Зовні місто захищав острог, в якому були принаймні одні ворота — Брацлавські, що виходили на оборонний майдан — Царину (нині площа 8 Березня; судячи з назви, майдан безпосередньо межував із ріллею). Вулиця, що перетинала Старе місто від головних воріт Вінниці до замку, ще 19 ст. — на початку 20 ст. називалася Староруською.

У люстрації 1552 р. привертає увагу запис, що засвідчує наявність позаміських садиб, зокрема, особливих «дворців», принаймні однієї осади — значного поліцентричного господарства (Кмитичів). Вірогідно, це були давні родові маєтності або служилі держання. Можливо, за наявності складної й великої господарської зони навколо головних укріплень міста, наявності позаміських осад — порівняно багатих «дворців», останні разом із власними елементами укріплень мали входити до розгалуженої системи фортифікацій, підземних оборонних хідників та схованок, міських сторожових застав тощо. Мереживо доріг покривало обидва береги Богу, поміж тих самих «дворців», «пасік», менших віддалених осад (міські підземелля, колись довгі, фрагментами збереглись до останнього часу). Сама структура розпланувань і зовнішні зв'язки Вінниці, тобто напрямки доріг та переправи через Бог в межах міських землеволодінь, свідчать про поліморфність, неодноманітність цих меж і про поліцентричність містобудівної форми того центру давньої системи розселення, що його в литовсько-руській державі називали «город Вєніца».

Отже, якщо власне місто — головне укріплення — являло структуру «город» — «мєсто», відносно компактну, то центр системи розселення в межах безпосередніх прав і господарювання давньої громади, а також у межах оборонного і планувального впливу «города» (крім міжсельбищного), напевно, був складним ієрархічним утворенням.

У територіальному розвиткові та функціонуванні Вінниці, як урбаністичного організму пізнього середньовіччя відігравали свою роль різні осади та прос-

торово-планувальні зв'язки, генетично пов'язані із землекористуванням древньої громади та необхідні для новоукріпленого потатарського осередку. Не останню роль у формуванні Вінниці, як центру в системі розселення відіграли також приміські села, що були давніми осадами на шляхах, як-от Сабарів — імовірно, з 13 ст., який в литовські часи став господарським (наданим у держання) селом. При цьому замкові села, порівняно віддалені (Вєнячич-Вонячин та багато інших), які брали участь в укріпленні та обслуговуванні «города Вєніци», безумовно не відносились до найбільш освоєної території (протоміської тканини) осередку розселення, але вони входили до сфери його впливу як центру.

Широта теренів древньої Вінниці — поліцентричного осередку розселення — уможливила подальше зростання й удосконалення просторово-планувальної структури міста за Нового часу. Наведені вище елементи цієї структури віддзеркалювали давньоруську «відкриту» систему розпланування. Осади та зв'язки склали, відповідно, міську тканину та розпланувальний каркас вінницького осередку, який у цих загальних межах розбудовувався до 20 ст.

Архітектура та містобудування кінець 16 — 18 ст.

Поступові успіхи протистояння українського пограниччя загрозам Кримського ханства, економічне зростання українських міщанських громад, поглиблення впливу на Україну союзницької Великого князівства Литовського королівської Польщі, — цими політико-економічними умовами було позначено приєднання Східного Поділля до новоутвореної держави Речі Посполитої (з 1569 р.). Це неоднозначно вплинуло на розвиток старих центрів краю.

Події середини — останньої чверті 16 ст. хронологічно співпали з розповсюдженням у Східній Європі нових засад містобудування та засобів фортифікації — відповідно, щільної міської забудови за «німецькими» принципами і ренесансної бастіонно-ескарпової системи. На Брацлавщині підґрунтя для цих містобудівних новацій було хитким. З одного боку, Брацлавське воєводство було помітно краще заселеним від Подільського, і підвищення обороноздатності Побожький край потребував: замок Вінниця на Староміській горі під час чергового татарського нападу 1580 р. згорів. Однак, з огляду на економічні можливості й містобудівні структури багатьох українських центрів, вони не відповідали вимогам містобудівної політики західноєвропейського зразка, як менш урбанізовані (зокрема, з меншою відокремленістю від сільського господарства) та консервативні за розпланування і засобами освоєння території. Носіями західноєвропейської урбанізації були інші, прийшлі люди, етно-конфесійні групи, державці, що являли рух або іммігрантів, або колонізаторів; їхні навички розпланування поселень (як правило, компактного) відрізнялись від надбань Побожжя, як-от територіальна структура й забудова «города Вєніци». Будівельні технології західних європейців спиралися на мурованні конструкції, що також не були традиційними для багатого на деревину Побожжя. Крім того, за тих часів основним фактором нового містоутворення в Україні все-таки залишався оборонний, а в старих центрах чинники функціональні та демографічні тільки набували значення містоутворюючих. Тому Люблінська унія, створення напередодні Брацлавського воєводства у складі Брацлавського та Вінницького повітів (1565 р.) і, після повстань у Брацлаві, перенесення воєводських установ до Вінниці (1598 р.) були для міста, фактично, подіями Нового часу. Відбулось

зіткнення й протиставлення західної та східної традицій державотворчих, національно-культурних і, не останньою чергою, містобудівних.

Додатковим підґрунтям протиставленню і його зразком слугувало запровадження магдебурзького права. Уряд залишав Вінницю «неупривілейованим» містом, поки була потреба тримати міщан під юрисдикцією старости для їх залучення до виконання багатьох повинностей та податків. Прихід польської влади, польських старост та заселення шляхти спочатку в лівобережній осаді Крутнів, а потім на правому березі — в Новому місті (з кінця 16 ст.) співпали з відносним послабленням татарської загрози і, одночасно, з наступом законодавства Речі Посполитої на давні права українських міщан у землекористуванні. Де-юре волосними землями в Короні могла володіти лише шляхта. Міщани «магдебургій» як стан звільнялися з-під державної юрисдикції, але фактично (пізніше — й формально) мешканцями міст могли бути лише римо-католики. Ситуація у Вінниці не була винятком серед українських міст Речі Посполитої, більшість корінного міщанства яких мешкала поза міськими стінами. Поразка руської традиції містобудівної діяльності та господарювання в центрах розселення була обумовлена, таким чином, усім комплексом умов та суспільно-політичних відносин, в яких опинилися українці Східного Поділля після Люблінської унії. Цьому також передувало із середини 16 ст. порушення цілості громади Вінниці, що розкололася на міщан замкової та міської юрисдикції, а також підкорення усієї громади та війтів старостинському урядові в 60-ті рр.

У 16 — на початку 17 ст. уряд Речі Посполитої був занепокоєний, з одного боку, демографічним вибухом і наявністю «зайвих людей» у шляхетському стані, а з іншого — актуальністю мілітаризації прикордонних українських земель, що потребувало фортифікаційної діяльності. І якщо в новозаснованих містах та містечках це впроваджувалось шляхом суто колонізаційним, то в таких центрах, як Вінниця, потребувались неординарні заходи щодо втілення засад польської науки про «направу» Речі Посполитої. Серед інших східних міст Вінниця опинилась в колі привнесення нових принципів розселення, освоєння територій та оборонної діяльності, напрацьованих А. Моджевським, Ш. Старовольським, К. Опалінські, Г. де Бопланом та іншими урбаністами Польщі. Зважаючи на згадування про костьол в сеймовій постанові 1601 р. щодо Вінниці, де дозволялося з'їзди шляхти провадити в місті, а сеймики в костьолі, — можна вважати, що для розбудови правобережного Нового міста доклали зусиль старости-поляки — Юрій Струсь (1579–1604 рр.) та Валента-Олександр Калиновський (1604–13 рр.).

Останній після 1604 р. розбудовує новий замок на штучному острові Кемпа, а близько 1610–11 рр. сприяє єзуїтському «місійному домові», який згодом перетворився на колегіум. Разом із спорудами монастиря домініканців (закладені близько 1624 р.) єзуїтський заклад став головною новоміською фортифікацією. Цей комплекс був першим мурованим архітектурним витвором Вінниці, що дістав красномовну назву «Мури» і зберігся, за суттєвих втрат, до нашого часу. Єзуїтський колегіум (сучасна облікова назва пам'ятки-комплексу — «єзуїтський монастир» не є точною) являє зразок архітектури пізнього ренесансу класицистичного спрямування. Західний портал колегіуму, що на сучасній площі Тараса Шевченка, стилістично є витвором цієї ж епохи, в якому відбилися також і риси раннього або «єзуїтського» бароко.

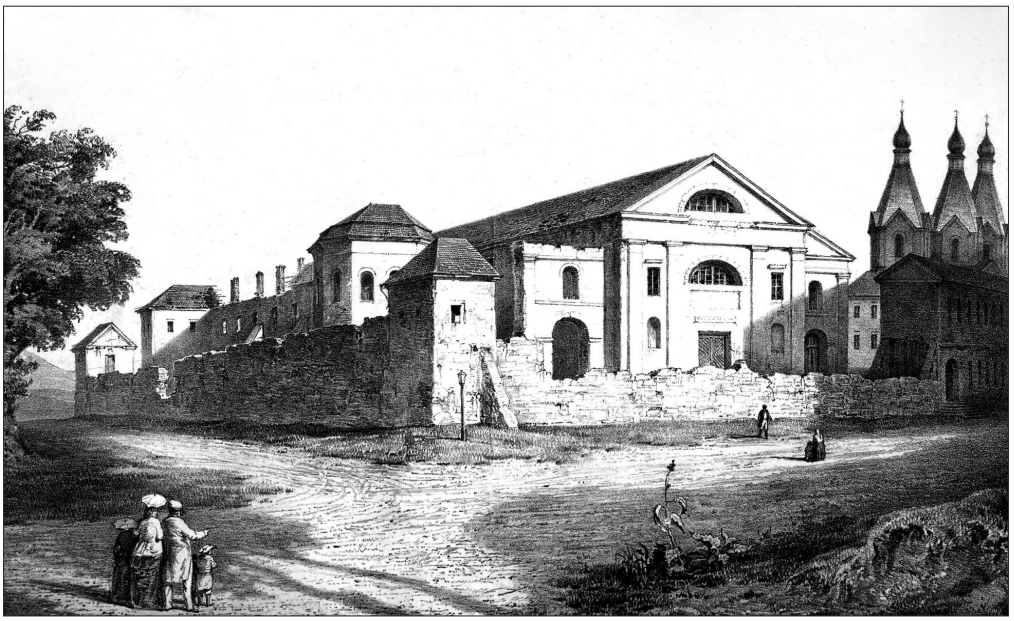

Орда Н. Поєзуїтські мури. Гравюра. 1870-ті рр.

Розпланування та забудова Нового міста, як і загалом територіальний розвиток Вінниці часів Речі Посполитої, віддзеркалювали парадоксальність тогочасного містобудівного процесу, в якому кожен із суб'єктів діяльності вирішував власні завдання, спрямовані на задоволення доволі автономних потреб. У Новому місті утворилися окремі планувальні одиниці, структуровані напрямами давніх доріг на захід, південний та північний захід і об'єднані більше долею, ніж єдністю задуму: єзуїтський колегіум із прямокутним периметром фортифікацій, самостійно запроектованих 1632 р. і навіть проектно — із західною вулицею від домініканців, пізніше приєднаних до єзуїтських мурів вже ситуативно; штетл — єврейське містечко з ринковою площею, навколо якої купчилися ряди нетривких торгових будівель, що лише нагадували планувальні принципи забудови західних центрів; доми й садиби шляхти. За реєстром 1604 р., в Новому місті було 66 єврейських домів та 35 домів шляхти, а більшість решти міських будівель (661 дім), вірогідно, перебувала в Старому місті, оскільки просторові можливості правобережного мису, від мосту до тогочасного валу, були значно менші такої кількості садиб. Навіть привілей 1640 р. містить дані щодо напівсільського характеру міщанських господарств Вінниці. Житла міщан-ремісників, які займалися також садівництвом, скотарством і навіть хліборобством, являли собою садиби, тобто були структурно близькі до садиб давньоруських поселень. І в новій Вінниці не склались ні щільна забудова, ні бастіонна система, принаймні система регулярна: в Новому місті або на близькому правобережжі були і «дворці», і придорожні корчми, з'явилися садиби переселенців із Старого міста, а також перенесені звідти церкви. Зразковій регулярності Нового міста (якої вірогідно й не домагалися) не сприяли складний ландшафт, давні дороги та об'єкти, не останньою чергою — виникнення в межах правобережного осередку монастирських «юридик», як і заходи коронної громади з розміщення й тут, хоча б на околицях

укріпленого мису, своїх закладів (1616 р. — православний чоловічий, 1626 р. — православний жіночий монастирі. Не сприяла регулярності та послідовності містобудування й діяльність шляхти, яка переслідувала цілі виключно станові: збудувала на Шляхетській вулиці судовий дім для земських судів та мурований склеп у замку для зберігання земських, тобто власних шляхетських, актів (1631 р.). Взагалі, перенесення воєводської столиці з Брацлава до Вінниці мало для шляхти не лише значення убезпечення, але головним чином — економічний сенс. Торгові шляхи широтного напряму пересунулися з брацлавського пограниччя на північ, до Вінниці; вінницька міська громада (українська) ставала дедалі заможнішою; імпортна та експортна торгівля, митні, позикові та інші фіскальні заходи й фінансові послуги зосереджувались у руках представників єврейської громади, близької до західного панства.

Через драматичну національно-релігійну боротьбу й зіткнення традицій, що співпало з дедалі глибшим відокремленням ремесла від ріллі, міста від волості й супроводжувалось полонізацією української еліти, переходом корінних осадників на хутори, — через ці явища центральне «саме місто» залишалося зосередженням містобудівної діяльності. При цьому давньоруська традиція створення відкритих просторів та домінант-орієнтирів (Старе місто) поступилася непослідовній та незавершеній, як для Вінниці, планувально-замкненій та лінійно-орієнтованій системі забудови (ринковий майдан із містечком — єврейським «штетлом» та головні вулиці Нового міста).

Схема Вінниці на «Спеціальній карті України» Г. де Боплана (1650 р.) засвідчує відсутність нових укріплень Старого міста і можливі масштабні заходи в місті Новому: власне оборонні заходи щодо створення трикутної в плані фортеці з трикутною ж площею біля Мурів, — фортеця могла мати три західні бастіони та три брами, а також південно-східну систему укріплень, до яких мали б увійти єзуїтські; гідротехнічні заходи, що планувалися для розширення річища Богу та підвищення рівня води навколо Кемпи. Але цей замок, як би не було, не став головною міською фортифікацією — такого значення набули Мури. Експлуатація острівного замку потребувала уваги до регулювання рівня води за допомогою великої греблі, і можливо, початкові рішення не було змоги підтримати або навіть повноцінно реалізувати. Крім того, Мури цілком забезпечували оборонні та інші потреби новоміської спільноти — фактично, невеликої колонії. Незважаючи на статус «при королівському дворі», з різними приміщеннями — службовими, вартовими, також скарбницею, архівом, в'язницею, — замок на острові не відігравав суттєвої ролі в обороні міста. Це засвідчили події березня 1651 р. Оборона Вінниці під проводом І. Богуна, загалом Визвольна війна українського народу, що за всіма ознаками була Національною революцією, поставили під сумнів не лише непослідовні містобудівні заходи в дусі західної традиції, але взагалі — доцільність політики наступу на традицію східну. Новоміська забудова втратила життєдіяльні функції відразу після втечі польської шляхти, єврейської громади та католицьких орденів із повсталого міста (липень 1648 р.). Економіка Вінниці, що першої половини 17 ст. стала залежна від фільварків та привнесеної грошової маси, занепала на ціле століття з їх втратою внаслідок війни та турецької окупації (епізодично протягом 1672–99 рр.).

Майже три чверті наступного 18 ст. вінницька міщанська громада існувала на рівні сільської — залежної від старости й сваволі реставрованого правління. У парцеляції (розподілі на ділянки) Нового міста відбилось властиве польському містобудуванню кінця 16 — першої половини 18 ст. визначення ділянок під городи поряд із будівлями. Тому в правобережній Вінниці, особливо після Руїни, виникли перш за все поліфункціональні садиби, що загалом сприяло адаптації українців та полонізованих мешканців у цьому середовищі. Але кількісна перевага невеликих садиб над суто міською забудовою, а також розростання єврейського містечка призвели до помітної невпорядкованості Нового міста. Міською вулицею, навіть не сформованою, в ньому була лише центральна Велика вулиця, що сполучалася із Вінницьким гостинцем або Літинським шляхом (із появою на околиці капуцинського кляштору 1745 р. — Капуцинська вулиця, нині східна дільниця вул. Соборна, включно з її старим напрямком до колишнього мосту на острів).

У Новому місті протягом 17–18 ст. закріпились усталені параметри та основа подальшого розвитку вінницької правобережної містобудівної форми, що є об'єктивно складеною ландшафтною, функціонально-розпланувальною та об'ємно-просторовою структурою освоєної території. Для Нового міста ця структура виявилась лінійно-орієнтованим, композиційно пов'язаним із вододілом (центральна вулиця) та набережними схилами ландшафтно-містобудівним утворенням, характерним для мисових міських територій Правобережної України. За

Капуцинський кляштор, поч. 20 ст.

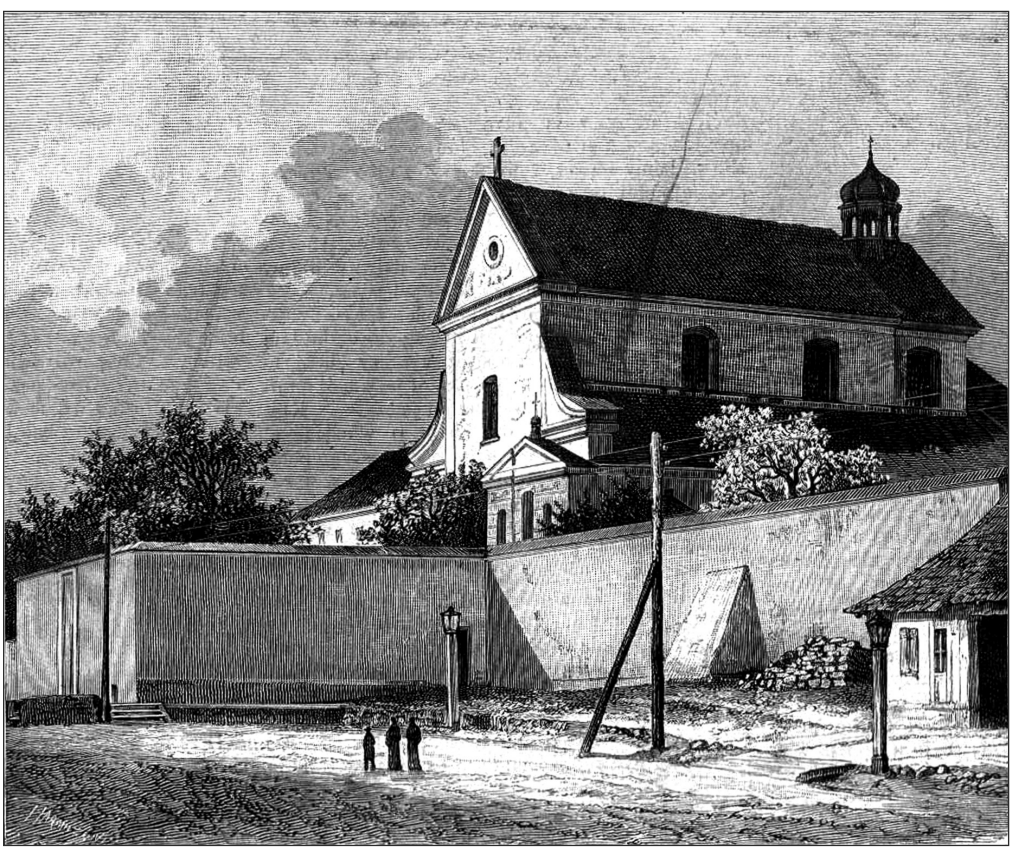

ревізією 1764 р. у Старому місті налічувалось 162 будинки (християнських господарств 75, єврейських садиб 87), в Новому — 123 (з них лише 16 християнських, 36 дворів шляхти), також зафіксовано 24 господарства на передмісті Садки.

Староміська містобудівна форма все ще залишалась непереборним явищем місцевої традиції, генетично пов'язаної з освоєнням складних різноманітних ландшафтів у довогнепальні часи, коли за давньоруським звичаєм перевагу надавали відкритим просторам та об'ємним домінантам-орієнтирам. Попри неувагу офіційної влади Речі Посполитої до розвитку українських осередків та запізнілі спроби відновлення прав місцевої шляхти, народна творчість із властивою їй культурою запозичень продемонструвала здатність до видатного зодчества. В Старому місті справжніми витворами стали дерев'яні храми — хуторянська Свято-Георгіївська церква 1726 р. з рисами стародавньої архітектури (не збереглась) та барокова Свято-Миколаївська церква з дзвіницею 1746 р., нині комплекс пам'яток архітектури та містобудування національного значення. В цих спорудах відобразились традиційні для Поділля засоби об'ємно-просторового рішення храму — тризрубного триверхого — та засоби декорування дерев'яних конструкцій. Новоміські об'єкти цього періоду, що збереглись донині і також охороняються на національному рівні, являли витвори високого бароко (костьол та келії домініканського монастиря — 1758–60 рр., нині Свято-Преображенський собор) і суворої ранньокласичної, так званої «капуцинської» архітектури (костьол та келії капуцинів-францисканців — 1748–60 рр.). Збережена дотепер наріжна башта домініканських мурів несе риси архітектури бароко, відмінні від суворішої архітектури єзуїтських башт. Єзуїтські укріплення не збереглись, тому залишки домініканської частини Мурів — єдині зразки вінницьких фортифікацій, що існують у середовищі історичного міста.

В умовах занепаду Речі Посполитої надана Вінниці 1790 р. чергова «автономія» на засадах магдебурзького права не могла сприяти об'єднанню територій та розвиткові планувальної структури й інфраструктури міста. Уряд де-юре визначив три нерівноправні групи населення в межах міста, з розподілом території за етно-конфесійними ознаками та різними засобами освоєння: основна група міщан одержала магдебургію, євреї були в цьому обмежені та відокремлені межами гетто (містечка), а мешканці слобод (піддані) опинились на праві панщинному й надовго вибули з містобудівної діяльності. З 1790 по 1861 рр унікальним феодальним анахронізмом залишався Тяжилів — село, володарем якого була вінницька міщанська громада.

Засоби класицизму, що почали розповсюджуватись в Польщі другої половині 18 ст., на той час не знайшли відображення в архітектурі державних міст — центрів Брацлавського воєводства. Яскравим підтвердженням політичного протиставлення магнатського впливу розвиткові міст було застосування засобів нової класицистичної архітектури в забудові маєтків, як-от П'ятничанського. До спорудження або завершення суворого класичного палацу Ґрохольських із регулярним парком у приміських вінницьких П'ятничанах (1752–81 рр.) був причетний, вірогідно, Доменіко Мерліні, архітектор Речі Посполитої (з 1773 р.). На думку О. Бирулі, другої половини 18 ст. перші муровані будинки у стилі класицизму з'явилися також і в місті, але тільки на панських садибах, і тоді таких будівель у Вінниці було всього декілька.

Зародкові планування структури ланів і забудови слобод лівобережжя Вінниці, відносно регулярні, передували подальшому розпланування вінницького Замостя — вже другої половині 19 та на початку 20 ст., майбутнього Замостянського району міста.

Архітектура та містобудування кінця 18 — початку 20 ст. Спадщина класичної доби зодчества (класицизм, романтизм-історизм, модерн)

Приєднання краю до Російської імперії (1793 р.) співпало з перемогою в Центральній Європі та Росії стильових засобів класицизму (так само, як розповсюдження на Східне Поділля влади Корони Польської співпало з домінуванням в Європі високого ренесансу й бароко). На цей час, як свідчить опис до плану Вінниці 1795 р., місто «простирается на две, шириной на полторы, окружностью на пять верст, разделяется на две части — старый и новый город. Жителей в нем обоего пола до 3242. В городе 896 строений, в т. ч. каменных 8. Первое строение суть в бывшем иезуитском монастыре, в котором находится кафедральный костел, гимназия и флигели для жилища учителей.

Вінниця. План. 1795 р.

Второе — в доминиканском кляшторе… Третье — в капуцинском кляшторе… и при оном сад, обнесен каменною оградою. Церквей греко-униатских деревянных три, еврейских синагог две. Река Бог течением своим разделяет новый город от старого, чрез реку сделана плотина, на которой мельниц мучных три, четвертая… медная молотовая машина (гамарня — автор). В реку близ города впадает малая река Винница, на коей также находится семь мучных мельниц. В окружности земля, надлежащая к городу, простирается по длине по реке Виннице до 14, а по ширине — до 13 верст».

Вінниця на рубежі 18–19 ст. була значним містом Правобережної України, в якому початково розмістили Брацлавське намісництво (до 1797 р., хоча відповідні адміністративні будівлі були лише розпочаті). В етнокультурному плані Вінниця не відрізнялась від більшості міст і містечок Поділля, де наприкінці 18 ст. 79 % населення складали корінні національності (до таких зараховували українців і молдаван); при цьому саме Вінниця залишалась одним з польських осередків, а також одним з традиційних міст розселення євреїв, стосовно яких царський уряд з 1796 р. встановив «смугу осідлості» (в основному, на Правобережній Україні). Разом із жорсткою політикою царату щодо стримування польського культурного впливу, інші політичні заходи все-таки сприяли консолідації як громадських, так і містобудівних зусиль міста: шляхом запровадження «Городового положения» з формально рівними правами усіх мешканців — власників нерухомості, членів цехів і гільдій незалежно від національності та віросповідання (1797 р.; в новій редакції «Городовое положение» — 1880 р.); шляхом уніфікації адмінустрою — статусу міста як повітового (з 1795 р.), у складі новоутвореної Подільської губернії (1796 р.).

Поштовхом до впорядкування забудови за принципами класицизму та початком управління містобудівним розвитком Вінниці варто вважати перший генеральний план нашого міста, розроблення якого датовано 1825–39 рр. Явний механіцизм регулярного розпланування, розповсюдженого цим генпланом на ціле середмістя із пагористим Старим містом включно, не завадив реалізації впорядкування вулично-дорожньої мережі там, де ці рішення виявились придатними — особливо на новоміській території, де почали формуватися сучасні вулиці. Важливим досягненням було також загальне планувальне поєднання міста, до цілісного формування якого вперше застосували управлінські важелі**.** 1852 р. у Вінниці працює 15 цегелень, але на 10-тисячне місто із 1427 будинків — лише 23 кам'яних, і це при тому, що рахувалося 136 крамниць.

Примітним на той час явищем поєднання соціально-економічного анахронізму з вишуканістю нової архітектури стала П'ятничанська садиба Ґрохольських. Близько 1831 р. в цьому помісті паркобудівничим Діонісієм Мак-Клером був закладений новий, пейзажний або «англійський», парк, а також дещо реконструйовано припалацову частину регулярного парку (нині комплекс «Садиба у П'ятничанах» охороняється серед пам'яток України національного значення). Романтичні засоби декоративного садівництва й архітектури палаців ставали популярні серед старої аристократії, віддзеркалюючи своєрідний декаданс у панівних колах, що належали до загиблої Речі Посполитої та розпочали службу царатові. Але в архітектурі міст царської провінції романтизм довго не знаходив культурного й економічного підґрунтя. З іншого боку, імпер-

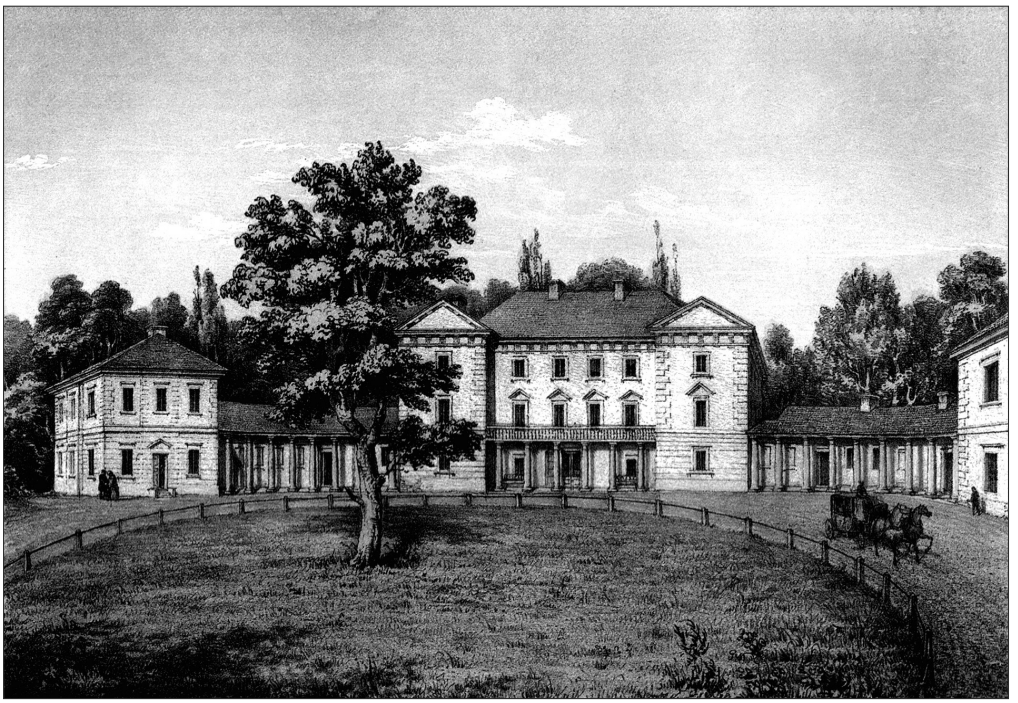

Орда Н. Садиба у П'ятничанах, 1880-ті рр.

ське законодавство та поліційні порядки несли й позитивні, свого роду цивілізаторські чинники розвитку: публікація в середині 19 ст. Будівельного Статуту й втілення нових норм сприяли початкові перетворення містечкової забудови в периметральну квартальну. Ця еволюція об'ємно-просторової структури забудови з її ущільненням яскраво позначилась на формуванні головної вулиці правобережної Вінниці (Великої або Поштової, нині вул. Соборна) та прилеглих кварталів. Розпочалась поступова заміна фронтально вузьких та глибоких житлово-торгових будівель, дерев'яних та погано розпланованих, на цегляні або з цегляними фасадами, помітно ширшими й вищими за поверховістю.

Якісно новими факторами містоутворення, формування міського середовища постали політичні та соціально-економічні події 60-х — 70-х рр. 19 ст. Скасування кріпосного права (1861 р.), активізація харчової та переробної галузі (1863 р. — заснування Вінницького пивоварного заводу, в подальшому — будівництво миловарень, свічно-сального заводу, тютюнової фабрики, горілчаного заводу та інших), закінчення Києво — Балтської (1871 р.) та Козятинсько — Здолбунівської (1873 р.) залізниць, реформа самоврядування та заснування Вінницької міської думи — ці та інші чинники призвели до позитивних зрушень в економіці та, як наслідок, поліпшення ситуації в сфері будівництва та архітектури міста. У 1875–80 рр. за проектами молодшого архітектора Подільського губернського відділення К.О. Введенського у Вінниці було зведено мурований гостиний двір, дерев'яний міст з греблями, шосе до залізниці — планувальну основу сучасного просп. Коцюбинського. Будується чавуноливарний завод «Молот» (1880 р., у 20 ст. — Вінницький завод тракторних агрегатів). 1882 р. в місті з населенням 19 тис. мешканців було 1629 житлових будівель, з них 99 кам'яних.

Архітектуру міста 80–90-х рр. 19 ст. характеризує широка палітра будівельних засобів та стилізацій, притаманних класичному зодчеству. Протягом 19 ст. і особливо в 90-ті рр. активізується видобуток будівельного граніту в колишніх середньовічних замчищах, перетворених спритними підприємцями на каменярні, — це доповнило вінницький ринок будматеріалів та виробів, на якому вже традиційними стали місцева цегла та черепиця. Тому поряд із ордерними композиціями та тинькувальним декором у Вінниці розповсюджується так званий «цегляний стиль», що поєднував пластичні досягнення популярних стилізацій.

Саме із застосуванням художньої виразності цегляних мурувань у 1881–85 рр. у приміській садибі Вишня (нині в міському мікрорайоні Пирогово) будується винятковий за культурним значенням та функцією об'єкт — комплекс церкви-усипальниці М.І. Пирогова, в храмовій крипті якого було встановлено саркофаг з набальзамованим тілом великого вченого-хірурга. Комплекс, що тепер є частиною Національного музею-садиби, проектував академік архітектор В.І. Сичугов. У 1885–90 рр. на землях військового відомства (тепер в межах Замостянського району міста) також у «цегляному стилі», з використанням історичних елементів та архітектоніки неоренесансу, архітектор К.К. Пруссак будує казарми 47-го піхотного полку та двох артилерійських парків; за проектом М.Д. Зайцева в тому ж стилі будуються казарми артилерійської бригади (1889–91 рр.).

В центральній частині міста цегляні будинки з фасадними композиціями виникають на Поштовій вулиці та в прилеглих кварталах у 1890-ті рр. Згодом «обличчя» головної вулиці формували, в основному, фасади або тиньковані, або в новій силікатній цеглі, яку почали виготовляти та завозити з кінця століття. Офіційним стилем вважався «верноподданнический» неоросійський, в якому домінували форми давньоруської та візантійської архітектури. Своєрідними вінницькими символами останнього десятиліття 19 ст. стали будівля Реального училища (закінчено 1891 р., архітектор М.І. Чекмарьов) та видатний комплекс Округової психіатричної лікарні на 1000 місць (закінчено 1897 р., архітектор Д.К. Пруссак).

Військові казарми. 1880-ті рр.

Будинок реального училища. 1891 р.

Попри зростання можливостей економіки та явний попит, у Вінниці на рубежі 19–20 ст. ще не розпочинались заходи з благоустрою, інженерного забезпечення та послідовної капітальної забудови території. Повітовий центр являв занедбане містечко з поодинокими явищами мурованих будов, відносно комфортабельних, що з'явились замість містечкових, головним чином, на центральній Поштовій вулиці. Одними з небагатьох рішень загальноміського значення, реалізованих на той час згідно з генпланом міста, були часткове розпланування Замостя та будівництво дерев'яного мосту. Розгортання містобудівних заходів розпочалось лише після зміни поколінь в місцевій владі. В березні 1899 р. Вінницьким міським головою обрали Миколу Васильовича Оводова, «титулярного советника со старшинством», випускника медичного факультету Московського університету з досвідом роботи міського лікаря Вінниці. Новообраний голова

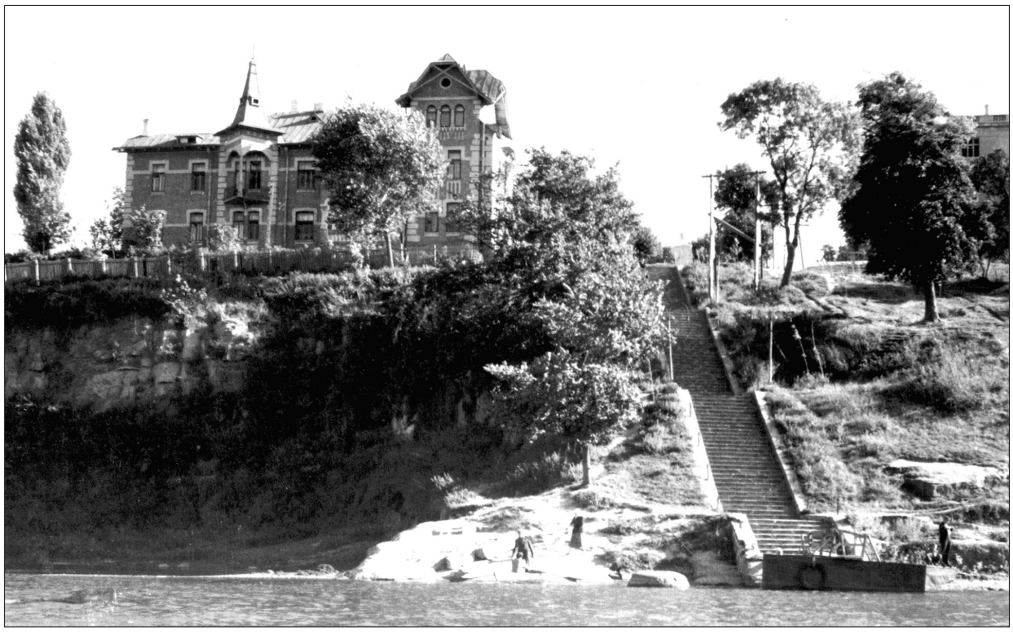

Кумбари. 1910-і рр.

в червні 1900 р. запросив на посаду міського архітектора (початково як експерта за сумісництвом) цивільного інженера Григорія Григоровича Артинова — молодого, але вже досвідченого службовця Головної казарменої та будівельної комісії Генерального штабу імперії. Діяльність Г. Артинова, що розпочалася з проектування та будівництва Вінницької жіночої гімназії (1900 р.), визначила формування міста засобами архітектури модерну. Темпи та обсяги будівництва,

Оперний театр. 1910 р.

Будинок окружного суду. Водонапірна башта. 1909–1912 рр.

порівняно з попередніми часами, стали вражаючими. За неповним переліком, громадські об'єкти вінницького Срібного відродження, створені за проектами та під керівництвом Г. Артинова, були: 1902 р. — народний дім на Замості (не зберігся), залізні мости через о. Кемпу (існували до Другої світової війни та будівництва нового центрального мосту 1950-х рр.); 1907 р. — міська бібліотека ім. М. Гоголя (нині обласна наукова бібліотека ім. К. Тімірязєва, після розширення та реконструкції), Свято-Вознесенська церква (не збереглась); 1908 р. — кам'яні сходи до парому (нині сходи в парку «Кумбари»); 1910 р. — міський театр (нині обласний музично-драматичний театр, після розширення та реконструкції), перша електрична станція та перша електромережа, перші лінії водогону, церква Воскресіння Христова на православному кладовищі, учительська семінарія із зразковою школою, будинком директора та церквою; 1911 р. — міська дума або «Біла Зала» (нині адмінбудинок), міська управа та округовий суд (за проектом або консультацією акад. архіт. В.А. Пруссакова, нині будівля судових установ), сірний та миловарний заводи, скотобойня, будівля Вінницького товариства споживачів з магазином (нині адмінбудинок з магазином); 1912 р. — водонапірна башта (нині відділення обл. краєзнавчого музею), готель «Савой» (завершений у 1913 р.), суперфосфатний завод; 1913 р. — відкриття першої лінії міського трамваю, розпланування міського саду та спорудження в ньому літнього кінотеатру (нині на цьому місці Літній театр 1940-х рр.); 1915 р. — учительський інститут (добудова). За проектами Г. Артинова будувалися також чисельні особняки, прибуткові будинки з магазинами, фотосалони, кінотеатри, адмінбудівлі, сакральні споруди різних релігійних конфесій. Ряд об'єктів нині охороняються в якості пам'яток архітектури та містобудування місцевого значення. Під керівництвом Г. Артинова були створені бульвар на Олександрійській площі (нині, після реконструкції, Меморіал Слави та Європейська площа), бульвар

Готель «Савой». 1910-і рр.

М. Оводова на Поштовій вулиці — Миколаївському проспекті, бульвар на Великій Олександрійській вулиці, нині просп. Коцюбинського (ці бульвари не збереглись). Були розпланованні та забудовані особняками Слов'янка, Садки, Замостя. В Садках, на Старому місті та Замості розміщені початкові училища, а для чоловічої гімназії реконструйовано службові приміщення в колишніх єзуїтських Мурах.

Стилістично Г. Артинов дотримувався або раціонального модерну, із його символістичною трактовкою, або модернізованої класики. Для храмів застосовувався неросійський стиль, для споруд римо-католицьких та іудейських — стилізації під готику або мавританський стиль. У Вінниці працювали також колеги міського архітектора: наприклад, інженери К.І. Тюхтін, М.І. Подоба проектували в річищі раціонального модерну; єпархіальним архітектором з початку 20 ст. був статський радник архіт. С.В. Нюхалов. Тогочасну столичну моду Відня, Петербургу та Києва репрезентують роботи київських фахівців — вінницькі особняки модерну пластично-символістичного спрямування: наприклад, особняк лікаря К. Вілінського (на сучасній вул. М. Грушевського) та особняк капітана О. Четкова по вул. О. Пушкіна (1910 р.). Вірогідний автор останнього особняка — інженер В.П. Листовничий, домовласник знаного булгаковського будинку на Андріївському узвозі й прототип одного з героїв роману «Біла гвардія» (за даними Д.В. Малакова).

Після подій першої російської революції та посилення національного руху стає популярною українська тематика. Засоби українського модерну — «галицького» або «народного» стилю простежуються в деяких роботах Г.Г. Артинова, зокрема, в архітектурі особняка подружжя Камінських на Замості (1914 р., не зберігся). Помітним витвором була садиба-клініка лікаря М.А. Стаховського, запроектований піонером українського модерного стилю В.Г. Кричевським (1914 р., сучасна будівля поліклініки МВС по вул. Верещагіна).

1910 р. в місті було 5426 будівель, з них мурованих — 2370. Населення Вінниці протягом останньої чверті 19 ст. збільшилось втричі й нараховувало 1910 р. понад 30 тис. чол. Активна діяльність земських органів на початку другого десятиліття 20 ст. викликала до життя проекти закладів освіти та охоро-

ни здоров'я, в т. ч. проекти масштабні й капіталомісткі. Прикладом результативності зусиль земства, міської влади та громадськості є спорудження комплексу лікарні пам'яті М.І. Пирогова (1913–17).

Архітектура та містобудування індустріальної доби. Спадщина архітектурного конструктивізму, неокласицизму-традиціоналізму першої половини та містобудування другої половини 20 ст.

Перша світова війна та революції 1917 р. зумовили політичну ситуацію для новітнього національного відродження й призвели до радикальних соціально-економічних перетворень. Ці процеси в Україні, зокрема на Вінниччині, були ініційовані політичними силами як лівими (Радами), так і національно-ліберальними (Українська Народна Республіка, Директорія). Неодноразове перебування уряду української держави у Вінниці створило тут підґрунтя для повернення етнокультурної домінанти українства, пожвавлення української просвітницької та краєзнавчої діяльності, формування державницьких підходів до управління в соціально-культурній сфері, тому під керівництвом національної влади розпочалися процеси, що вплинули на подальше прийняття рішень з використання об'єктів певних типів уже радянською владою: наприклад, організація українськими активістами музейно-краєзнавчої діяльності в Мурах (1918–19 рр.). Під час військових дій не було певних містобудівних заходів, але громадська активність та організаційні зусилля як в царині мистецтва, так і у сфері містобудування відбувалися. У лютому 1918 р. при вінницькому товаристві «Борьба» зорганізувався «Кружок пролетарского искусства». Восени 1919 р. створюються «Товариство добробуту міста Вінниці» у складі групи інженерів на чолі з Г.Г. Артиновим, також вінницький Союз інженерів, Союз гідротехніків; за участю згаданих організацій та Пироговського товариства планувалося розглянути в міській думі артинівський «проект вертикальної каналізації при допомозі біологічних фільтрів».

Остаточна перемога радянської влади в регіоні (1920 р.) призвела до першорядного значення політико-економічного чинника в розвиткові архітектури та містобудування. Ця визначальна риса індустріального суспільства 20 ст., з його підкресленою ідеологічністю, концентрацією капіталів та централізацією управління (особливо в містобудуванні), повною мірою відобразилася в поступі політичних заходів і економічної політики нової влади на терені УСРР-УРСР. У забудові та розвиткові Вінниці 20-х рр. давалися взнаки наслідки воєнних років та потреби відродження господарства, що розпочалось на тлі ескалації класової боротьби й зникнення (остаточно — в трагічні 1930-ті) цілих соціальних верств, занепаду або реконструкції цілих типологічних груп об'єктів архітектури. Проте із запровадженням нової економічної політики (НЕП) будівельна галузь одержала підґрунтя розвитку у формі кооперативів, державного та кооперативного виробництва матеріалів та виробів, приватної забудови. Спочатку в межах існуючої планувальної структури міста розповсюдилось індивідуальне будівництво (1924–27 рр.); у 1927–28 рр. були організовані будівельні кооперативи для створення житла — двоповерхових цегляних будинків на 6–8 та більше квартир. В архітектурі цих будівель виявились перші риси стилю, що справедливо вважається дитям індустріального суспільства, перш за все, суспільства радянського. Функціональна архітектура, що її називали або конструктивізмом, або (пізніше)

міжнародним стилем і модернізмом, з'явилась разом із суспільнотворчими пошуками 20-х, сповнених постреволюційної романтики. Протягом 1929–30 рр. кооперативами були зведені будинки на розі вул. М. Котовського — 9-го Січня (сучасні М. Грушевського — Архітектора Артинова) на 24 квартири (нині пам'ятка архітектури місцевого значення), по вул. Л. Толстого на 56 квартир. Зразком конструктивізму класицистичного характеру, із виразним ритмічним рішенням та тектонічними засобами, була будівля держбанку по вул. Леніна (нині будівля відділення Національного банку по вул. Соборна, після реконструкції). Засоби нової архітектури знаходили найліпше втілення в архітектурі виробничих споруд. Наприклад, у 1928–29 рр. будуються сірчано-квасний відділ суперфосфатного заводу у формі цеху рамної металоконструкції, цегляний корпус беконної фабрики з великими вікнами та пласким дахом, триповерхова цегляна будівля швейної фабрики.

Індустріальна епоха, ідеологія гегемонії робітничого класу диктували зодчим крайнє урбаністське розуміння містобудівних задач. У звітах та статистичних збірках 1920-х рр. можна бачити не лише протиставлення нової ідеології містобудівній політиці імперської епохи, коли поняття «населений пункт» мало «яскраво виявлений фіскально-поліцейський характер», але також незадоволення тим, що «Поділля не має цілком скомпонованих поселень міського типу». Такий підхід в принципі виключав можливість урахування особливостей формування агропромислового центру в умовах складного ландшафту з різноманітною спадщиною, хоча настанови урбанізму мали походженням загальноєвропейську тенденцію тих часів.

Головною проблемою великого міста залишалося забезпечення житлом. Розподіл старої нерухомості на комунальних засадах цієї проблеми не вирішував; новим будівництвом потрібно було керувати та опікуватися бюджетними засобами. У 1920–23 рр. в місті працювали районні комітети житлових будинків з центральним міським управлінням, а також у 1920–30 рр. функціонує управа Вінницького обласного інспектора державного технічного контролю за будівництвом (підрозділ Держплану УРСР). З 1923 р. було запроваджено адміністративний устрій з окружним поділом та різними ланками управління (міста та селища зорганізувались як центри округів, районів, волостей, до 1925 р. працювали також губернські установи). Складна адміністративна система, в якій міста одержали ряд різних функцій, відповідала різноманіттю економічних форм під гаслами НЕП. У місті працювали міський та окружний відділи комунального господарства на чолі з управлінням округового інженера в особі архітектора О.А. Бодунгена. Утворюється структурний підрозділ Подільського губернського управління місцевого господарства — «відділ благовлаштування Вінниці» на чолі з В.М. Хлюппе, в якому працював архітектор А.Н. Александров (1925 р.). За відомостями А.В. Крейчі, головного архітектора області 1945–75 рр., у 1920-ті рр. під керівництвом інженера цукрового тресту М. Мальцева ряд будівель в центрі міста пристосовуються для адмінпотреб цукровиків, зокрема, колишній готель «Франсуа»; під керівництвом інженера В.Ф. Трепке розпочалось відновлення водогону; обговорювалось та було розпочато втілення пропозиції щодо розбудови лікарні ім. М.І. Пирогова, будівництва «Першої Радлазні» (з 1934 р., тепер пам'ятник архітектури місцевого значення), критого ринку «на Калічі» (сучасна площа Ю. Гагаріна), перепланування ринку на Замості (май-

бутній центральний колгоспний ринок). Було розпланованe та розпочате забудовою «робітниче село» по сучасній вул. Академіка М. Янгеля. У 1930–31 рр. за проектом В.М. Рикова і М.А. Ваксмана будувався перший вінницький звуковий кінотеатр ім. М. Коцюбинського, із яскравим архітектурним рішенням засобами конструктивізму (в повоєнні роки реконструйований та розширений, із повною заміною рішення на неокласичне).

Реформа адмінустрою та створення Вінницької області УРСР (1932 р.) відображали потреби влади в жорсткій уніфікації управління за принципом вертикалі. В містоутворенні обласних центрів, їх економіці це відіграло позитивну роль, але в архітектурному стильоутворенні настала доба запозичення класики. Якщо в перші роки республіки мистецька сфера характеризувалась плюралістичним зростанням, то в 1930-ті рр. вона зазнала авторитарного втручання. Різноманітні творчі спілки, групи та течії зникли, за винятком єдиних фахових спілок, а також спілок пролетарських, що зрештою приєдналися до основних об'єднань (Вінницька Спілка пролетарських архітекторів, яку очолював Ю.П. Заря, майбутній архітектурний критик та журналіст, працювала у 1936–38 рр.). Як наслідок, будівлі офіційних установ формуються засобами класичної зразковості, з тектонікою ордерів (неокласицизм-традиціоналізм), а інші громадські та житлові будівлі — скупими засобами нової функціональної архітектури.

У 1934 р. здійснюється розширення ЦПКіВ ім. М. Горького засобом масштабного планувального перетворення. 1936 р. в центрі міста, на розі вул. Леніна — 9-го Січня (нині вул. Соборна — вул. Архітектора Артинова) споруджено будинок, що початково призначався для Наркомхарчопрому — цукротресту. Велична будівля з модернізованим великим іонічним ордером була передана обласному комітетові комуністичної партії (формально — оренда у цукротресту; нині облрада та облдержадміністрація). Адмінбудинок, що став однією з домінант правобережного міста й нині охороняється як пам'ятка архітектури та містобудування, будували за проектом та консультацією академіка П.Ф. Альошина архітекторами С.І. Рабіним, Л.О. Черленіовським (початкове рішення С.І. Рабіна на 7 поверхів було відкориговане до 4 поверхів).

Військові події 1941–1944 рр. завдали місту сильного удару, наслідки якого вдалося ліквідувати лише за рахунок надзусиль народу у відбудовчий період.

Деякі вінницькі події сфери архітектурної діяльності другої половини 20 ст.:

1944 р. — початок повоєнної відбудови, зокрема, готелю «Савой» під керівництвом міського архітектора М. Соколова (мансардний поверх з кутовою баштою не був відтворений). 1944–54 рр. — головний архітектор міста В.П. Дулов; 1944–48 рр. — реконструкція облмуздрамтеатру (Д.С. Чорновіл, А.В. Крейчі та інші); 1944–47 рр. — проект, реконструкція та відбудова (до 1952 р.) залізничного вокзалу (В. Сидамонідзе та інші).

1945–49 рр. — директор контори «Облпроект» А.В. Крейчі (головний архітектор області до 1975 р.); 1948 р. — реорганізація контори «Комунпроект» приєднанням до інституту «Облпроект».

1947–48 рр. — Літній театр в ЦПКіВ ім. М. Горького (К.П. Бірюков, А.В. Крейчі, С.І. Рабін, В.П. Дулов), нові насадження в центральному парку, фонтани, реконструкція та розширення кінотеатру ім. М. Коцюбинського (архітектор С.І. Рабін).

Залізничний вокзал. 1958 р.

Реконструкція з надбудовою житлового будинку — колишнього власного дому Г.Г. Артинова (архітектори К.П. Бірюков, Д.С. Чорновіл). Зліт архітектури неокласицизму-традиціоналізму ампірного спрямування (житлові будинки, школи та інші).

1953 р. — будівля мединституту (архітектор М.М. Степанов, нині головний корпус Вінницького національного медуніверситету ім. М.І. Пирогова).

1954–58 рр. — головний архітектор міста О.П. Огнєв (Харківський інститут інженерів комунального господарства). Будівництво входів до ЦПКіВ (архітектор М.І. Новакова).

1956 р. — закінчення нового центрального мосту; випрямлення планувальної конфігурації східної (основної) прибережної частини вул. Леніна (нині вул. Соборна).

1959–61 рр. — головний архітектор міста Ю.А. Каліхман. 1960 р. — початок забудови Свердловського масиву (продовження передмістя Садки, нині мікрорайон по вул. Князів Коріатовичів); 1958–1961 рр. — укріплення набережної вул. Київської дамбою від П'ятничанського до центрального мостів, будівництво Староміського мосту, універмагу по вул. Леніна (нині Соборній, реконструкція, архітектора К.П. Бірюков).

1961–65 рр. — головний архітектор міста М.І. Новакова. Будівництво корпусу проектно-конструкторського технологічного інституту (архітектор Р.Р. Мархель); 1962 р. — перші крупнопанельні будівлі масових серій району «Вишенька»; завершення П'ятничанського мосту. 1963 р. — початок будівництва нової будівлі Головпоштамту, закладення ботанічного саду «Поділля»; 1964 р. — закінчено будівництвом Вінницький центральний універмаг (згодом — зразковий ЦУМ самообслуговування ордена Знак пошани) на площі ім. Ю.О. Гагаріна.

1965–70 рр. — головний архітектор міста В.В. Горбатий (архітектурний факультет Київського інженерно-будівельного інституту). Розбудова району Вишеньки на площі 250 га. Рада Міністрів УРСР затвердила генплан Вінниці (1969 р.).

Активізація роботи новостворених державних проектних інститутів — філій «Укрпроектреконструкції», «Агропроекту», «Діпроцивільпромбуду», Державного проектного інституту та інших. Спорудження одного із символів новітньої Вінниці — композиції на космічну тему з аркою головного входу до ЦПКіВ ім. М. Горького на площі ім. Ю. Гагаріна (архітектори Р.Р. Мархель, В.В. Горбатий, А.В. Крейчі, інженер-конструктор М.І. Шумах).

1970–71 рр. — головний архітектор міста В.М. Гавриш (Харківський інженерно-будівельний інститут). Розпочато реконструкцію колишнього домініканського костьолу (нині — Свято-Преображенський собор) в дім органної та камерної музики.

1971–86 рр. — головний архітектор міста В.З. Спусканюк (Харківський інженерно-будівельний інститут). 1970 р. — спорудження площі ім. Леніна (нині Майдан Незалежності) з проектним корпусом цукротресту (нині виконком міської ради) та сквером, із знесенням навчальної будівлі початку 20 ст. та закриттям перехрестя вул. О. Пушкіна (нині Майдан Незалежності), архітектори В.З. Спусканюк, А.В. Крейчі, В.В. Горбатий. Спорудження в центрі міста автоматичної телефонної станції: за тектонікою — більше технологічна споруда, ніж будівля; 1971 р. — критий ринок «Урожай», будинок політпросвіти (нині будівля обласної телерадіокомпанії), обидва — архітектора М.І. Новакова; 1972 р. — конкурс проектів реконструкції центру Вінниці за участю киян, харківчан, ленінградців;.

1983 р. — в ЦПКіВ споруджено літню кіноконцертну залу «Райдуга» (архітектор В.М. Гавриш).

1986–92 рр. — головний архітектор міста О.К. Єгоров (Харківський інженерно-будівельний інститут). 1987 р. затверджено новий генплан Вінниці на період до 2005 р.

1992–93 рр. — головний архітектор міста О.М. Коротких (Одеський інженерно-будівельний інститут). Засновано кадастрову службу та локальну комп'ютерну мережу управління архітектури та містобудування.

1993–95 рр. — головний архітектор міста В.З. Спусканюк. Дім органної та камерної музики — колишній кафедральний собор повернено громаді Свято-Преображенського собору; орган самовільно демонтовано.

1995–2002 рр. та у 2010-ті рр. — головний архітектор міста О.С. Рекута (Львівська політехніка). У травні 1996 р. виконком затвердив містобудівне обґрунтування приватизації міських земель і містобудівне обґрунтування категорій прибережних захисних територій р. Південний Буг та приток у межах міста; у 2000 р. виконком затвердив план червоних ліній вулиць міста, розроблений управлінням.

Обсяги будівництва та урбаністичних перетворень 20 ст. значно перевищили усі попередні епохи. Радянське містобудування залишило красномовні зразки житлової забудови та об'єктів промисловості, громадських та інших цивільних будов, створених будівельною індустрією за принципами функціональної архітектури.

Мікрорайони у складі району Вишеньки — великі міжмагістральні території — не лише являли зразки функціонального зонування та просторового компонування багатоквартирної забудови чи виробничих потужностей, але відбивали уподобання будівничих, яких приваблювали великі озеленені простори. Площа земель Вінниці на кінець століття зросла до 6094 га.

Архітектура та містобудування початку 21 ст.

Початок епохи постіндустріального, інформаційного суспільства було позначено здобуттям Незалежності України та розпадом Союзу РСР (з 1991 р.).

Реформування суспільства призвело до перегляду засад економічної діяльності, зокрема до регулювання ринку (замість адміністрування управління економікою) та до уявлень про саморегуляцію містоутворення й розвитку центрів розселення. Але певна стратегія регулювання територій — як на загальнодержавних, регіональних рівнях, так і на місцях — формувалася повільно, без урахування української суспільно-культурної, загалом пострадянської специфіки розвитку.

На початку 21 ст., як і протягом 90-х рр. 20 ст., негативно спрацьовували такі кризові фактори: незавершеність та недосконалість інфраструктур транспортного та інженерно-технічного забезпечення території; незадовільний стан об'єктів міського господарства, в т. ч. значних обсягів житлового фонду, на тлі дефіциту нових територій для будівництва; відсутність нової, адаптованої до суспільно-економічних змін містобудівної. документації міста; життєво визначальні екологічні та енергетичні проблеми. Подолання кризових явищ відбувалося, головним чином, за рахунок надзусиль та ініціатив працюючих. Тисячі безробітних, що покинули депресивні виробництва, реєструвалися підприємцями або створювали посередницькі структури і змусили владу до нормування тимчасової торгівлі — так званих «малих архітектурних форм для підприємницької діяльності», «торговельних майданчиків» тощо. Це змінило вигляд ринків та багатьох вулиць. До типології об'єктів архітектурної діяльності повернулися сакральні (культові) споруди, розміщення яких в умовах існуючої забудови, на виконання запитів новоутворених релігійних громад, також утворило окрему мостобудівну проблематику.

У 1999 р. було розроблено та два роки потому затверджено міською радою Техніко-економічне обґрунтування (концепцію) розвитку Вінниці — перший етап розроблення нового генерального плану міста, який інститут «Діпроміст» розпочав 2004 р. і завершив 2007 р. Станом на 2004 р. у межі міста увійшло загалом близько 6868 га земель. Відносне подолання кризових явищ, у т. ч. в будівничій галузі, розпочалося в 2002–04 рр. з розгортання місцевої містобудівної програми переобладнання перших поверхів житлових будинків на магістральних вулицях та в центральній частині міста у заклади обслуговування, що дозволило активізувати капітали малого та середнього бізнесу і поліпшити комплексний благоустрій, а також із продовження будівництва багатоквартирної житлової забудови. Флагманом цього напряму стали ТОВ «БМУ-3» і заснований за сприяння холдингу «Київміськбуд» концерн «Поділля» — інвестори нового житлового району «Поділля» на колишніх землях обл. психіатричної лікарні (детальне планування — МКП «Місто», архітектори О.К. Єгоров, О.М. Коваль; інженерна інфраструктура та розпланувальні рішення — Вінницький проектний інститут Міноборони, архітектурно-планувальне рішення — АП майстерня «Ю. Плясовиця», Вінницький проектний інститут, «ВПІ+» та інші; архітектори В.С. Ломачевський, О.А. Кругленко, Ю.В. Корж та інші).

Типологію громадських будівель доповнили торгово-сервісні заклади, як-от супермаркет «Дастор» по просп. Юності (реконструкція), торговельно-розважальний комплекс «Скай Парк» по вул. М. Оводова (архітектор М.В. Войтюк, ген-

плани — архітектор О.О. Черниш), нові вирішення банків, офісів, закладів громадського харчування, побутового обслуговування (наприклад, оригінальна офісна будівля підприємства «Авіс» по вул. М. Пирогова, архітектор А.Ф. Кравець). Розпочалась реконструкція старих і розміщення нових виробничих та складських баз, проектування та будівництво ринково-сервісних комплексів замість об'єктів тимчасової торгівлі, як-от комплекс «Магігранд» по просп. Юності (АП майстерня «Ю. Плясовиця»), новий «Муніципальний ринок» по вул. Академіка М. Янгеля — Батозька — Стрілецька (інвестор — ТОВ «Вінницяінвестбуд»). Останній об'єкт дозволив зняти напругу на такій важливій магістралі, як просп. Коцюбинського, шляхом переведення звідти торгуючих на новоутворений ринок.

Відносне економічне зростання на тлі національного державотворення обумовило підвищену увагу до культурної спадщини, появу можливостей реставрації архітектурних пам'яток та реконструкції історичної забудови. На замовлення управління капітального будівництва міськради (начальник М.М. Мирончук) був виконаний ескізний проект з робочою документацією першої черги реконструкції вул. Соборна, виконавець — Вінницький філіал «НДІпроектреконструкція» (директор і творчий керівник — архітектор О.С. Рекута). У 2003–04 рр. Вінницьким трамвайно-тролейбусним управлінням (керівник О.Ф. Музика) виконані першочергові протиаварійні заходи з реконструкції трамвайної колії головної вулиці за технологією «оксамитової подушки»; у 2005–08 рр. фірмою «Сфера» на замовлення УКБ облдержадміністрації (начальник А.М. Тхоровський) виконано невідкладні ремонтно-реставраційні роботи на пам'ятці національного значення «Єзуїтський монастир» (нині обласний архів); розпочато ремонти фасадів пам'яток місцевого значення. У 2005–06 рр. виконано капремонт із реконструкцією головного фасаду Вінницького обласного краєзнавчого музею (Львівський інститут «Укрзахідпроектреставрація», архітектр Є. Цимбалюк).

Як задоволення зростаючого попиту на розвиток сучасної промисловості та створення нових робочих місць, у 2007 р. Харківським інститутом «ПромбудНДІпроект» було виконано для Вінниці містобудівну документацію з розміщення нових виробничих підприємств — схему Східної промислової групи, що за рішенням міськради одержала назву «Вінницький індустріальний парк» або «VIP».

На здобуття Державної премії України в галузі архітектури у 2009 р. був номінований торгово-офісний центр «Феріде-Плаза» (вул. М. Пирогова), споруджений у 2007–08 рр. із застосуванням сучасної фасадної системи та цілісного дизайну екстер'єру й зовнішньої реклами (архітектор О.М. Коротких, організатор проекту Е.А. Назаров).

Протягом 2007–08 рр. реконструйовано благоустрій скверу Європейська площа — вул. М. Грушевського, бульвару на вул. М. Пирогова, пішохідної зони вул. М. Грушевського та реставровано фасад будинку судових установ за проектами Вінницького філіалу «НДІпроектреконструкція» (архітектори О.С. Рекута, В.М. Чаплоуцька).

Загальна характеристика архітектурно-містобудівної спадщини міста

У характері успадкованої забудови міста Вінниці простежується відображення українських національних традицій містобудівної культури, що мають своїми коріннями стародавнє землекористування та правила градобудівництва

Русі. Ці традиції полягають в органічному поєднанні забудови і ландшафту, його використанні у формуванні поселення, у перевазі орієнтирної, споглядально-художньої композиції осередку із відкритим розпланування над лінійно-орієнтованою структурою, характерною для щільного замкненого «міського інтер'єру» європейських середмість. Разом із тим, для Вінниці є властивим поєднання цих композиційних принципів та якостей у містобудівних формах, що успадковані, вплив різних етнічних культур, що історично посіли на терені регіону, його політичної спадщини на розвиток мистецтва архітектури та становлення містобудівної культури.

Із облікованих у місті понад 200 нерухомих пам'яток (будівель, споруд, ландшафтів, визначних місць) 160 об'єктів відносяться до архітектурної спадщини. 5 історико-архітектурних комплексів мають національне значення: Мури у складі колишнього єзуїтського колегіуму (обласний архів, обласні краєзнавчий та художній музеї) та Свято-Преображенського собору (колишній костьол, келії, башта та мури домініканського монастиря); Староміська Свято-Миколаївська церква з дзвіницею; «Садиба у П'ятничанах» (обласний клінічний ендокринологічний диспансер); Національний музей-садиба М.І. Пирогова; меморіальний музей-садиба М.М. Коцюбинського (комплексна пам'ятка історії, природи, архітектури). Запропоновано на категорію національного значення монастир капуцинів з келіями.

До Зводу увійшли статті не лише про окремі об'єкти та комплекси пам'яток, але також статті про історичні вулиці та місцини міста. Ці відомості важливі й тому, що збереження об'єктів архітектурної спадщини, що представлена у Вінниці в доволі широких хронологічних рамках, буде доцільним і можливим лише за умови збереження параметрів оточення, в якому пам'ятки архітектури і містобудування є композиційними та функціональними індикаторами для регулювання середовища великого міста, що потребує властивого розвитку.

С.О. Царенко

Джерела та література:

Архив Юго-Западной России / Временная комиссия для разбора древних актов. — Киев, 1888. — Ч. 7. — Т. 1; Т. 2. — С. 4.

Баран, В.Д. Походження слов'ян / В.Д. Баран, Д.Н. Козак, Р.В. Терпиловський ; відповід. ред. О.П. Моця ; Ін-т археології АН УРСР. — Київ, 1991. — С. 3–9, 73–75, 134–137.

Бируля, О. Архітектурна історія Вінниці / О. Бируля. — Вінниця, 1930. — 93 с.

Винница : ист.-архитектур. опорный план. — К., Укрпроектреставрация, 1990. — Т. 1 : Научный отчет.

Виногродська, Л.І. Анотований звіт про проведення археологічних досліджень у м. Вінниця в 2006 році. — Київ : Інститут археології НАНУ, 2006 р. — Рукопис.

Виногродська, Л.І. Походження та датування міста Вінниці (за підсумками археологічної експедиції та сучасних досліджень) / Л.І. Виногродська, М.В. Потупчик, С.О. Царенко // Вінниц. газета. — 2005. — 13 верес.

Вінниця : іст. нарис / гол. ред. Подолинний А.М. — Вінниця, 2007. — 373 с.

Городських, О. Історико-пошуковий проект «Творці архітектури Вінниці» / О. Городських, Л. Денисова, Т. Волошина // Архітектурна Вінниця: час, постір, особистості : альманах. — Вінниця, 2012. — С. 108–128.

Груша, А. Невідома грамота Федора Корятовича за 1391 р. / А. Груша // Білорус. іст. огляд. — 2001. — Т. 8. — Зошити 1–2.

Гумилев, Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь / Л.Н. Гумилёв. — Москва, 1989. — С. 479, 683–684.

Гурбик, А.О. Історична довідка про заснування м. Вінниці : лист Ін-ту історії України НАНУ від 16.07.2004 р. № 123/708. — Рукопис.

ДАВіО, ф. Д-230, оп. 1, спр. 539, арк. 127; Д-896, оп. 1, спр. 24, 164.

Дашкевич, Я. Угорська експансія на золотоординське Поділля 40-х — 50-х рр. XIV ст. / Я. Дашкевич // Україна в минулому. — Київ ; Львів, 1994. — Вип. 5. — С. 32–65.

Дёмин, Н.М. Управление развитием градостроительных систем / Н.М. Дёмин. — Киев, 1991. — С. 97–98.

Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. — Київ, 1972. — С. 83, 84.

Каналізація м. Вінниці // Шлях. — 1919. — Ч. 28. — 19 верес.

Карамзин, Н.М. История государства российского / Н.М. Карамзин. — Санкт-Петербург, 1817. — Т. 4. — С. 251, 464.

Кордт, В. Материалы по истории русской картографии. Вып. 2 / В. Кордт. — Киев, 1910. — С. I–VIII, IX.

Кулаковский, Ю.А. Избранные труды по истории аланов и Сарматии / Ю.А. Кулаковский. — Санкт-Петербург, 2000. — С. 154.

Молчановский, Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года / Н. Молчановский. — Киев, 1885. — С. 194.

Населені місця Поділля / Поділ. губ. стат. бюро. — Вінниця, 1925. — 390 с.

Отамановський, В.Д. Вінниця в XIV–XVII століттях : іст. дослідж. / В.Д. Отамановский. — Вінниця, 1993. — 452 с.

Петров, Н.И. Исторический очерк Подолии / Н.И. Петров // Подолия : ист. описание / изд. П.Н. Батюшкова. — Санкт-Петербург, 1891. — С. 34.

Плетнева, С.А. Половцы / С.А. Плетнева ; отв. ред. Б.А. Рыбаков. — Москва : Наука, 1990. — 204 с.

Полное собрание российских летописей (далі — ПСРЛ). — Санкт-Петербург, 1907. — Т. 17 : Западнорусские летописи. — С. 82, 278–279; ПСРЛ. — Ленинград, 1989. — Т. 38 : Радзивилловская летопись (ПВЛ по Радзивилловскому списку). — С. 135–136.

Потупчик, М. Статті про об'єкти археології м. Вінниця до Зводу пам'яток. — Вінниця, 2003. — Рукопис.

Ричков, П.А. Архітектурна спадщина ордену Ісуса ... / П.А. Ричков // Архітектурна спадщина України. — Київ, 2002. — Вип. 8. — С. 79.

Российский государственный исторический архив, ф. 1293, оп. 167, д. 25 (План города Винницы Брацлавской губернии 1795 г.).

Руська (Волинська) метрика 1569–1673 рр. — Київ, 2002. — С. 305–306.

Рыбаков, Б.А. Геродотова Скифия / Б.А. Рыбаков. — Москва, 1979. — Разд. «Сколоты-праславяне». — С. 216.

Рыбаков, Б.А. Древние русы / Б.А. Рыбаков // Тезисы ИИМК АН СССР. — Москва, 1951. — С. 21–32.

Секретарьов, А.М. Топографія міста Вінниці і його замків у XIV–XVIII ст. / А.М. Секретарьов // Вінниці — 630 : матеріали 1-ї Вінниц. іст.-краєзнав. конф. — Вінниця, 1993. — С. 12.

Сецинский, Е. Археологическая карта Подольской губернии / Е. Сецинский // Тр. 11-го археол. съезда в Киеве 1899 г. — Москва, 1901. — Т. 1. — С. 230–231, 336.

Симашкевич, М. Римское католичество и его иерархия в Подолии / М. Симашкевич. — Каменец-Подольск, 1872. — С. 24.

Субтельний, О. Україна: історія / О. Субтельний. — Київ, 1991. — С. 71–82.

Схема планування території Вінницької області. Вінницька область у Вінницькій надобласній системі розселення : пояснювальна записка. — УДНДІПМ «Діпромісто», 2006–2008.

Тимофієнко, В.І. Зодчі України кінця XVIII — початку XX століть : біогр. довід. / В.І. Тимофієнко. — Київ, 1999.

Тихомиров, М.Н. Русское летописание / М.Н. Тихомиров. — Москва, 1979. — С. 88.

Толочко, П.П. Київська Русь / П.П. Толочко. — Київ, 1996. — С. 165–166, 169–177, 251.

Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Вып. 9 : Приходы и церкви Подольской епархии / под ред. Е. Сецинского. — Каменец-Подольск, 1901. — 1064 с.

Хождение инока Зосимы // Православ. палестин. сб. — Санкт-Петербург, 1889. — Т. 8. — Вып. 3. — № 24. — С. 2.

Хроніка (Тов-во добробуту м. Вінниці) // Шлях. — Ч. 29. — 20 верес.

Царенко, С. Вінниця-Вєнічя в історії містобудування й у перспективах розвитку Східного Поділля / С. Царенко // Архітектурна Вінниця: час, постір, особистості : альманах. — Вінниця, 2012. — С. 5–14.

Царенко, С.О. Вінниця епохи треченто, або Відродження Браславії — народження України / С.О. Царенко // Константинополь II : зб. статтей і матеріалів 2-х Поділ. наук.-освітніх Кирило-Мефодіївських читань. — Вінниця, 2006. — С. 107–118.

Царенко, С.О. Григорій Артинов — перший міський архітектор Вінниці / С.О. Царенко. — Вінниця : ПП «АІСТ-прес», 2000. — 24 с. — (Сер.: «Архітектурні альбоми»).

Царенко, С.О. Містобудівна еволюція Вінниці за середньовіччя / С.О. Царенко // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини : зб. наук. пр. з мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології / Ін-т проблем сучас. мистецтва АМ України. — Київ, 2005. — Вип. 2. — С. 307–327.

Царенко, С.О. Розвиток давньої Вінниці і датування центру розселення «град Вєнічя», «город Вєніца», «мєсто Вєніцке» / С.О. Царенко // Вінниччина: минуле та сьогодення : краєзнав. дослідж. : матеріали 21-ї Вінниц. обл. наук. іст.-краєзнав. конф. 25–26 жовтня 2007 р. — Вінниця, 2007. — С. 97–104.

Царенко, С.О. Формування Великого Поділля: три джерела і три складові історії розселення / С.О. Царенко // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини : зб. наук. пр. з мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології / Ін-т проблем сучас. мистецтва АМ України. — Київ, 2008. — Вип. 5. — С. 332–348.

Шабульдо, Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Ф.М. Шабульдо. — Київ : Наук. думка, 1987.

Якубовський, В.І. Розкопки Болохівського міста Вали / В.І. Якубовський // Меджибіж: 850 років історії : матеріали наук.-практ. конф., 17 серп. 1996 р. — С. 24–27.

Янин, В.Л. К вопросу о дате составления обзора «А се имена всем градом рускым далним и ближним» / В.Л. Янин // Древнейшие государства Восточной Европы : материалы и исследования. 1992–1993. — Москва, 1995. — С. 131.

Ясієвич, В.Є. Василь Кричевський — співець українського народного стилю / В.Є. Ясієич // Укр. мистецтвознавство. — Київ, 1993. — Вип. 1. — С. 117–126.

Marczynski, W. Statystyczne, topograficzne I historyczne opisanie Gubernii podolskiej / W. Marczynski. — Wilno, 1820. — T. 1. — S. 37–38.

Naruszewicz, A. Historia narodu polskiego od poczatku chrzescianstwa / A. Naruszewicz. — Wroclaw, 1785. — T. 6. — S. 241–243, 253–254.

ПАМ'ЯТКИ МОНУМЕНТАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА В МЕМОРІАЛЬНІЙ КУЛЬТУРІ ВІННИЦІ

Невід'ємною частиною меморіальної культури міста є пам'ятки монументального мистецтва. У музеєзнавстві та мистецтвознавстві під загальним терміном «пам'ятки мистецтва» розуміють «матеріальні свідоцтва минулого, які мають видатні художні якості, відзначаються оригінальністю задуму та його втілення, здатністю викликати естетичні переживання і завдяки цьому визнані культурними цінностями, що підлягають державній охороні».

Твори монументального мистецтва як самостійні, так і пов'язані з архітектурними, археологічними чи іншими пам'ятками або з утворюваними ними комплексами (ансамблями), згідно Закону України «Про охорону культурної спадщини» (2000 р., остання редакція — від 5 квітня 2015 р.) є об'єктами культурної спадщини. За визначенням відомого вченого, доктора мистецтвознавства В. Тимофієнка, пам'ятками монументального мистецтва є «виконані у минулі історичні періоди високохудожні твори скульптури, живопису, декоративного мистецтва, — як пов'язані з архітектурними спорудами, так і самостійні, що характеризують світогляд, естетичні погляди і рівень розвитку культури певної історичної епохи».

У вітчизняному законодавстві й пам'яткоохоронній справі пам'ятки монументального мистецтва вважають нерухомими об'єктами. Об'єкти мистецької спадщини є важливим першоджерелом вивчення історії.

Поняття «монументальне», «монументальність» (як складова самого терміну «монументальне мистецтво») давні, походять від латинського дієслова «moneo» — нагадувати, закликати, надихати тощо. Слово «монумент», яке лежить в основі термінологічного визначення цієї категорії пам'яток і тотожне сучасному терміну «пам'ятник» (в контексті пам'ятної споруди на честь історичної особи або події, надгробка), фіксується в українській мові у першій половині 19 ст. На той час цей термін використовували широко, розуміючи під монументальними витворами як архітектурні споруди, так і скульптурні твори, передусім релігійні, наголошуючи на їх меморіальній функції. Це пов'язано з тим, що відтоді почали споруджувати в Україні скульптурні пам'ятники і монументи на честь визначних історичних подій та відомих осіб на площах і вулицях міст.

У сучасному мистецтвознавстві до монументального мистецтва зараховують, зазвичай, твори образотворчого мистецтва: скульптуру (круглу та рельєф), мозаїки, фрески. Традиційно це об'єкти великих розмірів — скульптурні пам'ятники та монументи, споруджені на честь визначних історичних подій та історичних осіб, меморіальні ансамблі та комплекси, скульптурні надгробки тощо, а також різноманітні живописні та пластичні зображення, включені в інтер'єр або екстер'єр архітектурних споруд. Монументальне мистецтво тісно пов'язане з ідеологією держави, є не тільки засобом художнього пізнання життя і формування предметного довкілля, але й свого роду образною моделлю світу, яким його уявляє той чи інший суспільний лад, найвищим і найважливішим відображенням культури певної епохи.

За офіційними даними, на початок 2012 р. у Вінниці на державному обліку перебувало 47 пам'яток монументального мистецтва (з них 11 — меморіальних дощок, 14 погрудь), хоча до 2005 р. таких об'єктів нараховувалось більше. Скорочення в останні роки списку пам'яток, які перебувають під охороною держави,

пояснюється наслідком серйозних політичних катаклізмів, світоглядних змін, які відбуваються нині у суспільстві, в тому числі осмисленням революційних подій кінця 2013 — початку 2014 рр., російсько-української війни 2014–16 рр., а також процесами їх природної руйнації, втратами, спричиненими безгосподарністю, недосконалістю вітчизняної пам'яткоохоронної системи, відсутністю коштів на утримання і реставрацію історико-культурних об'єктів тощо. Багато творів монументального мистецтва тоталітарної доби, вартісних тоді переважно своїм пропагандистсько-ідеологічним навантаженням, в результаті так званої «війни пам'ятників» були пошкоджені, зруйновані, зняті з обліку. З іншого боку, залишається не впорядкованим фіксування на державному рівні нових пам'ятників і меморіальних дощок.

Окремим видом художніх об'єктів в монументальній культурі міста є витвори садово-паркового мистецтва, що являють собою своєрідну форму синтезу різних мистецтв, в тому числі архітектури і монументально-декоративної пластики (алегоричні статуї, герми, тематичні скульптурні ансамблі).

Після встановлення в Україні комуністичного режиму монументальне мистецтво покликане було виконувати функцію ідеологічного пропагандиста нової влади. Більшовицький декрет «Про знесення з майданів та вулиць пам'ятників, збудованих царям та царським посіпакам» (травень 1919 р.) склав юридичні підстави монументальної пропаганди відповідно до «ленінського плану». Всі наступні рішення витікали з його настанов як стосовно художньої спадщини, так і нової монументалістики і практично зумовили основні напрями розвитку вітчизняного монументального мистецтва майже до кінця 20 ст., не припускаючи в ньому виразно національних ознак і традиційної культури народу. Декларувалась теза, що мистецтво має належати трудящим верствам населення і виражати їхні прагнення в будівництві світлого майбутнього.

Відповідно, героїзація поширювалась на більшовицьких вождів і осіб, які загинули чи постраждали в боротьбі за утвердження радянської влади. Так, у Вінниці перших загиблих учасників більшовицького повстання у місті було поховано як героїв неподалік Народного дому (тепер на цьому місці головний корпус Вінницького коледжу будівництва і архітектури), пізніше тут була поставлена стела на вшанування подій 1917–18 рр. (скульптор В. Непорожній), яка була демонтована згідно декомунізаційних заходів весною 2016 р., хоча й становила певну мистецьку цінність.

Партійно-класовий підхід, впроваджуваний в усі сфери життя суспільства, в тому числі у царину художньої культури, призвів до цілеспрямованого руйнування і нищення багатьох архітектурних споруд і цінних мистецьких творів, передусім релігійних. Розгорнулася довготривала кампанія по плановому зведенню монументів в ознаменування перемоги соціалістичної революції та на честь політичних, громадських та культурних діячів, пам'ять про яких, на думку більшовицьких ідеологів, заслуговувала на увічнення. Вже у 1919 — на початку 1920-х рр. в Україні були встановлені десятки подібних пам'ятників, виконаних з нетривких матеріалів, які не збереглися. Саме тоді почалося формування революційного меморіалу у центрі міста (тепер — Європейська площа), де було поховано червоноармійців, які загинули під час більшовицьких боїв за місто. 1921 р. тут було встановлено пам'ятник борцям за революцію, так розпочалася меморіалізація центру міста.

Майже на 60 років в Україні запанувала тоталітарна доба, було запроваджено культ вождів, втручання в дії каральних та партійних органів, фактична керованість художнім життям з боку партійно-державної диктатури, авторитаризм у прийнятті рішень і висвітленні будь-яких культурних і мистецьких проблем. Політика державної влади підкорила образотворчість і примусила її виконувати соціальне замовлення. Тогочасна скульптура, насамперед, монументальна, поступово набирала все більшого політичного забарвлення, мала догоджати смакові замовника. Пріоритетними в естетичній оцінці стали не конкретні художні властивості твору, а його ідеологічна заангажованість, відповідність «правді життя в його революційному розвитку». Яскравим прикладом є тривала історія встановлення у місті пам'ятника видатному земляку письменнику М.М. Коцюбинському, розпочата ще у 1920-ті рр. з ініціативи працівників літературно-меморіального музею на чолі з його директором Х.М. Коцюбинським. Ідея була підтримана українською літературно-мистецькою інтелігенцією країни, був оголошений всеукраїнський конкурс на кращий проект пам'ятника, кошти на який збиралися масовою передплатою не лише посеред міської громадськості, а й всього подільського краю. У 1936 р. скульптор Г. Нерода запропоновав проект, згодом міська влада підготувала майданчик для встановлення пам'ятника, замовила його виготовлення, встановила постамент, але війна завадила виконанню цього проекту.

З другої половини 1940-х рр. однією з провідних в монументальній пластиці стала тема нацистсько-радянської війни (1941–45 рр.). Набули широкого розвитку різні види і типи скульптурної монументалістики: обеліски й пам'ятники на могилах загиблих солдат і воєначальників, монументи на місцях битв, масових поховань мирних громадян, пам'ятники на честь партизанів та підпільників, меморіальні ансамблі й комплекси тощо. Тема героїзації війни залишалася головною і в монументальній скульптурі 1960–80-х рр. Їх переважну більшість зведено до ювілеїв Перемоги, які помпезно відзначалися кожні п'ять років. У Вінниці наприкінці 1960-х рр. був поставлений типовий пам'ятник радянському воїну-переможцю (сучасна пл. Перемоги, нині на цьому місці пам'ятний знак Військово-Повітряним Силам України). Особливого поширення набули меморіальні ансамблі. Комплекс Меморіал Слави у Вінниці був впорядкований Значній частині подібних творів властиві одноманітність композиційного і пластичного рішення, риси офіційної парадності, потяг до гігантоманії.

У 1950–80-х рр. в багатьох населених пунктах у директивному порядку будували численні пам'ятники партійним і радянським діячам, насамперед В. Леніну. Найбільшу кількість таких творів, художнім якостям яких не надавалося суттєвого значення, було встановлено на початку 1970-х рр. і приурочено до святкування 100-річного ювілею вождя. 22 квітня 1972 р. на центральній площі Вінниці був відкритий пам'ятник Леніну (скульптори О. Ковальов, В. Агібалов, Я. Рик). На території окремих підприємств були встановлені погруддя вождя. Так само до 60-річчя Жовтневої революції було споруджено пам'ятники-погруддя революційним діячам Поділля М. Тарногородському (1979 р.), М. Козицькому (1980 р.), які демонтовані у 2014–15 рр.

Поряд із монументами офіційно-пропагандистського характеру, пам'ятниками-символами на честь видатних осіб та історичних подій державного значення, споруджували пам'ятники визначним діячам культури, мистецтва, історії, багато з яких виконані на досить високому художньому рівні.

Пам'ятник на честь Перемоги над фашистською Німеччиною. 1968 р.

Починаючи з 1950-х рр. в монументальній пластиці України поширилася практика встановлення меморіальних дощок видатним державним і культурним діячам, здебільшого на фасадах будинків, де ці особи мешкали, працювали, тимчасово перебували. Упродовж 1970-х — першої половини 1980-х рр. художньо оформлювали в'їзди у міста, які часто вирішувались як архітектурні конструкції у поєднанні зі скульптурними композиціями.

Широкий розмах містобудування, спорудження чималої кількості громадських будівель, великих архітектурних ансамблів у повоєнні десятиліття сприяли інтенсивному розвитку монументального малярства. З 1970–80-х рр. монументально-декоративні твори включають в оформлення містобудівних комплексів та міських магістралей, застосовують не тільки для прикрашання унікальних споруд, а й інтер'єрів та екстер'єрів житлових будинків, шкіл, кінотеатрів, Палаців культури і одруження, готелів, кафе, ресторанів, санаторіїв, лікарень. Особливе місце в художній практиці цього періоду посіло оздоблення творами монументально-декоративного мистецтва музеїв та нових музейних експозицій, які часто ставали не тільки образно-змістовим доповненням, а й головним емоційно-пластичним елементом архітектурного простору.

Після 1991 р. культурне життя в Україні, ставлення до національної історичної спадщини зазнали глибоких змін. Нові суспільні запити — переосмислення минулого, відкриття замовчуваних сторінок історії, повернення забутих імен, вже у перші роки незалежності зумовили появу нових за змістом монументальних творів, серед яких — пам'ятники діячам козацько-гетьманської доби, меморіальні дошки в пам'ять борців за незалежність країни, пам'ятні знаки та меморіали, присвячені жертвам Голодомору 1932–33 рр. та Голокосту, жертвам Чорнобильської катастрофи, пам'ятники на місцях поховань січових стрільців, воїнів ОУН-УПА, жертв політичних репресій тощо. Як зазначає відома дослідниця української пластики, мистецтвознавець М. Протас, в останні два десятиліття відбувається поступове відродження монументальної скульптури на новому якісному рівні. Так, з нагоди 75-річчя однієї з найбільших трагедій в історії українського народу 20 ст. — Голодомору 1932–33 рр., у 2008 р. був відкритий пам'ятник

біля церкви Воскресіння Христового (Хмельницьке шосе, 5), що являє собою лаконічну реалістично-символічну композицію, візуальним і смисловим центром якої є постать виснаженої голодом дитини-підлітка в довгій сорочці-хітоні, що тісно тримає на немічно піднятих руках жмуток хлібних колосків.

Одним з перших з ініціативи Вінницького товариства «Меморіал» у 1991 р. було встановлено пам'ятник на вшанування пам'яті жертв політичних репресій в радянській Україні за часів радянсько-більшовицького режиму. Безпосереднім поштовхом було викриття замовчуваної «Вінницької трагедії», що являла собою масові розстріли мирного населення у Вінниці, які НКВС здійснював протягом декількох років перед початком Другої світової війни. Пізніше, 2004 р., також були встановлені пам'ятні знаки на місцях масових репресій у Вінниці на колишньому православному цвинтарі по Хмельницькому шосе та неподалік кіноконцертного залу «Райдуга». При зведенні цих монументів відбилася загальна для України тенденція повернення традиційних етнонаціональних видів сакрально-мартирологічних пам'ятників, різьблених хрестів. У Вінниці були поставлені кам'яні і дерев'яні монументальні хрести на місцях сталінських репресій.

Водночас до меморіальної карти міста повернуті були імена видатних земляків, які зазнали репресивного переслідування в роки брежнєвського застою. Так, у вересні 2002 р. був урочисто відкритий пам'ятник репресованому українському поетові Василю Стусу. Ідея зведення цього пам'ятника у Вінниці має доволі тривалу історію. Ще 1997 р. в місті було оголошено всеукраїнський конкурс на проект пам'ятника поету на честь 60-річчя з його дня народження. Автор проекту-переможця А. Бурдейний змушений був самостійно шукати гроші на втілення свого задуму, звертався з особистим листом до Президента України. 2001 р. під тиском громадськості до втілення проекту підключилися місцеві державні адміністрації і ради. Пам'ятник виконаний у стилі символіко-метафоричного реалізму, за визначенням автора, основний образ — крило як нестримний духовний злет, високий трагізм долі і висока, але недоспівана поезія. Ідею пам'ятника надихала назва останньої, загубленої збірки віршів Василя Стуса «Птах душі».

Попри те, що оригінальному пам'ятнику В. Стусу відведено бічне місце на площі перед адміністративною будівлею (як своєрідне віддзеркалення конфронтації між офіційною владою і громадянським суспільством), він в умовах розгортання демократичних тенденцій серед молоді дедалі більше набуває значення смислової меморіальної домінанти у творенні культурного ландшафту міста, оскільки на площі В. Стуса стали традиційними масштабні громадські акції та концерти молодіжних гуртів, й образ нескореного поета-борця надихає до революційного поступу.

У Вінниці за роки незалежності сформувалася виразна позиція стосовно віншування визначальних громадських рухів. Саме цим вмотивована поява у центрі міста, перед міськвиконкомом, де відбувалися потужні мітинги під час Помаранчевої революції (2004–05 рр.), пам'ятного знаку (скульптор В. Смаровоз) на вшанування демократичних настроїв громади. З часом скульптура набула ширшого значення і отримала офіційну назву — Пам'ятник українській пісні, перший в Україні. На декоративних кільцях внизу колони викарбуваний напис: «Твоя правда, твоя пісня не вмре, не загине». Пам'ятник споруджений коштом

спонсорів і встановлений 24 серпня 2005 р., на 14-у річницю Дня незалежності України.

Останнім часом для увічнення недавніх трагічних подій в Україні почали встановлювати, часто за народні кошти, пам'ятні знаки на честь героїв Євромайдану та Небесної сотні, загиблих в Антитерористичній операції 2014–15 рр.

Разом з тим питання включення до «Зводу пам'яток історії та культури України» нових художніх творів, виконаних в останні два десятиліття, є дискусійним.

О.А. Коляструк

Джерела та література:

Ковпаненко, Н.Г. Мистецька спадщина України: питання дослідження і збереження / Н.Г. Ковпаненко // Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України» / Кот С.І. (відп. ред.) та ін. — Київ : Ін-т історії України НАН України, 2015. — С. 209–210.

Кот, С.І. Терміни «пам'ятка» і «пам'ятник» у пам'яткознавстві / С.І. Кот // Праці Центру пам'яткознавства. — Київ, 1992. — Вип. 1. — С. 32–34.

Про охорону культурної спадщини : Закон України. — К., 2000.

Протас, М. Українська скульптура ХХ ст. / М. Протас. — Київ, 2006. — С. 53–56, 166.

Роготченко, О. Соціалістичний реалізм і тоталітаризм / О. Роготченко. — Київ, 2007. — С. 64–67.

Тимофієнко, В. Архітектура і монументальне мистецтво: терміни та поняття / В. Тимофієнко. — Київ, 2002. — С. 313.

Тронько, П.Т. Увічнена історія України / П.Т. Тронько, В.А. Войналович. — Київ, 1992. — С. 126.

ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ

Стоянка, пізній палеоліт (40–20 тис. до н. е., археол.). Мікрорайон Сабарів.

Розташована на південно-західній околиці міста, на високому мисові правого берега гирла р. Вишеньки та де вона впадає у Південний Буг, східна околиця мікрорайону Сабарів. Відкрита 1963 р. П.І. Хавлюком. Обстежена С.О. Гусєвим та В.А. Косаківським у 2003 р. Частково знищена спорудженням приватних будинків по вул. Вишневий узвіз. Розкопки не проводилися. Точні розміри пам'ятки не встановлено, орієнтовно 200×100 м. Серед археологічних знахідок виявлено характерні крем'яні знаряддя праці, які виготовлялися на відщепах. Датується пізньопалеолітичним часом (40–20 тис. до н. е.) [1].

С.О. Гусєв, М.В. Потупчик

Поселення, енеоліт (5–4 тис. до н. е., археол.). Вул. Г. Успенського.

Розташоване у центральній частині міста, на лівому березі Південного Бугу, у північно-західній частині високого пагорба ліворуч мосту на Старе місто, у місцині «Литовський замок» або «Замкова гора». Відкрите 1966 р. краєзнавцем А.В. Кучеруком. Досліджувалося наприкінці 20 — початку 21 ст. І.І. Зайцем, С.О. Гусєвим, В.А. Косаківським, М.В. Потупчиком. Розкопки не проводилися. Більша частина пам'ятки знищена кар'єром 19 ст., будівництвом мосту через Південний Буг та приватними садибами. Розмір поселення 200×150 м. На західній околиці пам'ятки зафіксовані залишки наземного глинобитного житла, що залягали на глибині близько 0,5–0,7 м від сучасної поверхні у вигляді шару обпаленої глини з домішками піску і невеликої кількості полови. З північного боку поселення виявлено яму господарського призначення, яка була заповнена деревним вугіллям, кістками тварин, уламками крем'яних знарядь праці та фрагментами кераміки. Посуд виготовлявся із суміші погано просіяної глини, піску і шамоту, мав темнокоричневий і сірий колір. Серед форм переважали невеликі широкогорлі горщики, шоломоподібні покришки, біноклеподібні вироби. Посуд прикрашався заглибленим орнаментом у вигляді ланцюжків вертикальних вдавлень округлою паличкою, канелюрами. Поселення віднесене до кінця раннього — початку середнього періодів трипільської культури і датується 5–4 тис. до н. е. Матеріали зберігаються у фондах Національного історичного музею (м. Київ), Вінницького обласного краєзнавчого музею та у Вінницькому державному педагогічному університеті ім. М. Коцюбинського [2].

С.О. Гусєв, М.В. Потупчик

Поселення, енеоліт (кін. 4 тис. — поч. 3 тис. до н. е., археол.). На території обласної психоневрологічної лікарні ім. Академіка О. Ющенка, вул. М. Пирогова, 109.

Розташоване у південно-західній частині міста, в районі обласної психоневрологічної лікарні ім. Академіка О. Ющенка, на високому лівому березі р. Вишенька, де вона впадає у Південний Буг. Відкрите К. Раддацом у 1942 р., обстежувалося І.І. Зайцем у 1970-х рр. та П.І. Хавлюком у 1994 р. Розкопки не проводилися. Культурний шар пошкоджений кладовищем та господарськими будівлями. Розмір 250×100 м. Характеризується фрагментами ліпного червоноглиняного посуду, фрагментами обмазки жител. Поселення віднесене до пізнього періоду трипільської культури і датується кінцем 4 — початком 3 тис. до н. е. Матеріали зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею [3].

С.О. Гусєв, М.В. Потупчик

Поселення багатошарове, енеоліт, ранній залізний вік (4–3 тис. до н. е., кін. 9 — поч. 8 ст. до н. е., 6–4 ст. до н. е., 3–4 ст. н. е., археол.). Південно-західна околиця міста, Барське шосе.

Розташоване за 500 м від шосе, на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Вишеньки, праворуч і ліворуч автошляху Вінниця — Бар. Відкрите краєзнавцем В.В. Мурованим у 1974 р., обстежене В.Д. Гопаком у 1980 р. Розкопки проводилися Б.В. Магомедовим та М.Є. Левадою у 1991–94 рр., обстежувалося С.О. Гусєвим у 2003–04 рр. Розмір 800×300 м. У двох розкопах площею 1540 кв. м. досліджено два наземних т. зв. «довгих» глинобитних житла, 20 відкритих вогнищ, гончарний горн рідкісної конструкції, що не передбачає паливного каналу, п'ять господарських ям. Верхній шар харак-

теризується знахідками високоякісної кружальної столової та ліпної кухонної кераміки (горщики, миски, вази, глеки), що прикрашалися розчосами, вдавленнями нігтем, прорізними лініями, залізного наральника зі зламаним лезом, двома залізними ножами, наконечником дротика, бронзовою підв'язною фібулою, глиняними пряслицями, ткацькою відтяжкою та уламками від жорен і точильних брусків. Матеріал віднесено до черняхівської культури і датується другою половиною 3–4 ст. н.е. Другий шар характеризується ліпним коричневим керамічним посудом тюльпаноподібної форми, прикрашеним під вінцями валиками з вдавленнями пальцем. Матеріал віднесено до скіфської культури і датується 4–6 ст. до н. е. Третій шар характеризується ліпним червоно-коричневим кухонним посудом тюльпаноподібної форми. Матеріал віднесено до пізнього етапу чорноліської культури ранньозалізного віку і датується кінцем 9 — початком 8 ст. до н. е. Четвертий шар у розкопі та підйомний матеріал на поверхні представлений фрагментами ліпного посуду жовтогарячого кольору, що прикрашався розписним (розпис не зберігся) та заглибленим спіралеподібним орнаментом, фрагментами глиносолом'яної обмазки стін жител. Знахідки віднесено до трипільської культури і датовані 4–3 тис. до н. е. Матеріали розкопок та розвідок зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею та у Вінницькому державному педагогічному університеті ім. М. Коцюбинського [4].

С.О. Гусєв, М.В. Потупчик

Поселення, доба бронзи (кін. 2 тис. до н. е., археол.). Мікрорайон Сабарів.

Поселення розташоване у південно-західній частині міста, в районі Сабарова, на високому правому березі р. Вишенька, на місці впадіння в Південний Буг. Відкрите М.В. Потупчиком у 1993 р. Розкопки на пам'ятці не проводилися. Культурний шар суттєво пошкоджений будівництвом. Розмір 250×100 м. Археологічний матеріал характеризується ліпним посудом чорно-коричневого кольору. Належить до пізнього етапу доби бронзи і датується кінцем 2 тис. до н. е. Матеріали зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею [5].

С.О. Гусєв, М.В. Потупчик

Поселення багатошарове, доба бронзи, ранній залізний вік, середньовіччя (2 тис. до н. е., 7–6 ст. до н. е., 9–10 ст., археол.). Район «Старого міста».

Розташоване у південній частині міста, в районі «Старого міста», в заплаві та на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Південний Буг. Відкрите Б.І. Лобаєм у 1965 р., оглянуте П.І. Хавлюком у 1994 р. Розкопки не проводилися. Поселення пошкоджене будівлями. Розмір 350×150 м. Верхній шар характеризується ліпним та кружальним посудом з хвилястим та лінійним орнаментом. Належить до доби Київської Русі і датується 9–10 ст. Другий шар — ліпним коричневим посудом тюльпаноподібної форми, прикрашеним валиками з пальцевими вдавленнями під вінцями. Належить до скіфської культури і датується 7–6 ст. до н. е. Третій шар — ліпним чорно-коричневим посудом. Належить до доби бронзи і датується 2 тис. до н. е. Матеріали розвідки зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею [6].

С.О. Гусєв, М.В. Потупчик

Поселення двошарове, ранній залізний вік (6–4 ст. до н. е., 3–4 ст. н. е., археол.) На розі вул. А. Первозванного та М. Ващука.

Розташоване у південно-західній частині міста, за 50 м на захід від перехрестя вулиць Андрія Первозванного і М. Ващука, в заплаві і першій надзаплавній терасі лівого берега р. Вишенька. З північного сходу на південний захід перетинається безіменним струмком. Відкрите краєзнавцем В.В. Мурованим у 1974 р. У період з 1991 по 1994 рр. на поселенні проводили розкопки Б.В. Магомедов і М.Є. Левада. Всього розкрито площу 3789 тис. кв. м., на якій виявлено два наземних житла, п'ять господарських ям, десять відкритих вогнищ та гончарний горн. Розмір 800×300 м. Верхній шар характеризується ліпним та кружальним чорно- і сіроглиняним посудом, прикрашеним розчосами, вдавленнями нігтем та прорізними лініями; залізними ножами, залізними та бронзовими фібулами, античними червоноглиняними амфорами, залізним наральником, туфовими жорнами. Належить до черняхівської культури і датується 3–4 ст. н. е. Нижній — ліпним коричневим посудом тюльпаноподібної форми, прикрашеним валиками з пальцевими вдавленнями під вінцями.

Належить до скіфської культури і датується 6–4 ст. до н. е. Матеріали розвідок і розкопок зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею [7].

С.О. Гусєв, М.В. Потупчик

Поселення, ранній залізний вік (9–8 ст. до н. е., археол.). На території обласної психоневрологічної лікарні ім. Академіка О. Ющенка, вул. М. Пирогова, 109.

Розташоване у південно-західній частині міста, в районі обласної психоневрологічної лікарні ім. Академіка О. Ющенка, на високому лівому березі р. Вишенька. Відкрите Ю.М. Бойком у 1994 р. Розкопки не проводилися. Поселення пошкоджене садком і частково знищене у 1995–96 рр. від будівництва фабрики «Ветеран». Розмір 350×80 м. Характеризується ліпним чорно-коричневим посудом з тюльпаноподібними вінцями. Належить до пізнього етапу чорноліської культури, датується 9–8 ст. до н. е. Матеріали розвідки зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею [8].

С.О. Гусєв, М.В. Потупчик

Поселення, ранній залізний вік (8 ст. до н. е., археол.). На розі вул. Келецька та М. Ващука.

Розташоване у південно-західній частині міста, в мікрорайоні «Вишенька» за 450 м від перехрестя вулиць Келецька і М. Ващука, на подвійному мисі борової тераси лівого берега р. Вишенька. По лінії північний схід — південний захід ділиться навпіл безіменним струмком. Відкрите М.Є. Левадою у 1991 р. У період з 1992 по 1994 рр. на поселенні проводив розкопки Ю.М. Бойко. Всього було розкрито 5700 кв. м. площі, на якій виявлено залишки 6 садиб, організованих в дві локальні групи західну і східну. На території садиб виявлено 3 напівземлянкових та 1 наземне житло, хлів, культову споруду. Розмір 450×150 м. Характеризується ліпним чорно-коричневим кухонним посудом тюльпаноподібної форми та підлощеним столовим посудом — мисками, черпаками і кубками, орнаментованими проколами і наколами із середини, наліпами, відтисками штампу, прокресленими лініями, а також сферичною кам'яною булавою, зернотертками, терочниками. Належить до пізнього етапу чорноліської культури, датується початком 8 ст. до н. е. Матеріали розвідки зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею [9].

С.О. Гусєв, М.В. Потупчик

Городище двошарове «Сабарівське» або «Лучанське», ранній залізний вік, середньовіччя (6–4 ст. до н. е., 10–12 ст., археол.). Район Старого міста.

Розташоване за 0,2 км на південь від району «Старе місто» напроти району. Сабарів, на високому лівому березі р. Південний Буг. Вперше згадується Ю. Сіцинським у 1901 р. Городище неодноразово оглядалося М.І. Артамоновим, Б.І. Лобаєм, П.І. Хавлюком, С.О. Гусєвим, В.А. Косаківським. Три горби, на яких знаходиться городище, називають в народі «Три брати». З трьох боків городище оточене складною системою валів і ровів. Висота зовнішнього валу досягає місцями 3 м, ширина 7–10 м, глибина рову — до 2,5 м, ширина до 7 м. У середині городища, ще три вали, висотою від 0,5 м до 2 м. У південній частині городища протікає невеличкий струмок, який також захищений з півдня двома рядами валів. У північно-східній частині городища простежуються невеличкі насипи курганів. Не розкопувалося. Розмір 360×270 м. Верхній культурний шар характеризується кружальним посудом з низькими слабко відігнутими вінцями і потовщеним заокругленим краєм. Посуд орнаментовано рідкими прокресленими лініями. Із випадкових знахідок у приватній колекції зберігається срібна лунниця. Належить до давньоруського часу і датується 10–12 ст. Нижній шар — чорно-коричневою ліпною керамікою та античним червонолаковим посудом. Належить до скіфської культури і датується 6–4 ст. до н. е. Матеріали розвідки зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею і приватній колекції [10].

С.О. Гусєв, М.В. Потупчик

Городище двошарове, ранній залізний вік, середньовіччя (7–6 ст. до н. е., 8–11 ст, археол.). На території обласної психоневрологічної лікарні ім. Академіка О. Ющенка, вул. М. Пирогова, 109.

Розташоване у південно-західній частині міста, в районі обласної психоневрологічної лікарні ім. Академіка О. Ющенка, на високому мисі, утвореному правим берегом р. Південний Буг і лівим берегом р. Вишенька у місці їх злиття. Вперше згадується

Ю. Сіцинським у 1901 р., де він зазначав, що у документі 1639 р. городище названо старим двором Кмитинського. Городище неодноразово оглядалося М.І. Артамоновим та П.І. Хавлюком Розкопки не проводилися. Розмір 125×112 м. З напільного боку частина мису огороджена валом висотою до 2 м та ровом шириною до 8 м і глибиною до 2 м. Верхній шар характеризується ліпним та кружальним посудом з хвилястим та лінійним орнаментом. Відноситься до давньоруського часу і датується 8–11 ст. Нижній шар — ліпним чорно-коричневим кухонним посудом тюльпаноподібної форми із защипами та проколами під вінцем та підлощеним столовим посудом — мисками, кубками, орнаментованими відтисками штампу — «зернівки». Належить до раннього етапу скіфської культури датується початком 7–6 ст. до н. е. Матеріали розвідки зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею [11].

С.О. Гусєв, М.В. Потупчик

Поселення, середньовіччя (8–9 ст., археол.). Район «Старого міста».

Розташоване у південній частині міста, в районі «Старе місто», на високому лівому березі р. Південний Буг. Відкрите Б.І. Лобаєм у 1965 р., оглянуте П.І. Хавлюком у 1994 р. Розкопки не проводилися. Поселення пошкоджене будівлями та окопами періоду Другої світової війни. Розмір 300×70 м. Характеризується ліпним та кружальним посудом з хвилястим та лінійним орнаментом. Належить до ранньослов'янського часу, датується 8–9 ст. Матеріали розвідки зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею [12].

С.О. Гусєв, М.В. Потупчик

Поселення, середньовіччя (8–9 ст., археол.). Район «П'ятничани».

Розташоване на північній околиці міста, район «П'ятничани», на першій надзаплавній терасі правого берега р. Південний Буг. Відкрите П.І. Хавлюком у 1959 р. Розкопки не проводилися. Розмір 600×150 м. Характеризується ліпним та кружальним посудом з хвилястим та лінійним орнаментом. Належить до пам'яток типу Луки-Райковецької і датується 8–9 ст. Матеріали розвідки зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею [13].

С.О. Гусєв, М.В. Потупчик

Курган (не датовано, археол.). Район «П'ятничани».

Розташований на північній околиці міста, район «П'ятничани», на першій надзаплавній терасі правого берега р. Південний Буг. Відкритий М.В. Потупчиком у 2003 р. Розкопки не проводилися. Засаджений деревами. Розмір: висота 1 м, діаметр 25 м. Культурна приналежність не визначена [14].

С.О. Гусєв, М.В. Потупчик

Курган (не датовано, археол.). Район «П'ятничани».

Розташований на північній околиці міста, район «П'ятничани», колективні сади, на вершині плато правого берега р. Південний Буг. Відкритий М.В. Потупчиком у 2003 р. Розкопки не проводилися. Пошкоджений будівлею дачного будиночка, засаджений деревами. Розмір: висота 1,5 м, діаметр 30 м. Культурна приналежність не визначена [15].

С.О. Гусєв, М.В. Потупчик

Архітектора АРТИНОВА вулиця

Артинов Григорій Григорійович (1860–1919 рр.) — перший головний міський архітектор (1900–19 рр.). Найбільш відомі будівельні проекти зодчого й понині є окрасою міста.

Садиба, нині житлово-офісне приміщення (поч. 20 ст., архіт., іст.). Вул. Архітектора Артинова, 5.

Двоповерховий (надбудований одноповерховий) цегляний будинок проектувався на початку 20 ст. як особняк із додатковими дохідними помешканнями, якими у 1913–15 рр. скористалася для найму родина відомого російського військового діяча Брусилова Олексія Олексійовича (1853–1926 рр.). Документи про власника та про будівництво не виявлені. Стильові засоби архітектури модерну та час побудови дозволяють припускати авторство вінницького міського архітектора Г. Артинова. Крім того, за спогадами правнуків зодчого, він здійснив декілька спроб створити для своєї великої родини дохідну нерухомість і «побудував сам декілька будинків», в одному з яких «Артинови жили разом із Брусиловими». Композиція та деталі будинку дійсно нагадують ті твори Г. Артинова, авторство яких підтверджено архівними документами. Розроблення пластики об'ємів еркерів та ґанків разом із вишуканим «фасадним» рішенням, застосування профільованих цегляних елементів і стильних архітектонічних членувань (карнизні, міжповерхові, підвіконні профілі та ніші, надвіконні сандрики у вигляді карнизів із кронштейнами) разом із модерновою асиметрією — засоби, відомі за кресленнями Г. Артинова для інших будівель Вінниці. Фасадний фронт розгортається у бік вулиці ефектним порталом, що на рівні першого поверху являє гротоподібний портик із лекальним отвором та кутовою колоною модернізованого тосканського ордеру, а на другому поверсі завершений пластичним балконним парапетом, прикрашеним орнаментальними вставками кованого металу в нішах квадратового абрису; еркер організує власну терасу та окремий простір головного входу, ґанок якого примикає праворуч під скляним покриттям на металевому кронштейні (оригінальний козирок та кований метал не збереглись). Ґанок надвірного входу також оформлено двоколонним портиком. Кутовий еркер із балконом другого поверху фланкує праву площину головного фасаду, прикрашену мармуровим рельєфом античної міфологічної тематики:

крилата арфістка неначе співає радісний гімн життю. Цілісне враження від композиції підкреслюється індивідуальною огорожею з пластичними формами опор і металевими прикрасами у вигляді вінків, малюнок яких асоціюється з металевими елементами будівлі та формами столярних виробів ручної роботи (частково втрачені або замінені на металопластикові). Зміни будинку пов'язані з використанням для житлових потреб і з розподілом особняка на квартири, обладнанням частини приміщень для офісів, що призвело до різних ремонтів, реконструкцій і спотворень без необхідної реставрації пам'ятки. На південній стіні центрального еркера над ґанком розміщені меморіальні дошки, автор — скульптор Ю. Козерацький: ліворуч від головного входу на кам'яній плиті висічено напис: «Брусилов Олексій Олексійович. Герою генералу І Світової війни 1914–1918 на честь Брусилівського прориву». Праворуч від входу на мармуровій дошці вирізьблено: «У цьому будинку в 1913–1914 рр. жив визначний військовий діяч Олексій Олексійович Брусилов». Видатна історико-архітектурна цінність будинку, що вражає оригінальною експозицією у формах модерну, має значний культурний потенціал і може слугувати багатьом напрямам культурного розвитку міста [16].

С.О. Царенко

Будинок підрядників Х. Зіскінда та М. Неєра (поч. 20 ст., архіт.). Вул. Архітектора Артинова, 13.

Двоповерховий цегляний будинок у центральній частині міста. Автор не встановлений. У 1912 р. до правої частини будівлі здійснено двоповерхову прибудову за проектом архітектора Г. Артинова. Житловий двоповерховий будинок та сусідній будинок міської управи, до якого у 1909 р. розпочата прибудова для облаштування Окружного суду, мали по фасадах спільні характерні декоративні елементи та завершення над головними входами з трапецієвидним дахом у вигляді чотиристоронньої піраміди з м'яким заломом та шпилем. Відомо, що Г. Артинов брав участь в проектуванні та контролі за будівництвом Окружного суду, отже можна припустити, що він проектував не тільки прибудову даного будинку, а і будинок в цілому. Будинок використовувався як контора підрядників Хаїма Яковича Зіскінда і Мойсея Михелевича Неєра — відомих вінницьких забудовників початку 20 ст., з ім'ям яких пов'язане спорудження міського оперного театру та водонапірної вежі. Також у документах ДАВіО як власник фігурує прізвище Яроцького. Не пізніше літа 1920 р. будинок було націоналізовано і передано радянським установам, до середини 1990-х рр. тут містився військовий комісаріат. Будинок належить до категорії історичної опорної забудови, збереження якого має важливе архітектурно-містобудівне значення для центральної частини міста. За функціональною типологією — адміністративна будівля. Двоповерховий цегляний будинок, тинькований, прямокутний в плані, підвал під частиною будівлі зорієнтовано головним фасадом на вул. Архітектора Артинова, має розміри 24,1×12,7 м. Загальна площа — 502,4 кв. м, будівельний об'єм — 3470,0 куб. м. Площа забудови — 492,0 кв. м. Будинок був під високим кроквяним дахом, мав прибудову знадвору — з північного сходу. Першопочатковий фасад, симетричний відносно центральної осі, порушений прибудовою додаткової сходової клітки у 1912 р. Композиційне вирішення головного фасаду — це еклектичне поєднання рис неокласики та модерну. У первісному вигляді воно було симетричне, акцентоване консольним завершенням з горизонтальним членуванням площини стін міжповерховими тягами та вінчаючи фасад антаблементом. Вікна фланковані пілястрами, над якими розташований прямий аскетичний сандрик. Сувора площинна композиція фасаду була урізноманітнена еркером на центральній осі симетрії, що завершувався чотирьохгранним шатровим дахом, вкритим металом. Розпланування: секційне, частково коридорний тип планування. Головний вхід розміщено по осі основної частини будівлі. Будівля прикрашена симетрично розташованим відносно початкового симетрично вирішеного об'єму консольним еркером другого поверху, міжповерховою та підвіконними профільованими тягами, рустованими кутами та рустованими пілястрами обабіч головного входу під еркером, віконними обрамленням та сандриками на першому поверсі спрощеної форми та завершено профільованим карнизом. Простішим, але витриманим в стилі будинку, вирішено надвірний фасад. Цегляна прибудова, що тинькована на першому поверсі і вапняно-пофарбована — на другому, вирішена з урахуванням пластики рустованих кутів початкового об'єму. На прибудові продовжено основні профільовані тяги, а пластику віконних обрамлень по боковому фасаду тактовно спрощено. В інтер'єрі частково збереглися на першому поверсі мозаїчна підлога та сходи з залишками мармурового облицювання. Разом із асиметричною прибудовою пам'ятка являє цікавий зразок архітектурно-містобудівного мистецтва на зламі 19–20 ст. в забудові м. Вінниці. Пожежа у 2001 р. нанесли будівлі значних пошкоджень. Втрачено первісний стан перекриття, даху, еркера та елементів інтер'єру. Нині будівля перебуває у приватній власності [17].

Л.М. Денисова, Є.В. Совінський, О.Ю. Федоришен

Будинок К. Топчевського, нині музична школа № 1 (кін. 19 ст., архіт., іст.). Вул. Архітектора Артинова, 21.

Розташований із відступом від лінії забудови. До головного входу ведуть два симетричні крила сходів. Споруджений в кінці 19 ст. на замовлення лікаря-терапевта К. Топчевського. Третій поверх надбудований останньої чверті 20 ст., для додаткових приміщень музичної школи. Будівля триповерхова, з підвалом, цегляна, оштукатурена, в плані близька до прямокутника, із коридорним двостороннім групуванням при-

міщень. Симетрична планово-просторова структура, на три частини, виявлена на кожному фасаді неглибокими ризалітами. Центр головного фасаду акцентований об'ємом вхідного тамбура з терасою на два поверхи і аттиком. Архітектура фасаду вирішена у стилістиці неоренесансу: стіни рустовані, розчленовані горизонталями міжповерхових поясів, в наличниках вікон першого та другого поверхів використані пілястри доричного і коринфського ордерів. До дворового ризаліту примикає широка тераса, над якою на металевих опорах влаштовано балкон. З боку двору наявна пізня триповерхова прибудова. Художню цінність в інтер'єрі являє парадна зала другого поверху з ліпною стелею і окремими предметами первісного оздоблення (кахляні печі, люстра). У цьому будинку в 1919–20 рр. розташовувалася Подільська губернська надзвичайна комісія, репресивний орган більшовицької влади. У 1921–28 рр. тут діяв крайовий історико-побутовий музей; від 1970-х рр. — міська музична школа № 1 [18].

С.О. Царенко

Меморіальна дошка першому міському архітектору Г.Г. Артинову (2010 р., мист.). Вул. Архітектора Артинова, 27, вул. Соборна 71.

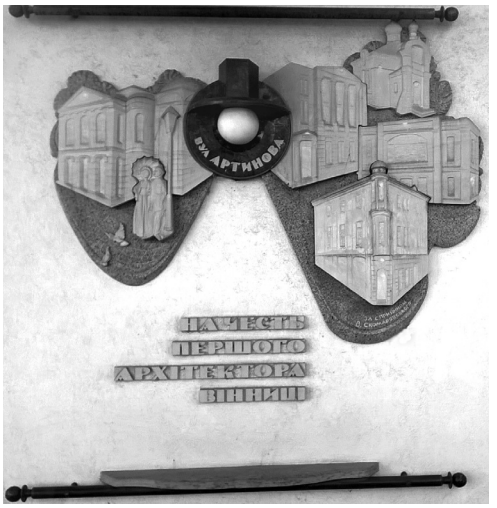

Автори — скульптор Ю. Козерацький, архітектор О. Коротких. Меморіальна дошка встановлена на кутовому будинку на розі вул. Архітектора Артинова та Соборної у 2010 р. на честь 150-річчя з дня народження Г. Артинова з написом: «На честь першого архітектора Вінниці». На дошці рельєфно зображені найбільш відомі будівельні проекти зодчого які й понині є окрасою обласного центру: жіноча гімназія (1900 р., нині школа-гімназія № 2, вул. Соборна, 94), церква

Пам'ятник Г.Г. Артинову

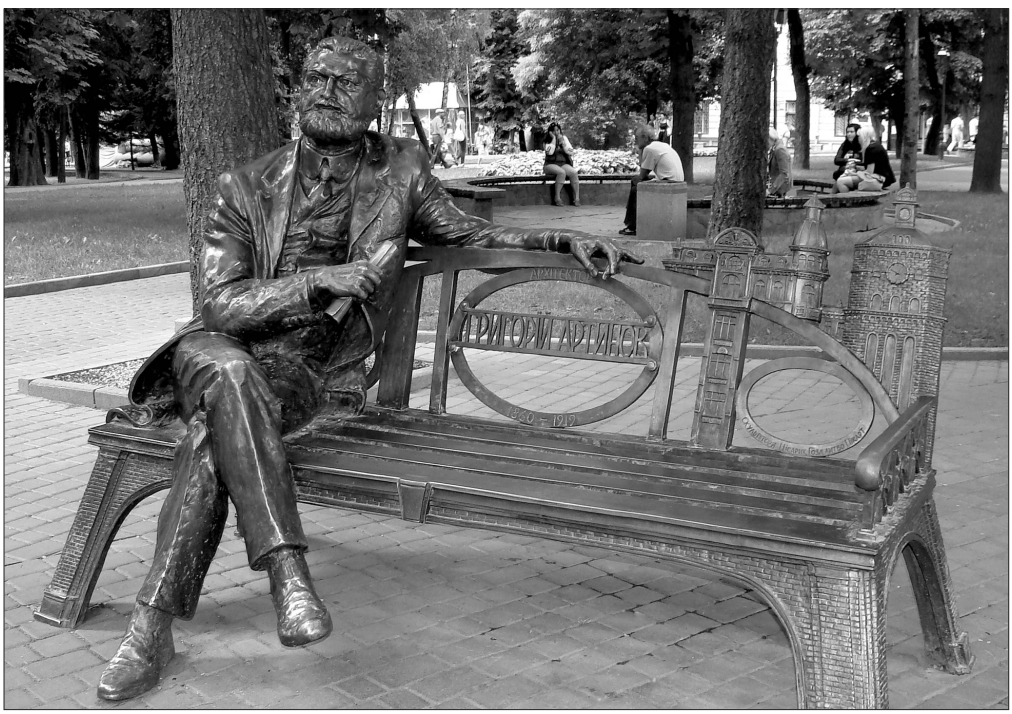

Воскресіння Христового (1910 р., нині діючий православний храм, Хмельницьке шосе, 5), міський театр (1910 р., музично-драматичний театр ім. М. Садовського, вул. Театральна, 13.), міська дума (1911 р., нині Торгово-промислова палата, вул. Соборна, 67.), готель «Савой» (1912 р., вул. Соборна, 48). Меморіальна дошка виконана з граніту, лабрадориту та пісковику. Артинов Григорій Григорович (1860–1919 рр.) народився у м. Ніжині на Чернігівщині. У Вінниці оселився у вересні 1899 р. У 1900–19 рр. обіймав посаду міського архітектора. Його плідна творчість багато в чому визначила образ Вінниці. У місті збереглося понад 30 будинків, створених за його проектами, крім згаданих на меморіальній дошці, це: синагога Райхера (1903 р., нині спортивна школа, вул. Червонохрестівська, 11), міська Гоголівська бібліотека (1907 рр., нині обласна універсальна наукова бібліотека ім. К. Тімірязєва, вул. Соборна, 73), будинок окружного суду (1909–12 рр., нині судові установи міста, вул. М. Грушевського, 17,) водонапірна вежа (1911 р., нині Вінницька вежа, Європейська площа) та ще ряд садиб і прибуткових будинків у центральних кварталах міста. Г. Артинов брав участь у будівництві близько 40 муніципальних проектів міста, під його керівництвом були побудовані: залізні мости через острів Кемпу, які з'єднали два береги до спорудження Центрального моста; перша електрична станція; перший водопровід та перша лінія міського трамваю. Помер у Вінниці в грудні 1919 р., місце поховання не збережено. Ім'ям першого міського архітектора названо одну з центральних вулиць міста. У вересні 2010 р. поряд з Вінницькою вежею (Європейська площа) йому встановлено пам'ятник. Являє собою оригінальну паркову повнофігурну бронзову скульптуру Г. Артинова, який відпочиває на лавці. Сама лавка також виконана із бронзи: на одному з країв спинки «виросло» містечко з найвідоміших споруд міста, де легко вгадується Вінницька вежа, на спинці напис «Григорій Артинов», а ніжки нагадують основу Ейфелевої вежі. Автор — скульптор В. Цісарик [19].

О.А. Коляструк

Меморіальна дошка художнику О.Є. Сидорову (2004 р., мист.). Вул. Архітектора Артинова, 38.

Сидоров Олексій Євдокимович (1924–2001 рр.) — член Спілки художників України (1965 р.), заслужений художник України (1978 р.). Закінчив Київський художній інститут (1955 р.). Учасник художніх виставок з 1959 р. Спеціалізувався на тематичних картинах та пейзажах. У квітні 1976 р. у Вінниці створено обласну організацію Спілки художників України, головою якої було обрано О. Сидорова. Обіймав цю посаду протягом 10 років. Нині Спілка об'єднує 67 майстрів, які працюють у різних видах образотворчого мистецтва. Дошка встановлена у 2002 р., виконана зі світлого мармуру. Автор — скульптор В.М. Оврах. Зроблена у вигляді картини у рамі, з правої третини якої виступає скульптурний портрет художника, голова ледь повернута праворуч, майстер зосереджено вглядається вдалечінь. Решта площі дошки-картини відкривається завдяки тому, що з неї прибраний полог, відкинутий за лівий верхній кут. На цій відкритій площині розміщений напис: «У цьому будинку проживав заслужений художник України Олексій Сидоров, 1924–2001». З-під рами ледь визирають кінчики кількох пензлів [20].

О.А. Коляструк

Будинок Лазовських, нині житловий будинок (1913 р., архіт.). Вул. Архітектора Артинова, 39.

Розташований у центрі колишньої великої садиби родини Лазовських, тепер — у глибокому курдонері зі значним відступом від лінії забудови вулиці. Побудований в 1913 р. (початкове вирішення — із одноповерховим лівим крилом) і згодом добудований — як будинок власників садиби. У 1930-ті рр. добудований з боку двору; відновлений із частковим перепланування після руйнувань під час війни у 1941 р. та 1944 р. Будівля двоповерхова з підвалом, цегляно-кам'яна, із секційним поверховим групуванням приміщень навколо вузла сходової клітки. Композиція головного фасаду асиметрична, зі зміщеним вправо від центру ризалітом входу. Деталі головного фасаду вирішено у неороманському стилі завершенням корпусу цегляним карнизом, а ризаліту — трикутним щипцем, у полі якого під параболічним арочним виступом і ліпним рослинним орнаментом розташовані два здвоєні вікна. Не збереглись початкові форми даху з консольним покриттям щипця, що відомі за малюнком із родинної збірки Лазовських [21].

С.О. Царенко

Житловий будинок (поч. 20 ст., архіт.). Вул. Архітектора Артинова, 75.

Одноповерховий житловий цегляний будинок початку 20 ст., який знаходиться на крутому схилі вул. Архітектора Артинова. Автор проекту — архітектор Г. Артинов. За типом це однофасадний особняк. Його фасад тридільний та симетричний, з вираженою вхідною групою у центральній частині. У проектному рішенні передбачався аттик у вигляді дуги, уподобаної міським архітектором Г. Артиновим. Характерні смуги, використані у кутах, опускаються вниз, ніби стікаючи по стіні трійними лініями, нагадуючи сліди від сліз. Зразки таких ліній та їх варіантів особливо розповсюджені в аналогічній сецесійній архітектурі м. Чернівці. У процесі експлуатації будинку втрачено композицію вхідної групи, оригінальний візерунок віконних рам, огорожу даху. Будинок є складовою частиною комплексу забудови вулиці, нині залишається житловим та заслуговує на збереження та реставрацію [22].

Є.В. Совінський, О.Ю. Федоришен

БЕВЗА Івана вулиця

Бевз Іван Васильович (1903–43 рр.) — керівник підпільної антинацистської організації, Герой Радянського Союзу (посмертно). Почесний громадянин м. Вінниці.

Літературно-меморіальний музей М.М. Коцюбинського (1927 р., іст.). Вул. І. Бевза, 15.

Є архітектурною пам'яткою національного значення (2009 р.). Одноповерховий валькований житловий будинок з призьбою і дерев'яним ґанком; накритий бляхою; білений вапном. Побудований 1855 р. М. Абазою, який передав його згодом у посаг доньці Гликерії. У ньому 17 вересня народився Коцюбинський Михайло Михайлович (1864–1913 рр.), що засвідчує мармурова меморіальна дошка на стіні, і мешкав з перервами до 1897 р. Продавши будинок, родина Коцюбинських переїхала до Чернігова. Вінницький період життя і творчості письменника багатий на події: дитинство, проведене по селах і містечках Поділля, навчання у духовній школі, репетиторство, обрання гласним міської думи, іспит на звання народного вчителя, робота у філоксерних комісіях у Молдавії та Криму, подорож до Львова і Канева, літературний дебют. На Вінниччині М. Коцюбинський написав оповідання «Ціпов'яз», «Хо», «На крилах пісні», «Для загального добра», кілька творів про дітей. Подільські враження письменника відбиті у повісті «Дорогою ціною», частково — в повісті «Fata morgana». До музейного комплексу входять будинок, комора (в якій жандармерія 1883 р. вчинила обшук, підозрюючи М. Коцюбинського у зв'язках з революційними народницькими організаціями), сторожка, а також подвір'я та сад, де досі ростуть дерева, посаджені М. Абазою та М. Коцюбинським. Природоохоронна площа музею-садиби становить 0,6 га. Історико-природничою цінністю садиби є тамариск і кущі вічнозеленої магонії, привезені у 1895 р. М. Коцюбинським з Криму, вікові липи, яблуні і груші. 25 вересня 1924 р. будинок і садибу оголошено пам'яткою культури і взято під державну охорону. Музей відкрито 8 листопада 1927 р. Одним з організаторів і першим директором музею (1927–34 рр.) був Хома Коцюбинський, брат письменника. У ньому працювали дружина Хоми Михайловича — Катерина, син Михайла Михайловича — Роман (1934 р.), а потім письменник Олександр Левада, що заснував при музеєві Будинок літератури і мистецтва (1934 р.; нині в ньому розташовані музейні фонди, адміністративний відділ, діє виставкова зала), автор сценарію фільму «Родина Коцюбинських» (1971 р.), за що був відзначений Державною премією України ім. Т. Шевченка. Під час Другої світової війни окупанти влаштували в музеї авторемонтну майстерню, знищили більшу частину експозиції і музейних фондів. Друге відкриття музею відбулося в серпні 1944 р. У ньому працювали письменники М. Потупейко і В. Сторожук. Нині музей очолює художник Ф. Панчук, заслужений діяч мистецтв України. Експозиція музею розташована в п'яти кімнатах. В основному фонді музею нараховується понад дев'ять тисяч експонатів. Це метрична книга із записом про народження М. Коцюбинського, його особисті речі, прижиттєві видання творів письменника та його сучасників, матеріали про творчий шлях М. Коцюбинського, подаровані музеєві книжки сучасних літераторів, переклади творів письменника мовами

народів світу, твори художників М. Бурачека, М. Жука, В. Касіяна, І. Їжакевича, О. Кульчицької, І. Філонова, Г. Якутовича, скульпторів І. Гончара, Ф. Коцюбинського, вироби народних майстрів. У музеї свого часу побували П. Тичина, М. Рильський, В. Сосюра, А. Малишко. Тут народилася М. Коцюбинська (1931–2011 рр.), лауреат Національної премії України ім. Т. Шевченка (2005 р.). У грудні 1989 р. на честь 125-річчя письменника на майдані поряд з музеєм встановлено пам'ятник письменнику (просп. Коцюбинського, 76). Автори: скульптор лауреат Державної премії України ім. Т. Шевченка, народний художник УРСР М. Вронський та заслужений архітектор УРСР В. Гнезділов. Пам'ятник виготовлений з бронзи, являє собою постать одягнутого у плащ письменника, що сидить на лавці в вільній позі. Фігура закріплена на чотирикутному постаменті з червоного граніту (0,7×0,2×1,8 м), на лицьовій стороні на чорній мармуровій плиті напис: «Коцюбинський Михайло Михайлович. 1864–1913». Пластичний образ письменника у зрілому віці вирішено у реалістичній манері з лапідарним моделюванням форми. Загальна висота — 5,0 м, постаті — 3,2 м, постаменту — 1,8 м, стилобату — 0,4 м. Пам'ятник передбачає круговий огляд, пов'язаний з образним вирішенням культурного ландшафту міста й просп. Коцюбинського зокрема, простір площі навколо пам'ятника дозволяє проведення масових культурно-мистецьких і меморіальних заходів. Щороку 17 вересня у музеї та коло пам'ятника відбувається свято вшанування пам'яті письменника «Дні Коцюбинського на Вінниччині», складовими частинами якого є звітне засідання обласного літературного об'єднання ім. В. Стуса і вручення літературної премії ім. М. Коцюбинського — з 1981 р. обласної, з 1991 р. — загальноукраїнської. У Вінниці вшановують пам'ять про М. Коцюбинського. Його іменем названі вулиця міста, кінотеатр; встановлено меморіальну дошку про здобуття звання народного учителя М. Коцюбинським на фасаді колишнього реального училища (нині — корпус Вінницького торговельно-економічного інститут); встановлено погруддя на Алеї видатних земляків у Центральному парку культури і відпочинку; 1998 р. Вінницькому державному педагогічному університету присвоєно ім'я М. Коцюбинського, на подвір'ї встановлено пам'ятник письменнику-земляку (скульптор В. Смаровоз). На березі Південного Бугу, в районі Сабарова, знаходиться «Камінь Коцюбинського» з викарбуваними цитатами з творчості письменника. Вважається, що саме на цьому камені письменник свого часу творив. Цю місцину відтворив відомий художник М. Бурачек. Його картина експонується в музеї М. Коцюбинського [23].

О.А. Коляструк, А.М. Подолинний

Будинок штаб-квартири міської підпільної організації під керівництвом І. Бевза 1941–42 рр., нині виставкова зала музею М. Коцюбинського. (іст.). Вул. І. Бевза, 15.

Одноповерховий, цегельний, дах критий залізом, розташований на головній лінії забудови вулиці. У будинку 7 кімнат, його загальна площа складає 174,9 кв. метри. Побудований на початку 1920-х р. власником миловарного заводу Лернером. З 1930-х по 1989 рр. в ньому містилася міська бібліотека ім. Н. Крупської. Бевз Іван Васильович (1903–43 рр.) — Герой Радянського Союзу (посмертно), активний учасник підпілля і партизанської боротьби в Україні, керівник Вінницької міської підпільної організації. Почесний громадянин м. Вінниці. Народився у м. Темрюк (нині Краснодарський край, Російська федерація). В 1919–27 рр. служив у лавах Червоної Армії, в 1927–29 рр. направлений на комсомольську роботу до м. Жмеринки, у 1929–37 рр. на партійній роботі у Вінниці та Могилів-Подільському. З 1937 р. і до початку нацистсько-радянської війни (1941–45 рр.) працював директором Вінницького драматичного театру та директором міської бібліотеки. 1940 р. виключений з партії «за слепое доверие и близорукость». Перед окупацією Вінниці нацистськими військами І. Бевза було призначено керівником міської підпільної організації. До складу підпільної організації входили С. Левенець, І. Войцехівський, І. Бутенко, А. Медвідь, Л. Ратушна, Н. Рудь та інші. В кінці 1941 р. підпільні групи були утворені на швейній фабриці, м'ясокомбінаті, водоканалі, залізничній станції. Підпільники підтримували зв'язки з партизанами і підпільниками Немирівського, Турбівського, Погребищенського, Козятинського, Гайсинського, Дашівського р-нів

Вінницької обл. На початку 1942 р. підпільний центр об'єднував 17 груп, що нараховували понад 300 підпільників. У липні 1942 р. І. Бевз разом з групою підпільників був заарештований, 13 січня 1943 р. розстріляний. Місце поховання невідоме. 8 травня 1965 р. за мужність і героїзм керівнику Вінницької міської підпільної організації І. Бевзу присвоєно звання Героя Радянського Союзу (посмертно). У 1965 р. на будинку встановлено мармурову меморіальну дошку з написом (рос.): «В этом доме в 1941–1942 гг. находился штаб Винницкой подпольной коммунистической организации, которой руководил Герой Советского Союза И.В. Бевз». Автор — скульптор В. Смаровоз, меморіальна дошка розміром 0,4×0,6 м. На вшанування героя встановлено пам'ятник (вул. Соборна, 6). Окрім вулиці, ім'я героя носить і Вінницька центральна міська бібліотека. На пам'ятному знаку на честь партизанів і підпільників Вінниччини (Меморіальний комплекс Слави. Європейська площа) вибито ім'я І. Бевза [24].

В.А. Тучинський

Лазня, нині офісно-комерційний центр (1936 р., архіт.). Вул. І. Бевза, 34.

Будинок колишньої комунальної лазні в районі «Замостя», незважаючи на деякі перебудови в повоєнні часи, є яскравим прикладом громадської будівлі в стилі конструктивізму. Будівництво лазні було завершено та прийнято до експлуатації в 1936 р. Вперше питання про необхідність будівництва комунальної лазні у місті починає обговорюватися в 1926 р. Вінниця, яка на той час вже мала населення близько 60 тис., яке користувалося лише однією невеликою лазнею в своїй центральній частині, над Бугом, по вул. М. Оводова, і зрозуміло, що вона була замала для потреб усього міста. У 1926 р. і була спроба міської влади проектне рішення лазні визначити за допомогою конкурсу. Проте конкурс не дав результатів, тому що до визначеного строку не було подано жодного проекту. Після чого міська рада планує використати проект лазні, яка вже збудована в столиці України — Харкові і відповідала всім тодішнім вимогам. Двоповерхова, з третім поверхом над центральною частиною, з резервуарами гарячої води для душових, що були розташовані на плоскому даху, де мав бути солярій. Лазня передбачала розподіл відвідувачів по 1-му та 2-му класу з відділеннями для чоловіків та жінок. Для відвідувачів 1-го класу передбачено плавальний басейн. Крім того, було передбачено і окремі номери з ванною. О. Бодунген, який обіймав посаду головного архітектора міста, після отримання креслень харківської лазні виконує проект комунальної лазні для будівництва у Вінниці. При цьому пропонує побудувати її на острові Кемпа. Але зміни норм та розташування вплинули на зміну проекту вінницької комунальної лазні та строки будівництва. Тільки в 1932 р. вінницька міська рада повертається до питання будівництва лазні, але вже під назвою «Дез-банно-прального корпусу Дезстанції». Для його будівництва використано проект виконаного у Харкові під керівництвом архітектора Єстровича. Пристосування проекту до місцевих умов здійснило проектно-планувальне бюро при міськкомунгоспі у складі головного інженера Добротворського, старшого архітектора Торубарова та помічника архітектора Фадкичева. В проектуванні також брав участь архітектор В.Л. Фельдштейн. До складу дезстанції входили такі будівлі: адміністративно-лабораторний корпус, дезинфекційно-банно-пральний корпус, ізолятор на 30 ліжок, житловий будинок персоналу, котельня, очистка стічних вод, газова камера та службові будівлі: конюшня, гараж, сторожка, надвірна вбиральня. Територія дезстанції поділялася на дві ізольовані зони, на чисту та брудну. Саме на межі вказаних дворів і було збудовано дезинфекційно-банно-пральний корпус, який після реконструкції у повоєнні часи стає просто комунальною лазнею з пральнею. Дезинфекційно-банно-пральний корпус — це двоповерхова з цегли будівля, на першому поверсі якої було розташовано дезінфекційне відділення при чистій половині, «брудне» відділення пральні

та великого пропускника для персоналу заразного відділення дезвідділення і персоналу роз'їзних бригад. В країні бушувала інфекція корости, тому і приміщення лазні теж відповідали вимогам часу. Так, на другому поверсі входи були поділені на чисті та для хворих. Були і окремі входи з боку «брудного двору» в приміщення для чистих і для хворих. Речі проходили через дезінфекційні газові камери. У загальному образі нової архітектури 1930-х рр. у Вінниці стиль конструктивізму отримав незначне застосування. Будівля колишньої лазні є єдиним прикладом стилю конструктивізму будівлі громадського призначення у м. Вінниці. З 1990-х рр. у будівлі містяться різні комерційні структури [25].

Л.М. Денисова

БОГУНА Івана вулиця

Богун Іван (?–1664 рр.) — український військовий і державний діяч, козацький полководець часів Б. Хмельницького, вінницький полковник. Під час Визвольної війни керував обороною Вінниці (1651 р.) від війська Речі Посполитої.

Церква Різдва Пресвятої Богородиці, нині діючий православний храм (поч. 20 ст., архіт.). Вул. І. Богуна, 123.

Церква розташована у районі міста — П'ятничани (на час будівництва с. П'ятничани було поза межами міста). Споруджена на початку 20 ст. Точних даних щодо процесу будівництва та освячення храму не виявлено. З іконографічних матеріалів відомо, що на початку Першої світової війни (1914 р.) храм був діючим. Храм хрещатий в плані, виконаний у псевдоруському «синодальному» стилі з шатровим дахом. Ймовірний автор проекту — архітектор Г. Артинов. Одним із жертводавців церкви був власник П'ятничанського маєтку граф Здзіслав Ґрохольський, адже своєрідною реліквією парафії й донині є чаша для причастя з його дарчим написом. На початку 1930-х рр. церква була закрита, в ній утворено зерносховище, згодом клуб. У період Другої світової війни були поновлені богослужіння. В лютому 1962 р. після перетворення Преображенського собору на Будинок фізкультури церква стає міським кафедральним собором. У листопаді 1990 р. знову стає парафіяльною. У 1990 р. у храмі проводилися зйомки фільму режисера Артура Йосиповича Войтецького (1928–1993) «Нині прославився син людський» де головну роль виконав Богдан Сильвестрович Ступка (1941–2012) — актор театру і кіно, лауреат Шевченківської премії (1993), Герой України (2011), Народний артист УРСР (1980), Народний артист СРСР (1991), на честь якого в 2015 р. у Вінниці перейменовано вулицю [26].

Є.В. Совінський, О.Ю. Федоришен

ВАСИЛЕНКА Костянтина вулиця

Василенко Костянтин Прокопович (1877–1941 рр.) — журналіст, громадський та політичний діяч. Член Української Центральної Ради, Генеральний секретар (міністр) праці УНР в 1917 р. Жертва сталінських репресій, розстріляний у Вінниці в липні 1941 р. Реабілітований 1991 р.

Меморіальна дошка поету В.П. Прилипку (2008 р., мист.). Вул. К. Василенка, 6.

Прилипко Володимир Петрович (1947–2004 рр.) — поет, археолог. Дитячі роки пройшли у містечку Ялтушкові, Барського району. З 1965 р. мешкав у Вінниці. Навчався у Вінницькому педагогічному інституті. Працював в обласному краєзнавчому музеї, археологічній інспекції. Причетний до важливих відкриттів: поховання сарматського царя 1-го ст. н.е. та курганів епохи бронзи, в яких знайдено унікальні коштовні витвори давнього мистецтва. Автор експресивної, самобутньої лірики: збірка «Лядова» (1999 р.), «Старий сад» (2006 р.) Меморіальну дошку встановлено 2008 р. на панельній дев'ятиповерхівці з ініціативи художника В. Рибачука. Містить напис: «Володимир При-

липко, поет, археолог. Наш земляк жив і творив у цьому будинку». Автор — скульптор Ю. Козерацький [27].

О.А. Коляструк, А.М. Подолинний

ВЕРЕЩАГІНА Федора вулиця

Верещагін Федір Григорович (1910–96 рр.) — актор, режисер, театральний діяч, народний артист Української РСР та СРСР. Багаторічний директор та головний режисер Вінницького академічного українського музично-драматичного театру ім. М. Садовського. Почесний громадянин м. Вінниці.

Садиба лікаря М. Стаховського, нині відомча поліклініка (1914–15 рр., архіт.). Вул. Ф. Верещагіна, 6.

Садиба, споруджена у 1914–15 рр., належала Стаховському Миколі Ананійовичу (1879–1948 рр.) — лікарю, відомому громадському діячеві періоду Української революції, губернському комісару Поділля (1917 р.), керівнику першої української дипломатичної місії УНР у Великобританії (1919 р.). В серпні 1919 — січні 1920 рр. в приміщенні діяв український клуб «Рідна Хата», заснований вояцтвом Української Галицької Армії. Ймовірно, будинок серйозно постраждав у 1944 р., був реконструйований, набувши надто спрощеного зовнішнього вигляду. Будинок Стаховського — чи не єдиний приклад українського архітектурного модерну (далі — УАМ) у Вінниці. Автор ескізу — один з найвідоміших сподвижників цього напрямку архітектури Кричевський Василь Григорович (1872–1952 рр.). В списку

Будинок М. Стаховського.
Арх. В. Кричевський. 1914 р.

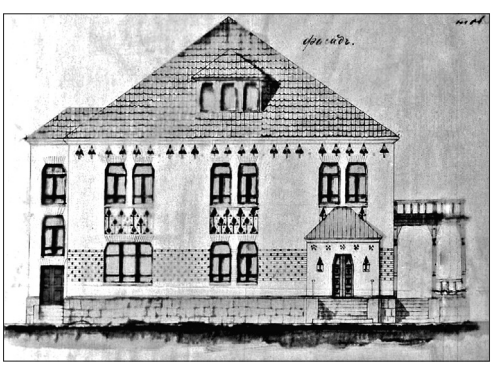

його праць садиба згадана як «проект ушної лікарні у Винниці». Архітектурну прив'язку та ведення нагляду за будівництвом здійснював архітектор Г. Артинов. УАМ здобув свої витоки з традицій народного хатнього та церковного будівництва 17–18 ст. Об'ємнопросторова композиція будинку — найпростіша форма хати з прямокутним планом та чотирисхилим дахом. Не збережені оздоблення на фасаді були своєрідними стилізаціями народних форм, а їх простота цілком виправдана датою проектування (1914 р.), адже стилістика УАМ використовувалася архітекторами у межах 1903–40 рр. Оскільки будинок серйозно пошкоджено з стилістичної точки зору, опишемо його вигляд за історичним кресленіком. Композиція будинку, що віддалений у глибину ділянки на 8–10 м, підкреслює його першопочатковий садибний характер. Загальний обрис об'ємів споруди — пасивний малорозвинений силует, де найпростіший об'єм у вигляді паралелепіпеду доповнений невеликим ризалітом сходової клітини та накритий пірамідою чотирисхилого, ускладненого (вальмового) даху. Композиційна тема садиби розгортається лише на головному фасаді, із спрощеним переходом її на причілкові фасади, що також характерно для стилістики УАМу. Вигляд стіни знову ж таки надиктований традицією. В УАМі вона рівна, світла та чиста, подібна до селянської хати-мазанки. Дана будівля створена на основі цегляних конструкцій, що в поєднанні з лицювальною технікою кладки створювало приємний теплий фон для розгортання на ній теми декору. Однією з найбільш упізнаваних форм УАМ є форма віконного прорізу (зараз це чи не єдині елементи, які видають в цій споруді пам'ятку). Шестикутний трапецевидний проріз вікна має скошення 15–20 см. у горішній частині прорізу. Прясло стіни головного фасаду почленовують прорізи спарених трапеційних вікон у три ряди. Також використано розширене вікно, що пропорційно відповідає двом спареним вікнам, але без простінку між ними. Перемички над віконними прорізами виконано плоскими, клинчастими, у техніці відкритої цегляної кладки. Під вікнами другого поверху утворені прямокутні нішки, вочевидь використані для закладання у них майолікових плиток або ж нанесення розпису. Шестикутний трапецевидний проріз дверей, вписаний у портал

головного входу, відтягує на себе домінуючу роль, оскільки цей портал-тамбур є єдиним виступаючим елементом з об'єму головного фасаду. Цікавим є вирішення порталу у вигляді висунутого вперед тамбура, накритого вальмовим дашком над трапеційної форми дверним прорізом, із різьбленими дверима. З двох сторін від входу влаштовані декоративні нішки з залізним плетивом вікна у вигляді хреста. Поясок складений майоліковими розетками з хрещатими знаками, що надавало порталу більшої виразності. Вперше цю тему автор проекту розробив у надвірних входах будинку Полтавського земства (нині Полтавський обласний краєзнавчий музей). Портал продовжує лінію елементів, які символізували приналежність об'єкту до національно означеної архітектури. Вінчання стіни у вигляді аскетичного карнизу, проте він має додатково розвинутий підкарнизний фриз, котрий прикрашають гірлянди, також виключно УАМ-івської флористичної орнаментики. Дах будинку пірамідальний, чотирисхилий, із заломом для імітації мансардного поверху. Судячи з графіки архітектора, матеріалом виступила керамічна черепиця, вочевидь однотонна. У правій частині облаштовано терасу, що опирається на кам'яний цоколь. Перший поверх будинку був облаштований для амбулаторного прийому хворих, також в садибі існував кабінет-бібліотека. Ймовірно, на другому поверсі розташовувався балкон, матеріалом опірних стовпчиків та огорож якого було дерево. Післявоєнна реконструкція садиби нівелювала її принади. Будинок набув третій поверх, добудову корпусу праворуч фасаду та чужорідне для УАМу тинькування, хоч планування первинного каркасу будинку майже залишилось без змін. Чи не єдиним елементом, який донині видає в цій споруді пам'ятку, є вищезгадані шестикутні форми віконного прорізу. Нині в будинку розміщується поліклініка управління Міністерства внутрішніх справ України у Вінницькій області [28].

Є.В. Совінський, О.Ю. Федоришен

ВИЗВОЛЕННЯ вулиця

20 березня 1944 р. Вінниця була визволена бійцями 38-ї армії 1-го Українського фронту. На будинку №6 встановлено меморіальну дошку з написом: «Вулицю названо на честь 20-річчя з дня визволення міста Вінниці від німецько-фашистських загарбників героїчною Радянською армією».

Житловий будинок (1911 р., архіт.). Вул. Визволення, 10.

Будинок розташований по лінії забудови вул. Визволення, колишньої Ринкової площі (або Казанський майдан, функцію ринку втратив на початку 20 ст.) Триповерховий житловий будинок, споруджений у 1911 р. Перший поверх своїми фасадами виходить на дві вулиці — Визволення та Митрополита Петра Могили. Якщо з останньої вулиці поверх підвальний і мурований каменем, то з вул. Визволення він повноцінний і, ймовірно, використовувався як торговельне приміщення або крамниця. Другий та третій поверхи викладені цеглою і є житловими квартирами. Будинок належить до типу вузькофасадного особняка («будинок-скіпка»). Його характерна особливість — витягнутість вздовж вузької ділянки між двома вулицями. Такий тип вузького корпусу застосовувався у процесі забудови, через високу вартість землі та особливий режим сплати податків, тому шматки землі «нарізались» вузькими з боку площі, а земельні ділянки витягувалася в довжину. На вул. Визволення з даного типу споруд вузького корпусу залишилась лише ця будівля, хоча в місті існує ще одна споруда такого типу — будинок Райхера (вул. Соборна, 44). Обидва фасади оздоблено місцевою силікатною цеглою. В проектному рішенні на них передбачались аттики у вигляді дуги, проте в процесі експлуатації ці елементи втрачені, як і втрачена частина функціонального призначення, змінена конфігурація даху, нарощений мансардний поверх, знищено малюнок віконних систем, зникло оригінальне оздоблення сходових клітин [29].

Є.В. Совінський, О.Ю. Федоришен

ВИННИЧЕНКА Володимира вулиця

Винниченко Володимир Кирилович (1880–1951 рр.) — український політичний та державний діяч, видатний письменник.

Будинок, в якому навчалися Л. Ратушна та І. Войцехівський, нині школа № 8 (іст.). Вул. В. Винниченка, 28.

Будинок розташований у глибині від вулиці. Двоповерхова, цегляна будівля, у плані Т-подібна, крита шифером. Забудова 1930-х рр. Розмір: 100×20 м. Висота 8 м. Використовувався як приміщення для різних міських навчальних закладів, нині тут діє загальноосвітня школа № 8, до цього школа № 6 (1936–98 рр.). У цій школі 1928–38 рр. навчалася Ратушна Лариса Степанівна (1921–44 рр.), підпільниця, Герой Радянського Союзу (посмертно). Почесний громадянин м. Вінниці. На фасаді будинку встановлено меморіальну дошку Л. Ратушній. Автор — скульптор В. Смаровоз. Дошка має форму правильного прямокутника з більшою вертикальною стороною. У нижньому правому куті розташований напис (рос.): «В этой школе училась отважная участница Винницкого подполья в годы Великой Отечественной войны Герой Советского Союза Ратушная Лариса Степановна. 1921–1944 гг.». Дошка являє собою рельєф, на якому зображена

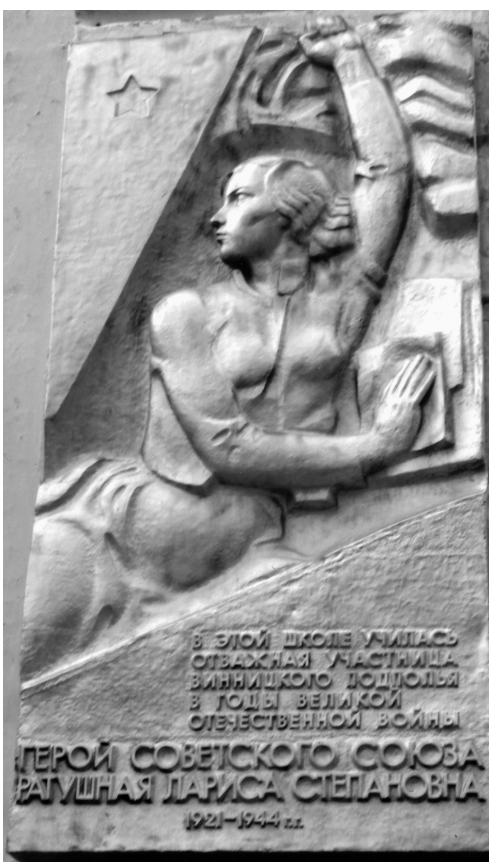

юна підпільниця, яка сторожко оглядається назад, оскільки виконує важливе завдання підпільного керівництва, правою рукою приклеює листівку на стіну будинку, її ліва рука піднесена вгору, можливо, як сигнал своїм товаришам про небезпеку. Лівий верхній кут оформлений як прапор з п'ятикутною зіркою. Матеріал — метал. Розмір: 2,0×0,9 м. У школі діє музей героя, у дворі встановлено бюст. (Додаткова інформація про Л. Ратушну — у статті «Меморіальний комплекс Слави. Європейська площа»). У цій школі навчався Войцехівський Ігор Олексійович (1922–43 рр.), який під час окупації Вінниці був керівником підпільної комсомольсько-молодіжної групи на Старому місті, що входила до підпільної організації під керівництвом І. Бевза. На будинку встановлено меморіальну дошку І. Войцехівському. Автор — скульптор Я. Куленко. Являє собою вертикальну площину, верхня більша частина якої виконана як горельєф п'ятикутної зірки, в осередді якої вміщено рельєфний портрет юного підпільника: відкрите чоло

під прибраним догори волоссям, відкритий і суворий погляд глибоко посаджених очей під зведеними в задумі бровами, тісно стиснуті вуста. Піднятий комірець пальта захищає від вітру. У нижній частині кованими літерами набраний напис (рос.): «В этой школе учился руководитель Винницкой комсомольской группы И. Войцеховский. 1922–1943 гг. Расстрелян гестапо». Матеріал — метал. Розмір: 2,0×1,0 м [30].

Т.Р. Кароєва, О.А. Коляструк

ГОГОЛЯ Миколи вулиця

Гоголь Микола Васильович (1809–1852 рр.) — російський письменник українського походження. Визнаний класик світової літератури.

Будинок, в якому проживав А. Кондратюк, командир партизанської бригади, що діяла на Вінниччині 1943–44 рр. (іст.). Вул. М. Гоголя, 16.

Розташований на червоній лінії. Збудований у першій половині 20 ст. Двоповерховий, цегляний із кам'яним підмурком, вкритий шифером. Оздоблений фігурним цегляним карнизом, вікна та кути також з декором. До головного фасаду ведуть сходи із поручнями. На будинку з лівої сторони фасадної стіни встановлено меморіальну дошку із чорного полірованого граніту на якій зображено портрет А. Кондратюка і викарбувано напис: «У цьому будинку в 1944–1984 рр. проживав один із активних організаторів і керівників антифашистської боротьби на Вінниччині у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., командир 2-ї партизанської бригади Анатолій Герасимович Кондратюк». На пам'ятному знаку на честь партизанів і підпільників Вінниччини (Меморіальний комплекс Слави. Європейська площа) вибито його ім'я. А.Г. Кондратюк (1913–84 рр.) до війни працював заступником керуючого Здолбунівського відділення держбанку, Рівненської обл. В 1941 р. був мобілізований до Червоної Армії, командував ротою. Під час оборони Києва потрапив у полон. Незабаром утік і в Теплицькому р-ні Вінницької обл. долучився до підпільної групи с. Скарженівки під керівництвом А.К. Микитенка. На базі цієї групи було організовано партизанський загін чисельністю 10 чоловік, командиром якого став А. Кондратюк. У жовтні 1943 р. з розпорошених загонів на території області було утворено 2-гу партизанську бригаду ім. Сталіна під командуванням А. Кондратюка. Бригада в основному дислокувалась у Шабелянському лісі (60 км на південний-схід від Вінниці) і вела бойові та диверсійні дії на території Іллінецького, Немирівського, Гайсинського р-нів Вінницької обл. У січні 1944 р. партизани бригади без бою тимчасово увійшли до залишеного нацистськими військами районного центру Іллінці. А у березні 1944 р. разом з радянськими військами остаточно визволили його [31].

І.П. Мельничук

ГРУШЕВСЬКОГО Михайла вулиця

Грушевський Михайло Сергійович (1866–1934 рр.) — видатний український історик, громадський та державний діяч. Голова Центральної Ради Української Народної Республіки (1917–18 рр.).

Будинок медичного закладу, нині навчальний корпус Вінницького медичного коледжу ім. академіка Д. Заболотного (поч. 20 ст., архіт., іст.). Вул. М. Грушевського, 2.

Будівля розташована на кутовій ділянці вул. М. Грушевського та С. Петлюри по червоній лінії забудови. Збудована на початку 20 ст. як прибутковий будинок. Будівля мала кілька етапів будівництва, під час яких до первісного кутового об'єму були добудовані бічні частини. Триповерхова, з підвалом, цегляна, оштукатурена, з білими деталями декору. Перший поверх рустований, планування коридорне, двостороннє. Різночасність будівництва відбилася на загальній структурі будівлі, позбавивши її цілісності. Симетричний трьохосьовий поділ виявлено в центральній частині лопатками і аттиками. У лаконічній обробці фасадів використані спрощені неоренесансні деталі. Упродовж 1956–2015 рр. тут перебував Вінницький медичний коледж ім. академіка Д. Заболотного. Коледж веде свою історію від акушерської школи, заснованої у Вінниці в 1921 р. Початковий набір складався зі 101 особи, викладали 9 лекторів. Першим директором був О.Л. Ремига. Після відкриття школи були створені різні медичні курси. До 1932 р. власного приміщення школа

не мала, використовувала аудиторії жіночої гімназії та інші будинки. Перший випуск 24 спеціалістів і 24 акушерок відбувся у 1923 р. У 1926 р. реорганізовані у державну медичну профшколу, яка у 1935 р. перейменована у фельдшерсько-акушерську. У другій половині 1920-х рр. викладачем працював Отамановський Валентин Дмитрович (1893–1964 рр.) — історик, бібліограф, краєзнавець, громадський і політичний діяч, засновник Вінницького Кабінету виучування Поділля, автор першого в Україні історико-правового монографічного дослідження міста. У 1932 р. на посаду директора призначено А.Г. Лойфермана, який обіймав цю посаду 1932–41 рр. та у 1947–72 рр. У вересні 1934 р. школа отримала перше своє приміщення у будівлі № 17 на сучасній вул. М. Оводова. В 1935 р. школа почала надбудову третього поверху для власних потреб по сучасній вул. Соборній, 74. У 1936 р. об'єднані два навчальних медичних заклади Вінниці: фельдшерська та акушерська школи. На цей час вона містилася у кількох приміщеннях: на сучасних вулицях М. Оводова, Соборній, Магістратській. У 1937–39 рр. на базі школи існували зуболікувальне та фармацевтичне відділення. В цей час вона була єдиним багатопрофільним середнім спеціальним навчальним закладом на всій правобережній Україні. Інформація про функціонування школи в період нацистської окупації обмежена. Відоме оголошення 1943 р. в газеті «Вінницькі вісті» про початок з 1 серпня набору студентів на навчання до медичного технікуму з фармацевтичним та зуболікарським відділеннями. У квітні 1944 р. Вінницька фельдшерсько-акушерська школа офіційно відновила роботу. Спочатку нею керував Я. Коденко, з березня 1945 р. — Д. Муравйов, з 1947 р — А. Лойферман. В повоєнні роки головною проблемою функціонування закладу залишався брак приміщень, адже знищена була будівля по вул. Хлібній, 10, а корпус на сучасній вул. Соборній, 74 втратив дах. У 1954 р. школа отримує статус медичного училища. У 1956 р. училище переїхало до окремого триповерхового корпусу по вул. М. Грушевського, 2 яке отримало взамін старих надбудов. У серпні 1966 р. Вінницькому медичному училищу присвоєне ім'я академіка Д. Заболотного. Заболотний Данило Кирилович (1866–1929 рр.) — український мікробіолог, епідеміолог. Президент ВУАН (1928–29 рр.), засновник Інституту мікробіології та епідеміології в Києві. Народився в с. Чоботарка, нині Заболотне Крижопільського р-ну Вінницької обл. У цей період училище очолювали: 1972–81 рр. — Ю.І. Островський, 1981–84 рр. — О.І. Сліч-ний, 1984–2003 рр. — В.С. Тарасюк, нині — І.Ю. Андрієвський. У 1994 р. училище перейменували у Вінницький медичний коледж ім. академіка Д. Заболотного. На будинку встановлено меморіальну дошку: «В цьому будинку в 1967–1968 роках навчалась Юлія Рябчинська чемпіонка XX Олімпійських ігор з веслування на байдарках і каное». Рябчинська Юлія Петрівна (1947–73 рр.) Народилась в смт. Піщанка Вінницької обл. Олімпійська чемпіонка, веслярка, байдарочниця. Ім'ям спортсменки названо одну з вулиць міста. У Вінницькій медичній школі навчався керівник групи вінницького комсомольського підпілля Дудківський Станіслав (1925–43 рр.). У жовтні 1941 р. вступив у підпільну організацію, а згодом його обрали керівником підпільної групи із 5 чоловік. Група протидіяла вивезенню молоді у Німеччину, систематично прослуховувала по радіо зведення Совінформбюро, які друкувала на машинці і розповсюджувала у м. Вінниці, селах Вінницького р-ну, підтримувала зв'язок із підпільною організацією І. Бевза. У травні 1943 р. С. Дудківський був заарештований. Після тривалих катувань розстріляний. З жовтня 1987 р. відкрито новий навчальний корпус (вул. М. Пирогова, 57). Поряд з яким встановлено бюст академіка Д. Заболотного. На новому навчальному корпусі училища встановлено меморіальні дошки з написами. Перший: «Двічі Герой Радянського Союзу Бойко Іван Митрофанович. Учасник Великої Вітчизняної війни. Закінчив заклад у 1929 році». І.М. Бойко (1910–75 рр.) народився у с. Жорнище Іллінецького р-ну Вінницької обл. Після закінчення медшколи, працював фельдшером. У Червоній Армії з 1930 р. У 1935 р. брав участь у боях на р. Халхін-Гол. Учасник Другої світової війни з 1941 р. Воював на Південно-Західному, Західному, Брянському, Калінінському, Північно-Західному, Воронезькому, 1-му Українському і 1-му Білоруському фронтах. Командир 69-го гвардійського танкового полку 21-ої гвардійської Червонопрапорної механізованої бригади підполковник І. Бойко отримав Звання Героя Радянського Союзу

у січні 1944 р. за вміле керівництво діями полку та проявлену особисту мужність під час визволення м. Козятина. Другу зірку Героя командир 64-ї гвардійської танкової бригади гвардії підполковник І. Бойко отримав у квітні 1944 р. за успішне командування бригадою, особистий героїзм проявлений при форсуванні р. Дністра і Прута та звільненні м. Чернівці. Після війни полковник І. Бойко був заступником командира корпусу. З 1956 р. — в запасі. Помер у 1975 р. Похований у м. Києві, на Лук'янівському військовому кладовищі. У с. Жорнище йому встановлено бронзовий бюст. У Козятині його ім'ям назване професійно-технічне училище. Другий: «Герой Радянського Союзу Ковальчук Іван Іванович. Учасник Великої Вітчизняної війни. (Додаткова інформація про героя — у статті «Могила І.І. Ковальчука, Героя Радянського Союзу. Центральне міське кладовище. Вул. А. Медвідь, 2»). Нині тут розміщений один із навчальних корпусів Вінницького медичного коледжу ім. академіка Д. Заболотного [32].

Ю.В. Легун, О.Ю. Федоришен

Будинок окружного суду, в якому працював Д.В. Маркович, нині судові установи міста (1909–12, 1960-і рр., архіт., іст.). Вул. М. Грушевського, 17, Архітектора Артинова, 11.

Спочатку це був двоповерховий цегляний будинок міської управи (рік спорудження і автора не встановлено) на розі вулиць Великої Дворянської (сучасна вул. М. Грушевського) та Бульварної (сучасна вул. Архітектора Артинова). 1910 р. здійснено прибудову до нього для окружного суду (за проектом міського архітектора Г. Артинова, погодженого з головним архітектором міністерства юстиції В.А. Пруссаковим). Особливість будівлі — у поєднанні елементів необароко та інших стилів. Має два головних входи. Вікна другого поверху обрамлені декоративними елементами у вигляді портиків з напівколонами. Стіни першого поверху рустовано. У 1960-і рр. надбудовано третій поверх, який дещо спростив архітектуру будинку. Усе ж таки він належить до яскравих зразків архітектури перехідного періоду від історизму до модерну. Міська управа продовжувала використовувати частину приміщення до 1912 р. З 1929 р. в будинку були розташовані окружні суд і прокуратура, колегія оборонців та нотаріальна контора, згодом окрвиконком, поліклініка. У будинку окружного суду працював Маркович Дмитро Васильович (1848–1920 рр.) — державний і громадський діяч, юрист, письменник. Народився в Полтаві. Закінчив Новоросійський (нині Одеський) університет, працював юристом. З 1913 р. замешкав у Вінниці, де влаштувався на роботу у державній банківській установі, потім працював у місцевій кредитній спілці, організовував кооперативний рух на Поділлі, редагував газету «Подільська воля», а з 1917 р. обіймав різні державні посади у Києві та Вінниці, залежно від того, де перебували українські уряди: першого старшого прокурора Генерального суду УНР (1918 р.), Генерального судді УНР (1918 р.), члена Державного сенату і прокурора Генерального суду в уряді гетьмана П. Скоропадського (1918 р.), найвищого судді в уряді В. Чехівського (1919 р.), керуючого справами міністерства юстиції в уряді С. Остапенка (1919 р.). Один із засновників вінницької «Просвіти». Автор оповідань, нарисів і статей, у т. ч. друкованих у місцевій пресі. Видав збірки оповідань «По степах і хуторах» (1898, 1908 рр.), «Твори у 2-х томах» (1918–19 рр.). Помер та похований у Вінниці. Ім'ям Д. Марковича названо вулицю міста, на колишньому будинку міської думи (вул. Соборна, 67) встановлено меморіальну дошку. Нині у будинку розміщуються судові установи, зокрема Вінницький міський суд [33].

Л.М. Денисова, А.М. Подолинний

Садиба лікаря К. Вілінського, нині прибутковий заклад із рестораном (кін. 19 — поч. 20 ст., архіт., іст.). Вул. М. Грушевського, 30.

Розташована у центральному історичному ареалі правобережної частини міста, в межах пішохідної зони вулиці. Двоповерхова частина будівлі завершена на лінії історичної забудови вулиці у 1909–12 рр. як прибудова до старої частини кінця 19 ст. Цегляна, тинькована, має асиметричне архітектурно-об'ємне вирішення фасадів з застосуванням форм модерну, що поширилися на початку 20 ст. на Україні. Асиметрична композиція головного фасаду підкреслена двома ризалітами, підвищених над середнім об'ємом і завершених декоративними елементами. До правого ризаліту при-

микає тераса з балконом по другому поверху. Головний вхід акцентовано портиком з чотирма спареними колонами на постаментах, які є опорами Н-подібного фронтону. Вікна другого поверху об'єднані сандриками у вигляді карниза з кронштейнами. В декорі фасаду використані скульптурні барельєфи — фігурна (сцена охоти Діани під карнизом на правому ризаліті та орнаментальні (рослинні і меандрові орнаменти в міжповерховому просторі). Збереглися в чудовому стані і металеві декоративні огорожі на парапеті будинку пам'ятки. На початку 20 ст. виникає ідея щодо створення музею у Вінниці. У той час завданням музею вважалося не лише збереження історико-культурних цінностей краю, але й сприяння економічному розвитку губернії шляхом вивчення кустарних промислів, корисних копалин, потреб населення у продукції великих і малих виробництв. Спочатку планувалося створення музею у міській бібліотеці як художньо-промислового та етнографічного відділів. Події 1917 р. тимчасово припинили створення музею. Вінницька міська дума 14 травня 1918 р. прийняла постанову про передачу Подільському товариству охорони історичних пам'яток будинку під назвою «Мури» з метою утворення там крайового музею. Але через те, що на дану будівлю було кілька претендентів, питання про передачу приміщень під музей не було вирішене. Своєрідний компроміс було знайдено за допомогою вчителя малювання Вінницького реального училища, художника та учасника групи ініціаторів створення музею В. Коренєва, який передає під музей у 1919 р. приміщення на другому поверсі у своєму власному будинку на сучасній вул. М. Грушевського. У травні 1919 р. після проведення систематизації і обладнання музей починає приймати відвідувачів, В. Коренєв стає його першим директором. Вінницький крайовий музей в цьому будинку проіснував до грудня 1921 р. У 1920-ті рр. музей комплектує в основному предмети старовини та побуту заможних верств суспільства, які вдалося порятувати, у першу чергу предмети побуту та художні цінності із залишених поміщицьких маєтків, які не завжди мали стосунок до історії краю. Тому треба відзначити і історичну цінність будинку, в якому організаторам музею — Коренєву, Александровичу, Бодунгену, Грепачевському, Андрєєву, Гур'єву, Брілінгу, Слободянюку-Подоляну та іншим, вдалося зберегти цінні художні витвори, що експонуються нині у краєзнавчому та художньому музеях. 1920 р. музей переведено до іншої будівлі, а будинок передано на баланс Червоної армії. Тривалий час тут були квартири для командного складу, зокрема командира 17-го стрілецького корпусу Яна Фабріціуса (1877–1929 рр.). Після створення 43-ї ракетної армії (1960 р.) її командування облаштувало в будинку готельний комплекс. На початку 1990-х рр. Міноборони України передало будівлю до приватної власності, згодом тут було розміщено прибутковий заклад із рестораном. Будівля особняка лікаря К. Вілінського, виконаного в стилі модерн, з його витонченою архітектурою, яка яскраво доповнює навколишнє містобудівне середовище, належать до найкращих будинків міста. Нині у приватній власності, на першому поверсі відкрито ресторан [34].

А.В. Войнаровський, Л.М. Денисова

ЄВРОПЕЙСЬКА площа

28 листопада 2013 р. депутати Вінницької міської ради ухвалили рішення про однозначну підтримку європейського курсу України та перейменування історичного місця, де розташований один з головних символів міста — вежа, на Європейську площу.

Водонапірна вежа, нині Вінницька вежа — філія обласного краєзнавчого музею (1911 р., архіт., іст.). Європейська площа.

Розташована на одній із найвищих точок міського рельєфу, добре оглядається з навколишніх кварталів. Споруджена протягом березня — листопада 1911 р. у складі споруд Вінницького міського водогону за проектом та під наглядом міського архітектора Г. Артинова. У рішенні міської думи щодо будівництва вежі зазначено (стар. рос.): «Водонапорную башню предположено поставить на Театральной улицъ, въ 19 саж. от Почтовой (главной) улицы города, на свободном мъстъ, принадлежащем городу, оно находится на 14 саж. выше уровня воды ръки Буга и на 4 саж. ниже самого отдалённого высокого мъста въ районъ города, а именно — мъста нахождения городского здания

женской гимназии. При расчётъ высоты башни была принята высота женской гимназии и желание, чтобы свободный напоръ въ трубъ, ведущий воду въ женскую гимназию, могъ дать струю выше кровли». «Первый этаж башни и фундаментъ предположены изъ гранитного камня, на цементномъ растворъ, а остальные этажи изъ кирпича на известковомъ растворе. Междуэтажные полы предположены на кирпичныхъ сводикахъ, сдъланных на желъзныхъ балкахъ. Въ помъщении надъ резервуарами будетъ сдълан аппаратъ для огръванія воды въ них; онъ будетъ состоять изъ простой зарядной печи, труба которой проведётся черезъ резервуаръ; приспособление это необходимо въ предупреждение замерзания воды. На чертежъ водонапорной башни ясно указаны детали по ея сооружению и дъйствию. На крышъ башни предположено сдълать площадку съ будкой для пожарныхъ цълей». Мурована кладку стін завершено у липні 1911 р. Роботи з покриття даху ускладнювалися через невирішення проблем щодо встановлення годинника з 4-ма мідними циферблатами діаметром 3,5 аршини, добрим механізмом і боєм, що коштувало 3000 рублів. Решту виконували в міру надходження грошей на будівництво. Будівництво водонапірної вежі завершилося у листопаді 1911 р. Функцію водонапірної вежі споруда виконувала дев'ять років. Будівля шестиповерхова, увінчана «ліхтариком», цегляна, нетинькована, цокольний поверх рустований, перекриття плоскі, залізобетонні. У плані — форма двох спарених рівнобічних восьмигранників, в одному з яких проходять гвинтові сходи. Призматичний, восьмигранний, триярусний об'єм вежі з витягнутими паралельно вул. М. Оводова сторонами оброблений в техніці лицьового цегельного мурування. Тричастинні, симетричні фасади вежі в середньому ярусі оформлені арочними нішами, між лопатками яких розміщені вікна. Масивні портали прикрашені тричвертними колонами. Відомі кілька варіантів завершення вежі. Сучасний восьмиреберний, з округленими скатами дах із заломом, увінчаний прямокутним об'ємом, раніше мав завершення у вигляді кокошників. У верхньому ярусі з чотирьох сторін розташовані годинники з боєм (раніше циферблати були під «кокошниками» колишнього завершення). Своєрідність об'ємно-планувального рішення, типовість прояву рис «цегляного» стилю і домінуюче розташування в структурі міського центру дозволяють віднести вежу до числа унікальних споруд адміністративно-господарського призначення. Окремою унікальною рисою вінницької вежі, як стали називати водонапірну башту, є розміщення на ній годинника, що було задумано автором проекту як образ муніципальної ратуші. Під час війни — у липні 1941 р., березні 1944 р. — вежа використовувалася як спостережний пункт за ходом військових дій. З того часу на ній залишилися сліди від гарматних ударів. 20 березня 1944 р. на ній було піднято червоний прапор на честь визволення міста від ворога. У цій операції групі радянських військ допомагав 13-річний хлопчик Павло Русанов, який провів бійців провулками, через прохідні двори до вежі, на якій і замайорів прапор переможців. У піднятті прапора брали участь розвідники: Кузьма Кайдалов, Костянтин Кізяєв, Олександр Лоскутов, Петро Мільнер, Федір Оленчиков. Командир групи розвідників — перший комендант міста І.Ю. Беккер. Після війни у вежі були звичайні помешкання працівників водоканалу. На початку 1980-х рр. за проектом архітектора Євгена Пантелеймонова вежа була реконструйована і набула такого вигляду, який має на сьогодні. Згодом споруду передали Вінницькому обласному краєзнавчому музею для створення філії «Музей революційної і бойової слави м. Вінниці» (відкрита 1985 р.). 15 лютого 1993 р. з нагоди четвертої річниці виведення радянських військ з Республіки Афганістан у вежі було відкрито Музей воїнів Вінниччини, що загинули в Афганістані. Експозиція музею розкриває трагічну сторінку історії участі вінничан у Афганській неоголошеній війні, яка забрала життя наших воїнів-земляків. 17 лютого 1983 р рішенням виконкому обласної ради Вінницьку вежу, як пам'ятку місцевого значення, взято на державний облік. 2000 р. за рішенням міської ради вежу було включено до переліку пам'яток — об'єктів місцевої символіки Вінниці [35].

Н.С. Добровольська, С.О. Царенко

Меморіальний комплекс Слави (1919–21, 1958, 1965, 1975–90-і, 2015–16 рр., архіт., іст., мист.). Європейська площа.

Пам'ятник борцям за владу Рад, 1921 р.

Меморіал Слави почав формуватися за часів радянської влади у центрі міста, на території невеликого парку (до революції — Олександрівський парк, за радянського періоду — сквер ім. М. Козицького, нині — Європейська площа). Нині тут розташовані братські могили, окремі поховання учасників усіх значних історичних подій, що відбувалися на теренах міста і області у 20–21 ст., а також пам'ятники і стели, присвячені їх пам'яті. Автори проекту комплексу: скульптор А.М. Куленко, архітектори В.З. Спусканюк, Д.Н. Бондаренко, В.В. Кеда, В.М. Гавриш. Протягом своєї історії меморіал декілька разів істотно змінював вигляд. Перші поховання на цьому місці з'явилися у 1919–20 рр. У 1921 р. було встановлено пам'ятник у вигляді величної гранітної колони, увінчаною кулею, з написом (пам'ятник демонтовано у 1975 р.). У 1958 р. до меморіалу перепоховань з цивільних кладовищ міста та області прах тих, хто загинув під час революційних і воєнних подій у Вінниці та на Поділлі (1917–22 рр.), захисників та визволителів міста, партизанів і підпільників періоду Другої світової війни (1939–45 рр.). У цьому ж році біля могил було встановлено пам'ятник — залізобетонну скульптуру радянського воїна, що стоїть на одному коліні з прапором у руці. З чотирьох сторін цегляного постаменту були укріплені дошки: одна з меморіальним написом, інші — з прізвищами загиблих. У 1965 р перед пам'ятником запалено Вічний вогонь. У 1974–77-х рр. проведена масштабна реконструкція меморіалу, під час якої замінено надгробки на могильні плити із сірого граніту (розмір: 1,2×0,8 м), з відлитою чавунною пластиною (розмір: 0,8×0,3 м), з меморіальним написом, і встановлено новий пам'ятник — скульптурну композицію із трьох постатей: червоноармійця-будьонівця, партизана та воїна радянської армії, що застигли у скорботному мовчанні. Бронзові скульптури мають висоту 4 метри, встановлені на гранітному постаменті. Роботи виконані за кошти обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Скульптурну композицію обрамляє встановлена у 1995 р. стела з металевими плитами, де викарбувано імена 6486 вінничан, які загинули у 1941–45 рр. Загалом такий вигляд меморіал має і зараз. У 2005 р. поряд зі скульптурною композицією встановлено пам'ятний знак на честь партизанів і підпільників з написом «Мужнім, нескореним партизанам, підпільникам Вінниччини». Поряд на чотирьох металевих пластинах викарбувано імена І.В. Бевза, Л.С. Ратушної, В.В. Порика та інших. Порик Василь Васильович (1920–44 рр.), Герой Радянського Союзу, один з керівників руху опору на півночі Франції в період Другої світової війни. Його ім'ям названо одну з вулиць міста, на якій встановлено меморіальну дошку. 22 січня 2015 р., на День Соборності України, меморіал був доповнений пам'ятним знаком, присвяченим загиблим героям Небесної Сотні та бійцям АТО у вигляді двометрової композиції з граніту та латуні — тризуба, на який накладено образ фенікса, який гине. Нижче напис: «Пам'яті Небесної Сотні та Героїв АТО». На підмурку напис: «Пам'ятний знак на честь вінничан, що полягли за демократичне майбуття та територіальну цілісність України». Позаду

на п'єдесталі напис: «Слава Україні! Героям слава!». Автори — О. Рекута, В. Головащенко. Полотно з меморіального знаку під час урочистого відкриття знімали мати загиблого на Майдані у Києві вінничанина, героя Небесної Сотні, Героя України Максима Шимка Зоя Кузьменко та Ірина Майборода, сестра загиблого командира літака АН-26, Героя України Дмитра Майбороди. 24 серпня 2015 р., в День Незалежності, поряд із тризубом було встановлено інтерактивну Стелу Пам'яті. На мультимедійній дошці, вмонтованій у гранітну стелу, відображено фото та коротку інформацію, за яких обставин загинули у зоні Антитерористичної операції (АТО) бійці з Вінницької області (на 20 червня 2016 р. їх налічувалось 160). У березні 2016 р. на меморіалі було демонтовано цифри «1941–1945», на їх місці встановили нові «1939–1945», які уточнюють роки Другої світової війни та безпосередню участь в ній українців, зокрема й вінничан. Ліворуч від центральної композиції знаходяться братські могили та окремі поховання: Могила П.К. Запорожця — соціаліста-марксиста. Будучи з 1891 р. студентом Петербурзького технологічного інституту, вступив у марксистський гурток і в 1895 р. брав участь в організації Петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Член РСДРП з 1898 р. Вів соціал-демократичну пропаганду серед робітників, був заарештований, висланий. Нервово захворів у камері-одиночці, де був ув'язнений 14 місяців. Переведений на лікування до Вінниці, помер у лікарні нервовохворих, похований на лікарняному цвинтарі. 1960 р. прах перенесено в сквер ім. М. Козицького. 1963 р. на могилі споруджено надгробок з барельєфом роботи скульптора В. Бородая (замінений під час реконструкції 1977 р.). Напис на плиті (рос.): «Запорожец Петр Кузьмич 04.01.1873 – 04.03.1905 Выдающийся революционер, активный деятель Петербургского «Союза борьбы за освобождение рабочего класса». У Вінниці ім'ям П. Запорожця названо одну з вулиць міста, на якій йому встановлено пам'ятник. Могила І.І. Таранюка. Загинув в Тиврівському р-ні, похований на меморіалі у грудні 1920 р. Напис на плиті (рос.): «Таранюк Илья Иванович 1897–1920. Активный участник подпольных большевистских организаций на Подолье, герой Гражданской войны». Братська могила учасників боротьби за радянську владу у Вінниці (1917–20 рр.). Напис на плиті (рос.): «Слава борцам павшим в борьбе за советскую власть в Виннице 1917–1919 г.г.». У могилі перепоховані (1958 р.) з цивільних кладовищ учасники збройної сутички 28 жовтня 1917 р. з військовим підрозділом Тимчасового уряду та інші прихильники влади більшовиків, які загинули впродовж 1917–1921 рр., на їх честь і був встановлений пам'ятник — гранітна колона, увінчана кулею (1921 р.). Могила Л.М. Балабанова. Похований у лютому 1922 р. Напис на плиті (рос.): «Балабанов Леонид Михайлович 1901–1922, секретарь Подольского губернского комитета комсомола Украины». Могила Б.І. Палія. Загинув у квітні 1919 р. під Жмеринкою. В 1958 р. перепохований до меморіалу. Напис на плиті (рос.): «Борис Палий, командир 5-го советского полка. Погиб смертью героя в 1919 году». На меморіалі поховано 79 воїнів Червоної Армії які загинули при звільненні міста (березень 1944 р., відомі прізвища тільки 72-х): у трьох поодиноких та двох братських могилах. Напис на плиті братської могили (рос.): «Здесь похоронены советские воины павшие смертью храбрых в боях за Родину». Могила В.С. Піменова, учасника воєнної кампанії 1939 р. проти Польщі, внаслідок якої Західна Україна була приєднана до УРСР. Загинув у вересні 1939 р. біля Тернополя. Напис на плиті (рос.): «Пименов Василий Сергеевич 19.12.1898 –19.09.1939. Начальник политотдела корпуса. Погиб в борьбе за освобождение трудящихся Западной Украины». Могила І.Л. Могильчака, військового льотчика, Героя Радянського Союзу. Могильчак Іван Лазарович (1917–45 рр.) народився у с. Демидівка, Тростянецького р-ну, Вінницької обл. Закінчив авіаційну школу Цивільного повітряного флоту (ЦПФ), працював пілотом у Східносибірському управлінні ЦПФ. В Червоній армії з 1941 р., на фронті з 1942 р. Закінчив Вищі курси льотної підготовки. Командир ескадрильї 235-го штурмового авіаційного полку 264-ї дивізії 5-го корпусу 2-ї повітряної армії (Воронезький фронт). І. Могильчак до жовтня 1943 р. здійснив 94 бойових вильоти, із них 61 ведучим групи літаків, бомбоштурмовими ударами завдав противнику значної шкоди, брав участь в 12-и повітряних боях, збив один винищувач ворога. Учасник визволення Вінниччини. Звання Героя Радянського Союзу

присвоєно 04.02.1944. Помер після важкого поранення. Напис на плиті (рос.): «Герой Советского Союза майор Могильчак Иван Лазаревич. 1917–1945». У короткому біографічному словнику «Герои Советского Союза» (т. 2, арк. 102) місцем поховання майора І. Могильчака вказано м. Будапешт (Угорщина). Ім'ям героя названо вулицю міста. Могила Т.І. Тимченка. Після звільнення Вінниці у березні 1944 р. був демобілізований з діючої армії і обраний секретарем Вінницького обкому КП(б) України. Брав активну участь у відбудові народного господарства області. Помер у серпні 1944 р. Напис на плиті (рос.): «Гвардии подполковник Тимченко Трофим Иванович 1895–1944 секретарь Винницкого обкома компартии Украины». Могила Н.Ю. Нікітіна. В березні 1944 р. заступник командира 74-го стрілецького корпусу 38 армії 1-го Українського фронту. Брав участь в боях за визволення м. Вінниці. Напис на плиті: «Гвардії підполковник Нікітін Наум Юхимович загинув смертю хоробрих 21.03.1944». Могила І.К. Луніна. У бою був тяжко поранений і направлений до шпиталю м. Вінниці, де помер 20 травня 1944 р. Напис на плиті (рос.): «Младший лейтенант Лунин И.К. 1922–1944». Могила М.М. Плюхіна. Плюхін Михайло Михайлович (1904–1941) народився в с. Слобода-Заріччя Бурського р-ну Рязанської обл. (Росія). Закінчив військове училище ім. ВЦВК «Постріл», брав участь в громадянській війні в Іспанії (1937 р.) та радянсько-фінській війні (1940 р.) як командир полку, нагороджений орденом Червоної Зірки (1938). Під час радянсько-німецької війни в 1941 р. командував 25-м стрілецьким полком 44-ї стрілецької дивізії 9-ї армії. Загинув 16 (17) липня 1941 р. під с. Іванів Калинівського р-ну Вінницької обл. Напис на плиті (рос.): «Майор Плюхин М.М. 1904–1941 г.г.». Могила Л.С. Ратушної, підпільниці, Героя Радянського Союзу, почесного громадянина м. Вінниці. Ратушна Лариса Степанівна (1921–44 рр.) народилася у смт. Тиврові Вінницької обл. Училася на механіко-математичному факультеті Московського державного університету. В Червоній армії з 1941 р. як санінструктор 8-ї Краснопресненської дивізії народного ополчення. У жовтні 1941 р. під м. Наро-Фомінськом потрапила в полон, з якого втекла. Повернулася на батьківщину. З січня 1942 р. Л. Ратушна — член вінницького підпілля. У липні 1942 р. заарештована, після допитів відправлена до Гніванського табору військовополонених, з якого завдяки підтримці підпільників утекла в квітні 1943 р. Відновила підпільну боротьбу під ім'ям Лукії Степко. Брала участь у поширенні видань підпільної друкарні «Україна» та забезпеченні партизанських загонів зброєю, боєприпасами і медикаментами. Загинула напередодні визволення міста — 18 березня 1944 р. Була похована після звільнення Вінниці 20 березня 1944 р. на міському цвинтарі неподалік від православної церкви Воскресіння Христового. 1977 р. здійснено перепоховання до меморіалу. У травні 1969 р. присвоєно звання Героя Радянського Союзу (посмертно). Її ім'ям названа вулиця міста і екскурсійний катер на Південному Бугу. Перед палацом дітей та юнацтва, що носить її ім'я, встановлено пам'ятник. У школі № 8 діє музей, встановлено меморіальну дошку та бюст. Напис на плиті (рос.): «Герой Советского Союза Ратушная Лариса Степановна 1921–1944 активная участница Винницкого подполья». Могила Т.Ф. Кузьміна, підпільника. Син селянина с. Жуківці Жмеринського р-ну. Очолив комсомольську організацію в селі. Брав участь у будівництві Дніпрогесу та Харківського тракторного заводу. У Вінниці очолював бригаду столярів міської будівельної організації, одночасно навчався у вечірньому будівельному технікумі. Восени 1941 р. у Вінниці нараховувалось 18 підпільних організацій і груп. Т. Кузьмін був організатором і керівником підпільної друкарні «Україна», яка в 1943 р. стала центром підпілля м. Вінниці. Друкарня містилася у будинку по сучасному провулку Академіка М. Янгеля, 10. У 1965 р. на будинку встановлено мармурову меморіальну дошку з написом: «В цьому будинку в 1942 році містилась підпільна більшовицька друкарня «Україна». Після розгрому групи на початку 1943 р. з рештою підпільників увійшов в партизанське з'єднання ім. Леніна. Напис на плиті (рос.): «Кузьмин Тарас Фокич 1913–1955 один из руководителей Винницкой подпольной типографии «Украина» 1941–1944». Могила П.П. Мельника, підпільника, випускника історичного факультету Вінницького педагогічного інституту ім. М. Островського. На початку 1942 р. став членом підпільної організації під керівництвом П. Павлова.

У травні 1942 р. організував молодіжну підпільну групу, штаб якої містився у будинку на сучасній вул. Г. Сковороди, 2. Підпільники розповсюджували листівки, здобували зброю для партизанів, організовували диверсії. В кінці 1943 р. П. Мельник, В. Семенець, Ю. Курій і Ж. Заболотний пішли в партизанський загін. П. Мельник став начальником особливого відділу. Загинув 8 лютого 1944 р. Його прах перенесли у Вінницю з с. Дубівка Тростянецького р-ну. Напис на плиті (рос.): «Мельник Павел Павлович 1919–1944 руководитель Винницкой подпольной молодежной группы». На фасаді міського Палацу дітей та юнацтва (Хмельницьке шосе, 22) встановлено меморіальну дошку з написом: «В роки Великої Вітчизняної війни в м. Вінниця діяла молодіжна підпільна антифашистська група під керівництвом Павла Павловича Мельника 1919–1944». Могила Ю.І. Курія, з 1942 р. — член вінницької підпільної групи П. Мельника. Восени 1943 р. пішов у партизанський загін. Був розвідником. Загинув у бою біля с. Левківці Шпиківського р-ну в 1944 р. Напис на плиті (рос.): «Курий Юрий Илларионович 1927–1944 участник Винницкого подполья» [36].

С.Д. Гальчак, А.М. Подолинний, С.В. Скоцик, О.Ю. Федоришен

ЗАМОСТЯНСЬКА вулиця

Замостя — місцевий топонім, відомий з першої чверті 17 ст. До офіційної вінницької міської топонімічної системи введений перспективним планом розвитку міста в 1874 р.

Пам'ятник П.К. Запорожцю (1983 р., іст., мист.). Вул. Замостянська, 7, П. Запорожця, 34.

Встановлено 1983 р. на розі вулиць Замостянської та П. Запорожця. Автори — скульптор Я. Куленко, архітектор В. Спусканюк. Пам'ятник являє собою бронзовий бюст діяча, встановлений на чотиригранній гранітній колоні. Загальна висота — 3,9 м, погруддя — 1,2 м, постамент — 2,7 м. Погруддя П. Запорожця зроблено у стилі стриманого реалізму і являє собою портрет зрілого освіченого чоловіка у класичному піджаку з краваткою з високим відкритим чолом, охайною борідкою. Портрет виконаний без надмірної патетики й символізму, меморіалізація досягнута шляхом типізації образу революціонера як людини, впевненої у своїх переконаннях і діях. (Додаткова інформація про П. Запорожця — у статті «Меморіальний комплекс Слави. Європейська площа») [37].

О.А. Коляструк

КИЇВСЬКА вулиця

Київ — столиця України, одне з найбільших і найдавніших міст Європи. Засноване у 482 р. — офіційно прийнята дата заснування міста полянським князем Києм, його братами Щеком і Хоривом та сестрою Либідь.

Пам'ятник жертвам Чорнобильської катастрофи (1996 р., іст., мист.). Вул. Київська, 1.

Встановлений на набережній Південного Бугу, неподалік від площі Героїв Чорнобиля, поряд з греко-католицьким храмом Покрови Пресвятої Богородиці. Автори — скульптор Ю. Козерацький, архітектор І. Єзерський. Відкриття відбулося 26 квітня 1996 р., у 10-ту річницю найбільшої в світі техногенної радіоекологічної катастрофи — аварії на четвертому енергоблоці Чорнобильської атомної електростанції. Бронзова скульптурна композиція являє собою дві постаті: жіночу і дитячу. Мати ніби звертається до неба, прикриваючи дівчинку, що тримає в руках маленький паросток. Це її молитва, прохання до Бога про захист своїх нащадків, свого майбутнього від катастроф, подібних до чорнобильської. На лицьовому боці мармурового постаменту напис: «Чорнобиль 1986 1996». На 1 квітня 2016 р. на Вінниччині проживало майже 25 тис. осіб, які мали статус громадян, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, з яких: 4736 — учасники ліквідації аварії, 994 — вдови громадян, смерть яких пов'язана з наслідками Чорнобильської катастрофи, 86 — учасників ліквідації інших ядерних катастроф, які пов'язані з ядерними випробуваннями та застосуванням ядерної зброї. Також, в області проживало більше 15 тис. дітей, які мали статус постраждалих [38].

О.А. Коляструк

Меморіал Визволення на честь 38-ї армії, яка звільнила місто Вінницю у березні 1944 р. Братські могили радянських воїнів. (1956, 1972, 1984, 2008 рр., іст., монум.) Вул. Київська, 171.

На міському кладовищі, розташованому при в'їзді у Вінницю по Київській трасі, праворуч. У братських могилах поховано 4006 воїнів 305-ї, 183-ї, 211-ї та 241-ї стрілецьких дивізій 38-ї армії та інших військових частин 1-го Українського фронту, які загинули в боях з нацистськими загарбниками під час визволення Вінниці. 15 березня 1944 р. війська 38-ї армії розпочали бої за визволення міста, 305-та стрілецька дивізія 74-го стрілецького корпусу форсувала р. Південний Буг у районі Калинівки і захопила плацдарм для наступу з півночі. 183-я стрілецька дивізія з боями вступила в східну околицю. Бої за визволення міста на південно-східній околиці вели з'єднання 101-го стрілецького корпусу. 211-а і 241-а стрілецькі дивізії форсували Південний Буг у районі південної околиці міста. Під натиском військ 74-го стрілецького корпусу при підтримці авіаційних дивізій 5-го штурмового авіакорпусу 20 березня 1944 р. Вінниця була звільнена. У 1956 р. на міському кладовищі на вул. Київській відбулося перепоховання останків воїнів з братської могили староміського кладовища. На чотирьох братських могилах установлені гранітні плити з написом (рос.): «Здесь похоронено (на кожній плиті окремо вказана кількість загиблих) 240, 242, 257, 526 воинов Советской Армии, погибших в период Великой Отечественной войны 1941–45 гг. Фамилии и звания неизвестны». Розмір: 1,5×1,0×1,7 м. У 1972 р. тут споруджено Меморіал визволення. Автор — скульптор П. Левицький. На горизонтальній стелі, яка розташована при вході до меморіалу, — барельєф-бюст скорботної жінки-матері з факелом та напис: «Люди, зупиніться на мить у мовчанні. Тут сплять вічним сном герої, що полягли у боях за звільнення міста Вінниці від фашистських поневолювачів». Розмір: 4,0×2,0 м. На вертикальній стелі, яка розташована в центрі меморіалу і яку оточують братські могили, — барельєф-меч лезом донизу та напис: «1941–1945». На постаменті напис: «Безсмертним від живих», праворуч — зірка-факел «Вічного вогню». Розмір: 3,0×1,5 м. Обидві стели виготовлені з граніту. Обабіч алеї, яка веде до центру меморіалу, встановлені 30 мармурових плит, на кожній з яких викарбувано близько 30 прізвищ загиблих воїнів, всього вказано 848 прізвищ, решта — невідомі. На одній з дощок напис (рос.): «Здесь захоронено более трех тысяч неизвестных советских воинов, павших смертью храбрых в боях за Родину». У 1984 р., на честь 40-річчя визволення міста від нацистських загарбників, при вході до меморіалу встановлено обеліск з зіркою та пам'ятний знак з написом: «38-й армії, що визволяла місто Вінницю від німецько-фашистських загарбників у березні 1944 року», а також перелік військових частин, яким присвоєна назва «Вінницьких» за визволення міста: «241-а Вінницька стрілецька дивізія», «183-я Харківська орденів Леніна, Червоного Прапора, Суворова і Богдана Хмельницького стрілецька дивізія», «5-й штурмовий авіаційний Вінницький Червонопрапорний ордена Кутузова і Богдана Хмельницького корпус», «15-а окрема штурмова інженерно-саперна Вінницька Бригада», «269-й і 1663-й армійські винищувально-протитанкові артилерійські Вінницькі полки», «1899-й і 1900-й самохідно-артилерійські Вінницькі полки», «130-й окремий Вінницький полк зв'язку», «39-а гарматно-артилерійська Вінницька ордена Богдана Хмельницького бригада», «1247-й і 1251-й гарматно-артилерійський Вінницький полк». У 2008 р. до меморіалу, в окрему братську могилу, було перенесено прах в'язнів шталагу № 329, який містився у Вінниці. На могилі встановлено мармурову меморіальну дошку з написом: «Тут 19 червня 2008 року перезахоронено 100 військовополонених бійців Червоної Армії, які загинули у фашистському таборі «шталагу № 329» в 1941–1943 роках. Вічна їм пам'ять» [39].

Ю.А. Зінько

КОЖЕДУБА Івана вулиця

Кожедуб Іван Микитович (1920–91 рр.) — найрезультативніший льотчик-винищувач в авіації союзників за весь час Другої світової війни, Тричі Герой Радянського Союзу (1944 двічі, 1945 рр.). Маршал авіації (1985 р.).

Музей гончарного мистецтва ім. О.Г. Лучишина (2005 р., мист.) Вул. І. Кожедуба, 11.

Музей міститься в будинку, де з 1970-х рр. жив відомий подільський гончар Луцишин Олексій Григорович (1922–2001 рр.) — заслужений майстер народної творчості (1988 р.), член Національної спілки народних майстрів України (1992 р.). Стіни будинку змуровано з цегли та шлакоблоків, фасадна частина облицьована смальтою у вигляді великого панно з куманцем посередині та рушниками по краях, карнизи оздоблено ліпленням. Дах будинку утеплений, накритий металевою крівлею (листовий метал). Під ним облаштоване просторе, світле горище, на яке ведуть металеві сходи під пластиковим накриттям. Приміщення складається з 12 кімнат, три з яких було добудовано під час реконструкції будівлі під музейну установу: веранду, гардеробну (одна її стіна була колись зовнішньою, на ній викладено смальтою панно «Гончар») та на місці майстерні О. Луцишина велику залу, призначену для влаштування виставок, проведення мистецьких програм, лекцій-практикумів, майстер-класів. Шість залів, в яких розміщено виставкові експозиції, становлять анфіладу кімнат, решта — робочі приміщення. До музею ведуть два входи. На території садиби розташовані господарчі будівлі, зведені ще О. Луцишиним. В кінці саду стоять два горни (вертикальний та горизонтальний). Задум музею гончарного мистецтва у Вінниці належав О. Луцишину. Реалізувати свою ідею майстрові не судилося. Організатором музею став директор Вінницького обласного художнього музею І.В. Безбах. З 2003 р. активно здійснювалися будівельно-оздоблювальні та реставраційні роботи, проводилися пошуково-збирацькі експедиції, наукові дослідження майбутніх експонатів. Музей розпочав свою діяльність у липні 2005 р. як науково-дослідницький відділ Вінницького обласного художнього музею. Основою експозиції є творча спадщина О.Г. Луцишина та інших відомих в Україні гончарів, тут представлені скульптурні композиції, декоративні тарелі, панно, іграшки та дрібна пластика, медальйони, покришки, як носії декору, куманці, вази, комини, глечики, горщики-близнята, декоративні й настінні вази, попільнички, що відображають високий рівень розвитку гончарної справи нашого краю. Широку увагу громадськості привертають організовувані тут фестивалі, ярмарки просто неба та гончарські пленери. Серед них — традиційний фестиваль «Українська писанка», заснований у 2004 р., в рамках якого відбуваються виставки, мистецькі програми, теоретичні заняття та практикуми з розпису писанок, тематичні лекції, творчі зустрічі з народними майстрами народної творчості. П'ять років успішно проводиться фестиваль українського народного мистецтва «Витоки», мета якого — підтримка, збереження і розвиток народної творчості на засадах вивчення й шанування українських традицій. 2008 р. був започаткований регіональний пленер гончарів. На базі музею розроблені інноваційні програми, що відповідають вимогам сьогодення, особливе місце серед них займає майстерня «Hand made». Цей культурно-просвітницький проект поєднав у собі тематичні програми, основою яких є сам предмет — декоративно-ужиткове мистецтво. Діти самі виступають у ролі юних майстрів. У музеї діють «Мала академія гончарства», «Лялина світлиця», здійснюються паперові експерименти, майстер-класи з писанкарства, тістопластики, петриківського розпису, витинанкарства, бісероплетіння, декупажу, скрапбукінгу, кракле, канзаши, квілінгу тощо. Щороку Майстерню відвідує близько 2 тис. дітей та дорослих. У 2015 р. музей гончарного мистецтва дав старт ще одному новому проекту — арт-квесту «Стану гончарем», що покликаний формувати в молоді інтерес до вивчення української національної культури. Новацією сезону стала також фестивальна програма «Арт-ярмарок різдвяного декору», де під керівництвом досвідчених наставників кожен власноруч може виготовити чудову прикрасу для своєї оселі та новорічної ялинки. Колектив музею дбає про відродження та популяризацію української національної культури, підтримуючи тісні контакти з різними культурними товариствами, створюючи виставки, проводячи різноманітні мистецькі проекти; музей продовжує збирацьку роботу, комплектування своїх колекцій [40].

О.А. Коляструк

Князів КОРІАТОВИЧІВ вулиця

Коріатовичі — династія литовсько-руських князів, яка правила у Подільському князівстві. Племінники князя Ольгерда, брати Юрій, Олександр, Костянтин, Бо-

рис та Федір, прийшли на Поділля в 50-х рр. 14 ст. За однією із версій, після перемоги Ольгерда над татарами в битві на Синій Воді (1362 р.) вони отримали від нього Подільську землю, де почали будувати міста-фортеці, серед яких була й Вінниця. Засноване ними Подільське князівство стало автономним державним утворенням у складі Великого Князівства Литовського.

Військовий об'єкт «Скеля», нині православний Свято-Троїцький скельний храм (поч. 1930-х рр., іст.). Вул. Князів Коріатовичів, 185.

Розташований у обривистій гранітній скелі поряд з р. Південний Буг на території Військово-медичного клінічного центру Міністерства оборони України. Об'єкт «Скеля» будувався як ставка Південного фронту. Загальна доктрина керівництва СРСР 1920–30 рр. полягала у підготовці та реалізації плану світової пролетарської революції та побудови комуністичного ладу у всьому світі. В даному напрямі здійснювалася низка мілітарних заходів у тому числі і з питань фортифікації та підготовки як до наступальної війни, так і до оборони. Розташування Вінниці у період між світовими війнами мало стратегічне значення. На сьогодні документи, які б розкрили таємницю побудови військового об'єкту «Скеля» в архівних установах України відсутні і, вочевидь, зберігаються в архіві Міністерства оборони Російської Федерації. Ймовірно об'єкт споруджений на початку 1930-х рр. Об'єкт являє собою класичний бункер з системою вентиляції. Можливо його побудова було складовою частиною спорудження «лінії Сталіна» впродовж 1931–35 рр. Вірогідніше за все тут дислокувався штаб укріпленого району. За однією із гіпотез у 1934 р. було завершено будівництво командного пункту Летичівського укріпленого району. Втім, актуальність функціонального використання була втрачена у зв'язку з «визвольними походами» Червоної Армії у 1939 р. Вперше об'єкт використали за призначенням 24 червня 1941 р. як командний пункт Південного фронту. Тому вживаною щодо об'єкта стає назва «Ставка Ворошилова». В роки нацистської окупації в об'єкті «Скеля» розташовувалися вузол зв'язку Вермахту та командні пункти підрозділів військової авіації. Під час визволення Вінниці на території Військово-медичного центру перебував командний пункт 38-ї армії 1-го Українського фронту. Поряд з головним входом до центру встановлено мармурову меморіальну дошку. Являє собою горизонтально закріплене полотнище, в лівій частині якого вміщено портретне зображення К. Москаленка, в правій — напис: «На цьому місці знаходився командний пункт маршала Радянського Союзу, почесного громадянина м. Вінниці Кирила Семеновича Москаленка командуючого 38 армією, що у березні 1944 року звільнила місто Вінницю від німецько-фашистських загарбників». Автор — скульптор Ю. Козерацький. Нині тут розмістився православної Свято-Троїцький скельний храм [41].

А.В. Войнаровський

КОСМОНАВТІВ проспект

Перший космонавт планети, почесний громадянин м. Вінниці Юрій Олексійович Гагарін 12 квітня 1961 р. на кораблі «Восток-1» здійснив історичний політ людини у космос. Перший космонавт незалежної України — Леонід Костянтинович Каденюк.

Пам'ятник льотчикам, загиблим при звільненні міста (1969 р., іст.). Просп. Космонавтів, 1, площа ім. К. Могилка.

З Вінницею пов'язане ім'я авіаконструктора українського походження Сікорського Ігоря Івановича (1889–1972 рр.), який причетний до історії авіабудування Росії, Франції та США. Під час Першої світової війни одна з російських авіаційних ескадр і підрозділи для її забезпечення (ремонтно-технічні майстерні, бази та аеродроми) були розташовані у Вінниці та навколо неї. Тут близько півтора року служив І. Сікорський. У 1918 р. емігрував до Франції, потім до США, де і здобув світову славу як «батько гелікоптера». За Гетьманату з весни 1918 р. на основі Вінницької ескадри та ремонтної бази почав формуватися повітряний флот української держави. Свою повітряну ескадру мало й військо Директорії, яка зокрема базувалася у Вінниці та Могилеві-Подільському. Під час Другої світової війни у червні 1941 р. Вінниця стає однією з головних баз військової авіації. У березні 1944 р., коли розгорнулися бої за визволення Вінниці, активну участь у повітряних боях брали підрозділи 227-ї дивізії штурмової авіації. Тоді

ж 5-у штурмовому авіакорпусу було присвоєно почесне звання Вінницького. Вшановуючи героїчні дії бойових пілотів, 1969 р. встановлено на постаменті пам'ятний знак — літак МіГ-17 з написом: «Доблесним радянським льотчикам безстрашним підкорювачам неба героїчним захисникам нашої Вітчизни. Березень 1969 р.». Скульптор — Р. Мерхель, архітектор — В. Горбатий. Розмір пам'ятника — 10,0×8,0×4,5 м, постамент залізобетон. Кільком учасникам визволення Вінниці у березні 1944 р., зокрема командувачу 5-го штурмового авіакорпусу М. Каманіну та командиру ескадрильї цього корпусу, згодом космонавту Г. Береговому, було присвоєно звання почесних громадян міста. У 2016 р. площу, на якій встановлено пам'ятний знак, названо на честь героя АТО командира ескадрильї «Блакитна стежа» 15-ї окремої бригади транспортної авіації Повітряних Сил Збройних Сил України, Героя України (2014 р., посмертно), полковника Могилка Костянтина Вікторовича (1978–2014 рр.). Народився у Вінниці. У 1995 р. закінчив школу № 23, у 1999 р. — Харківський інститут льотчиків (нині — Харківський університет повітряних сил ім. І. Кожедуба). Військову службу проходив у Львові, згодом у Борисполі. Командир екіпажу збитого 6 червня 2014 р. над Слов'янськом транспортного літака АН-30Б, що здійснював спостережний політ у зоні АТО. Коли літак почав падати на житлові квартали міста, пілот ціною власного життя скерував його за межі Слов'янська. У вересні 2014 р. на фасаді будівлі школи № 23 (просп. Космонавтів, 32) відкрито меморіальну дошку. У Києві на території Національного університету оборони України ім. І. Черняховського (пр-т Повітрофлотський, 28) встановлено стелу з іменем Героя. У грудні 2014 р. до дня Збройних Сил України Укрпошта започаткувала випуск серії художніх маркованих конвертів під назвою «Героям Слава!», один з яких присвячений К.В. Могилку. У серпні 2015 р. ім'я Героя присвоєно літаку Ан-30Б (бортовий номер 86) 15-ї бригади транспортної авіації. У червні 2016 р. на фасаді будівлі Товариства сприяння обороні України у Вінниці (вул. Визволення, 2) встановлено меморіальну дошку загиблим вінницьким льотчикам Костянтину Могилку та Дмитру Майбороді [42].

А.В. Войнаровський

Коцюбинського проспект

Коцюбинський Михайло Михайлович (1864–1913 рр.) — визначний український письменник, громадський діяч. Його життя і творчість тісно пов'язані з Вінницею та Поділлям. На будинку № 4 встановлено меморіальну дошку з написом: «Вулицю названо ім'ям нашого земляка Михайла Михайловича Коцюбинського (1864–1913) великого українського письменника, революціонера-демократа».

Чавуноливарний завод «Молот» Б. Львовича, адміністративна будівля, нині торговельний центр (поч. 20 ст., архіт.). Просп. М. Коцюбинського, 4.

Адміністративна будівля колишнього чавуноливарного заводу «Молот», який належав підприємцю Боруху Мойсейовичу Львовичу, споруджена на початку 20 ст. У радянський період та до 2000-х рр. використовувалась для приміщень Вінницького заводу тракторних агрегатів. Безумовно, що об'єкт є формоутворюючою одиницею Привокзальної площі: кутове розташування та завершення шестигранною вежею зі шпилем, увінчаним зіркою, означує його як своєрідну домінанту площі. Будівля триповерхова, відкривається двома флангами на просп. Коцюбинського та вул. Батозьку. Центральний шестигранник заглиблений всередину споруди, створює вхідну групу. Суворі класичні, промислові форми будівлі архітектор намагався урізноманітнити арковими вікнами та штукатурними смугами, що об'єднують вікна. Бокові фасади мають ризаліти з трикутними фронтонами [43].

Є.В. Совінський, О.Ю. Федоришен

Кропивницького Михайла вулиця

Кропивницький-Судимонтович Михайло Северинович (р. н. і р. с. невідомі) — український урядник, політичний і державний діяч Речі Посполитої, земський підсудок Брацлавського воєводства (1616–40 рр.). Активний поборник конфесійних прав православних, фундатор та жертводавець Вознесенського чоловічого (1616 р.) та Благовіщенського жіночого православних мо-

настирів у м. Вінниці в 17 ст., автор проекту Сеймової конституції 1629 р. про узгоджувальний церковний собор православних і прихильників унії.

Житловий будинок з контрфорсами (сер. 18 ст., архіт.). Вул. М. Кропивницького, 9.

Будинок належить до часу забудови правобережної частини міста середини 18 ст. — початку 19 ст. Документально точно датувати усі частини будівлі не вдалось, але можна припустити, що найстаріші його частини сягають другої половини 18 ст., що дає підставу вважати будинок однією з найстаріших збережених житлових мурованих споруд Вінниці (на мапі міста 1793 р. подібних садиб зазначено три). Первісно розташований уздовж кварталу з хаотичною забудовою згодом він опинився в його середині, обмеженій новопрокладеними вулицями, і є зразком історичної типової забудови повітових містечок Поділля, коли на першому поверсі будівлі влаштовувалися маленькі крамнички або майстерні, а вже на другому поверсі житлові приміщення. Під ним влаштовано просторий підземний об'єм для господарських потреб, з якого ще у 1940-х рр. існував зв'язок з підземними ходами міста до комплексу «Мурів». Активне використання підземного простору (підземні ходи), було обумовлено міркуваннями оборони та необхідністю ефективного господарювання на невеликих ділянках землі. Прямокутна будівля змурована з червоної цегли, з трьома виступами, які умовно можна характеризувати як ризаліти, вікна та двері. У стінах, які потиньковані без будь-яких прикрас, простежуються проходи, замуровані у процесі неодноразових реконструкцій. Присутні також елементи підсилення конструкції — контрфорси, яких є два: рядовий та кутовий. Починаючи з 1920-х рр., будинок неодноразово переобладнувався, приміщення магазинчиків та майстерень пристосовуються під житло. Типові для єврейського житла дерев'яні веранди обкладені цеглою. Первісне планування приміщень було втрачено. В об'ємнопросторовому вирішені споруда мала багато змін, і на сьогодні являє собою їх складну конфігурацію [44].

Л.М. Денисова, Є.В. Совінський, О.Ю. Федоришен

МАГІСТРАТСЬКА вулиця

Магістрат як орган міського самоврядування діяв у Вінниці з перервами з 1640 р. по 1838 р. Розташований він був у ратуші на Ринковій площі (нині на цьому місці кінотеатр «Росія») напроти єзуїтського кляштору.

Вінницька міська електростанція, нині ТЕЦ-4 (1910 р., архіт., іст.). Вул. Магістратська, 2.

На правому березі Південного Бугу, поблизу центрального мосту. Ініціатором будівництва електростанції виступила міська управа. У квітні 1910 р. управа звернулася до поліційного управління з проханням надати їй дозвіл на будівництво у місті, на Набережному провулку (нині вул. Магістратська), парової станції міського електричного освітлення. У травні 1910 р. Київське відділення російського товариства «Загальна компанія електрики» розпочало будівництво. У липні був зведений кам'яний димар висотою 35 м і верхнім внутрішнім діаметром 1,0 м. Загальна вартість робіт складала 3260 карбованців. Механічна частина станції складалась із 2-х локомобілів Вольфа, а електрична — із 2-х динамомашин. Паросилові установки складались із об'єднаних в один агрегат парової машини, котла та 2-х динамомашин. Загальна потужність двох турбогенераторів першої черги становила 160 (80 і 80) кВт. Машинний зал розташовувався в цегляному двоповерховому будинку, який зберігся і використовується для різних допоміжних служб. Крім двох агрегатів, тут був облаштований розподільчий щит з приладами системи Доливо-Добровольського. Проект будівлі машинного залу міської електростанції виконав Г. Артинов (нині у цій реконструйованій будівлі допоміжні та адміністративні підрозділи ТЕЦ). У грудні 1910 р. міська управа прийняла станцію в експлуатацію з застереженнями, що товариство «Загальна компанія електрики» усуне усі недоліки, вказані в акті приймання. Завідувачем станції на той час був інженер Б. Гофштейн. Він не тільки обслуговував устаткування, а й демонстрував людям агрегати і пояснював їх призначення, адже зацікавленість у новому виді енергії серед вінницької молоді була значною. Побудована електростанція дала змогу встановити

на центральних вулицях міста 36 електричних ліхтарів. Усього у місті їх було 102. Освітлювальна мережа була повітряною трипровідною, підвішеною на дерев'яних стовпах. Станція починала працювати о 16 годині дня. З'явилось електричне освітлення у повітових установах, а вечорами електроліхтарі освітлювали входи до готелів. Вінниця засяяла вечірніми вогнями. Освітлення вимикали о другій годині ночі. Будівництво станції і створення мережі електроосвітлювання ліхтарів і приватних абонентів обійшлося у 160 тис. карбованців. За графіком діяв лише один агрегат, другий перебував у резерві. Але надходило стільки заявок від приватних осіб на освітлення осель, що одному агрегату важко було справлятися і доводилося запускати другу машину. Щоб запобігти аварійній ситуації, міська управа запроектувала встановлення на станції акумуляторної батареї, яка складалася із 266 елементів з додатковим агрегатом для зарядки вартістю у 17 тис. карбованців. На початку січня 1912 р. вона була встановлена. 31 жовтня 1912 р. міська управа повідомляла, що на електростанції діють два агрегати (локомобілі), потужність яких складає 95 кінських сил кожний. Для одержання струму використовувалося вугілля середньої якості, на одну кіловатгодину якого витрачалося 1,6 кг палива. Із розвитком міста все актуальнішою поставала необхідність запровадження трамвайного руху. 28 жовтня 1913 р. було пущено перший трамвай за маршрутом: залізничний вокзал — реальне училище (нині торговельно-економічний інститут). Другий маршрут з'єднав центр міста з військовим містечком (нині вул. Стрілецька). У 1914 р. вулицями міста курсували 11 вагонів виробництва Нюрнберзького заводу (Німеччина). Отже, трамвай пройшов вулицями з найбільшим рухом, на яких містилися вокзал, ринки, банки, готелі, клуби, народний дім, ілюзіони тощо. Трамвайна колія не тільки була зручною, але й економічною. Якщо денний прибуток одного трамваю для міста складав 98 карбованців, то візники за добу заробляли майже у 20 разів менше. Разом з трамваєм до електростанції був підключений і міський водогін, улаштований у 1911 р. Такі нововведення продиктували необхідність у збільшенні потужності центральної електричної станції. У квітні 1913 р. машинобудівний завод Аугсбург-Нюрнберг здійснив додаткову установку дизель-мотора на 400 НР — 275 кВт. Разом з усіма коригуваннями до 1917 р. загальна потужність електростанції становила 640 НР. У важкі 1917–21 рр. електростанція була виведена із ладу. Тільки у 1922 р. її відновлено і місто почало регулярно отримувати воду, частково поновлено трамвайний рух. Добудови та реконструкції першої половини 1930-х рр. значно змінили первісний вигляд промислового ансамблю. Зокрема, у 1934 р. здано в експлуатацію високий цегляний двоповерховий об'єм з котельнею, машинною залою, розподільчим обладнанням, робочими сходами. Відбулося розширення комплексу в північному напрямку. Проект будівлі виконав архітектор О. Кобелєв. Споруда має стильові ознаки архітектури конструктивізму і набула обрису корабля (згодом люди дали їй назву «Аврора»). У зв'язку з пуском ще одного турбогенератора (1936 р.) загальна потужність станції склала 6000 кВт. У 1937–38 рр. слідчими НКВС були сфабриковані справи на керівників та інженерно-технічних працівників станції. Арештовані та засуджені до розстрілу (квітень 1938 р.): Г.Ф. Курочкін — директор; І.Г. Качковський — головний інженер; С.Г. Ільїн — інженер; Г.М. Зальцман — інженер; Ф.І. Мороз — машиніст; Г.І. Шелудько — турбінний майстер. Всі реабілітовані. Під час війни станція була пошкоджена. За нацистської окупації та в перші роки визволення працювала не на повну проектну потужність. З 1945 р. в Україну стало потрапляти по репараціях більш досконале німецьке електрообладнання, зокрема до Вінниці на електростанцію завезено котла (1954 р.) із м. Магдебург. Значно підсилили енергосистему міста Сабарівська гідростанція та Замостянська ТЕЦ-1 (нині територія олієжиркомбінату). Перед головним входом до будівлі колишнього машинного залу міської електростанції установлена пам'ятна стела. На об'ємному камені сірого граніту (висотою 1,5 м) з лицьового боку прикріплена меморіальна дошка (розміром 1,0×0,5 м) з написом: «У цьому приміщенні в 1910 році введено в дію електростанцію в складі: 2-х локомобілів системи «Котроипб» фірми «Вольф» по 95 к.с. кожен і 2-х динамо-машин товариства «Бергман» по 80 кВт кожна для освітлення вулиць міста та передачі сили для трамваю. Замов-

ник: Міська управа Вінниці. Підрядник: Російське товариство «Усезагальна компанія електрики», Київське відділення. Дошку встановлено на честь 100-річчя з дня пуску 12.12. 2010» [45].

М.Р. Мудраченко

Садиба купця О. Кумбарі (1895–99 рр., архіт.). Вул. Магістратська, 44.

Розташована на одній із давніх вулиць у центральному історичному ареалі міста — Середмісті Вінниці. Тут функціонувала давня дорога на напрямках до Стрижавки та Літина ще до забудови правобережної частини міста. Будинок споруджено в другій половині 1890-х рр. на території садиби купця грецького походження Кумбарі Олександра Клеантовича, який придбав декілька ділянок в учасників аукціону з розпродажу колишньої садиби графині де Сентуан (вірогідно, княгині Голіциної Катерини Петрівни). Розміщено на самому куті території садиби, на розі сучасних вул. Магістратської та М. Оводова. 1910 р. за проектом Г. Артинова облаштовано зручний спуск до берега річки: сходи з місцевого граніту, із металевими перилами та ліхтарями. Тут діяв пором, який з'єднував центр міста з районом Замостя та з островом «Спорт» (нині затопленим). Були також купальні і човни напрокат. Назва «Кумбари» закріплюється за цим місцем відпочинку, як не дивно, після судового процесу, що набув великого розголосу. Судовий процес був пов'язаний із захопленням купцем вузької смуги міської землі — скелі на березі Південного Бугу, біля порому. Колишня графська садиба складалася зі старого дерев'яного будиночка з такими ж службовими спорудами, які були розташовані на земельній ділянці площею понад 46 тис. кв. м. Після закінчення судового процесу О. Кумбарі будує особняк із цегли, двоповерховий, цегляний, з боку вулиці потинькований. Загальне рішення фасадів виконано асиметрично із застосуванням елементів стилю модерн, який у місті поширюється на зламі 19-го та 20-го ст. Прикрасою та кутовим акцентом з боку головного фасаду особняка є півциркульний еркер на другому поверсі. Загальне архітектурне вирішення будівлі особняка та дата будівництва надає підстави для припущення, що дана споруда виконана за проектом архітектора В. Краузе [46].

Л.М. Денисова

Будинок міського голови М. Оводова, нині житловий будинок (1890-і рр., архіт.). Вул. Магістратська, 64.

На примітному повороті сучасної вулиці Магістратської, біля перехрестя з вулицею Архітектора Артинова, привертає увагу двоповерховий тинькований будинок у формах середньовіччя, що відтворюють архітектоніку готичного стилю. Реконструйована громадськими закладами на першому поверсі й частково по вертикалі, будівля все-таки сприймається як історична завдяки неоготичним завершенням ризалітів, що фланкують чільний фасад, і неоготичному центральному портикові. Цей будинок був споруджений у 1890-і рр. на замовлення вінницького міського лікаря, згодом — міського голови Оводова Миколи Васильовича (1864–1941 рр.), який був обраний на цю посаду 30 березня 1899 р. та очолював місто протягом 18 років. Людина широкого світогляду та неординарного мислення, М. Оводов, запросивши до праці архітектора Г. Артинова й організувавши однодумців на будівництво освітніх, медичних та інших соціально-культурних закладів і споруд міської інженерії, в тому числі електрики, водогону, трамваю, перетворив Вінницю із провінційного повітового містечка на місто тогочасного європейського рівня. Уродженець Воронезької губернії, із збіднілих дворян, після гімназії студіював медицину в Київському університеті святого Володимира. 7 березня 1889 р. департамент Подільського губернського управління призначив М. Оводова ямпільським міським лікарем; у квітні наступного року він був переведений на таку саму посаду до Вінниці. Крім того, 1890 р. він став лікарем місцевого реального училища, а 1897-го р. — консультантом із хірургічних хвороб при Вінницькій окружній психіатричній лікарні. За боротьбу з холерою він був нагороджений орденом св. Анни 3-го ступеня (1894 р.), поповнивши ряди кавалерів цього ордену — своїх славетних учителів із Університету св. Володимира. У 1897 р. був удостоєний ордена св. Станіслава 2-го ступеня, а 1902 р. — св. Анни 2-го ступеня. Плідна професійна та громадська діяльність лікаря М. Оводова завоювали йому повагу мешканців міста, які обрали його міським головою. Через транспортні проблеми не вдалося дотепер

зберегти на головній вулиці міста бульвар М. Оводова — саме так, як засвідчує старовинна поштова листівка, вінничани назвали зелену артерію, що пролягла від готелю «Савой» до жіночої гімназії (нині школа-гімназія № 2). Після Лютневої революції він був усунутий від виконання обов'язків міського голови постановою виконавчого комітету Ради громадських організацій (8 березня 1917 р.); разом із сім'єю переїхав до Одеси, де працював лікарем. Та ще 1911 р., задовго до революційних подій, саме цей будинок за рішенням суду М. Оводов віддав своїй першій дружині Є. Млоховській. Просторе помешкання (22 основних кімнати) призначалося для великої родини, а також для прийому пацієнтів. Головний вхід з вулиці оформлено потужним портиком із двох фасадних і двох бічних арок, що підтримують широкий балкон (портик засклений під час реконструкції). Вишукані дерев'яні облички рядових вікон, стримано-рівномірно вишикуваних, підкреслюють романтичну урочистість пари стрілчатих вікон другого поверху лівого ризаліту та стрілчатий тимпан — правого. Завершення ризалітів вирішені асиметрично: лівий із двома високими пінаклями, об'єднаними балюстрадою обабіч трикутного фронтону із циркульним горищним вікном, правий — у вигляді стрімкого «сходинкового» готичного фронтону. Романтичний образ будівлі відповідав уподобанням замовника. Усе це імпозантно контрастує з пізнішою архітектурою, особливо із сусіднім особняком Л.А. Длуголенцького. На жаль, об'ємнопросторова структура особняка порушена внаслідок добудов та перепланувань внутрішніх приміщень. Нині будівля використовується як житлове приміщення, на першому поверсі розташовані магазини та спортивний тренувальний центр [47].

Є.В. Совінський, О.В. Солєйко, С.О. Царенко

Садиба Л. Длуголенцького, нині дитяча художня школа (1909 р., архіт., іст.). Вул. Магістратська, 66.

Основа цього будинку, що була розташована в глибині відкритої садибної ділянки перед садом, з'явилась ще наприкінці 19 ст. Нинішня фасадна частина добудована у 1909 р. під керівництвом архітектора Лехтмана та належала Любомиру Длуголенцькому — адвокату, земському гласному Вінницького повітового земства (з 1913 р.), гласному Вінницької міської думи кількох скликань, очільнику філії Торгового банку та представнику Нідерландського посольства у Вінниці (1918–19 рр.). Протягом 1920–24 рр. в будинку містився штаб корпусу Червоного козацтва, яким командував радянський військовий діяч В.М. Примаков (за радянської влади на честь цього факту тут була встановлена меморіальна дошка, знята у лютому 2014 р.). Будинок Л. Длуголенцького є чудовим зразком раціонального модерну у Вінниці. Він замикає перспективу вул. Архітектора Артинова та служить містобудівним акцентом в навколишній забудові. Будівля одноповерхова, з підвалом, в еркері — башті і центральному об'ємі — двоповерхова, цегляна, оштукатурена. Планування коридорне, з центральним перпендикулярним лінії головного фасаду розподільним вузлом. Внаслідок добудови фасад набув характерної для архітектури модерну асиметричної побудови, утвореної вільним компонуванням архітектурних мас. По боках центрального вхідного компартименту з усіченим еліпсовидним вікном, що виходить на фасад, розташовані ризаліт і вузький еркер, обидва увінчані гранованими башнеподібними дахами. Правий кут даху завершений перголою. В оформленні фасаду використаний художній метал в решітках огорожі та керамічна плитка з солярним орнаментом. В інтер'єрі частково збереглася ліпнина стін і стель, гнуті віконні рами. Загалом композиція фасаду непересічна, адже створює особливе враження «будівлі-корабля». Відстеживши об'ємно-планувальну структуру, можна виявити, що основою цього модернового будинку є ряд ранніх спрощених приміщень, на яких пізніше з'явились модернові фасади на замовлення власника. Беззаперечним фактом є те, що більш яскравого зразка стилю модерн у Вінниці немає. На жаль, втрачено оригінальну побілку фасадів, адже за радянських часів садибу оштукатурили під «шубу». Зникла також оригінальна решітка огорожі у вигляді морських хвиль. Нині в садибі перебуває Вінницька дитяча художня школа [48].

Є.В. Совінський, О.Ю. Федоришен

МАКСИМОВИЧА Михайла вулиця

Максимович Михайло Олександрович (1804–73 рр.) — перший ректор Київського університету Святого Володимира (нині університет ім. Т. Шевченка), визначний вчений — природознавець, історик, фольклорист, етнограф і письменник.

Братські могили жертв фашизму 1941–42 рр. (1958, 1990-і, 2011 рр., іст.). Вул. М. Максимовича, 24 та Ф. Толбухіна, 18.

Вінницька область — один з трьох регіонів України, де було найбільше знищено євреїв під час окупації в роки Другої світової війни. На теренах області для єврейського населення нацисти створили 125 гетто, 7 таборів примусової праці та 1 в'язницю, де перебували не тільки вихідці з Поділля, а й примусово транспортовані представники національної громади з Буковини та Бессарабії. 19.09.1941 р. стався перший масовий розстріл євреїв Вінниці: організувавши облаву, арештованих вантажили в автомобілі та вивозили за міську межу в напрямку Літина (район сучасної вул. Максимовича), де й відбувались розстріли та поховання жертв Голокосту. За свідченням лікаря та мемуариста В.Я. Куликова, криваві наслідки того дня — близько 16 тис. жертв. 5.12.1941 р. на основі перепису, здійсненого під приводом «відправки у гетто», ті євреї, що залишились в живих, були поділені на категорії: «А» — спеціалісти, «В» — ремісники, «С» — усі інші. Згодом на основі цього перепису було проведене ще одне, не менш страхітливе масове знищення городян за національною ознакою, яке відбулось 16.04.1942 р. За спогадами вищезгаданого В.Я. Куликова, колону євреїв зібрали вранці на спортивному стадіоні Центрального парку та прогнали Літинським шосе (нині Хмельницьке шосе) до місця попередніх розстрілів вересня 1941-го. За його словами, в цей день загинуло близько 9 тисяч вінничан єврейського походження. Цим нелюдським актом нацисти завершили «остаточне розв'язання єврейського питання» у Вінниці — на момент 1.05.1942 р. в місті залишилось близько 800 робітників-спеціалістів (вищезгадана категорія «А»). Поодинокі розстріли вцілілих продовжувалися до кінця окупації. Опісля повернення радянської влади в березні 1944 р. ексгумацій на місці масових поховань не проводилось, хоча «Вінницький злочин» фігурував в обвинувальному вироку Нюрнберзького трибуналу. Сучасний меморіал жертв нацизму складається з трьох символічних могил — двох на вул. Максимовича, 24 та однієї на вул. Толбухіна, 21, хоча за словами очевидців у 1941–42 рр. це був єдиний рів, який об'єднував теперішні братські могили в одну. На території КП «Вінницязеленбуд» (вул. Максимовича, 24) існує дві умовних могили, де покоїться прах мешканців міста, розстріляних гітлерівцями. Прізвища та імена загиблих невідомі. У 1958 р. було встановлено перший пам'ятник — чотиригранний пірамідальний обеліск з граніту. На ньому викарбувано меморіальний напис: «Пам'яті тисяч євреїв по звірячому закатованих фашистами з 19.09.1941 р.». Розміри обеліску: 2,0×0,55×0,55 м. Розміри гранітного постаменту: 0,15×0,55×0,55 м. Розміри могили 35,0×20,0 м. Братська могила займає територію 45,0×30,0 м. Навколо могили — дерева та залізна огорожа. Навпроти, на початку 1990-х рр. встановлено пам'ятник розстріляним єврейським дітям (оновлений в 2011 р.) Це символічний жовтий листок з дерева, розірваний навпіл. На зламі вміщена зірка Давида — традиційний символ єврейського народу у вигляді правильної шестикутної зірки. Нижче зірки — написи івритом та українською: «Тут знищено дітей — надію єврейського народу», ще нижче дати — «1941» та «1945», розташовані по обидві сторони розірваного листка. Окрім квітів та каміння, відвідувачі зазвичай залишають тут іграшки. Розміри пам'ятника: 2,7×1,4×0,1 м. Матеріал — жовтий камінь-пісковик. Пам'ятник встановлено на півкруглій основі, з боку дуги — дві сходинки. Розміри основи: 7×4 м. Перед пам'ятником існує невеликий брукований простір, позаду — газон. Ще одна символічна могила знаходиться за 300 м від вищезгаданих двох, на вулиці Толбухіна, 21, де також спочиває прах жертв розстрілів. На могилі в 1958 р. встановлено пам'ятник: чотиригранний обеліск у вигляді дуба зі зрізаними гілками. На обеліску — мармурова дошка з меморіальним написом: «Пам'яті тисяч євреїв, по звірячому закатованих фашистами

з 19.09.1941 р.». Обеліск: матеріал — граніт, висота 1,8 м, основа 0,7×0,7 м. Постамент: матеріал — граніт. Розміри 0,2×0,9×0,9 м. Розміри могили: 40×30 м. Братська могила займає територію 75,0×40,0 м. Навколо могили — залізна огорожа. При вході — таблички, встановлені 16.04.2013 Вінницьким обласним товариством «Україна — Ізраїль» з написом: «Тут поховані євреї, розстріляні німецькими фашистами 19.09.1941 та 16.04.1942 рр. у м. Вінниці» та «Тут кров людей, що страчені, невинні, Кричить в могилах, будить нашу СОВІСТЬ: Живі! Ви мир оберігать повинні! Та шанувати мертвих вічний спокій…». Щороку 16 квітня та 19 вересня єврейська громада міста проводить жалобні заходи із вшанування пам'яті загиблих [49].

С.В. Скоцик, О.Ю. Федоришен

МАЯКОВСЬКОГО Володимира вулиця

Маяковський Володимир Володимирович (1893–1930 рр.) — російський радянський поет українського походження, публіцист, драматург і громадський діяч.

Свято-Миколаївська церква із дзвіницею, нині діючий православний храм (1746 р., архіт., іст.). Вул. В. Маяковського, 6

Є архітектурною пам'яткою національного значення (1963 р.). Староміська церква в ім'я Святого Миколи — знаменитий, найстарший із збережених давніх православних храмів Вінниці. Розташування церкви на пагорбі неподалік легендарної Замкової гори вважається знаковим і традиційним, як і власне архітектура цієї пам'ятки. Тризрубна триверха споруда із трьох ярусів восьмериків, завершених бароковими куполами та українськими (грушовидними) главками на глухих барабанах, зібрана з дубових колод без цвяхів. Як свідчить традиційний пам'ятний напис, вирізьблений на вхідному одвірку, «стараниєм ктитора Антона Постельника во имя Отца и сына и святого Духа Аминь. Сооружися храм сей Святителя Христова Николая року Божия 1746 месяца апреля 11 дня». Одночасно була зведена двоярусна дзвіниця — квадратовий зруб під шатром із главкою, укріплений кам'яними контрфорсами — на південно-східному куті церковної ділянки. Таке розпланування мало оборонну мету: з боку дзвіниці, розташованої таким чином, можна було тримати під прицільним вогнем ті сторони огорожі, що найбільш уразливі для нападу, та сам храм. Крім того, він домінує над сусідніми набережними схилами й виділяється на тлі навколишньої рослинності. Являючи при цьому зразок характерного типу українських триверхих дерев'яних церков, що належать до спадщини народного зодчества Поділля, вінницький храм відрізняється вишуканостриманими пропорціями зрубів майже однакової висоти: дещо підвищені форми має середній — храмовий — об'єм, стрункіший посеред бабинця й вівтаря. Ніби приземлене, на людський зріст опасання зрубів — аркада-галерея, об'єднуючий перший ярус композиції, — накриває від опадів цоколь і є навісом на випадок негоди. Другий ярус, за розміром найвищий (від покрівлі опасання до першого карнизу), привертає увагу хрестоподібним вікном храмового об'єму. Вікно простого квадратового переплетення асоціюється із грецькими сакральними символами, виділяючись аскетичним обрамленням на тлі вертикальних ліній захисної обшивки. Захисні для деревини зрубів дошки (шальовка), своєю чергою, захищені рейками-нащільниками; це класичне функціональне рішення одночасно слугує стрункості фасадної форми. Наступному ярусові восьмериків, що під куполами, надають завершеної пружності і «поясні» покриття попереднього восьмерика, і розвинені карнизи, серед яких підвищений рівень карнизу під середньою банею. Купольні форми, як і главки, мають абриси «народного бароко», грушовидний профіль яких добре підкреслює металева покрівля, хоча початкова була ґонтова, а темний колір натуральної деревини «відтіняв» стрімким силуетом будови блиск трьох ажурних кованих хрестів на її верхах, — але сьогодні все фасадне дерево фарбують. Зміни пов'язані із сучасними труднощами заготовки матеріалу для заміни дерев'яних опоряджень, як практикувалося в минулому, та зі складністю відтворення й експлуатації дерев'яних покрівель, що означає необхідність, передусім, спеціальної реставрації. Загалом автентичні форми та деталі екстер'єру, як і внутрішнього опорядження та обладнання храму, завдяки праці реставраторів 1970 р. (на той

час — для музейного пристосування) і зусиллям релігійної громади, обумовлюють видатне значення пам'ятки для архітектурного мистецтва та її домінантну роль у Середмісті Вінниці. У церкві зберігається основна її святиня — ікона Святого Миколи. Є тут також ікона преподобного Серафима Саровського — витвір київської іконописної школи. З храмом пов'язано кілька цікавих легенд та історичних фактів. За однією з цих легенд сюди, рятуючись від монголо-татарської орди, прийшли монахи Києво-Печерської лаври Микола та Володимир. У сні їм обом явився святитель Миколай і наказав установити хрест на пагорбі та збудувати церкву. Існує непідтверджений переказ, що у цій церкві вінчався кальницький (вінницький) полковник Іван Богун. За час свого існування церква перебувала у складі різних християнських конфесій, з початку свого існування вона була греко-католицькою, у 1772 р. храм стає православним. У 1916 р. церкву відвідав російський імператор Микола II. Із 1912 р. парохом храму Святого Миколая був секретар місцевої єпархії протоєрей Хома Мефодовський. Священика арештовували у 1923, 1928 і 1937 рр. Востаннє його забрали просто з Літургії і розстріляли 5 грудня 1937 р. Пароха поховали у братській могилі на Хмельницькому шосе у Вінниці. Саме на згадку про нього на подвір'ї біля церкви, неподалік вівтаря, стоїть кам'яний хрест. Церква діяла під час нацистської окупації Вінниці. З 1960-х рр. до 1992 р. церкву було закрито і вона використовувалася як складське приміщення, музей декоративно-ужиткового мистецтва [50].

А.М. Подолинний, С.В. Скоцик, С.О. Царенко

МІЧУРІНА Івана вулиця

Мічурін Іван Володимирович (1855–1935 рр.) — видатний російський біолог і селекціонер, автор низки відомих сортів плодово-ягідних культур.

Садиба у П'ятничанах, нині комплекс медичних закладів (18–20 ст., архіт., іст.). Вул. І. Мічуріна, 32.

Є архітектурною пам'яткою національного значення (1979 р.). До архітектурно-ландшафтного комплексу на території близько 32 га входять: палац, флігель та павільйон у регулярно-пейзажній палацовій частині садиби; пейзажний (або «англійський») парк, відомий як П'ятничанський парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва, об'єкт природно-заповідного фонду; господарські споруди, історичний садибний мур. Перше достовірне писемне згадування села П'ятничани під Вінницею — у грамоті польського короля Сигізмунда I, якою підтверджувалося право на володіння цим селом вінницькому зем'янинові Мискові Степановичу, знаному місцевому володарю, відомому також за люстрацією Вінницького замку 1545 р. Із змісту документів можна припускати, що П'ятничани існували принаймні з половини 15 ст. і були приватним володінням, що успадковувалося за династично-родинними зв'язками. Історія садиби та парку являє декілька періодів фахового зодчества з розвитку та змін: 1752–80-ті рр. — будівництво палацу, тріумфальних воріт, комплексу парадного в'їзду — кордегардії та інше, заснування регулярної палацової частини парку; 1829–31 рр. — створення пейзажного парку на більшій частині території; початок 20 ст. — реконструкція та добудова кордегардії, а під час революційних подій — перші значні втрати палацу, його оригінальних інтер'єрів; 1930-ті рр. — друга половина 20 ст. — реконструкція під лікувально-оздоровчі заклади з функціональними новобудовами, реконструкцією господарської частини на тлі багатьох втрат, зокрема, старовинних стаєнь і льохів, частини огорож. До початкового періоду забудови був причетний, вірогідно, головний архітектор Речі Посполитої Доменіко Мерліні, якого можна вважати автором палацу. Значну триповерхову будівлю у стилістиці розвиненого класицизму з елементами тосканського ордеру, із центральним корпусом та бічними двоповерховими флігелями, з'єднаними з основною будовою півкруглими одноярусними галереями, було споруджено на замовлення власника садиби — брацлавського воєводи Марціна Ґрохольського (1727–1807 рр.). Внаслідок революційних подій 1918-го і пізніших років бічні флігелі, галереї з колонадами втрачені, як і колонада-лоджія з балконом центрального корпусу та вишукана обстановка й колекції палацу. Збережений екстер'єр центрального корпусу привертає

увагу рустованими кутами фланкуючих ризалітів, що завершені трикутними фронтонами, та спільним для всієї будівлі антаблементом, в якому найбільш виразно пророблений фриз із ритмом тригліфів і відповідних декоративних «крапельників» під карнизом. Саме в цій будівлі магнат 1781 р. приймав короля Станіслава-Августа Понятовського, на честь приїзду якого була закладена в'їзна липова алея за класичною схемою регулярного (або «французького») парку. Пейзажний парк створив відомий будівничий парків Діонісій Мак-Клер, якого запросив для реконструкції садиби тогочасний власник маєтку граф Михайло Марцінович Ґрохольський. Д. Мак-Клер (або Міклер, 1762–1853 рр.) — представник англійського романтизму, вихованець Дублінської академії та Лондонської школи паркобудування; працюючи в Польщі, він створив понад 20 парків у маєтках Поділля, ряд інших у Правобережній Україні. Закладаючи у П'ятничанах пейзажний парк та суттєво доповнюючи палацову територію новою галявиною з дубом-солітером, іншими романтичними елементами, Д. Мак-Клер тим самим завершував формування архітектурно-ландшафтного комплексу класицистичної доби в основних за цінністю частинах садиби. П'ятничанський парк нараховує близько 80 видів дендрофлори. Тут є цінні види та рідкісні екземпляри. Збереглись оригінальні композиції, фрагменти початкового фітодизайну; вишуканої краси додає парку плесо невеликого озера в його південному куті. Парк за композиційними якостями, дендрологічним складом, загальною збереженістю є унікальним для Вінниці явищем високопрофесійного паркобудування. У межах історичного садибного муру, частково втраченого або перебудованого, комплекс використовується різними підприємствами та закладами, головним чином, сфери охорони здоров'я. Основний користувач — обласний клінічний ендокринологічний диспансер. Палац та інші об'єкти садиби потребують реставрації та реабілітації. Загалом садиба потребує впорядкування, реставрації та регенерації пам'яток, збереження та реабілітації як багатофункціонального комплексу із спеціалізованим міським парком тихого відпочинку, прогулянок, оздоровлення [51].

С.О. Царенко

Митрополита Петра МОГИЛИ вулиця

Могила Петро Симеонович (1597–1647 рр.) — український політичний, церковний діяч, настоятель Києво-Печерського монастиря, митрополит Київський (з 1632 р.). Заснував колегіум (аналог вищого навчального закладу) при Вінницькому Вознесенському монастиреві, опікувався православними монастирями та храмами Вінниці та Поділля. Святий, канонізований усіма гілками українського православ'я.

Житловий будинок А. Кармазіна, нині будівля Укрпошти (1902–03 рр., архіт.). Вул. Митрополита Петра Могили, 12.

Садиба купця Аарона Айзековича Кармазіна, споруджена у 1902–03 рр. Це типова двоповерхова житлова садиба з елементами стилю модерн у лінії забудови вулиці. Автор проекту: архітектор Г. Артинов. Будівля має Г-подібну форму плану. На першому поверсі був проїзд у внутрішній двір. Другий поверх має еркер з баштовим завершенням. Фасад декоровано штукатурками та ліпними оздобами, також для декору використовувались керамічні кахлі. Нині споруда використовується як господарське приміщення Вінницької філії Українського державного підприємства поштового зв'язку «Укрпошта» [52].

Є.В. Совінський, О.Ю. Федоришен

МОНАСТИРСЬКА вулиця

У 17–18 ст. вулиця розмежовувала землі єзуїтського, домініканського та православних монастирів.

Міська гімназія, будинок в якому працював І.І. Огієнко, навчався М.П. Стельмах, нині Вінницький технічний ліцей (1912 р., іст.). Вул. Монастирська, 4.

Триповерховий цегляний оштукатурений будинок, критий залізним дахом, розташований правою стіною на вул. Монастирській. Побудований у 1912 р. на прилеглій до «Мурів» території з використанням фундаментів конвікту монастиря єзуїтів 17 ст. У 1907 р. було відкрито один із найбільших навчальних закладів міста — чоловічу гімназію. Вона розмістилася в головному кор-

пусі «Мурів», спеціально для цього капітально відремонтованому та пристосованому. В 1912 р. для гімназії побудували великий і зручний триповерховий будинок в південній частині «Мурів». У будинку містилися одночасно жіноча та чоловіча гімназії, кожна на окремому поверсі. В 1918–20 рр. гімназія була перетворена на учительський інститут, згодом Вінницький інститут народної освіти (з цих навчальних закладів починається історія Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського). Тут він існує до 1924 р., потім переїжджає до Кам'янця-Подільського. З лютого по березень 1919 р., коли Вінниця перебувала у статусі «тимчасової столиці» Української Народної Республіки, у будівлі містилося Міністерство Народної Освіти УНР. З 1926 р. в будинку діяв новий навчальний заклад — Український педагогічний технікум ім. І. Франка, що мав статус вищого навчального закладу. У 1932 р. сюди переїжджає Інститут соціального виховання. У 1933 р. він був реорганізований у педагогічний інститут із 4-річним терміном навчання. 4 квітня 1937 р. отримав назву ім. М. Островського. Під час Другої світової війни приміщення було дуже сильно пошкоджено вогнем, і педінститут перевели в нове приміщення. Після реконструкції та ремонту будинку тут міститься середня школа № 29. З 1975 р. в цьому будинку починають працювати курси навчально-виробничого комбінату. У вересні 1993 р. в будинку діє україно-американський коледж, який згодом реорганізується у Вінницький технічний ліцей. У лютому — березні 1919 р. на посаді міністра народної освіти УНР у цій будівлі працював Огієнко Іван Іванович (митрополит Іларіон, 1882–1972 рр.) — вчений, політичний, громадський та церковний діяч, перший ректор Кам'янець-Подільського університету (нині ім. І. Огієнка), митрополит Української автокефальної православної церкви, перекладач Біблії українською мовою. У різні часи в цьому будинку вчилися: Є.П. Кирилюк — український літературознавець, член-кор. АН УРСР (з 1957 р.). Після закінчення гімназії у 1919 р. вступив до Вінницького учительського інституту. Працював у Вінницькому повітовому і Подільському губернському відділах нар. освіти. З 1928 р. співробітник газети «Вісті Подільського губревкому»; М.П. Стельмах — видатний письменник і громадсько-культурний

діяч, депутат Верховної Ради СРСР 6–10-го скликань, Герой Соціалістичної Праці, лауреат Ленінської премії, Державної премії СРСР та Державної премії Української РСР ім. Т. Шевченка, академік Академії наук УРСР. Меморіальна дошка, яка б свідчила про те, що тут навчався М. Стельмах, — відсутня. Вона встановлена на центральному корпусі Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського (вул. Острозького, 32). Ліворуч від центрального входу встановлена металева меморіальна дошка з рельєфним зображенням погруддя підпільника Івана Будаєва (Бутенко) з написом (рос.): «В этой школе в годы Великой Отечественной войны действовал центр подпольной работы с молодежью Винницы под руководством Ивана Будаева (Бутенко) 1921–1943 г.г. Расстрелян гестапо» [53].

О.А. Коляструк, О.Ю. Федоришен

Житловий будинок (19 ст., архіт.) Вул. Монастирська, 23, М. Кропивницького 14.

Цегляний одноповерховий житловий будинок із цокольним поверхом та підвалом. Цікавим є розташування будинку з точки зору рельєфу. Вул. М. Кропивницького частково зберегла оборонний характер цієї території та є однією з вулиць каркасу «Нового міста». Крутий рельєф нівельований пізніше внаслідок вирівнювання вулиць Монастирської та Мури. Датування будинку — перша половина 19 ст. Це виправдано декоруванням фасаду та наявністю аналогів подібних будівель у місті цього періоду. Об'єм садиби кубічний, присутні скупі сандрики (полиці) над витягнутими віконними прорізами та вхідний двоколонний портик дорічного ордеру, на котрий опирається трикутний рівнобедрений фронтон, прикрашений овальним, пізніше трикутним вікном. З часом частина декору була втрачена. Будинок

часто асоціюють з ім'ям Н. Альтмана, хоча документальних підтверджень цього факту немає. Альтман Натан Ісайович (1889–1970 рр.) — художник, авангардист, скульптор, театральний художник. Народився, провів дитячі роки та юність у Вінниці. Працював декоратором у міському оперному театрі. У 1924 р. був ініціатором зйомок у Вінниці, на Єрусалимці, німого фільму «Єврейське щастя». Одну з вулиць міста названо його ім'ям. На початку 20 ст. будинок перепланово на декілька квартир з окремими виходами, змінений на металеве покриття первинний гонтовий дах [54].

Є.В. Совінський, О.Ю. Федоришен

Будівля позичково-ощадного товариства, нині адміністративна будівля (1913 р., архіт.). Вул. Монастирська, 47.

Будівля позичково-ощадного товариства, заснованого у Вінниці в 1880 р. Споруджена у 1913 р., розташована по фронту вулиці. Автор проекту — архітектор Г. Артинов. Одноповерхова, квадратна у плані, з ризалітами, які формують внутрішній дворик. За первісним задумом, гладенько тинковані стіни приміщення акцентувались вхідною групою з використанням двох канелюрованих колон, на яких було розміщено спрощений архітрав. У висоті фризу розташовані метопи, портик увінчаний трикутним фронтоном і завершується пальмовим акротерієм з рельєфним написом (рос.) «Винницкое ссудо-сберегательное товарищество». На жаль, через штукатурення напис можливо побачити, лише коли на акротерій потрапляють промені світла. Перераховані ознаки визначають стиль самої споруди — історизм з ознаками еклектики, мистецьки стилізований згідно правил пануючого модерну. За радянських часів споруда була облицьована плиткою «кабанчик», вхідна група фактично не пошкоджена. Нині у будівлі розташоване управління у справах сім'ї та молоді обласної держадміністрації [55].

Є.В. Совінський, О.Ю. Федоришен

МУРИ вулиця

Топонім відомий з 18 ст. Первинно був прив'язаний до єзуїтського монастиря. З 1920-х рр. поширився на весь квартал старовинної забудови.

Будинок, в якому діяла приватна гімназія І.М. Драганової, нині адміністративна будівля (1913 р., архіт., іст.). Вул. Мури, 4.

На червоній лінії вулиці. Триповерховий цегляний будинок з аркою — заїздом у внутрішній двір. Внутрішнє планування будинку коридорне. Воно не зазнало істотних змін. Будинок зведений 1913 р. на замовлення присяжного повіреного Любомира Длуголенцького на території садиби його матері Єлени. Цього ж року другий та третій поверхи (22 кімнати) було зайнято приватною жіночою гімназією та помешканням І.М. Драганової. Навчальний заклад проіснував тут до націоналізації 1920 р. Гімназія була заснована у 1903 р., попередньо розташовувалась у будинку на сучасній вул. Магістратській, 21 (нині тут обласний клінічний шкірно-венерологічний диспансер). У напівпідвал переїхала друкарня Ванди Непокойчицької (дружини власника будинку). Підприємство було найстарішим профільним закладом у місті, заснованим 1869 р. У 1921 р. його було націоналізовано. Перший поверх орендували для торговельних закладів. У радянський період у будинку містилися середні та спеціальні навчальні заклади, нині тут допоміжні підрозділи департаменту освіти міської ради [56].

Т.Р. Кароєва

Житловий будинок (кін. 19 ст., архіт.). Вул. Мури, 7.

Будинок споруджено на теренах «Єрусалимки», його видовжена вздовж фронту вулиці типологія є притаманною для єврейських кварталів містечок Поділля другої половини 19 ст. «Єрусалимка» — місцевий топонім як район компактного розселення єврейської громади — відомий з 18 ст. На початку 20 ст. охоплював територію на схід від сучасних вул. С. Петлюри та Мури до Південного Бугу. Майже всю міську забудову знищено нацистами восени 1942 р. Цокольний поверх, що врізається у рельєф, виконаний з цегли, другий поверх є дерев'яно-гляняним. Дах критий залізом, найбільш ймовірно, що початковим матеріалом була дранка, замінена у більш пізній час. Нині будинок є аварійним і не використовується як житлового приміщення [57].

Є.В. Совінський, О.Ю. Федоришен

ОВОДОВА Миколи вулиця

Оводов Микола Васильович (1864–1941 рр.) — громадський діяч, лікар, міський голова Вінниці (1899–1917 рр.). За його головування господарство та соціально-культурна сфера міста значно поліпшилися: телефонізація, електрифікація, поява системи водопостачання та громадського транспорту.

Пам'ятний знак на честь оборони Вінниці козацьким полковником І. Богуном у 1651 р. (1954 р., іст.). Початок вул. М. Оводова.

Розташований на вул. М. Оводова, поруч із школою № 3 та сходами до р. Південний Буг на Кумбарах. Установлений на честь подій оборони м. Вінниці козацьким полковником Іваном Богуном від польського війська під орудою Мартина Калиновського, яка відбулась 11–21 березня 1651 р. під час подій Хмельниччини — періоду повстання під проводом Богдана Хмельницького (1648–57 рр.) та першого етапу Української національної революції 17 ст. 20 лютого 1651 р. з ініціативи польного гетьмана коронного Речі Посполитої М. Калиновського була розпочата каральна експедиція на Східне Поділля, яка де-факто означала порушення польською стороною Зборівського договору (1649 р.) та оголошення війни Гетьманщині. Впродовж 20 лютого — 11 березня 1651 р. польське військо зайняло міста Красне (під час штурму міста гине полковник Данило Нечай), Мурафу, Шаргород, Стіну, Ямпіль. В Ямполі військова рада приймає рішення зайняти Вінницю — тодішній центр Брацлавського воєводства та полкове місто Кальницького (Вінницького) полку для весняного квартирування з метою перечікування бездоріжжя та подальшого протистояння з військами Богдана Хмельницького. 10 березня 1651 р. військо зупиняється у с. Сутиски. Наступного дня передовий загін кінноти брацлавського воєводи Станіслава Лянцкоронського робить маневр з метою несподіваного штурму Вінниці, котрий закінчується катастрофою. Підрозділ С. Лянцкоронського з двома хоругвами Киселя і Мелешка потрапляє в засідку, провалюється в заздалегідь прорубані за день до того, притрушені сіном і соломою та заметені снігом ополонки на Південному Бузі та відступає від міста, зайнявши замок на острові Кемпа. Надвечір 11 березня з Сутисок прибувають основні сили на чолі з М. Калиновським, кількість яких разом із розбитим кінним ар'єргардом становила близько 12 тис. вояцтва. І. Богун, розуміючи небезпечний фактор появи під стінами міста ворожої артилерії, в ніч з 11-го на 12 березня підпалює Нове місто та займає оборону в Мурах — стінах тодішнього, постало у 1630–40-х рр. фортифікаційного комплексу католицького монастиря Товариства Ісуса (єзуїтів) разом із 3 тис. козаків та орієнтовно такою ж кількістю міщан. Протягом 12–18 березня відбуваються безрезультатні штурми козацьких шанців, вибудуваних навколо Мурів, які перериваються декілька разів спробами переговорів обох сторін. За спогадами Станіслава Освєнціма, оборонці «дуже… хоробро захищались, як вогнепальною зброєю, так і косами, дубинами і камінням». Німецька наймана піхота відмовлялася йти в бій. 18 березня обозний коронний Самуель Калиновський відправляється з частиною військ у напрямку с. Кальника (нині Іллінецького р-ну) для перевірки чуток про прибуття підмоги обложеному у Вінниці війську Богуна. 20 березня він повертається з поганими новинами: під Липовцем загін був розбитий Уманським полком Йосипа Глуха. На допомогу оборонцям рухався також Мартин Пушкар на чолі Полтавського полку. М. Калиновський приймає рішення про відступ. 21 березня, провівши останній, удаваний штурм Мурів, польське військо покидає замок на о. Кемпі та відступає до Бару. Оборона міста була завершена. Як українські, так і польські джерела того часу часто порівнюють бій під Вінницею з перемогою козацтва під Пилявцями (1648 р.). Існує твердження, згідно якого полковник Богун тримав оборону в стінах Вознесенського братського чоловічого православного монастиря, що існував у Вінниці з 1616 р. Більшість джерел та звітів про облогу міста свідчать про активне застосування артилерії з боку нападників, тому гіпотеза перебування козацького війська у стінах дерев'яного православного монастиря є досить сумнівною: обитель не змогла б витримати таку облогу. Єдиною спорудою Вінниці 1651 р., що могла б повноцінно захистити городян і козаків за своїми міцними стінами, були Мури. Пам'ятний знак було встановлено

6 листопада 1954 р. на ймовірному місці розташування Вознесенського монастиря, на річницю 300-річчя Переяславської ради, яка широко відзначалася в УРСР. Являє собою кам'яний обеліск, на якому закріплена мармурова меморіальна дошка з написом: «На цьому місці в березні 1651 р. козацькі загони під керівництвом героя визвольної війни Івана Богуна розгромили війська польсько-шляхетських загарбників». Розмір 2,5×1,75×1,4 м. Автор — кам'янотес П.М. Осика. Неодноразово був реконструйований, останній раз у 2013 р. Пам'ятний знак типовий: його копії є у м. Львові — на честь штурму козаками М. Кривоноса Високого замку (1648 р.) та у с. Четвертинівка Тростянецького р-ну Вінницької обл. — на честь Батозької битви (1652 р.). У 2007 р. у Вінниці на о. Кемпа (місце дислокації головних сил військ Речі Посполитої під час облоги) за участі польської делегації з м. Варшави був встановлений пам'ятний знак українсько-польського примирення. Автор — скульптор О. Альошкін. Два хрести, вирізьблені з одного каменю, символізують роз'єднані ворожнечею народи. Об'єднує їх лелека, вигріваючи яйце-писанку — спільний життєдайний символ українців та поляків. Також на відзначення 350-ї річниці битви у 2001 р. на розі вул. Київської та Гонти встановлено пам'ятний знак у вигляді масивного постаменту з козацьким хрестом. Напис на ньому: «Зупинись і низько вклонись! Козакам-героям, які боролись за незалежність Руси-України. П. Конашевич-Сагайдачний, Т. Федорович, Б. Хмельницький, Ів. Богун, Ів. Сірко, Д. Нечай, Ів. Мазепа — який збудував 470 храмів і відкрив школи (за 22 р. гетьманства) 1651 Монтували: В. Лебедевич, В. Тяжлов, Б. Гнатик, О. Сегеда». Матеріал: пам'ятний знак — чорний камінь «габро», основа — граніт [58].

О.Ю. Федоришен

Прибутковий будинок, нині житловий будинок (1907–09 рр., архіт.). Вул. М. Оводова, 6, Магістратська, 35.

Прибутковий триповерховий житловий будинок, споруджений у 1907–09 рр. на замовлення лікаря М.В. Оксенгорна на розі сучасних вулиць Магістратської та Миколи Оводова. Наріжна садиба є складною у плані, цегляна кладка стін виконана з простими плоскими клинчастими перемичками віконних та дверних прорізів. Стіни тиньковані під пофарбування. Вхідна група будинку розташовується із сторони фасаду, що виходить на вул. М Оводова [59].

Є.В. Совінський, О.Ю. Федоришен

Садиба поліцмейстера Райгнерца, нині житловий будинок (кін. 19 ст., архіт.). Вул. М. Оводова, 12.

Двоповерховий будинок, який належав вінницькому поліцмейстеру Райнгерцу. Споруджений наприкінці 19 ст., оскільки у 1902 р. за проектом архітектора В. Краузе виконана добудова приміщень у глибину двору. Цегляний житловий будинок з підвалом і з дуже чіткою стильовою прив'язкою, а саме необароковими ознаками. Кути будівлі оздоблені вузьким рустом, також присутні декоративні сандрики на півциркульних перемичках та профільовані наличники вікон. Застосовано лучковий фронтон на подвоєних кронштейнах. У простінках вимурувані ніші для скульптур. Ризаліт на другому поверсі має балкон, вийти на який можна крізь двері з радіальною аркою. Двері заглиблені у виступі стіни та прикрашені розвинутою раковиною з стилізованою жіночою головкою. Вже за радянської доби по лівій стороні фасаду була виконана прибудова, котра порушила композиційну єдність об'єкту [60].

Є.В. Совінський, О.Ю. Федоришен

Житловий будинок, нині навчальний заклад (поч. 20 ст., архіт.). Вул. М. Оводова 14.

Двоповерхова споруда розташована в лінії забудови вулиці, прямокутна в плані, з підвалом. Збудована на початку 20 ст., за радянських часів тут містилась друкарня. Фронт чола будинку, виконаний у техніці декоративної лицювальної кладки, співпадає з лініями сусідніх історичних фасадів садиб. Цегляний карниз тут звисає своєрідними сталактитовими виступами. Оригінальне рішення садиби включало в себе чавунні навіси над входами будинку, які кріпились до будівлі, опираючись на стовпчики. На жаль, ці деталі втрачено. У процесі експлуатації фасад зберіг первинний вигляд, маючи лише незначні зміни у візерунку вікон та втрату декоративної ковки. Нині тут розташований Вінницький професійний кулінарний ліцей [61].

Є.В. Совінський, О.Ю. Федоришен

Прибутковий будинок А. Мар'янчика, нині адміністративна будівля (1912–13 рр., архіт.). Вул. М. Оводова, 22.

Будівля зведена на замовлення купця та домовласника Авраама Мар'янчика. Спорудження відбувалось на земельній ділянці, де вже існував житловий будинок з магазином сільськогосподарського та землеробського устаткування (вул. М. Оводова, 32). Садиба виходила на тодішній Олександрівський парк з вільною ділянкою, яку А. Мар'янчик викупив у міста, щоби фасад новоствореної будівлі не був перекритий сусідами. Прибутковий будинок з рестораном, споруджений у 1912–13 рр., розташований по червоній лінії забудови вулиці. Своїм бічним фасадом він звернений до пішохідної зони по вул. М. Оводова. В прибутковому будинку функціонував відомий міський ресторан «Подолія». У час Перших Визвольних змагань (1917–21 рр.) тут діяло міське початкове училище та клуб Комуни. У листопаді 1919 р. в ресторані «Подолія» відбувались урочистості на честь річниці створення 6-ї Равської бригади Української Галицької армії за участі англійської та російської військових місій. До 1940 р. тут містилися Будинок Червоної армії (сучасна назва установи Будинок офіцерів) та середня вечірня школа. На будівлі зі сторони фасаду по вул. М. Оводова меморіальна дошка сповіщає про навчання у цій школі Черняховського Івана Даниловича (1906–45 рр.) — генерала армії, командувача військами 3-го Білоруського фронту, двічі Героя Радянського Союзу. Його ім'ям також названо одну з вулиць міста. Триповерхова будівля, з підвалом, цегляна, оштукатурена, витягнута вглиб ділянки, має планування змішаного типу, обумовлене множинністю первинних функцій. Виконана з використанням форм модернізованої класики з елементами модерну. Його довжина — 49 м, ширина — 18 м, висота — 15,4 м, загальна площа — 673,23 кв. м, у плані має Г-подібну форму. За проектом передбачався ресторан, квартира власника та група господарських приміщень. Кутовий парадний вхід акцентовано напівциркульним еркером у другому поверсі, що переходить у напівротонду з безордерними колонами, яку вінчає ліхтарик з дахом купольної форми. Перший поверх рустований і виділений складнопрофільним поясом з кронштейнами, другий і третій поверхи обох фасадів розчленовані напівциркульними в перетині спареними лопатками. Бічний ризаліт, до якого примикає відкрита тераса з балконом, завершений розірваним фронтоном з напівциркульним вікном. Вікна другого поверху мають сандрики у вигляді трикутних фронтонів на кронштейнах. У декорі використаний мотив гірлянди. Нині будівля втратила житлову функцію, тут розташована Вінницька філія ПАТ «Укртелеком» та Вінницький навчально-науково-виробничий центр Одеської національної академії зв'язку ім. О. Попова [62].

Є.В. Совінський, О.Ю. Федоришен

Житловий будинок із магазином (поч. 20 ст., архіт.). Вул. М. Оводова, 32.

Двоповерховий житловий будинок з торговими приміщеннями на першому поверсі. Має важливе значення як об'єкт регулярної розпланувальної системи історичного центру міста яке склалося на початку 20 ст. Будинок зведений майже одночасно з колишнім прибутковим будинком купця А. Мар'янчика (вул. М. Оводова, 22) та готелем «Савой» (вул. М. Оводова, 36). Разом ці будівлі сприймаються як цілісний архітектурно-містобудівний комплекс. Збудований з цегли, тинькований, має підвальні приміщення. Збудовано на початку 20 ст. на території садиби А. Мар'янчика за проектом міського архітектора Г. Артинова в два етапи. Спочатку в 1900 р. Г. Артинов виконав проект одноповерхового, прямокутного в плані будинку для п'яти магазинчиків із окремими входами з сучасної вул. М. Оводова. Входи влаштовані посередині вітрин магазинів. Г-подібну конфігурацію будівля отримала після виконання надбудови другого поверху. У 1909 р. будинок стає житловим, із квартирами на другому поверсі та магазином сільськогосподарського та землеробського устаткування на першому. Головний вхід на другий поверх будинку влаштовано за рахунок центрального приміщення вже збудованої раніше одноповерхової будівлі. Загальне вирішення фасадів виконано в стилі модерн. Рішення головного фасаду симетрично-осьове, він має вертикальне членування, за допомогою пілястр його розбито на стінові компартименти, кожен з яких вміщує великий вітринний отвір на першому поверсі та по два вікна — на другому. Вікна прямокутні,

вертикальних пропорцій із пласким обрамленням та ліпними фартухами у підвіконнях. У цілому характер ліпного декорування на фасадах площинний, з типовими для модерну деталями (коло з двома рисками), що притаманний стилю модерн. Центральна вісь підтримується головним входом до житлової частини будинку з дверним полотном, яке добре збереглося, та балконом на другому поверсі з декоративною металевою огорожею над центральним входом. Не збереглося завершення над балконом у вигляді декоративного аттика. Стіни будинку тиньковані та пофарбовані синім кольором, але згідно архівних документів оригінальна кольорова гамма повинна мати пастельні, охристі тони. Будинок майже повністю зберіг свою конфігурацію, однак вимагає проведення професійних реставраційних робіт. Як і на початку 20 ст. нині на першому поверсі розташовані магазини, на другому — житлові квартири [63].

Л.М. Денисова, Є.В. Совінський, О.Ю. Федоришен

Житловий будинок (поч. 20 ст., архіт.). Вул. М. Оводова, 35.

Будинок триповерховий, мурований цеглою. Його власником на початку 20 ст. був присяжний повірений Ісидор (Ізраіль) Розенберг. Невідомою залишається періодизація основи садиби, але з його конфігурації помітно, що він має зав'язані воєдино у дореволюційний період перших два поверхи та надбудований у радянську епоху третій поверх. Його прикрасами виступають рустовані кути першого поверху, декоративні наличники та сандрики у віконних прорізах, широкий багатопрофільований карниз, що став пояском між першим та другим поверхом. Всі ці ознаки свідчать про використання неоренесансних рис архітектури модерну. Нині використовується як житлова споруда з торговими приміщеннями на першому поверсі [64].

Є.В. Совінський, О.Ю. Федоришен

Будинок М. Недєльського, нині житлово-офісне приміщення (поч. 20 ст., архіт.) Вул. М. Оводова, 41.

Триповерховий житловий будинок, домовласником якого був Микола Філаретович Нєдєльський, вінницький міський гласний, гласний Подільського губернського земства (1914–17 рр.), міський лікар, лікар учительської семінарії (з 1909 р.). На території його садиби у 1911 р. був відкритий перший міський кінотеатр «Амбрось» (нині кінотеатр «Роди́на»). Садиба розташована в лінії забудови вулиці, на ній досить чітко простежуються риси використаних елементів модерну. Об'ємнопросторова композиція підтримується еркерним виступом частини фасаду з проїздом та портиком вхідної групи. Можна припустити, що початково будинок був двоповерховим, а третій поверх набув ще до 1917 р. внаслідок розширення житлової площі. Третій поверх має чудовий, акцентний шатровий контрастний дах. Фасад садиби метрично поділений віконними осями, прикрашений декоративною потинькованою кладкою та завершується широким карнизом. Надбудований за радянських часів четвертий поверх позбавлений оздоблення. Сучасна будівля зберегла житлове призначення, частину приміщень першого поверху нині займають торговельно-офісні приміщення [65].

Є.В. Совінський, О.Ю. Федоришен

Ілюзіон «Амбрось», нині кінотеатр «Роди́на» (1911 р., іст.). Вул. М. Оводова, 47.

Будівля займає територію внутрішнього двору житлового багатоквартирного будинку 47-а. За свій понад столітній вік кінотеатр пережив різні політичні режими, міняв господарів та свої назви, як то: «Театр мініатюр», «Ампір», «Червоні крила», (рос.) «Ро́дина», нині (укр.) «Роди́на», але його історія почалася з ілюзіону «Амбрось». На початку 20 ст. Вінниця швидко зростала. Відкривалися навчальні заклади, театр, банк, окружний суд, переводяться до міста військові частини, будуються підприємства, лікарні, численні готелі, міське управління в'язниці. Приїздять і влаштовуються на роботу службовці і підприємці. У 1897 р. населення Вінниці складало 28,9 тис. жителів, а в 1913 р. — вже 45 тис. На цей час у місті з'являються стаціонарні кінотеатри-«ілюзіони» (від франц. illusion — омана — застаріла назва кінематографа). Перший ілюзіон «Амбрось» відкритий у 1911 р. співвласниками — дворянкою Є. Добржанською та приватним повіреним К. Ловицьким. Заснований був на садибі міського лікаря і домовласника М. Нєдельського. Назва ілюзіону була привабливою і багатообіцяючою —

«Амбрось». Амбросія — у грецькій міфології — їжа богів, яка давала їм вічну юність і безсмертя. Демонстрували у тогочасних ілюзіонах фільми, які в більшості поставляли з-за кордону. На Україні стали виробляти художні фільми з 1909 р. — у Харкові, а з 1911 р. — у Катеринославі (нині м. Дніпро). Їх репертуар складали художні або ігрові, документальні та науково-популярні фільми. У вінницьких кінозалах показували «Лебединая песня пропета или трагедия артиста», «Анатомия любви», драма «Чудо Брамина», «Вандализм германских варваров», кіноповість «Гуттаперчевый мальчик», хроніка «Похороны Великого князя Константина Константиновича», з натури «Рыбная ловля с бакланом», комедія «Сбежавший жених» тощо. Рекламу кінотеатрів міста друкували на першій сторінці місцевої газети «Юго-Западный край» і не помітити її було просто неможливо. Кіно входило в повсякденний побут вінничан, які були охочі до розваг. В глядацькому залі ілюзіону можна було зустріти учнів-реалістів і гімназисток, жандармів і військових, вчителів і лікарів, чиновників і адвокатів, службовців цукрових заводів та різних контор, робітників та дрібних торговців. Кінотеатр «Амбрось» був привабливим для вінницької молоді виставами шантанного характеру, концертами, танцями, які проводили перед демонстрацією кіно. Прибутки власників ілюзіону складали приблизно 100 карбованців у день. Популярність та прибутковість нового виду мистецтва — кінематографу, призвело до різкого протистояння його власників з міською владою. Проте кіно, долаючи різні труднощі, не звертаючи уваги на недоброзичливців, відкидаючи чиновницькі заборони, розвивалось, набирало сили. Тільки впродовж 1911–13 рр. у Вінниці було відкрито п'ять стаціонарних і один літній кінотеатри. Перспектива неймовірних коштів стимулювала підприємливих людей до відкриття ілюзіонів. Особливих успіхів у кінобізнесі міста досяг К. Ловицький. З початком Першої світової війни він став приватним власником ілюзіону «Амбрось». Згодом ілюзіон змінив назву на «Театр мініатюр», що давало можливість офіційно ввести до репертуару розважальні програми. В 1915 р. К. Ловицький узяв в оренду Літній сад (нині частина сучасного центрального міського парку). На території саду був розташований ілюзіон «Антрепренер», який на честь коханої жінки він перейменував на театр «Кіса». Сад-парк і театр-ілюзіон давали значні прибутки. Під час революційних подій 1917–20 рр. у місті діючими залишалось три кінотеатри, серед них — «Ампір», колишній ілюзіон К. Ловицького «Театр мініатюр». У 1919–20 рр. радянська влада розпочала кампанію націоналізації приватних підприємств. Ленінський декрет «Про перехід фотографічної і кінематографічної торгівлі і промисловості у відання народного комісаріату освіти» відкрив нову сторінку в історії вінницького кіно. У подальшому кінотеатр був клубом взуттєвої фабрики (на її місці нині торговельний центр «Скай Парк»). Після звільнення Вінниці у квітні 1945 р. було прийнято рішення передати обласному відділу кінофікації цей клуб для організації в ньому дитячого кінотеатру та театру кінохроніки. Відтоді він отримав назву (рос.) «Родина», нині він дитячий спеціалізований кінотеатр (укр.) «Родина» Директор кінотеатру Г.П. Боднар [66].

М.Р. Мудраченко

Садиба Б. Лещинського, нині житловий будинок (кін. 19 ст., архіт.). Вул. М. Оводова, 89, 91.

Житлово-торговий комплекс, поетапно споруджений наприкінці 19 — початку 20 ст. власником, юристом та присяжним повіреним Болеславом Івановичем Лещинським (185?–1911 рр.). Садиба розташована на території колишнього жіночого православного Благовіщенського монастиря, який був перенесений до м. Браїлова (1845 р.). Ймовірно схил, на якому стоїть будинок, є своєрідним залишком дерев'яно-земляних фортифікаційних укріплень міста 17–18 ст., а садиба розташована на історичному бастіонному узвишші. У 1902 р. до комплексу споруд додається каретний сарай та стайні. Головна особливість садиби — стилізація під середньовічну фортецю більшості вже нині не збережених споруд комплексу. Як матеріал оздоблення використовувався камінь. Стіни виконані у техніці відкритої кам'яної кладки, тобто неотесаним каменем. Також у будівлях використовувалися різноманітні форми веж з шатровим навершям, стилізованими зубцями і контрфорсами. Унікальності садибі Б. Лещинського надає система підпірних стінок, які утримують схил,

споруджених у підрізаній частині схилу по вул. М. Оводова. У 2000-х рр. будинок № 89 реконструйовано. На сьогодні ансамбль садиби Б. Лещинського майже втрачено. Комплекс вимагає реставраційно-ремонтних робіт та збереження як унікальна і неординарна пам'ятка міста [67].

Є.В. Совінський, О.Ю. Федоришен

Службовий будинок, нині Вінницький регіональний центр з фізичної культури і спорту інвалідів «Інваспорт» (поч. 20 ст., архіт.). Вул. М. Оводова, 105.

Розташований на правому березі Південного Бугу в межах центрального історичного ареалу середмістя в прибережному кварталі із малоповерховою забудовою, що склалася на початку 20 ст. вздовж сучасної вул. князів Коріатовичів. Одноповерхова цегляна будівля стоїть біля Старомістського мосту в 10 метрах від урізу води, прикрасою якої є периметральна галерея з колонадою круглих колон, що служать опорами для чотирьохскатної покрівлі будинку. Цегляні колони мають завершення у вигляді астрагалоподібних прикрас. Датування будівлі вдалося встановити за поштовими листівками 1900–14 рр. та фотографій 1920-х рр. Будинок зведено в кінці 19 ст. для річкової служби з метою контролю за відпочиваючими на воді. У ті часи в цьому місці через Південний Буг була поромна переправа. Сучасний архітектурний вигляд будинок отримав в 1950-х рр., після його реконструкції. Автора проекту на реконструкцію будівлі не встановлено. Отже, в цьому місці річка мала спокійну течію, не було тут заплав та острівців, яких так багато існувало вище за течією. Влітку працювали купальні та станція прокату човнів, а взимку ковзанка. Будівля для річкової служби особливо не відрізнялася від одноповерхової забудови особнячків та житлових будинків міщан. Квадратна в плані, з крутим високим двоскатним дахом та ганком з боку вулиці. На фронтоні вікно для приміщень, влаштованих в об'ємі даху. У 1920-х рр., у зв'язку зі змінами вимог нагляду перебування людей на воді, виконано реконструкцію будівлі. Будівлю оточено галереєю і вона стає квадратною в плані з чотирьохскатний дахом, над яким по центру влаштовано оглядовий майданчик. Впритул до будівлі збудовано елінг для човнів. Прилегла територія службового будинку з боку річки облаштовується дерев'яним настилом та пірсом. Сучасна ситуація на прилеглій території остаточно склалася після будівництва Сабарівської ГЕС та залізобетонного мосту у 1950-х рр. Частково колони галереї замуровані з боку північного та східного фасадів в стінах прибудов. Розпланування приміщень коридорне з двобічним розташуванням кабінетів, первісне планування яких майже не змінилося. Залишилися з південного та західного фасадів архітектурне оздоблення у вигляді елементів неокласики радянської доби. Існуюча будівля втратила оглядовий майданчик для чергових, головну ознаку початкового призначення, з якого був нагляд за діями відпочиваючих на воді. Архітектурне рішення фасадів службового будинку є цікавим прикладом нетрадиційного трактування громадської споруди у м. Вінниці з застосування елементів неокласики. Нині тут розташований Вінницький регіональний центр з фізичної культури і спорту інвалідів «Інваспорт» [68].

Л.М. Денисова

ОСТРОЗЬКОГО Костянтина вулиця

Острозький Костянтин Іванович (1460–1530 рр.) — військовий і державний діяч Великого Князівства Литовського, Руського та Жематійського, староста вінницький і брацлавський (1497–1529 рр.), який орієнтовно у 1512 р. відновлює Вінницький замок на лівобережжі (Старе місто).

Будинок управління Південно-Західної залізниці, нині головний корпус Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського (1936 р., іст.). Вул. К. Острозького, 32.

Триповерховий, цегляний, побудований 1936 р. для управління Південно-Західної залізниці. Нині у будівлі розташовані навчальні аудиторії, адміністративні приміщення, бібліотечний фонд, музейно-просвітницький центр. 1953 р. переданий педагогічному інституту, що був заснований 1912 р. як учительський інститут. 1919 р. отримав статус вищого навчального закладу, але з серпня цього року до липня 1920 р. не діяв через важку воєнну ситуацію в Україні. Від 1920 р. — інститут народної освіти (ІНО). На

початку 1924 р. переведений до Кам'янця-Подільського та об'єднаний з місцевим ІНО. Натомість Вінницький педагогічний технікум ім. І. Франка 1926 р. отримав статус вищого навчального закладу гуманітарного профілю. У серпні 1930 р. відкрито інститут соціального виховання, від 1933 р. — педагогічний, від 1935 р. — учительський, від 1938 р. — знову педагогічний, вересень 1941 р. — лютий 1943 р., в умовах окупації, працював заочний відділ у складі трьох факультетів, від 1988 р. — сучасна назва. У 1937–92 рр. носив ім'я письменника М. Островського. Протягом своєї історії міняв місця розташування: 1912–24 рр. — в одній з будівель на місці сучасного Коледжу будівництва і архітектури (просп. Коцюбинського, 53), згодом у Мурах, нині приміщення технічного ліцею (вул. Монастирська, 4), у повоєнні роки (1944–54 рр.) — у будинку сучасної школи № 4 (вул. М. Гоголя, 18). В інституті (університеті) працювали: 1914–19 рр. — Щириця Юхим Онуфрійович (1880–1919 рр.) — подільський губернський комісар освіти (1918 р.), товариш (заступник) міністра освіти (1919 р.), репресований; 1917–18 рр. — Карманський Петро Сильвестрович (1878–1956 рр.) — поет, перекладач, представник українського літературного модернізму; 1917–18 рр. — Стеценко Кирило Григорович (1882–1922 рр.) — композитор, класик українського музичного мистецтва; 1920–22 рр. — Чехівський Володимир Мусійович (1876–1937 рр.) — прем'єр-міністр УНР (грудень 1918 р. — лютий 1919 р.), голова Всеукраїнського Православного Собору (жовтень 1921 р.), на якому було проголошено автокефалію православної церкви України, у 1930 р. арештований, у 1937 р. розстріляний; 1921–22 рр. — Камінський В'ячеслав Арсенович (1869–1938 рр.) етнограф, мовознавець, член ВУАН, секретар Комісії з вивчення народного звичаєвого права (з 1919 р.), репресований; 1920 р. — Тимченко Євген Костянтинович (1866–1948 рр.) — мовознавець, перекладач, академік ВУАН (з 1919 р.), член-кор. АН СРСР (з 1929 р.); 1920-і рр. — Безбородько Микола Іванович (1883–1942 рр.) — геолог, петролог; основне місце праці — Інститут геологічних наук АН УРСР; 1930-і рр. — Астряб Олександр Матвійович (1879–1962 рр.) — математик, методист, заслужений діяч науки УРСР (з 1944 р.); основне місце праці — Інститут педагогіки АН УРСР та Київський педагогічний інститут ім. М. Горького (нині ім. М. Драгоманова); 1936–41 рр. — Кочур Григорій Порфирович (1908–94 рр.) — перекладач, лауреат літературної премії ім. М. Рильського (1989 р.) та Державної премії України ім. Т.Г. Шевченка (1995 р.); 1936 р. — Шварцман Мойсей Фроїмович (1911–44 рр.) — майор, Герой Радянського Союзу (1944 р.); 1945–50 рр. — Мазуркевич Олександр Романович (1913–95 рр.) — літературознавець, методист, академік АПН СРСР (з 1968 р.) та України (з 1992 р.); основне місце праці — НДІ педагогіки АН України; 1972–96 та 1998–2013 рр. — Дудик Петро Семенович (1926–2013 рр.) — мовознавець, доктор філолог. наук, професор (з 1974 р.), заслужений працівник вищої школи України (з 1985 р.); 1975–93 рр. — Шульга Ілля Гаврилович (1921–93 рр.) — історик, доктор наук (з 1965 р.), заслужений працівник вищої школи України. У різні роки у Вінницькому педагогічному інституті, згодом університеті навчалися відомі науковці: С.І. Килимник (1890–1963 рр.) — етнограф і фольклорист; Є.П. Кирилюк (1902–89 рр.) — літературознавець, член-кор. АН УРСР (з 1957 р.), заслужений діяч наук УРСР (з 1972 р.), лауреат Державної премії України ім. Т.Г. Шевченка (1980 р.); Г.Т. Танцюра (1901–62 рр.) — фольклорист; М.О. Руденко (1915–2003 рр.) — фольклорист, етнограф, майстер декоративно-ужиткового мистецтва, заслужений працівник культури УРСР (з 1973 р.), лауреат премії ім. П. Чубинського (1992 р.); Є.М. Кучеренко (1922 р.н.) — педагог-методист, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (1977 р.), Герой Соціалістичної праці (з 1968 р.); Є.Ф. Венгер (1947 р.н.) — фізик, доктор фізико-математичних наук (з 1990 р.), член-кор. НАНУ (з 1997 р.), лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (1993 р.), Премії президентів АН України, Білорусі і Молдови (1996 р.); С.Б. Бураго (1945–2000 рр.) — мовознавець, літературознавець, доктор філологічних наук (з 1993 р.); О.В. Ковальчук (1952 р.н.) — фізик, доктор фізико-математичних наук (з 2004 р.), провідний науковий співробітник Інституту фізики НАНУ. Письменники: О.Л. Кундзіч (1904–64 рр.); О.С. Левада (1909–95 рр.), лауреат Державної премії УРСР ім. Т.Г. Шевченка (1971 р.); М.П. Стельмах (1912–83), академік АН УРСР (1978 р.), лауреат Державної премії УРСР ім. Т.Г. Шевченка (1981 р.). Військові: П.А. Матієнко (1915–44 рр.) — майор,

Герой Радянського Союзу (1944 р.); П.К. Волинець (1924–43 рр.) — Герой Радянського Союзу (1965, посмертно). 1987 р. на головному корпусі встановлено меморіальну дошку М. Стельмаху з написом: «У Вінницькому державному педагогічному інституті ім. М. Островського з 1930 по 1933 рік навчався Герой Соціалістичної Праці, лауреат Ленінської і Державних премій СРСР та України, видатний український письменник Михайло Панасович Стельмах» та меморіальну дошку Г. Чечурі (1939–2000 рр.) — баскетбольному тренеру з написом: «Цей університет в 1965 році закінчив Чечуро Геннадій Семенович. Видатний баскетболіст України, заслужений майстер спорту СРСР, чемпіон світу». 2003 р. між головним корпусом та актовою залою споруджено погруддя М. Коцюбинського (скульптор В. Смаровоз); 2009 р. паралельно до вул. Острозького — галерею погрудь І. Франка, М. Грушевського, В. Сухомлинського (скульптори В. Нінов, Я. Куленко) [69].

А.М. Подолинний

ПЕТЛЮРИ Симона вулиця

Петлюра Симон Васильович (1879–1926 рр.) — український державний, військовий та громадсько-політичний діяч, публіцист, літературний і театральний критик. Голова Директорії УНР (травень 1919 р. — листопад 1920 р.).

Садиба Б. Львовича, канцелярія С. Петлюри, нині обласне радіо (1903 р., архіт., іст.). Вул. С. Петлюри, 15.

Садиба розташована у ряду забудови вулиці, перед палісадником з огорожею. Споруджена у 1903 р. (про що свідчить напис на вході до будинку) на замовлення власника земельної ділянки, підприємця Б.М. Львовича. Автор проекту не встановлений. Упродовж лютого 1919 р. в цьому будинку містилося Міністерство пошт і телеграфів УНР, а з 7 травня до 19 червня 1920 р. тут перебувала Канцелярія Голови Директорії УНР, Головного Отамана військ УНР С. Петлюри. З 1932 р. у розпорядженні обласного комітету радіомовлення. Будівля одноповерхова, з підвалом і мансардним поверхом, цегляна та оштукатурена, має складну конфігурацію плану. Стилістично садиба виконана в дусі еклектики. Перекриття плоскі, в коридорі, що примикає до парадного входу, склепінні. Планування коридорне, з великими зальними приміщеннями (частково змінене за рахунок додаткових перегородок). Основний об'єм будинку прихований вглиб земельної ділянки, на лінію вулиці висунуто вхідну групу та об'єм заокругленої основної зали. Також вперед виходить тераса, оформлена балюстрадою. Цікавим є мощення тераси: це круглі відполіровані мармурові плити з фігурними вставками між ними. Задану планом асиметричну та урізноманітнену конфігурацією об'ємно-просторову структуру будинку формують ризаліти головного фасаду — лівий напівциркульний і прямокутний з бічними сходами входу — увінчані дахами купольної форми. У композицію фасаду входить підвищений обсяг дворового округленого ризаліту. Цоколь рустований. Основним елементом фасадної композиції є іонічний ордер — в тричвертних каннелюрованих знизу колонах, що обрамляють вікна, і наличники. У декорі використані скульптурні рельєфи: виразністю пластики вирізняється рослинний орнамент у фризі полуротондою з монограмою BL в медальйоні (власника Б. Львовича). Збереглося оформлення ряду інтер'єрів, витримане у формах неокласицизму. Загалом, особняк належить до числа кращих у місті пам'яток періоду модерну. З часом будинок втратив балюстраду парапету на даху. Нині у будівлі розташована обласна редакція радіомовлення [70].

Є.В. Совінський, О.Ю. Федоришен

Житловий будинок (1914–15 рр., архіт.). Вул. С. Петлюри, 24.

Будинок, споруджений у 1914–15 рр. на земельній ділянці лікаря Цукермана, розміщений в напрямі забудови вулиці. З початку 1920-х рр. і до 1992 р. в будівлі містилося поштове відділення. Навесні-влітку 1944 р. тут тимчасово перебувало управління НКВС у Вінницькій обл. Будинок двоповерховий, з підвалом під південною частиною та асиметричний в плані. Яскраво вираженим є стиль головного фасаду — це раціоналістичний модерн. Кут головного фасаду будинку оформлений прямокутним ризалітом з балконом в рівні другого поверху, який знаходиться під кутом 45 градусів відносно фасадної та торцевої стіни. Архітектура південного і східного фасадів є більш спрощеною, площини цих фасадів не штукатурені. Перед будинком існує палісад-

ник. Від вулиці відгороджений металевою огорожею з цегляною основою та стовпами. У процесі експлуатації споруди було внесено ряд змін в її планувальну структуру: знято ряд стінових перегородок на першому та другому поверхах, на західному фасаді перебудована тераса, закладено ряд віконних та дверних прорізів [71].

Є.В. Совінський, О.Ю. Федоришен

ПИРОГОВА Миколи вулиця

Пирогов Микола Іванович (1810–81 рр.) — видатний вчений, хірург, педагог, громадський діяч, засновник воєнно-польової хірургії та Товариства Червоного Хреста.

Пам'ятник М.І. Пирогову (1971 р., іст., мист.). Вул. М. Пирогова, 1.

Пам'ятник встановлено 1971 р. на початку вул. М. Пирогова, на майданчику перед сквером. Автори — скульптори Н.М. Дерегус, Л.Д. Сабанєєва; архітектор — А.Д. Корнєєв. Спорудження пам'ятника здійснено живописно-скульптурним комбінатом Київського обласного відділення художнього фонду УРСР. На фасадній стороні пам'ятника напис: «Пирогов Микола Іванович 1810–1881». Зліва на тильній стороні напис: «Споруджено на відзначення 100-річчя вітчизняного товариства Червоного Хреста 1867–1967». На тильній стороні напис: «Скульптори Н. Дерегус, Л. Сабанєєва, архітектор А. Корнєєв. 1971 р.». (Додаткова інформація про видатного вченого — у статті «Національний музей-садиба М.І. Пирогова. Вул. Пирогова, 155») [72].

О.А. Колеструк

Меморіальна дошка Л.І. Малиновському, лікарю та активному засновнику Пироговської лікарні (2007 р., іст., мист.). Вул. М. Пирогова, 27, Л. Малиновського, 1.

Автор — скульптор В.І. Смаровоз. Меморіальна дошка встановлена на кошти колективу лікарів Пироговської лікарні в 2007 р., на вулиці що носить ім'я видатного лікаря. Дошка складається з двох вертикальних полотнищ з чорного граніту, складених у вигляді розгорнутої книжки. На першій, лівій, частині — фронтальний скульптурний портрет високочолого чоловіка середнього віку з вусами. На другій площині викарбуваний напис: «Вулиця від 1917 року носить ім'я Людвіга Івановича Малиновського (1875–1917) — видатного лікаря, талановитого хірурга, активного засновника Вінницької Пироговської лікарні». Малиновський Людвиг Іванович (1875–1917 рр.) — випускник Юр'євського університету (нині м. Тарту Естонія). З 1905 по 1917 р. старший лікар Вінницької повітової земської лікарні, один з провідних хірургів губернії. Очолював Вінницьке медичне товариство. Пироговську хірургічну лікарню у Вінниці заснували з огляду на його лікарський талант, хірургічну майстерність та відданість справі. Опікувався будівництвом лікарні. У Першу світову війну очолював у місті військовий шпиталь. Є автором п'яти наукових досліджень та підручника для курсів сестер милосердя. Захворів під час освячення лікарні і невдовзі помер. Похований біля хірургічного корпусу [73].

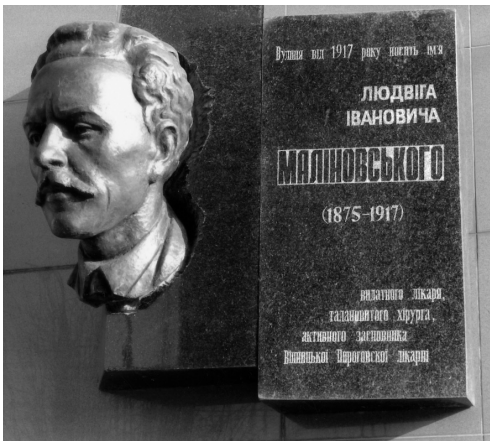

Н.М. Древа, О.А. Колеструк

Земська Пироговська хірургічна лікарня, нині Вінницька обласна клінічна лікарня ім. М. Пирогова (1913–14, 1917, 1960-і рр., архіт., іст.). Вул. М. Пирогова, 46.

Заснована Вінницьким Пироговським товариством лікарів як земська Пироговська хірургічна лікарня на честь видатного вченого з нагоди 100-річчя від дня його народження, яке відзначали у листопаді 1910 р. Найстаріші п'ять корпусів збудовані в 1913–14 рр. за типовим московським проектом (нині це корпуси №№ 5, 6, 7, 8 та 16). Від квітня по листопад 1910 р. тривав Всеросійський збір коштів, проголошений Подільським губернським земством. Зібрані кошти в подальшому використали на обладнання лікарні, корпуси збудовані на

кошти земства. Старий головний корпус (нині корпус № 7) двоповерховий, цегляний. Вхід оформлено великим ґанком з чотирма колонами. У корпусі від самого початку містилося загальне хірургічне відділення (нині торакальне і абдомінальне). Упродовж 1914–16 рр. Першої світової війни в недобудованих приміщеннях лікарні розташовувалися майстерні (взуттєва, кінної упряжі тощо) Південно-Західного фронту. Після повернення будівель земству у травні 1917 р. лікарня була відкрита. У зв'язку з несподіваною смертю Л.І. Малиновського лікарню очолив К.Р. Новінський (1917–19 рр.). Далі лікарню очолювали Л.К. Яворовський (1919–21 рр.), М.М. Болярський (1921–39 рр.), О.О. Острович (1940–41 і 1946–49 рр.), М.М. Мазанік (1941–45 рр.), М.Д. Шенфельд (1945–46 рр.), М.В. Даниленко (1949–52 рр.), С.Т. Колесников (1952–54 рр.), Ю.І. Островський (1954–71 рр.), А.П. Коляденко (1971–92 рр.), П.М. Гунько (1992–2010 рр.). Від 2010 р. лікарню очолює заслужений лікар України О.Б. Жупанов. За роки свого функціонування лікарню двічі виселяли із власних приміщень. У Першу світову війну — австро-угорське військо, вдруге — під час нацистської окупації краю в 1941–44 рр. Під час відступу нацисти зруйнували більшість лікарняних корпусів. Після війни відбудована, наприкінці 1940-х рр. лікарня набула статус обласної. До початку 1990-х рр. на території лікарні зведено близько двох десятків лікувальних та службових корпусів. Завершується будівництво нового сучасного хірургічного центру. Історія лікарні з перших років існування пов'язана з медичною освітою краю. Вона була та залишається основною навчальною і клінічною базою з підготовки медичних фахівців різних рівнів, передусім національного медичного університету ім. М.І. Пирогова. У 1962 р. за рішенням ВООЗ була затверджена школою передового досвіду медицини України. Упродовж понад двох десятиліть щорічно на семінари до лікарні приїжджали кілька груп медиків із різних країн усіх континентів планети. У 2011 р. була запроваджена Національна медична премія України і лікарня імені М.І. Пирогова однією з перших стала її лауреатом. Сьогодні Вінницька обласна клінічна лікарня імені М.І. Пирогова є провідним лікувальним та науковим закладом області, який надає висококваліфіковану багатопрофільну лікувально-консультативну допомогу населенню області на третинному рівні. На території лікарні 1910 р. біля корпусу № 7 встановлено пам'ятник М.І. Пирогову який був урочисто відкритий громадськістю міста в день 100-річчя від дня народження видатного вченого. На гранітному камені напис (рос., автент.): «Николай Ивановичъ Пироговъ. 1810–1881. 13 ноября 1910 г.». Скульптурне погруддя Пирогова спочатку було гіпсовим. У 1924 р. його замінили бронзовою копією відомого погруддя лікаря роботи І.Ю. Рєпіна. На початку 21 ст., на постаменті розміщено бетонну копію з бронзового погруддя (автор — В.М. Оврах). Бронзове скульптурне погруддя М.І. Пирогова знаходиться в музеї лікарні. Поблизу корпусу № 7 є два поховання. В 1917 р. тут був похований хірург Л.І. Малиновський. (Додаткова інформація про видатного лікаря — у статті «Меморіальна дошка Л.І. Малиновському. Вул. М. Пирогова, 27»). На могилі встановлений надгробок (1,6×0,6×0,2 м) і трьохступеневий обеліск з граніту (висота 2,2 м). На чоловому боці обеліску — меморіальний напис (рос.): «Доктору Людвигу Ивановичу Малиновскому, род. 23/IX 1875 г., сконч. 9/V 1917 г. от врачей г. Винницы». У 1939 р. тут був похований також Болярський Микола Миколайович (1881–1939 рр.) — доктор медицини, професор, ініціатор і організатор Вінницького медичного інституту. Впродовж десяти років був головою Вінницького медичного товариства та місцевої філії Всесоюзного хірургічного товариства. Пам'ятник у вигляді чотириступеневого обеліску з меморіальними написами на двох верхніх ступенях: на верхньому ступені (рос.): «Память от жены, дочери и внучки»; на нижньому ступені (рос.): «Спи спокойно, любимый, незабвенный». Написи на надгробній плиті (рос.): «Профессор Николай Николаевич Болярский. Родился 2/XII 1881 г. Умер 19.10.1939 г.». Матеріал — граніт. Розмір обеліска — 0,6×0,6×2,2 м, плити — 1,4×0,6×0,2 м. На фасаді корпусу № 7 встановлена мармурова меморіальна дошка з написом (рос.): «В этой больнице с 1917 по 1939 гг. работал главным врачом доктор медицинских наук профессор Николай Николаевич Болярский (1881–1939 гг.), основатель Винницкого медицинского института им. Н.И. Пирогова». Розмір: 0,8×0,65 м [74].

Н.М. Древа, Т.Р. Кароєва

Вінницький національний медичний університет ім. М. Пирогова, головний корпус (1936 р., архіт., іст.). Вул. М. Пирогова, 56.

Першим було розпочато будівництво морфологічного корпусу, що закінчилося у 1936 р. Будівля у неокласичному стилі, що на теренах СРСР отримав назву «сталінського ампіру». Триповерхова, з центральним портиком і фронтоном. Корпус розташовано серед парку. Історія вищої освіти у медичній галузі міста почалася з відкриття у 1921 р. фармацевтичного технікуму, який згодом був реорганізований у фармацевтичний інститут. У 1930 р. був відкритий Вінницький філіал Всеукраїнського інституту заочної медичної освіти. У 1932 р. він змінив підпорядкування і форму навчання: почав працювати вечірній виробничий медичний інститут. У 1934 р. на базі цих інститутів був відкритий повноцінний стаціонарний медичний інститут. Ініціатором і організатором його створення був головний лікар лікарні ім. М. Пирогова М. Болярський (1881–1939 рр.). Серед засновників перших кафедр інституту були професори В.Л. Бедер, С.А. Глауберзон, Г.М. Гуревич, М.Ю. Лорін-Епштейн, Л.К. Морейніс, Є.Я. Фішензон, Б.С. Шкляр, В.П. Ярославський, Л.І. Шойхет, М.О. Вакуленко, лікар-хірург Є.С. Гоф та інші. До початку війни відбулось три випуски лікарів, один — під час окупації міста в 1942 р. У 1960 р. йому було присвоєно ім'я М.І. Пирогова. З 1978 р. започатковано навчання іноземних громадян. 1994 р. заклад набув статусу університету, 2002 р. — національного. Сьогодні у складі університету діє шість факультетів: лікувальний, педіатричний, стоматологічний, фармацевтичний, факультет післядипломної освіти, підготовчий факультет для іноземних громадян. Серед викладачів і студентів інституту були такі відомі імена, як академік АМН СРСР Л.І. Медвідь, академік НАН України П.М. Сєрков. На початок 2016 р. серед викладачів університету три академіки АН вищої школи України, 16 членів міжнародних академій, 5 лауреатів Державної премії України, лауреат Державної премії Білорусі, 12 заслужених лікарів України, 25 заслужених діячів науки і техніки України та заслужених працівників вищої школи і освіти України. В університеті функціонує 12 наукових шкіл. Університет підтримує творчі зв'язки та співпрацює з медичними факультетами університетів 19 зарубіжних країн (в тому числі США, Німеччини, Франції, Англії, Росії та інші); тісні зв'язки мають клінічні кафедри з 28 іноземними фармацевтичними фірмами. Викладачі кафедр задіяні у виконанні 62 міжнародних проектів. З 1988 р. університет очолює доктор медичних наук, професор, академік АН вищої школи України, Герой України Мороз Василь Максимович. Перед головним корпусом університету 1968 р. на честь 100-річчя Товариства Червоного Хреста за ініціативою викладачів та студентів медичного університету встановлено погруддя М.І. Пирогова. Пам'ятник виконаний у лаконічній реалістичній манері, зображає видатного лікаря у зрілому віці з задуманим, зосередженим обличчям. Автор — скульптор Д.Ф. Гудима. Загальна висота — 4,3 м, погруддя — 1,5 м, постаменту — 2,8 м, стилобату — 0,45 м. Праворуч від центральної алеї, що прямує від центрального входу до головного корпусу, 1967 р. встановлено пам'ятник викладачам, співробітникам, лікарям та студентам медичного інституту, загиблим в роки Другої світової війни. Являє собою пірамідальний чотиригранний обеліск на двоступеневому чотиригранному постаменті та цоколі, що встановлений на кургані. На обеліску — рельєфне зображення ордена Перемоги, п'ятикутна зірка, під ним — лаврова гілка. Напис на чоловому боці постаменту «Вічна слава студентам, лікарям-випускникам, викладачам та співробітникам Вінницького медичного інституту ім. М.І. Пирогова, що загинули в боях за свободу і незалежність нашої Батьківщини в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». На тильному боці постаменту напис: «Обеліск «Слава», збудований на кошти студентів, викладачів та співробітників Вінницького медичного інституту ім. М.І. Пирогова. Відкритий 9-го травня 1967 року». Від підніжжя кургану до цоколя 11 сходинок. Матеріал — граніт. Розмір: обеліск — 9,5×0,7×0,7 м; постамент — 1,9×1,3×1,3 м; цоколь — 0,4×2,8×2,8 м. Діаметр основи кургану — 10 м. Виготовлений пам'ятник майстрами Коростишівського гранітного кар'єру (Житомирська обл.) [75].

Т.Р. Кароєва

Вінницька обласна психоневрологічна лікарня ім. академіка О. Ющенка (1897 р., архіт., іст.). Вул. М. Пирогова, 109.

Комплекс психоневрологічної лікарні розташований в південно-західній частині міста Вінниці, на правобережному схилі р. Південний Буг. Комплекс збудовано в 1893–97 рр. як Вінницьку окружну лікарню для душевнохворих Волинської, Київської та Подільської губерній. Це була перша в Україні психіатрична лікарня, побудована за спеціальним проектом. Вона за своїми розмірами та оснащенням була одним із найбільших лікувальних закладів Російської імперії. Її територія охоплювала 108 десятин землі. Передбачалося обслуговування до тисячі пацієнтів. У лікарні запроваджувалися профілізація хворих за статевою і віковою ознакою, ступенем захворюваності, а також нові передові методи лікування та утримання пацієнтів, зокрема працетерапія. Архітектурна пам'ятка є цікавим типологічним прикладом лікувального закладу 19 ст., що використовується за призначенням і залишається зразковим закладом, майже без функціональних змін. Останній рік будівництвом керував майбутній її перший директор Кузнецов Василь Петрович (1858–1901 рр.), психіатр, доктор медицини (з 1888 р.). Він закінчив Військово-медичну академію у Санкт-Петербурзі (1882 р.), працював у Казанській психіатричній лікарні. 1887 р. захистив докторську дисертацію «Про зміни у центральній нервовій системі в залежності від штучно викликаної гіперемії». Офіційний відлік початку роботи Вінницької окружної лікарні починається з 25 жовтня 1897 р., в день освячення церкви та приміщення лікарні. Комплекс був оснащений водогоном, каналізацією, електричним освітленням, центральним опаленням та іншими технічними новинками. Архітектурне рішення комплексу було виконано за проектом петербурзького архітектора Пруссака Дмитра Костянтиновича (1859– ? рр.), який займався в основному проектуванням лікувальних установ. Весь комплекс будівель лікарні виконаний з червоної цегли із застосуванням елементів неоросійського, неоренесансного та необарочного стилів. Планувальна композиція лікарні виконана за типом окремих двох одноповерхових корпусів-павільйонів, з'єднаних між собою в єдину будівлю-комплекс досить складної конфігурації. Блокування корпусів-павільйонів лікарні виконано таким чином, що кожний корпус з двох-трьох сторін має гарну інсоляцію та аерацію, тому що композиція розташування всіх корпусів виконана на достатній відстані між ними, при цьому кожен має свій окремий дворик. Головний або адміністративний корпус розміщений на візуальній осі, яка відкривається з паркової алеї. Він прикрашений найбагатше та характеризує архітектуру усього комплексу. Зв'язок з господарчим блоком, що стоїть окремо по вісі головного корпусу в центрі внутрішнього, так званого «Красного двору», був забезпечений по підземних переходах, влаштованих під всіма корпусами лікарні для транспортування їжі з кухні та для інших господарчих потреб. Переходи були чисто вибілені, добре освітлені і обладнані рейковою дорогою з підйомниками в кожне відділення. Ця нова система впорядковувала також нагляд за хворими та нижчими службовцями з боку директора і лікарського персоналу, полегшила також користування та обслуговування гідротерапевтичними пристроями, якими були оснащені лікувальні кабінети. Одна з переваг у плануванні приміщень відділень лікарні полягала у відсутності центральних замкнутих коридорів. Спальні передбачені у формі великих залів з добрим провітрюванням і без «темних» закутків, крім Т-подібних одноповерхових корпусів, що одним кінцем блокуються до загальної будівлі, де влаштовані приміщення для важкохворих з широкими бічними коридорами. У лікарні були передбачені приміщення загального користування. На другому поверсі центрального корпусу знаходився великий світлий зал для розваг, де вільно могло розміститися до 400 чоловік, та над головним входом була влаштована домова церква лікарні, поряд через коридор — приміщення бібліотеки та аптеки. В залі для розваг двічі на рік влаштовувалися концерти та бали із залученням хворих та всього персоналу. Домова церква лікарні була освячена на честь ікони Божої матері «Всіх скорботних Радість». В церкву можна було увійти з коридору другого поверху. Над коридором було передбачено в антресольному поверсі приміщення для хору з широкими прорізами, що відходять в центральну частину церкви. Дзвіниця над другим поверхом з боку «Красного двору».

У верхніх напівциркульних вікнах центральної частини були виконані вітражі. Іконостас і розписи церкви виконані під керівництвом художника А.В. Прахова (1846–1916 рр.), який на той час разом з В.М. Васнєцовим і М.В. Нєстеровим працювали над розписом Володимирського собору в Києві. А. Прахов декілька разів приїздив до Вінниці. Для виконання розпису було запрошено ще два художники, що закінчили Академію мистецтв. Розпис церкви лікарні виконаний під впливом творчої манери розпису Володимирського собору. Вітражі та розпис не збереглися. Квартири для лікарів і персоналу були передбачені при лікарні. На території лікарні були також своя ферма, велике городнє і польове господарство. Навесні 1899 р. хворі лікарні висадили 410 фруктових і 2000 декоративних дерев. Це був перший крок до заснування парку лікарні. На спеціальні кошти лікарні 1 вересня 1900 р. при лікарні було відкрито однокласне парафіяльне училище. Його відкриття присвячувалось 100-й річниці з дня народження О.С. Пушкіна. У 1911 р. на міжнародній гігієнічній виставці в Дрездені (Німеччина) успіхи закладу було відзначено почесним дипломом. У час Перших Визвольних змагань (1917–21 рр.), у серпні-грудні 1919 р. лікарня стала осідком для польового шпиталю 1-го Галицького Корпусу Української Галицької Армії. Тіла вояків УГА, що масово гинули в стінах лікарні від епідемії тифу, транспортувались звідси до міського католицького цвинтаря на спеціально виділену для галичан поховальну зону. В шпиталі у цей час працював капеланом Лебедович Іван Теодорович (1890–1981 рр.) — священик УГКЦ, капелан УГА, автор нарису «Польові Духовники Української Галицької Армії». У 1936 р. лікарні було присвоєно ім'я академіка АН СРСР О.І. Ющенка (1869–1936 рр.), який з 1897 р. упродовж трьох років працював тут ординатором. В 1936 р. здійснена реконструкція лікарні. На початок 1940 р. потужність доведена до 1500 ліжок, в складі лікарні функціонувало 15 відділень. У штаті було 63 лікарі, 190 середніх медичних працівників та 566 санітарів. Лікарня обслуговувала Вінницьку та Кам'янець-Подільську обл. Напередодні 1941 р. психоневрологічна лікарня являла собою досить значний лікувальний заклад, з добре організованою діагностичною, лікувальною і науковою роботою. Тут на лікуванні перебувало 1800 хворих. Під час Другої світової війни, з лютого 1942 р. приміщення було надано в розпорядження німецької військової адміністрації. 3 червня 1942 р. в стінах лікарні квартирував Розвідувальний відділ Верховного командування сухопутних військ збройних сил нацистської Німеччини (нім. Oberkommando des Heeres), що мав назву «Іноземні армії Сходу» (нім. Fremde Heere Ost, FHO), керував ними Рейнгард Гелен (1902–79 рр.) — один з керівників німецької розвідки на Східному фронті, пізніше засновник та перший президент Федеральної розвідувальної служби Німеччини (BND). В той же період у лікарняному корпусі працював Клаус Шенк фон Штауффенберг (1907–44 рр.) — німецький полковник, учасник та організатор змови проти Адольфа Гітлера 20.07.1944 р., відомої як «операція Валькірія». У вересні 1942 р. в на території лікарні проводились переговори з Власовим Андрієм Андрійовичем (1901–46 рр.) — радянським генерал-лейтенантом, згодом керівником колабораціоністського мілітарного утворення «Російська визвольна армія» (РВА, рос. РОА). Будучи ув'язненим в таборі для полонених радянських офіцерів «Oflag Winniza № 83», тут він дав попередню згоду на співпрацю з нацистами. В період 1943 р. приміщення використовувалось як шпиталь для німецьких солдатів. 21 січня 1944 р. нацисти під час відступу інспірували пожежу в лівому крилі лікарні, 12 березня 1944 р. було спалено усі корпуси та пограбовано майно закладу. У повоєнний час лікарню поступово поновлювали. У 1946 р. у її приміщеннях діяв госпіталь для інвалідів війни на 500 ліжок загальнохірургічного профілю. Лише в 1955 р. лікарню було повністю відновлено, і тоді її очолив Р.Я. Мар'янчик. Вона першою в Україні надала можливість отримання у своїх стінах психіатричної, неврологічної та нейрохірургічної допомоги, стала ініціатором наближення спеціальної психіатричної допомоги до сільського населення, тому Всесвітня організація охорони здоров'я обрала її базою для проведення трьох спеціальних семінарів з цього питання. Було виконано великий обсяг робіт з благоустрою та обслуговування території: насаджено багато дерев, декоративних кущів, квітів; заасфальтовано дорогу до сучасної вул. Князів Коріатовичів та алею до вул. М. Пирогова, прокладені доріжки по

всій території. На березі р. Південний Буг влаштована водна станція, обладнано пляж. Територію лікарні захистили великим парканом. Були обладнані також спортивні майданчики, на яких часто проводилися змагання між відділеннями. До сторіччя лікарні було здійснено капітальні роботи на корпусах лікарні. Відроджена лікарняна церква, реставрована дзвіниця. Через 80 років повернули церкві хрести, які встановили на шпилях над головним входом. Нині лікарня складається з 22 відділень, одночасно може надати кваліфіковану допомогу та консультації понад двом тисячам хворим. Серед лікарів, які тут працювали, у вітчизняній медичній науці та практиці слід залишили Г.Г. Бойно-Родзевич, Ф.О. Голубцов, Л.Л. Дорошкевич, О.О. Зайцев, В.Л. Клочко, І.В. Український, Р.Я. Мар'янчик, І.А. Мізрухін, О.Л. Ремига, І.В. Стрільчук та інші. Праворуч від головного корпусу лікарні на території старого кладовища біля впадіння р. Вишня до Південного Бугу знаходиться могила В.П. Кузнецова. Могила у вигляді кургану. Після Другої світової війни встановлено нову надмогильну плиту з меморіальним написом (рос.): «Директор — организатор психиатрических больниц, основатель Винницкой больницы, доктор медицины Василий Петрович Кузнецов. 1858–1901». Матеріал — чорний граніт. Розмір 1,4×0,7×0,15 м. Розмір кургану 5,0×5,0×1,5 м. Праворуч від алеї, що прямує від головного корпусу до кладовища, знаходиться братська могила мирних громадян і радянських військовополонених, загиблих 1941–42 рр. На цьому місці були рови, в яких окупанти закопували свої жертви. Вбивство перших 49 хворих сталось 5.11.1941 р. шляхом внутрішньовенного введення хлориду ртуті-II (сулеми) та повітря. Пізніше таким самим способом було знищено більше 1000 пацієнтів. 60 хворих, які подавали надії на видужання, були переведені до с. Угринівка Хмільницького району Вінницької області (у травні 1942-го їх розстріляли). Понад 1000 військовополонених бійців і командирів Червоної армії померли від виснаження в госпіталі для військовополонених, що містився на території лікарні. На могилі в 1959 р. було споруджено пам'ятник з меморіальним написом (рос.): «Братская могила советских граждан погибших от рук немецко-фашистских оккупантов в дни Великой Отечественной войны 1941–1945 г.г.». Він являє собою чотиригранний пірамідальний обеліск встановлений на насипному кургані висотою 0,6 м. Матеріал — граніт. Розмір: обеліск — 0,7×0,6×2,2 м; постамент — 0,25×0,7×0,6 м. Навколо могили залізна огорожа 12,0×8,0 м. Ліворуч від центральної алеї, що веде до головного корпусу, знаходиться пам'ятник працівникам обласної психіатричної лікарні ім. академіка О. Ющенка, які загинули в роки Другої Світової війни. Пам'ятник споруджено 1958 р. у вигляді чотиригранної, розширеної догори стели та чотиригранного прямокутного обеліска, встановленого на двоступеневому постаменті. Меморіальний напис на стелі: «Вічна слава працівникам Вінницької обласної лікарні ім. акад. О.І. Ющенка, що загинули за свободу і незалежність нашої Батьківщини під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Матеріал — лабрадорит. Розмір: стела — 0,7×0,2×1,8 м, обеліск — 0,7×0,5×3,2 м, насипний курган 6,0×5,5×1,0 м [76].

Л.М. Денисова, Т.Р. Кароєва, О.Ю. Федоришен

Національний музей-садиба М.І. Пирогова (1947 р., архіт., іст.). Вул. М. Пирогова, 155.

Є архітектурною пам'яткою національного значення (2009 р.). Музейний комплекс: будинок М.І. Пирогова, аптека, садиба (сад, парк) площею 20 гектарів, церква-некрополь. Микола Іванович Пирогов (1810–81 рр.) — учений-хірург, засновник воєнно-польової хірургії, Товариства Червоного Хреста, педагог, громадський діяч. За життя вченого Російська Академія наук чотири рази присуджувала йому Демидівську премію (1840, 1844, 1851 та 1860 рр.). В 1861 р. він подав у відставку з посади попечителя Київського навчального округу, придбавши двома роками раніше маєток поблизу Вінниці. До маєтку входили три села (Шереметка, Людвиківка та Вишня) на берегах р. Вишні, орні землі, пасовиська та ліси. Після відкриття музею ці об'єднані села отримали назву с. Пирогове. Тепер територія колишнього маєтку знаходиться в межах міста і носить назву мікрорайон Пирогове. Неподалік с. Вишня він звів будинок (1866 р.), в якому мешкав з перервами до кінця життя, продовжуючи наукову працю та не полишаючи медичної практики. У другій половині 1850-х рр. М. Пиро-

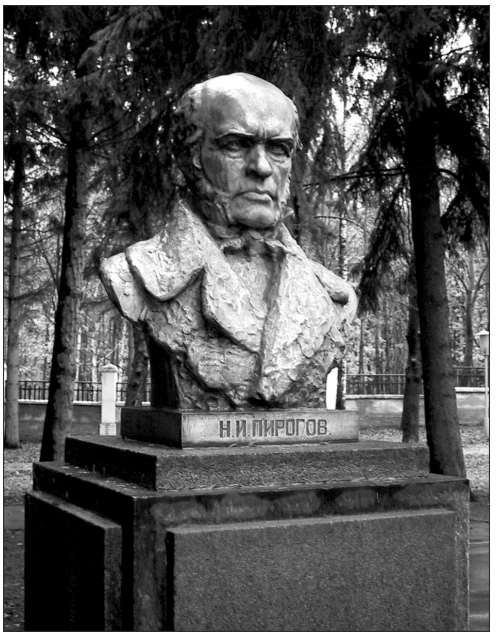

Погруддя М.І. Пирогова

гов, уже відомий як визначний діяч і реформат освіти, будучи попечителем Одеського (у 1856–58 рр.) і Київського (у 1858–61 рр.) навчальних округів спрямував свою діяльність на утвердження демократичних засад навчально-виховного процесу. Клопотався про перетворення Рішельєвського ліцею (м. Одеса) на університет, добився створення педагогічної семінарії при університеті Святого Володимира (1859 р., нині Київський університет ім. Т. Шевченка), підтримав ідею створення безплатних недільних шкіл, виступав проти тілесних покарань у закладах освіти. Тривалий час опікувався Немирівською гімназією, неодноразово відвідував її, сприяв активній діяльності її педагогічної ради. Через незадоволення уряду педагогічними новаціями і реформаторськими проектами М. Пирогова, його відправляють у відставку. У Вінниці він створив класичні праці з воєнно-польової хірургії: «Основи загальної воєнно-польової хірургії», «Звіт про відвідання воєнно-санітарних закладів у Німеччині, Лотарингії та Ельзасі», «Воєнно-лікарська справа і спеціалізована допомога на театрі війни в Болгарії і в тилу діючої армії у 1877–1878 рр.». Тут був написаний відомий «Щоденник старого лікаря…». У своїй садибі М. Пирогов відкрив невелику лікарню, аптеку, за потреби щоденно приймав хворих, проводив операції, вирощував лікарські рослини, які служили для виготовлення ліків. Саме у Вишні лікар дійшов важливих соціально-гігієнічних висновків й узагальнень про безпосередній зв'язок між бідністю, голодом, неосвіченістю і хворобами, про місце і роль держави в охороні здоров'я людей, про значення профілактичного напряму в медицині. У цей період він двічі виїжджав на театр воєнних дій: 1870 р. — на франко-прусську війну, а 1877 р. — на російсько-турецьку війну на Балканах. Багатий матеріал, зібраний ним у період цих воєн, був покладений ним в основу класичних праць з воєнно-польової хірургії. За його бажанням вдова Пирогова після смерті лікаря відкрила в Шереметці школу. На увічнення пам'яті М. Пирогова у Вінниці було відкрито земську лікарню його імені (нині обласна клінічна лікарня), неподалік якої на початку вулиці, також названої його іменем, встановлено пам'ятник ученому. На цій же вулиці розташований Вінницький національний медичний університет ім. М. Пирогова, а на сусідній вул. ім. Л. Малиновського — його ім'я носить гуманітарна гімназія № 1. Після смерті М.І. Пирогова тіло покійного набальзамував петербурзький лікар професор Д.І. Виводцев, для збереження якого була споруджена усипальниця (1882 р.), а над нею Свято-Миколаївська церква (1885 р.) за проектом архітектора В.І. Сичугова. Храм освячений на честь Миколи Чудотворця. Ця будівля й започаткувала Пироговський заповідник. До 1917 р. садиба належала родині, а з 1920 р. тут містилась сільськогосподарська комуна ім. Джона Ріда, з 1926 р. — дослідна сільськогосподарська станція, з 1936 р. — обласна інфекційна лікарня. 9 вересня 1947 р. в садибі було відкрито музей М.І. Пирогова. Будинок М. Пирогова (головний корпус музею) — півтораповерховий, цегляний, під залізним дахом, площею 985 кв. м. У будинку десять залів, галерея, вестибюль. На фасаді головного корпусу музею встановлено меморіальну дошку з написом (рос.): «В этом доме с 1866 по 1881 гг. жил Николай Иванович Пирогов». Одночасно з відкриттям музею перед будинком встановлено пам'ятник М.І. Пирогову (скульптор В. Крестовський, архітектор А. Крейчі) у вигляді бронзового погруддя на східчастому гранітному постаменті, який складається з трьох частин — двох плит і тумби. Цоколь

гранітний чотиригранний. На постаменті напис (рос.): «Николай Иванович Пирогов. 1810–1881». Загальна висота — 1,6 м, погруддя — 0,6 м, постаменту — 1,0 м. Експозиція музею зосереджена в десяти залах та галереї головного корпусу, а також у трьох кімнатах та вестибюлі. У музеї представлені медичні інструменти 19 ст., рукописи і друковані праці, особисті речі М. Пирогова, література про нього, епістолярна спадщина тощо. Всі матеріали розташовані у 12-и розділах, що послідовно розкривають лікарську, наукову, педагогічну і громадську діяльність М. Пирогова. Фондова колекція музею містить понад 16 тис. одиниць зберeження. Будинок аптеки площею 78 кв. м, одноповерховий, валькований, обкладений цеглою, під залізним дахом. У будинку 3 кімнати, в яких відтворено обстановку Пироговської аптеки, приймальної та операційної. На зовнішній стіні його — мармурова дошка, з написом (рос.): «В этом доме с 1866 по 1881 гг. находилась аптека Н.И. Пирогова». На території садиби в 20 ст. побудовано ще два вальковані, згодом обкладені цеглою, і один цегляний будинки, де нині розташовані бібліотека і фондосховище музею, а також цегляний адміністративний будинок (площею 528 кв. м.) з кінолекційним залом на 150 місць. Біля в'їзних воріт у 1972 р. встановлено пам'ятну стелу з барельєфом ученого (архітектор А.К. Непорожній). Стела з монолітної гранітної брили прямокутної форми на двох гранітних підставках. Барельєф мідний. На стелі напис, літери бронзові накладні (рос.): «Великому ученому и общественному деятелю, основоположнику Общества Красного Креста Н.И. Пирогову от членов общества». У садибі збереглася липова алея, в кінці якої є пам'ятний знак з написом (рос.): «На этом месте стояла операционная Н.И. Пирогова 1866–1882». Окрасою парку є також молоді кленова і бузкова алеї, а також дві ялини, посаджені М. Пироговим (1862 р.). Парк є пам'яткою садово-паркового мистецтва. На відстані близько 1,5 км від музею-садиби розташована церква-некрополь М.І. Пирогова (2-й провулок Вишневського, 16). Площа церкви — 96,6 кв. м, усипальниці — 77,7 кв. м. Покрита церква мідним листом, хрести — сухозліткою. При вході в усипальницю прикріплена мармурова дошка з написом (рос.): «Здесь покоится тело Николая Ивановича Пирогова. Склеп построен в 1882 г., реконструирован в 1950 г.». Музей є навчальною базою Вінницького національного медичного університету ім. М. Пирогова, місцем, де відбуваються наукові форуми, присвячені пам'яті вченого, зокрема Пироговські читання. За широку пропаганду досягнень вітчизняної медичної науки група науковців та працівників музею удостоєна Державної премії України (1983 р.), Указом Президента України від 10 червня 1997 р. музею надано статус національного [77].

О.А. Коляструк, А.М. Подолинний

ПРИВОКЗАЛЬНА площа

Залізнична станція Вінниця почала діяти в 1870 р. Це була одноповерхова дерев'яна споруда, з дзвоном, яким сповіщали про прибуття і відправлення потягів.

Залізничний вокзал станції Вінниця (1870, 1880-і, 1934, 1952, 2004–05 рр., архіт., іст.) Пл. Привокзальна.

Вузлова вантажно-пасажирська станція жмеринської дирекції Південно-Західної залізниці. Будівництво залізничних доріг Київ – Балта – Одеса (1870 р.) та Козятин – Здолбунів (1873 р.)., зв'язало Вінницю з містами Російської імперії та Європою. Вокзал залізничної станції був відкритий 1870 р. на міській околиці, був одноповерховою дерев'яною спорудою з дзвоном, яким сповіщали про прибуття та відправлення потягів. Біля вокзалу знаходилась торгова площа. Кам'яна двоповерхова будівля залізничного вокзалу з'явилася лише у 1880-х рр. На вокзалі був буфет І-го і ІІІ-го класів, кіоск для продажу газет та книг, а також публічний телефонний пункт. Навпроти головного вокзалу знаходилась будівля вокзалу вузькоколійної дороги, яка єднала місто з Житомиром і Гайвороном. Неподалік розміщувалися вагоноремонтне підприємство та паровозне депо. В межах привокзальної території було збудовано адміністративні приміщення, корпуси для станційного обслуговування, управління бригадними підрозділами тощо. Залишки одного з них збереглися напроти вокзалу донині. За словами міського голови у 1899–1917 рр. М. Оводова, «… завдяки залізниці Вінниця розвиваєть-

ся дуже швидко, перетворилась з невеликого повітового містечка на центр з досить високим ступенем розвитку і має всі природні дані для подальшого зростання…». За розмірами вантажообігу Вінниця посідала перше місце в Подільській губернії, випереджаючи Кам'янець-Подільський, Проскурів, Жмеринку та інші міста. Частка в ньому міста становила близько 25 % всього подільського товарообігу. З 1913 р. вокзал став кінцевою станцією першої міської трамвайної лінії від жіночої гімназії (нині школа-гімназія № 2, вул. Соборна, 94): колія на той час була прокладена Олександрівською вулицею (сучасний просп. Коцюбинського). Під час революційних подій 1917–21 рр., на вокзалі 10.08.1919 р. загинув смертю героя державний інспектор 3-го гайдамацького полку армії УНР Козловський, який керував обороною залізничного вузла від більшовиків, що наступали зі сторони Жмеринки. Пізніше його поховано на православному цвинтарі. У травні 1920 р. на вокзалі відбувся урочистий мітинг городян на честь прибуття голови Директорії та Головного Отамана Армії УНР Симона Петлюри. А 16 травня 1920 р. на пероні відбулась його урочиста зустріч з керівником Польщі, маршалком Юзефом Пілсудським (1867–1935). У листопаді 2014 р. біля головного входу встановлено меморіальну дошку, на якій зображено С. Петлюру та Ю. Пілсудського у вікнах вагону, та з написами українською і польською мовами: «Хай живе вільна Україна. Юзеф Пілсудський», нижче «16 травня 1920 року зустрілися у Вінниці Головний отаман Симон Петлюра і Маршалек Юзеф Пілсудський. Керівники боротьби за волю і незалежність України і Польщі». У 1932 р. Вінниця набула статусу обласного центру, а у 1934 р. розпочато будівництво нового вокзалу, яке було завершене в жовтні 1940 р. Нова будівля була значно просторішою за попередні, у трьох її залах могли розташуватися до 2 тис. пасажирів. Відкрито кімнату матері та дитини, камери схову, діяв ресторан. Під час німецько-радянської війни (1941–45 рр.) на станції діяла підпільна група, нині тут встановлено меморіальну дошку з написом: «В роки Великої Вітчизняної війни на залізничній станції м. Вінниці діяла підпільна антифашистська група під керівництвом Гречка Леонтія Івановича, Кокарева Олександра Васильовича». В березні 1944 р. вокзал був замінований та цілком зруйнований вибухом. Нове будівництво тривало з 1944 до 1952 рр. головний архітектор В.К. Сидамонідзе. Майже такий вигляд залізничний вокзал має і зараз. Будівля несе на собі відбиток неокласицизму радянської доби. Його скульптурне оздоблення спиралося на ідеологію соціалістичного будівництва, уособленням якої вважалися робітничий клас та селянство. Напроти вокзалу існував сквер, з часом ліквідований для розташування на його місці зупинки міського транспорту. Остання реконструкція вокзалу відбулася у 2004–05 рр. Відповідно вимог сучасності встановлена нова система кондиціювання повітря, переобладнаний зал білетних кас. Вокзал продовжує поліпшуватися: облаштовано підземні переходи та навіси на платформах. Вінницький залізничний вокзал належить за своїм розташуванням до бічного типу, а за категорією — до значних вокзалів та обслуговує пасажирів приміського, міжрегіонального і міжнародного сполучень [78].

С.В. Скоцик, О.Ю. Федоришен

ПУШКІНА Олександра вулиця

Пушкін Олександр Сергійович (1799–1837 рр.) — російський письменник. Визнаний класик світової літератури. На будинку №4 встановлено меморіальну дошку з написами (рос.): «И долго буду тем любезен я народу. Что чувства добрые я лирой пробуждал...» та «Ця вулиця носить ім'я генія світової культури Олександра Сергійовича Пушкіна (1799–1837). До 200-річчя від дня народження». Автор — архітектор С. Царенко.

Меморіальна дошка художнику А.В. Сороці (2012 р., мист.). Вул. О. Пушкіна, 2.

Сорока Аркадій Васильович (1921–2010 рр.) — член Національної спілки художників України (1967 р.), заслужений художник УРСР (1980 р.), народний художник України (2009 р.). Народився у Вінниці. У 1941 р. здобув освіту в Одеському державному художньому училищі ім. М. Грекова. Учасник Другої світової війни. З 1951 р. брав участь у колективних виставках українських художників. Працював у жанрах натюрморту, пейзажу, портрету, батальному, історичному тощо. Написав понад 5 тис. живописних творів, етюдів, діорам. Картини знаходяться у музеях України, галереях та приватних колекціях США, Канади, Франції, Німеччини, Ізраїлю, Греції, Австрії, Швеції тощо. Похований у Вінниці. Меморіальна дошка являє собою барельєфний портрет митця з написом: «У цьому будинку жив та працював народний художник України живописець Аркадій Васильович Сорока 1921–2010». Автори — В.М. Оврах, А.В. Оврах, Р.В. Оврах [79].

О.А. Коляструк

Меморіальна дошка скульптору В.І. Смаровозу (2010 р., мист.). Вул. О. Пушкіна, 2.

Смаровоз Володимир Іванович (1939–2008 рр.) — скульптор, член Національної Спілки художників України (1969 р.), заслужений художник України (2002 р.). Народився у с. Женишківці Хмельницької обл. У 1965 р. закінчив Кишинівське республіканське училище ім. І. Рєпіна. Багато років жив і працював у Вінниці. В історії сучасного образотворчого мистецтва України залишив по собі понад 60 творів монументальної та садово-паркової скульптури, а також понад 300 творів станкової скульптури. Його роботи зберігаються в колекціях Дирекції виставок Міністерства культури України і Міністерства культури Молдови, Спілки художників України та приватних Франції, Німеччини, Італії, Англії, Америки. У сучасному культурному ландшафті Вінниці — численні монументальні твори скульптора, серед яких: погруддя-пам'ятник Лялі Ратушній (1980 р.), композиція «Мадонна» храму Матері Божої Ангельської (1994 р.), пам'ятник Січовим Стрільцям (1999 р.), пам'ятник загиблим співробітникам органів внутрішніх справ (1999 р.), погруддя-пам'ятник М. Коцюбинському (2003 р.), композиція «Пісня» (2005 р.), меморіальна дошка М. Коцюбинському на фасаді Вінницького торговельно-економічного інституту (2008 р.), яка стала останньою роботою майстра. В. Смаровоз був постійним учасником багатьох обласних, республіканських, всесоюзних і міжнародних виставок та симпозіумів. Працював з різними матеріалами та у багатьох техніках. У 2007–08 рр. брав участь у Всеукраїнських скульптурних симпозіумах, організованих за підтримки Президента України. За ініціативи В. Смаровоза в 2001 р. у Вінниці утворено творче об'єднання «Серпень», історико-мистецькі проекти (зокрема «Січові стрільці», «Шляхами соборності України від Козаччини до Помаранчевої революції» тощо. В. Смаровоз став першим скульптором, якій за часів існування Вінницької обласної організації Національної спілки художників України отримав звання заслуженого художника України. На мармуровій меморіальній дошці зображений барельєф митця та напис: «У цьому будинку жив та працював Заслужений художник України, скульптор Смаровоз Володимир Іванович 4.04.1939 – 3.09.2008» [80].

О.А. Коляструк

Садиба, нині адміністративна будівля (1911 р., архіт.). Вул. О. Пушкіна, 11.

Збудована 1911 р. в історичному центральному ареалі (Середмістя) за проектом міського архітектора Г. Артинова на вулиці з крутим схилом на південь. Будинок розташований з відступом від лінії забудови вулиці на спланованій терасі, за рахунок підпірної стіни, яка набуває з боку вулиці до 1,5 м висоти. На підпірній стіні встановлена металева огорожа. Пам'ятка являє форми у стилі раціонального модерну, що характеризу-

ється використанням декоративних якостей цегляного мурування. Будівля двоповерхова, прямокутна в плані, коридорного типу; з двостороннім розташуванням приміщень. Розмір в плані — 18×15,5 м. Головний фасад прямокутний, горизонтальної композиції, композиційно асиметричний. Тут застосовані декоративні елементи, характерні для стилістики модерну. Особняк спочатку збудовано з симетричним вирішенням головного фасаду. Під час будівництва виникла прибудова об'єму для влаштування другої сходової клітини. Чітко проглядається первісне симетричне вирішення головного фасаду з двома ризалітами, що починаються з другого поверху, та головним входом по центру, над яким замість козирка на другому поверсі влаштовано балкон. Цікаве завершення бокових ризалітів у вигляді аттика з фігурним завершенням, що нагадує за формою «тризуб», дуже розповсюджений елемент, в різній інтерпретації зустрічається в творчості архітектора Г. Артинова. Головний фасад виконано з облицюванням силікатною цеглою двох кольорів. Кладка стін першого поверху виконана з декоративним рустуванням, горизонтальне членування фасаду підкреслено отворами вікон, вертикальне — пілястрами. Вікна прямокутні, вертикальних пропорцій, із слабим лучковим завершенням та пласким обрамленням. Центральна вісь підсилена балконом по другому поверху. Металеві ажурні перила балкону та декоративні металеві парапети, які чудово збереглися, прикрашають головний фасад. Отвори вікон на бокових ризалітах вузькі, спарені, характерні для модерну того часу. Карниз другого поверху малого вильоту підкреслено сухариками і символічними кронштейнами. Характер прибудови виконано, аналогічно основному об'єму будівлі, в стилі раціонального модерну. Сходова клітина прибудови з боку головного фасаду підкреслено крупним циркульним вікном. Поверхи відділяє міжповерхова тяга. Характер усього декору загалом площинний, виконаний за допомогою цегляної кладки. Дах двоскатний, з горищем. Рік будівництва особняка та авторство підтверджує монограма на металевому парапеті головного фасаду. Починаючи з 1920-х рр., будівля використовувалася за різним призначенням. До війни в будинку була дитяча бібліотека, в повоєнні роки — жіноча консультація пологового будинку № 1. Нині перебуває в комунальній власності, у нього розташований iHUB — Вінницький центр підтримки інновацій та підприємництва [81].

Л.М. Денисова

Садиба капітана Четкова, нині адміністративна будівля (1909–10 рр., архіт.). Вул. О. Пушкіна, 38.

Садиба і дворові господарські служби, побудовані протягом 1909–10 рр. у стилі модерн, розташовані на ділянці зі значним ухилом рельєфу вздовж вулиці. Автор проекту — відомий київський архітектор Листовничий Василь Павлович (1876–1919 рр.). Споруда належала штабс-капітану у відставці, викладачеві гімнастики у Вінницькому реальному училищі, Четкову Олександру Матвійовичу, який був офіційним домовласником ще кількох будинків у Вінниці на початку 20 ст. У радянський час тут містився міський пологовий будинок № 1. Триповерхова, з підвалом, цегляна, оштукатурена садиба має компактну, наближену до прямокутника форму плану. Ускладнене асиметричне внутрішнє планування з центральним, перпендикулярним головному фасаду коридором, відповідає вільній об'ємно-просторовій композиції різноповерхового будинку. Має тричастинне ділення плану виявлене на фасаді обсягами бічних башнеподібних ризалітів і зниженим двоповерховим компартиментом між ними. Червона лінія забудови вулиці відзначена ступінчастою підпірною стінкою з ажурними ґратами огорожі, верхній уступ стінки утворює терасу перед центральним входом. У декорі головного фасаду (портал, наличники) застосовані рельєфи із зображенням великих квітів. Усі фасади розрахованій на круговий огляд будівлі архітектурно оформлені: на нижньому торцевому фасаді розташовані звернені в сад лоджії і балкони. В інтер'єрі частково збереглася ліпнина стель, виконана в стильових формах модерну. Будинок є однією з найкращих в місті модернових садиб «віденської сецесії» початку 20 ст. У забудові вулиці він грає роль містобудівного акценту, підкреслюючи характерність її архітектурного середовища. Нині в будівлі міститься департамент архітектури та містобудування Вінницької міської ради [82].

Є.В. Совінський, О.Ю. Федоришен

СЕЛЯНСЬКИЙ провулок

Цією назвою вулиці та провулку відзначено особливість Вінниччини як одного з потужних сільськогосподарських регіонів України, віддано шану землякам-хліборобам.

Житловий будинок (поч. 20 ст., архіт.). Пров. Селянський, 7.

Будинок розташований в ареалі Середмістя. Цегляний, під будівлею є підвал. У 1960-х рр. до нього здійснено прибудову п'ятиповерхового житлового будинку та виконано надбудову третього поверху. Сам провулок, де безпосередньо стоїть цей будинок, ще в кінці 19 ст. був забудований тільки маленькими дерев'яно-валькованими домами з вдалим пристосуванням до складного рельєфу місцевості. В 19 ст. провулок згадується під назвою Рабинський, на початку 20 ст. отримує назву «Воєводи Киселя», в 1921-му — «Гражданский», в повоєнні часи стає Селянським. Новий будинок своїм архітектурно-об'ємним вирішенням різко відрізнявся серед малоповерхової забудови кварталу, де найбільшою спорудою була синагога. Двоповерховий, Г-подібний в плані будинок побудований в 10-х рр. 20 ст. на крутому рельєфі як прибутковий, з червоної цегли, при виконанні декоративних елементів на фасадах із вдалим застосуванням силікатної цегли, має підвал, який за рахунок складного рельєфу з північного боку переходить на повний поверх. Планування приміщень — секційне, поверхове. Має дві сходові клітини, одна з них з головного фасаду — парадна та з дворового — господарська для прислуги. Сходові клітини відрізняються в конструктивному плані. Якщо головна виконана вже з застосуванням сучасного матеріалу — залізобетонні сходи та металева ажурна декоративна огорожа, то господарська — це дерев'яні круті сходи та дерев'яні перила. Фасади виконані з застосуванням червоної та білої силікатної цегли, розрізняється головний від дворового більш детальною проробкою декоративних елементів. Загальне архітектурне рішення головного фасаду симетричне, що підкреслює розташована на вісі виступаюча у вигляді ризаліту сходова клітина з завершенням у вигляді спрощеного аттику. При виконанні надбудови третього поверху автентичні завершення та симетрично розташовані по другому поверху тераси-балкони на цегляних стовпах були розібрані та відновлені на третьому поверху. Є прикладом так званого раціонального модерну, при якому використовано декоративні якості цегляної кладки [83].

Л.М. Денисова

СОБОРНА вулиця

Соборна — традиційна назва центральних вулиць у містах України. Зазвичай так іменувалися вулиці, де розташовувалися головні міські храми.

Пам'ятник І.В. Бевзу, Герою Радянського Союзу (1979 р., іст., мист.). Вул. Соборна, 6.

Встановлений 1979 р. на розі вулиць Соборної та Визволення. Автор — скульптор П. Левицький, співавтор Ю. Ілящук, архітектор Є. Устинов. Пам'ятник являє собою бюст героя, встановлений на чотиригранній гранітній колоні. Загальна висота — 5,0 м, погруддя — 1,3 м. Розмір: постаменту — 3,7×0,9×0,7 м, стилобату — 0,2×4,5×3,0 м. Погруддя виконано з бронзи. Це меморіальний портрет у реалістично-героїчній стилістиці, що досягнуто завдяки зображенню вольового обличчя з нескореним, спрямованим у далечінь поглядом, тісно стиснутими вустами й піднятим підборіддям, підсилюється декоративним елементом у вигляді підхопленої вітром накидки. Ефект героїзації підсилений високим постаментом, а також сегментом двоярусних сходів, що підводять до пам'ятника з центральної вулиці. У нижній частині гранітного чотиригранного постаменту на фасадній стороні закріплена таблиця з написом (рос.): «Герой Советского Союза Бевз Иван Васильевич. Руководитель Винницкого подполья. 1903–1943». (Додаткова інформація про героя — у статті «Будинок штаб-квартири міської підпільної організації під керівництвом І. Бевза. Вул. І. Бевза, 15») [84].

О.А. Коляструк

Монастир капуцинів-францисканців, нині римо-католицький храм Діви Марії Ангельської (1745–67, 1990–95 рр., архіт., іст.). Вул. Соборна, 12, 14.

Монастир капуцинів-францисканців розташований на території історичного ареалу середмістя в центральній частині міста, на піднесеному плато правого берега р. Південний Буг, безпосередньо на головній вулиці міста — Соборній. Ця вулиця — давній історичний шлях; у другій половині 18 ст., після завершення будівництва кляштору капуцинів, вулиця на короткий термін отримує назву «Дорога капуцинів». Фундатором монастиря капуцинів був вінницький староста В. Калиновський. У 1744 р. відбулася урочиста меса при закладанні кляштору ордена капуцинів святого Франциска. Будування кляштору тривало майже 15 років. За описом Вінниці 1767 р., новозбудований капуцинський монастир розмістився у межах міста під захистом не лише власних мурів, але й міського валу та рову, що існував на сучасній вул. М. Оводова. Згідно з описом, складеним наприкінці 1920-х рр., територія кляштору з комплексом споруд виглядала так (автентичний текст): «Тепер терен кляштору займає площу між вул. Слинською та Громадянською шириною 110 м, а по вул. Слинська — 170 м. На вул. Громадянську виходить відступ 25 м — так звані «цвинтарки» — невеличкий майданчик перед чолом костьола, на внутрішній поверхні стін цвинтарків намальовані цікаві фрески — 14 усіх, розміру 1,5×1,5 м, що мають за сюжети «Страсті Христа». Не маючи видатної художньої цінності, фрески цікаві як малюнки доби будування кляштору — вони привертають до себе увагу примітивністю й безпосередністю. Увесь терен кляштору оточений великою стіною заввишки від 3,5 до 5,0 м. Стіну складено з великої старої цегли на дуже жирному вапняному розчині з товстими швами». Статут ордену капуцинів забороняв зайві оздоби в костьолі; ось чому одночасно з розвинутим жвавим бароко домініканського кляштору виникла ця проста, бідно оздоблена, але й могутня та виразна своєю формою капуцинська фортеця. Ліворуч до костьолу прилучається двоповерхова будівля такої ж суворої та простої архітектури. Коридорна система з'єднує маленькі, тісні келії з товстими стінами та маленькими вікнами. Невеликий внутрішній двір між кляштором і костьолом з кількома деревами подібний до глибокого колодязя. Цікава в цій фортеці система склепів (підземні ходи) під двома будинками. Склепи призначалися для захисту під час ворожих нападів, зберігання продуктів, а під костьолом — для хования мерців. У літопису капуцинського кляштору від 1786 р. записано, що староста Чосновський за свій рахунок зробив будову сутеренного каналу від кляштору до р. Бог (стародавня назва р. Південний Буг). Сутерени та підземні ходи — невід'ємна особливість будівництва всіх кляшторів та фортець тієї доби. Канал, що про нього згадується, був для відводу нечистот та існував до кінця 19 ст. Підземними ходами були зв'язані всі три кляштори. Більшість підземних ходів являє собою тунелі без обробки цеглою та камінням, викопані в нижніх шарах твердої та сухої лесової глини на глибині 4 м та нижче. За роки радянської влади великий архітектурний комплекс перетворено на дві спотворені споруди: кляштор вже в 1930-х рр. став служити за аероклуб товариства сприяння обороні «ОСОАВИАХИМ» та житловий будинок, а костьол протримався до 1960-х рр., коли був перетворений під лекторій товариства «Знання», при цьому перебудовою проігнорували культурну цінність даної пам'ятки. У лютому 1990 р. будівлю католицького костьолу передано релігійній громаді. 7 липня 1990 р. освячення костьолу здійснив єпископ Є. Домбровський. Більш як через сто років брати-капуцини повернулися до свого монастиря. Сьогодні Римсько-Католицька Парафія Пресвятої Діви Марії Ангельської у Вінниці має цілком відреставрований храм. Костьолу повернуто первісний стиль стриманого або «капуцинського» бароко, в якому він був збудований у 18 ст. Монастир капуцинів, до складу якого входять будова костьолу та двоповерховий братський корпус, становить нерозривний комплекс із вишуканими, сумірними людині об'ємами. Костьол тринавний, розпланування центричне — центральна нава та дві бокові, фланкуючі, вужчі за центральну. Головний фасад костьолу у формі тринавної базиліки має симетричну композицію з піднесеною центральною частиною, яка збагачена барочним порталом центрального входу до костьолу та великим вікном з вітражем над ним, і завершення у вигляді трикутного фронтону з малим круглим віконцем в нижній частині тимпану. Внутрішнє планування та перекрій відображає типові риси костьолу капуцинів 18 ст. Середня нава, простір

якої здіймається на 20 м, завершується величезним склепінням та освітлюється верхніми вікнами. Бокові нави, нижчі за центральну, розташовані за колонами без вікон. Такий ефект освітлення інтер'єру костьолу (об'єму базиліки) є характерною ознакою католицької архітектури епохи класичного зодчества. Двоповерхова споруда келій збудована з розмірними рядами невеликих, наближених до квадрату, вікон, що підкреслені горизонтальною лінією барокового карнизу. На тлі суворої та простої архітектури фасадів привертає увагу монументальне рішення вхідного ганку з західного фасаду із півциркульним прорізом до келій. Підкреслено сувора архітектура будівлі монастирських келій визначена статутом ордена. У плані споруда келій П-подібна, приєднана до костьолу, за рахунок чого між будівлями костьолу та кляштором утворений внутрішній дворик. Коридорна система з'єднує маленькі тісні келії. Келії мали особливе опалювання, до них було підведена гаряче повітря системою каналів в стінах від великої груби кухні монастиря. Келії спільно з будівлею костьолу утворюють цілісний монументальний архітектурний об'єм, що являє цікаву сакральну монументальну будівлю — важливий акцент у забудові. Під костьолом є великий підвал, який під час використання будівлі під лекторій був переобладнаний під бомбосховище, від нього існує підземний хід під вулицею з виходом до підвалу будівлі, розташованої на протилежній стороні вулиці. Фасадній частині костьолу передує висока паперть зі сходами. За рахунок перепаду рельєфу під вхідним розвинутим майданчиком влаштовано магазин монастиря. Праворуч входу в костьол була відбудована дзвіниця на підпірній стіні та огорожа висотою 3,5 м, за рахунок чого створено невеличкий затишний дворик із зеленими насадженнями та квітами. На головному фасаді, який має виразну монументальну форму чола, встановлені в 2000 р. скульптури з пісковику. Над лівим пілоном — скульптура Святого Франциска (скульптор Я. Куленко), над правим — скульптура Святої Клари з квіткою (скульптор Ю. Козерацький). Над головним входом в ніші встановлена скульптура Богоматері з немовлям (скульптор В. Смаровоз). У порталі реконструйованої дзвіниці влаштовано нішу-конху, де у жовтні 2010 р. було встановлено пам'ятник Папі Римському Іоанну Павлу II. Пам'ятник виготовлено в Польщі, є дарунком польських мотоциклістів. Напис на меморіальній дошці українською та польською мовами: «Кароль Войтила — святійший отець Йоан Павло II (1920–2005). Філософ, поет, педагог, друг молоді, перший слов'янський Папа, видатний син польської землі, посередник миру й діалогу, великий паломник» [85].

Л.М. Денисова

Архітектурно-історичний комплекс «Мури» (17–18 ст., архіт., іст.). Загальна характеристика. Вул. Соборна 17, 19, 21, 23, Монастирська 4, 6.

Комплекс охоплює Державний архів Вінницької області, Спасо-Преображенський кафедральний собор з прилеглою господарською зоною, Вінницький обласний краєзнавчий музей, Вінницький обласний художній музей та Вінницький технічний ліцей. Початок капітальної розбудови костелу та монастирського комплексу отців-єзуїтів у 1630-х рр. ознаменував остаточну фіксацію так званого «Нового міста» на правому березі Південного Бугу (дві попередні міські агломерації — «місто Коріатовичів» та «місто Острозьких» — існували на лівому березі та постійно спустошувалися татарами). Тоді ще не розплановане, хаотичне Нове місто на освоєних схилах річки отримує точку, до котрої після процесів інтегрування культового та водночас оборонного пункту у міський простір потягнулися композиційні вісі планування вулиць. Засадна розпланувальна характеристика монастирського комплексу та костелу єзуїтів — досить поширена схема тринавного, шестистовпного храму, вписаного у видовжений прямокутник. Прямокутна вівтарна частина фланкується дещо вужчими приміщеннями захристій, через які раніше забезпечувався зв'язок з навчальним закладом — колегіумом. До східного фасаду примикає між другим та третім стовпом об'єм вежі, від якої залишилась лише основа. Схема ж сусіднього костелу отців-домініканців, збудованого в середині 18 ст., дещо інакша: це хрестоподібний (трансептний) чотирьохстовпний храм з концентрованими у тильній частині каре келій, організованих навколо внутрішнього дворика — клуатру. Келії розташовані П-подібним чином навколо вівтарної частини храму, виходячи на головний

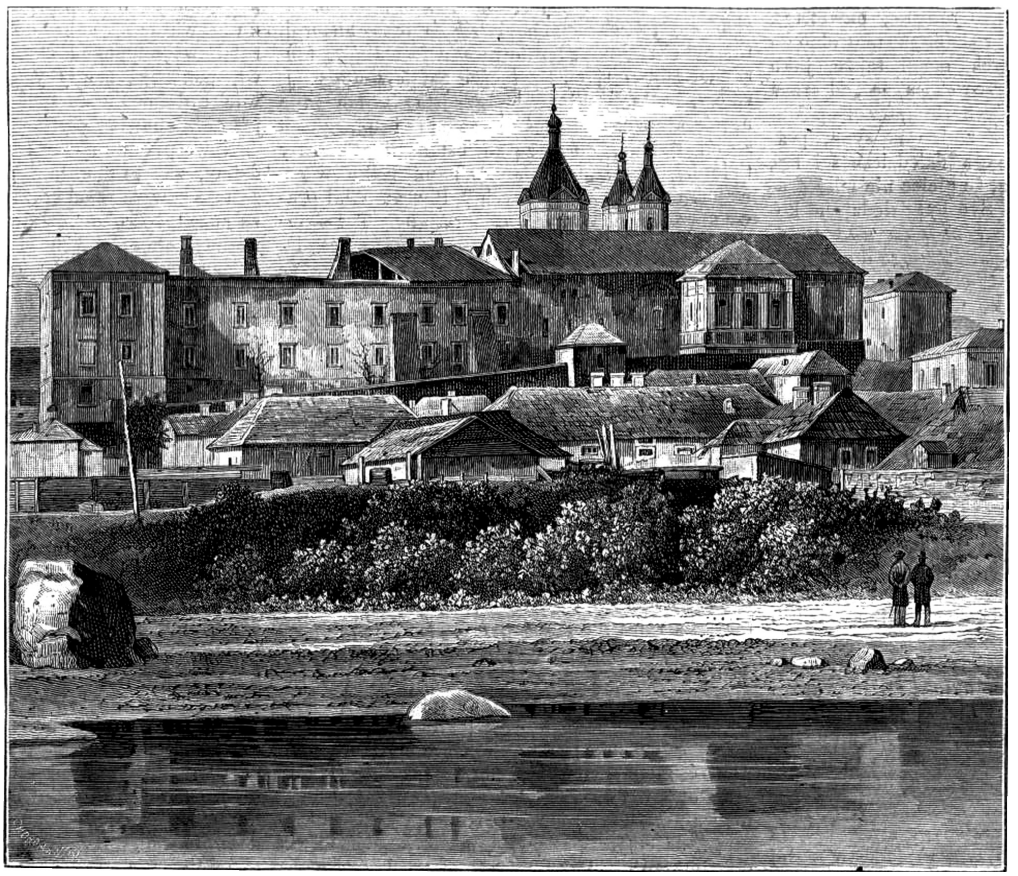

Мури. Літографія. 1880-ті рр.

фасад двома боковими флігелями з фронтонами. Костели єзуїтів та домініканців обнесені поєднаними в єдине ціле оборонними мурами з кутовими та рядовими вежами. Також існувала головна в'їзна брама з головного фасаду. Разом вони в плані близькі до квадрату. Якщо майданчики для об'ємів костелів штучно вирівняні, то стіни піддавались ухилам рельєфу, хоча мали власну чітко розмірену планувальну структуру. Таким чином, території обох монастирів на час апогею свого розвитку (середина 18 ст.) створили відмежовану оборонними спорудами, структурно локалізовану ансамблеву одиницю. Коли наприкінці 18 ст. оборонна функція Мурів була нівельована, структурна локалізація почала освоюватись міським плануванням. З усіх сторін стін обох монастирів, по лінії колишніх фортифікаційних земляних укріплень пролягли вулиці (сучасні вул. Соборна, Мури, Монастирська, Шолом-Алейхема) і була проведена парцеляція майбутніх кварталів. Мури своїм східним фронтом вигідно зорієнтовані на локацію історично-центрального Дров'яного майдану (перехрестя вул. Соборної та Князів Коріатовичів), північним фасадом — на Ринкову площу (район вул. Визволення та Митрополита Петра Могили). Ансамбль чітко сприймається з лівобережжя Південного Бугу, символізуючи міць Католицької Церкви на прикордонних теренах Речі Посполитої та водночас демонструючи відкритість для тоді ще неосвоєних східних просторів України. Єзуїти вигідно використали рельєф з метою створення перепони для загарбників з того ж таки східного боку. Мури підносилися більш як на 15 м над рівнем Надбужжя, по периметру були облаштовані цвинтарні ділянки. За кілька десятків метрів розташовувався квартал, який формував нині неіснуючі Дров'яний та Сінний майдани. Водночас Мури достатньо глибоко сховані відносно в'їзної брами в місто через міський вал та рів із західного боку (район вул. М. Оводова). Задля створення гармонійного

середовища сформовані замкнені перспективи з Ринкового та Дров'яного майданів, котрі для підсилення ефекту величності комплексу та наближення його до глядача також склалися у формі «обернених перспектив». Такі співвідношення характерні для більш старшого монастиря єзуїтів, оскільки забудовувався він на 100 з лишком років раніше від домініканського осідку. Безумовно, що існуючий нині комплекс споруд монастиря домініканців вписували з урахуванням структури фасадів єзуїтського костелу на вже тоді сформований каркас Нового міста. Тому розгортки точок зорового сприйняття вказують на те, що вони в рази звужуються, на відміну від точок монастиря Товариства Ісуса. Структурно локалізований стінами та земляними оборонними спорудами, ансамбль Мурів сприймався з перспективних точок лише другим ярусом, тому він більш декоративно оформлений, аніж перший. Розташування об'ємів у плані симетричне відносно вісі балансу мас та пропорційне відносно поздовжньої вісі, котра формує фасадну частину об'єму. У асиметричній структурі плану присутній елемент співпідлеглості об'єму монастиря домініканців до єзуїтського комплексу. Вони залежні одне від одного як пропорційно, так і математично. Ієрархічні, домінуючі в міському просторі вежа та фронтон костелу Товариства Ісуса Єзуїтів (нині повністю втрачені) мали безпосередню гармонію з вежами монастиря домініканців (відновлені в 1990-х рр. під час реставраційних робіт). Стіни також відігравали важливу роль у становленні гармонійного силуету ансамблю. Багаторазова реконструкція, перебудова, руйнації та доповнення стін, наріжних та рядових веж, доповнення їх контрфорсами та прорубуванням воріт спричинили нашарування різних будівельних періодів становлення ансамблю. На сьогодні розкриття цих шарів лише починається і в майбутньому дасть значну кількість цінної інформації про ранній період фундації монастирського ансамблю [86].

Є.В. Совінський, О.Ю. Федоришен

Єзуїтський монастир, нині корпус Державного архіву Вінницької області (1610–40-і рр., архіт., іст.). Вул. Соборна, 17.

Є архітектурною пам'яткою національного значення (1963 р.). Монастир був заснований як місія близько 1610 р. Комплекс розташований у центральному історичному ареалі на головній вулиці міста, поруч із пізнішим домініканським монастирем (від 1624 р.). У 17 ст. Нове місто, що оточене з трьох боків р. Бог (давня назва р. Південний Буг), займало лише невелику східну частину закруту ріки напроти замку, де на височині, на голому схилі, при дорозі, яка отримує назву Велика вулиця, будуються єзуїтська місія (згодом колегіум), що захищається по периметру мурованими фортифікаційними спорудами. Вінницькі «Мури» є найдавнішою з уцілілих історичних та архітектурних пам'яток міста. У наш час цією назвою позначають комплекс споруд єзуїтського та домініканського монастирів, які розташовані поряд на ділянці прямокутної форми, обмеженій сучасними вул. Соборна, Мури, Монастирська, Шолом-Алейхема, з усіма розташованими будівлями та залишками мурованих стін із баштою, що залишилися на перехресті вул. Монастирська та Мури. Але назва «Мури» вперше і на довгий час була пов'язана з могутніми мурованими стінами саме навколо монастиря єзуїтів. Дата заснування «Мурів» припадає на початок 17 ст., коли вже Вінниця стає адміністративним і економічним центром Брацлавського воєводства з населенням близько чотирьох тисяч чоловік, осередком ремесел та торгівлі. Вихідний архітектурний задум вінницької оселі єзуїтів добре передають проектні плани (1632 р.) з паризької збірки. В плані територія видовженою трапецією підходила до крутосхилів правого берега Південного Бугу. З заходу ця ділянка була обмежена вулицею, напрямок якої і визначив положення західних стін костелу та колегіуму, вірогідно це напрям на той час центральної торгової дороги, що відповідає сучасній вул. Магістратській. Досить виразним є також намагання невідомого автора (згідно з гіпотезою П. Ричкова, проектантом міг виступити зодчий місій Товариства Ісуса на теренах України, архітектор Джакомо Бріано) забезпечити захист колегіуму фортифікаційними засобами, особливо з півдня та сходу. Співставлення проектних рішень з архітектурним ансамблем, що фактично склався на кінець 18 ст., свідчить, що земельний обшир монастиря помітно змістився у західному напрямку на крутий схил, а його розпланувальна композиція у зов-

нішніх кордонах наблизилася до прямокутника. Після приєднання до єзуїтського комплексу з західного боку домініканського монастиря, утворюється цілісний оборонний ансамбль. Ініціатором появи єзуїтів у Вінниці став генерал Подільський та староста Брацлавський Валенсія-Олександер Калиновський, який запросив з Кам'янця-Подільського братів-єзуїтів для влаштування кляштора у Вінниці, при умові збудувати при ньому і приміщення для школи. Для цих цілей єзуїтам він дарує величезні кошти та землю на правому березі р. Бог в межах Нового міста. Єзуїти засновують місію 1610 р., активне будівництво споруд тривало приблизно від 1619 р. У складі комплексу спорудили костьол, келії, конвікт (гуртожиток) та приміщення для школи. Як могутня фортеця «Мури» відігравали значну роль в другій половині 17 ст. та першій половині 18 ст., коли татари та особливо козаки нападають та грабують польські монастирі. Після тривалого небуття, вінницька оселя єзуїтів відновлює діяльність на початку 18 ст. як проста місія, лише у вересні 1736 р. вона повернула собі колишній статус, але не колегіуму, а лише резиденції з підпорядкуванням колегіуму в Острозі. Знадобилося багато зусиль для відновлення храму, який знову освятили 1740 р. У 1750 р. під час гайдамацького повстання монастир єзуїтів гайдамаки дуже поруйнували та пограбували колегіум. 1773 р. єзуїтський орден був скасований буллою Папи Климента. У 1774 р. польський уряд конфісковує все майно єзуїтів, в тому числі і Вінницькі Мури з їхніми фундуками (маєтками). 1776 р. Мури передано до єдукаційної комісії (управління освіти), що організувала в Мурах підокружну школу, а 1785 р. школу було перетворено на окружну. 1778 р. згорів великий костьол в Мурах; з цього часу починається поступове руйнування величезних будинків монастиря. В 1814 р. в Мурах було відкрито губернську польську гімназію з 6-ма класами та двома підготовчими, директором був призначений канонік Мацейовський з ордена піарів. Будинки Мурів тоді були дуже запущені, і тому для гімназії було зроблено ремонт: оновлено дах, влаштовано бібліотечну залу, очищено територію двору від бруду та гною, посаджено садок, влаштовано колодязі. Приміщення монастиря були настільки великі, що в них на той час вмістилося 14 класів та 30 кімнат для службовців, крім того, тут містилася тюрма та казначейство. У 1832 р. в Мурах відкрито російську гімназію, яку згодом було переведено до Білої Церкви. Під час існування цієї гімназії будівлі монастиря не ремонтувалися. 1855 р., під час Севастопольської компанії місто відремонтувало будівлі, в яких було розташовано військовий шпиталь. У 1870-і рр. управління поліції мусило подати клопотання губернській владі про необхідність знесення південної частини будівлі монастиря, від головного корпусу до сучасної вул. Монастирської, так як ця частина будинку почала загрожувати обвалом. Стародавні двоаршинні стіни двоповерхової споруди, де були розташовані келії ченців та інші приміщення, з великими труднощами були знищені. З 1880-х по 1892 рр. територію монастиря займали військові частини. В 1891 р. обвалилася стіна мурів з боку головного фасаду костьолу. Щоб припинити подальше руйнування будівель Мурів, у 1901 р. незначну частину приміщень було відремонтовано і передано пожежній команді міста. Поновлення споруд монастиря почалося тільки 1907 р., коли було вирішено розмістити в приміщеннях монастиря чоловічу гімназію. Спроби польської громади повернути костелу його призначення зазнали невдачі, натомість російська адміністрація заходилася розробляти плани перебудови його на православний собор. 1908 р. міський архітектор Г. Артинов розробив навіть в дусі неокласицизму відповідний проект, але до його повної реалізації справа так і не дійшла. У 1910 р. під час пристосування приміщень монастиря під гімназію, було відкопано нижній поверх під костьолом з боку головного фасаду, де колись знаходилася крипта. На верхньому поверсі, в приміщені костьолу, було влаштовано православну Казанську церкву. В той же час було влаштовані металеві сходи та ґанок для входу до церкви. Коли розчистили від землі приміщення, відкрилися підземні ходи з боку центральної вулиці. Цей хід розібрали, у влаштованому цокольному поверсі було в прорізях ходів вставлені вікна і в приміщенні влаштували гімнастичний зал, коридори та роздягальні. 1911 р. в монастирі було розміщено другу жіночу гімназію, для якої на фундаменті розібраного південного крила монастиря (з боку сучасної вул. Монастирської)

було зведено триповерховий будинок по проекту архітектора Г. Артинова. У квітні-листопаді 1917 р. у сутерені костелу, де були приміщення гімназії, містилася перша Вінницька рада робітничих депутатів. 1919 р. у головному корпусі монастиря засновано історичний музей, бібліотеку, яку реорганізовано в Вінницьку філію бібліотеки ВУАН, що займала 12 кімнат на верхньому поверсі під книгозбірню з понад 100 тис. книжок. У нижньому поверсі будинку містився окружний архів. Під час нацистської окупації в приміщенні костьолу поновила свою діяльність Свято-Казанська церква. Після війни радянська влада знову передала приміщення монастиря у користування архівному управлінню. Стан будівлі костелу був жахливим, тому приміщення довгий час залишалися порожніми. З 1950 по 1973 рр. приміщення сутерену (в цокольному поверсі) знову виконувала функції навчального закладу, правда цього разу вони використовувалися спортивним товариством «Динамо». Споруди монастиря муровані з маловипаленої цегли великих розмірів. Нижня частина стін та фундаменти муровані з граніту та цегли. Костьол мурований, прямокутний в плані з баштою-каплицею на південному фасаді, тринавний, восьмистопний з підвалом, в якому колись містилася крипта. Костел перекрито склепіннями. Середня частина головного фасаду вирішена у формі ризаліту, який оздоблений чотирма пілястрами, капітелі і бази яких мають доричний профіль. Пілястри підтримують карниз з високим фризом. Фронтон оздоблений аркою з простим за профілем архівольтом. Вхід та вікна оздоблені простими наличниками. Понад входом розміщена напівциркульна арка, франкована пілястрами. З обох боків арки розміщені ніші: в першому ярусі — з напівциркульними завершенням, в другому — прямокутні. Перед входом двобічні чавунні сходи з металевим бар'єром. Ліва та права частини цього фасаду прикрашені пілястрами. На першому поверсі розміщені великі глухі арки, на другому — прямокутні вікна з напівциркульним завершенням. Фасад пошкоджений під час реконструкції в 1907 р. Стіни зі східного боку підтримують три контрфорси. Сучасна архітектурна стилістика єзуїтського костелу увібрала сліди неодноразових перебудов та ремонтів. Якщо головний фасад костелу має класицистичний відтінок, що є результатом реконструкції 19 — поч. 20 ст., то нижня частина колишньої вежі має виразні барокові деталі. Ще більш експресивний бароковий характер демонструє західний фасад колегіуму з активним абрисом лучкового фронтону. У 1954 р. замінено дах і покрівлю. У 1955 р. проведено центральне водяне опалення, а у 1956 р. замінено підлогу. У 1973 р. його відремонтували та пристосували під архівосховище. Нині корпус Державного архіву Вінницької області. Враховуючи, що в 17 ст., на час будівництва єзуїтського монастиря, був поширений при будівництві культових спорудах стиль бароко, можна припустити, що будівлі вінницького монастиря також мали аналогічні барокові риси. Незважаючи на деякі втрати первісного виду, пам'ятка становить цікавий зразок культової архітектури, яка увібрала стилістичні напрямки 17–18 ст [87].

Л.М. Денисова

Келії «Мурів», нині тут розташовані обласні краєзнавчий та художній музеї (17–18 ст., архіт., іст.). Вул. Соборна, 19, 21, Монастирська, 6.

Келії розташовані на території так званих «Мурів», найстарішого кварталу міста. Вони примикають до оборонних стін на ділянці, що розділяє територію двох кляшторів: єзуїтського і домініканського. Споруда цегляна, двоповерхова, Г-подібна в плані, складається з двох об'ємів різного часу будівництва. Північне крило келій зазначено на планах 1793 р., примикає торцем до оборонних мурів та включає в себе наріжну оборонну вежу по вул. Монастирській. Південне крило збудовано на початку 19 ст. вздовж лінії оборонних мурів по вул. Монастирській. Планувальна структура північного крила частково збережена в місці примикання до оборонної вежі. Південне крило збережено майже без змін. Під час будівництва впродовж 1911–12 рр. сусіднього будинку гімназії їх було з'єднано галереєю. Після закриття єзуїтського ордену у келіях містилися помешкання викладачів Подільської гімназії, згодом госпіталь, солдатські казарми, в'язниця, у радянський час — комунгосп. З 1929 р. тут перебуває обласний краєзнавчий музей. У 1960-ті рр. до келійних споруд з півночі (від вул. Соборної) добудовано сучасний триповерховий об'єм

головного корпусу музею. Для сполучення приміщень келій та нового корпусу північні стіни першого і другого поверхів келій пробиті і з'єднані сходами.

Обласний краєзнавчий музей. Вул. Соборна, 19. Історія краєзнавчого музею розпочалася у травні 1918 р. Нині музей — відомий науково-методичний та пам'яткоохоронний центр східного регіону Поділля. Його фонди нараховують біля 100 тис. одиниць зберігання, серед яких — артефакти з могильника бронзового віку, речі скіфського та сарматського періодів, велике нумізматичне зібрання, предмети побуту та етнографії, які відображають життя представників різних народів, що мешкали на території Вінниччини, матеріали про події національної революції 1648–76 рр. на території краю, експозиція періоду Другої світової війни, історичний поступ Вінниці за часи незалежності України та безліч інших цінних експонатів.

Обласний художній музей. Вул. Соборна, 21. Колекція художнього музею започаткована в 1919 р. Його зібрання нараховує близько 10 тис. творів образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва від трипільської культури до нашого часу. Основу експозиції складають полотна, які знаходились у приватних колекціях власників маєтків Вінниччини. Унікальними є збірки картин графського роду Потоцьких, представлені творами західно-, східно-європейського та російського мистецтва 18–19 ст. Музей розташовано в історико-архітектурному комплексі 18 ст. «Мури» [88].

Т.Р. Кароєва, О.Ю. Федоришен

Пам'ятник Т.Г. Шевченку (2014 р., іст., мист.). Вул. Соборна, 19, площа ім. Тараса Шевченка.

Поряд з обласним краєзнавчим та обласним художнім музеями. Пам'ятник відкрито 9 березня 2014 р., до 200-річного ювілею Кобзаря. Автори — художник А. Гайдамака, скульптор В. Цісарик, архітектор — О. Рекута. Установлено з ініціативи та за кошти громади Вінниччини. Вибору проекту пам'ятника та місця його встановлення передував кількарічний всеукраїнський конкурс. Реалізований проект було запропоновано Всеукраїнським благодійним фондом «Велика родина». Виготовлення і зведення здійснено завдяки діяльності благодійного фонду «Подільська громада». Являє собою скульптурну композицію з трьох постатей. Центральна — фігура Т. Шевченка, молодого подорожуючого художника, що присів перепочити на невисокому пагорбі, біля нього — дві дитячі постаті, хлопчика і дівчинки, які уважно дивляться на нього. Як відомо, у 1846 р. Тарас Шевченко здійснив подорож з Києва до Кам'янця-Подільського, можливо, через територію сучасної Вінниччини. Пам'ятник виконаний у реалістично-метафоричній манері, передбачає круговий і наближений огляд. Скульптурна група органічно вписується у простір площі, невисокий стилобат пам'ятника не відокремлює композицію від площі. Розміри фігур відповідні антропологічним параметрам людини в дорослому і дитячому віці. За задумом авторів, образ Кобзаря у динамічній композиції всебічно відкритий до глядачів і наче заохочує їх до діалогу. Розташування пам'ятника дозволяє вільно пересуватися довкола нього, організовувати масові літературно-мистецькі заходи та громадські акції на площі з включенням пам'ятника як смислового центру. У Вінниці пам'ятники Т.Г. Шевченку встановлено також біля музично-драматичного театру ім. М. Садовського (вул. Театральна, 13, майдан Небесної Сотні) та школи-гімназії № 30 (вул. Стрілецька, 62) яка носить ім'я великого Кобзаря. У школі діє літературний музей поета. Одна з вулиць міста носить його ім'я [89].

О.А. Коляструк, А.М. Подолинний

Костел Благовіщення монастиря домініканців, нині Спасо-Преображенський собор (1758 р., архіт., іст.). Вул. Соборна, 23.

Фундатором монастиря домініканців у Вінниці був брацлавський стольник Стефан Черленковський — за його розпорядженням та опікою в 1624 р. монахи переїхали з поруйнованої татарами обителі в містечку Черленків (нині с. Селище Тиврівського р-ну Вінницької області) до тоді воєводського м. Вінниці. У 1630 р. настоятелем став о. Дамаскін. У 1647 р. своїм привілеєм король Владислав IV підтверджує земельні надбання монастиря та зобов'язує жителів міста сплачувати податок на користь обителі. Вочевидь, споруди костелу та монастиря були дерев'яними, тому вони досить швидко були двічі зруйновані: під час Хмельниччини 1648–57 рр. та повстання Семена Палія

1702–04 рр. (кам'яні залишки фундаментів попередніх дерев'яних костелів були виявлені під час археологічних розкопок території колишнього монастиря домініканців у 2014–15 рр.). Сучасний кам'яний костел та мурований монастир були споруджені у 1750-х рр. коштом брацлавського земського судді Ґрохольського Міхала Анджея (1705–68 рр.), храм освячений у 1758 р. Згідно досліджень В. Франчука, осідок братів-домініканців у Вінниці мав офіційну назву «Conventus Vinnicensis Provinciae Russiae Sancti Hiacinthi Ordinis Praedicatorum sub titulo Annuntiationis Beatissimiae Virginis Mariae» (з лат. «Конвент Вінницький Руської Провінції святого Яцека Ордену Проповідників під титулом Благовіщення Пресвятої Діви Марії»). Проектант та архітектор храму — Паоло Антоніо Доменіко Фонтана (1696–1765 рр.), видатний архітектор італійського походження. У костелі на хорах знаходився десятиголосий орган з трьома міхами, підлога вкрита кам'яними плитами, на яких стояли два ряди 16 дубових лав, стіни були вкриті розписом (нині частково розпис зберігся лише в пономарці, праворуч від головного вівтаря). У площині фронтону та над порталом головного входу монастирського корпусу існували картуші з барельєфами «Сирокомлі» — родинного гербу Ґрохольських, які були знищені на початку 20 ст. за наказом генерал-губернатора Київського, Подільського і Волинського, графа Ігнатьєва Олексія Павловича (1842–1906 рр.). Праворуч від входу до храму, під землею була облаштована родинна крипта Ґрохольських (у 1855 р. їх прах був перенесений, а в крипті заснована нижня, або так звана «тепла» Козьмо-Дем'янівська церква). Завершення будівництва отцями-домініканцями нового костелу, приєднання до оборонної системи монастиря єзуїтів із заходу паралельно із завершенням реконструкції та реставрації Товариством Ісуса свого костелу ознаменовує утворення в 1760-х рр. унікального двоєдиного оборонно-культового ансамблю — досить незвичного і навіть унікального явищем в історії монастирського будівництва на українських теренах у 18 ст. Структура та оздоблення тогочасного храму відповідають епосі, адже це пізній період формування бароко, його поява на периферійних регіональних центрах. Так зване «віленське» бароко зазвичай компромісно поєднувало місцеві національні традиції з запозиченими формами пізнього західноєвропейського бароко. Схема домініканського костелу — це хрестоподібний трансептний, з малорозвиненими боковими раменами чотирьохстовпний храм. Концентровані у тильній частині приміщення келії розташовуються П-подібним чином навколо внутрішнього дворика — клуатру. Розташовуючись на осі вівтарної частини храму, вони виходять на головний фасад двома боковими флігелями з фронтонами, які прикрашені рустом та піалами. Фасад, позбавлений спрощеності і важкості соборів раннього бароко, отримав легкість, ажурність веж, хвилястість, підвищену пластичність головного фасаду за рахунок збільшення ступінчастості карнизів та ярусних куполів. Після ліквідації у 1773 р. сусіднього монастиря єзуїтів храм стає парафіяльним для католицької громади Вінниці. У лютому 1792 р. в його стінах проходив сеймик Брацлавського, Вінницького та Надбузького повітів. 19 березня 1832 р. храм вперше офіційно стає православним, його настоятелем призначений протоієрей Сильвестр Адіасевич, у березні 1833 р. собор був освячений з новою назвою — Свято-Преображенський. У вересні 1847 р. до храму завітав російський імператор Микола I (1796–1855 рр.) разом із сином — майбутнім царем Олександром II (1818–81 рр.). Впродовж 1850–60-х рр. храм реконструйований та повторно освячений опісля реконструкції 27 листопада 1866 р. Під час Першої світової війни храм відвідував останній російський імператор Микола II (1868–1918 рр.), який інспектував прифронтові райони 8 травня 1916 р. Під час революційних подій (1917–21 рр.) храм двічі відвідував Голова Директорії УНР та Головний Отаман військ УНР Симон Васильович Петлюра (1879–1926 рр.) та очільник Польської держави Юзеф Пілсудський (1867–1935 рр.). За часів радянської влади, у 1930 р. згідно постанови Вінницького окрвиконкому храм було зачинено та перетворено на гумовий склад. Під час нацистської окупації 1941–44 рр. собор знову став діючим, в такому статусі він проіснував до лютого 1962 р., коли Преображенську церкву знову зачиняють, формально об'єднуючи релігійну громаду з парафією церкви Різдва Пресвятої Богородиці на П'ятничанах, яка стає новим міським кафедральним собором. На-

томість у приміщенні храму облаштовують Будинок фізкультури, згодом у 1980-х рр. — зал органної та камерної музики Вінницької обласної філармонії. У 1990–91 рр. храм повернули релігійній громаді. Нині це кафедральний православний собор української православної церкви та резиденція митрополита Вінницького і Барського. Просторова композиція елементів комплексу колишнього костелу Благовіщення отців-домініканців неодноразово змінювалась. Остання реставрація 1990-х рр., здійснена під керівництвом архітектора та реставратора В.Ф. Отченашка, максимально відтворює та збалансовує образ храму в його нинішньому східнохристиянському втіленні — образі православного Преображенського собору. На сьогодні у наближеному до автентичного вигляді збережено будівлю історичного костелу, келії, стіни та оборонну башту з монастирським стайнями на південно-західному куті колишнього ансамблю [90].

Є.В. Совінський, О.Ю. Федоришен

Готель «Франція» (1897 р., архіт.). Вул. Соборна, 34.

Готель «Франція» (також відомий як «Французький», «Готель Янковського») розташований на території історичного ареалу середмістя в червоних лініях центральної вулиці. Так як споруда оточена щільною забудовою, проїзд у двір було влаштовано в лівій частині головного фасаду. Вхід на другий та третій поверхи готелю передбачено з боку головної вулиці. Будинок споруджений у 1897 р. за проектом міського землеміра, інженера Олексія Волкова на замовлення власниці земельної ділянки, Євгенії Францівни Прунмаєр. У 1902 р. Є. Прунмаєр здає готель в оренду Теофілу Янковському, який стає власником готелю та відкриває на першому поверсі кондитерську. Після смерті в 1910 р. Є. Прунмаєр будинок переходить у власність її дітей — інженера Альфреда Карловича Прунмаєра та громадської активістки, підданої Австро-Угорської імперії, члена правління Вінницького благодійного товариства Марії Карлівни Прунмаєр. У радянські часи приміщення мало різноманітні функції. У 1920-х рр. пристосований під житло: тоді на другому та третьому поверхах планувальне рішення приміщень готелю зазнали деяких змін. У післявоєнний час в споруді знаходився онкологічний диспансер, на першому поверсі завжди містилися заклади громадського харчування. Триповерховий будинок з підвалом, розташований у лінії забудови вулиці Соборної, фасад якого має фронтальну композицію, симетричну відносно центральної осі. Цегляна та потинькована споруда виконана в стилі неокласики з елементами «боз-ару». Загальне композиційне вирішення фасаду асиметричне, лінійне. Планування приміщень готелю — секційне. Фасад першого поверху відрізняється простотою вирішень та лаконізмом, це великі прямокутні віконні отвори торгових приміщень на фоні рустованої площини стіни. Фасад другого та третього поверху відрізняється багатим декоруванням. Гладкі стіни другого і третього поверхів розчленовано по вертикалі фільончастими пілястрами з ліпним рослинним декором та прикрашені маскаронами з вертикальними ліпними гірляндами на фільонках. Віконні отвори оздоблено фігурними різного абрису сандриками з ліпними вставками та наличниками. Фасад будинку завершено фризом спрощеного профілю карнизом з модульонами над вікнами, з парами модульонів над великими пілястрами. Балкони з ажурними металевими огородженнями, характерного візерунку для модерну, вдало доповнюють пластику споруди. На балконних решітках другого і третього поверху готелю дві великих літери «А» і «М» — ініціали Альфреда та Марії Прунмаєр. В результаті реконструкції 2012–15 рр. головний фасад будівлі, який має найбільшу цінність у всій споруді, укріплено металевим каркасом та збережено. Ліпні оздоби фасаду відреставровано та доповнено, але сам будинок через аварійний стан конструкцій був знесений, натомість зведений новий, з четвертним мансардним поверхом та суттєвим розширенням площі приміщення за рахунок внутрішнього двору. У нижній частині фасаду ліворуч розміщений так званий «закладний камінь» з написом «CUM DEO» (з лат. «З Богом»). Ліворуч від входу в приміщення встановлена металева скульптура засновниці садиби — Євгенії Прунмаєр (2013 р., скульптори В. Оврах, Р. Оврах, А. Оврах). У 2015 р. тут відкритий готель з історичною назвою — «Франція» [91].

Л.М. Денисова, Є.В. Совінський, О.Ю. Федоришен

Житловий будинок з еркером (1890-і рр., архіт.). Вул. Соборна, 37, М. Кропивницького, 2.

Розташований на території історичного ареалу Середмістя на розі вул. Соборної та М. Кропивницького, в житловому кварталі, обмеженому вул. Соборна, М. Кропивницького, Монастирська та О. Соловйова, на досить складному рельєфі з крутим ухилом на південь. Парцеляція даного кварталу майже без змін існує з кінця 19 ст. Будинок є містобудівним акцентом в забудові центральної частини міста. Його зведено у 1890-х рр. з цегли, за рахунок крутого рельєфу, з боку вулиці М. Кропивницького він має цокольний поверх. Архітектор підкреслює кутове розташування будинку за допомогою еркеру, що виходить на ріг вул. Соборної та М. Кропивницького. Незважаючи на генплан 1839 р., який виконано відповідно естетичним вимогам петербурзького класицизму, місто на довгий час зберігало ще обриси містобудівної культури пізнього середньовіччя — мальовничість за рахунок існуючого природного ландшафту та єдність з ним забудови. Двоповерховий житловий будинок виник на місці старого дерев'яновалькованого, в якому з підвальної частини існував зв'язок з підземними ходами 18 ст. При реконструкції цокольного поверху під кафе було розкрито рівень підвалу та спуск у підземні ходи. Автор проекту двоповерхової будівлі з цокольним поверхом не відомий, але є припущення, що ним міг бути архітектор В. Краузе, за проектами якого споруджено декілька будинків по центральній вулиці. Будівля належить до періоду розквіту будівництва у Вінниці кінця 19 ст. та початку 20 ст., коли відбувався пошук нових форм та стилів в архітектурі у Європі. Двоповерхова будівля з підвалом, цегляна, отинькована, в плані неправильний чотирикутник. Фасад першого поверху з вул. Соборна втратив через неодноразові перебудови автентичність і тому є негармонійним до основного архітектурного рішення. Фасад другого поверху та бокові фасади залишилися без суттєвих змін. По головному фасаду з боку вул. Соборній на другому поверсі та з боку вул. М. Кропивницького на першому поверсі у 1970-х рр. були розібрані балкони у зв'язку з аварійним станом, які мали металеві ажурні перила, що прикрашали будівлю. Віконні прорізі прямокутного січення з складними сандриками по головному фасаду та прямокутними профільованими по іншим. Ліпний поясок з мотивом гірлянди опоясує будинок під карнизом. Еркер циліндричної форми підтримує рустована масивна колона, що приставлена до кута стін. Металева ажурна огорожа балкону еркера, високі вертикальні вікна та грушоподібної форми дах з фальшивими невеликими люкарнами надають даному еркеру стрункість та витонченість. Після націоналізації у 1920-х рр. майже всі вони були пристосовані під багатоквартирні комунальні житлові будинки для малозабезпеченого населення міста. У місті утворюється комунальне господарство, яке за браком коштів не мало можливості переобладнати приміщення під окремі квартири, тому нові мешканці самотужки пристосовували надані їм приміщення для можливого проживання. Приміщення першого поверху та підвал з боку вул. Соборної й надалі були зайняті під аптечний магазин. У повоєнні роки другий та частина першого поверхів займають адміністративні приміщення. Цокольна частина будинку до 1990-х рр. використовувалася під житло, але згодом мешканці були відселені. Цокольний поверх з 1993 р. використовується під кафе. Завдяки високопрофесійного загального архітектурно-об'ємного вирішення будівлі, що досягнуте за допомогою вдалого вільного застосування класицистичних елементів в декорі будівлі його гармонійне розташування на куті вул. Соборна та М. Кропивницького, будинок з еркером є містобудівним акцентом в забудові вул. Соборна та яскравим прикладом початкового застосування стилю модерн за допомогою форм історичних стилів [92].

Л.М. Денисова

Готель «Палас», нині торгово-офісне приміщення (1901 р., архіт.). Вул. Соборна, 38.

Триповерховий будинок, за стилістикою неоренесансний, із елементами бароко, розташований у кварталі історично сформованої забудови Середмістя Вінниці, у щільному периметрі забудови головної вулиці міста. Будівля є складовою міського середовища разом із розташованими поряд історичними будинками, що залишили-

ся у спадок від забудови кінця 19 ст. — початку 20 ст., що є органічною частиною центральної частини міста як архітектурно-містобудівного комплексу. Прибутковий будинок, відомий також як готель «Палас», збудовано за проектом міського архітектора Г. Артинова на замовлення Романа Борисовича Шерра — підприємця, власника друкарні, паперового магазину та книгарні з бібліотекою у Вінниці. Проект підписаний 1901 р. Саме будинки та споруди, що з'явилися у місті на рубежі 19 та 20 ст. і збереглися до нашого часу, сформували характер забудови центральної частини міста. У Вінниці в цей період з'являються будівлі в стилі модерн. У забудові центральної частини міста зразки модерну різної якості можна побачити і зараз. Прибутковий будинок Р. Шерра виконано з елементами романтичних стилізацій. Такі будівлі характерні поєднанням різних елементів, прийомів, стилів, що отримало дещо неточну критичну назву — еклектика. Будинок П-подібний у плані, із незначним заднім подвір'ям і орієнтацією головного фасаду на центральну вулицю міста. Збудований із цегли, головний фасад тинькований. Композиція фасаду симетрично-осьова. Вісь симетрії підтримана масивним прямокутним еркером на консолях з чотиригранним куполовидним дахом. Консолі прикрашені фігурами атлантів. По флангах еркеру консолі підкреслено спареними колонами з елементами коринфського ордеру. На першому поверсі по центру головний вхід до будинку, з двох боків — вітрини магазинів та входи до них. Стіни першого поверху по головному фасаду рустовані. Вікна на другому поверсі мають пераріз прямокутний, в наличниках використані пілястри з елементами доричного ордеру, прямокутні сандрики мають прикрасу у вигляді замкового каменю. На третьому поверсі навколо напівциркульних вікон виконано обрамлення у вигляді пілястр з елементами коринфського ордеру та аналогічним складного профілю сандриком. Втрачені балкони на другому та третьому поверхах. Будівля пам'ятки належить до періоду розквіту будівництва у місті кінця 19 ст. — початку 20 ст., коли відбувався пошук нових форм та стилів в архітектурі у Європі. Готель «Палас» є яскравим прикладом в застосуванні елементів класичних стилів під впливом нового стилю модерн, який широко розповсюджувався в той час по Європі. Будинок має важливе містоформуюче значення для головної вулиці та центральної частини міста. У 2010 р. проведено реставраційні роботи фасаду. Нині споруда використовується як торгово-офісне приміщення [93].

Л.М. Денисова

Будинок вчителів, нині житловий будинок (поч. 20 ст., 1946–50 рр., архіт.). Вул. Соборна, 43, О. Соловйова, 1.

Житловий будинок для педагогічних працівників, зведений наприкінці 1940-х рр. на основі трьох триповерхових будинків, які на початку 20 ст. належали гласному Вінницької міської думи кількох скликань, банкіру та домовласнику Йосипу Борисовичу Бернштейну. В період Української революції 1917–21 рр. в одній з цих будівель (приміщення тодішнього Українського Кредитового Банку) з серпня по грудень 1919 р. містилась Начальна Команда Української Галицької Армії — вищий орган управління збройними силами Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). В одному з будинків в довоєнний час мешкали родини працівників освіти. У будинку проживав Олександр Павлович Соловйов — заслужений вчитель України, директор школи-гімназії № 17. Також у цьому будинку в 1990 р. Корнієнко Лариса Петрівна пошила синьо-жовтий прапор Вінниці, який став першим публічно піднятим національним знаменом у Вінниці на тодішній площі Леніна (нині майдан Незалежності) 21 жовтня 1990 р. Усі три будинки були суттєво пошкоджені під час бою за місто у березні 1944 р., тому було прийнято рішення про їх з'єднання в єдину споруду. Будівництво житлового будинку завершено в кінці 1950-х рр. Автори проекту вдало використали місце розташування будівлі. Житловий будинок збагачує архітектурне обличчя вулиці, формуючи композиційно-містобудівну вісь на її повороті п'ятиповерховою частиною будинку з масивним аттиком на куті. Будинок цегляний, Г-подібний в плані, потинькований, з ліпними декоративними елементами. Прикрасою будинку є геометрично закомпонований рослинний орнамент на масивному аттику, розділеного на сегменти за допомогою пілонів, яким завершена Г-подібна форма будівлі на куті вул. Соборна — О. Соловйова. Перший

поверх — це аркоподібні великі віконні прорізи, які є вітражами магазинів, простінки між ними рустовані. Великі аркові вікна та портали входу уніфіковані та прикрашені барельєфом «Урожай», центральною композицією якого виступає п'ятикутна зірка. Входи в магазини були передбачені з певним геометричним ритмом. Проїзди, входи та вітрини виділено ліпними аркоподібними наличниками. Перший поверх відокремлено від вище розташованих житлових поверхів широким поясом, який на сьогодні закрито вивісками та логотипами магазинів та кафе. Три наступні житлові поверхи будинку виконано за допомогою членування віконних отворів без оздоблення на чистій поверхні стін, лише акцентовані кутовий п'ятиповерховий об'єм та фланги фасадів, які мають рустовані пілони та оздоблений рослинним орнаментом глухий аттик. До речі, кутовий об'єм, що піднімається до рівня п'ятого поверху, прикрашає парапет з ліпними оздобами, серед яких серп і молот, також частково збережені кулі на постаментах. Об'єднуючим елементом по всьому головному фасаду з боку вулиць проходить декоративна стрічка під карнизом будівлі. Житловий будинок є яскравий приклад архітектури соцреалізму 50-х рр. 20 ст. У процесі експлуатації він майже не втратив автентичного вигляду, але вимагає капітального ремонту. Нині будівля використовується як житлова, на першому поверсі розташовані торгові приміщення [94].

Л.М. Денисова, О.Ю. Федоришен

Будинок Ф. Райхера, нині житловий будинок (1910 р., архіт.). Вул. Соборна, 44.

На рубежі 19–20 ст. до Вінниці приїздили багато поміщиків, комівояжерів та інших ділових людей в різних справах, та й просто для розваги, тому місцеві домовласники будують нові готелі, зокрема в центральній частині замість старих дерев'яних заїжджих будинків. Тільки по центральній вулиці міста — Поштовій (нині вул. Соборна) були збудовані готелі: «Франція», «Англія», «Грандготель», «Європейський», «Центральний», «Савой», «Палас». Активно будує готелі вінницька заможна родина Райхерів, яка мала в центральній частині міста розгалужену мережу житлових будинків, магазинів, дерев'яних одноповерхових дворів, що правили водночас готелями для приїжджих, шинками для розваги, стайнями, але на початку 20 ст. вже не відповідали потребам часу. Це й спонукало до того, що Ф. Райхер починає будувати готелі, які б відповідали новим вимогам. Так, на куті сучасних вул. М. Оводова та Соборна на своїй садибі будує готель «Бель-Вю» (знесений в 1960-і рр.), а в 1910 р. на своїй ділянці на місці двох дерев'яних заїжджих дворів (вул. Соборна, 44) він за проектом архітектора Г. Артинова споруджує триповерховий готель. Складність проектування готелю на цій ділянці була спричинена її вузькою шириною — 8,0 м з боку вулиці та обмеженістю обабіч проїздами загального користування, існуючою забудовою на відстані 4–6 м. При цьому праворуч по вулиці знаходився вже побудований триповерховий готель «Палас». Нині триповерховий будинок з цегли, потинькований, з підвалом знаходиться в щільній історичній забудові вул. Соборна. В плані прямокутний, в співвідношенні сторін один до чотирьох. Вузькою стороною виходить на вул. Соборну. За час існування, як готель, будова мала коридорну систему планування з двома сходовими клітинами — головною і входом з вулиці та для господарчих потреб з двору. При переобладнанні готелю в 1920-х рр. під житловий будинок планувальна система перетворилася в двосекційну, при цьому було використано існуючі сходові клітини. Асиметрична архітектура головного фасаду будинку вирішена у формах модернізованого неоренесансу, з елементами символістичного модерну. Фасад має горизонтальне членування, сформоване рядами з трьох віконних отворів, півциркульних з прямими сандриками на другому поверсі та прямокутних на третьому. Праву частину будинку акцентовано декоративним куполом, що завершує аттикову надбудову. Остання, як і купол, прорізана великим круглим вікном — люкарнею із профільованим обрамленням з замковим каменем. Первісно купол був завершений флюгером у вигляді прапорця. До композиції включені пласкі подовжні ліпні карнизні консолі, прикрашені левовими маскаронами. Індивідуалізованого художнього вигляду надає будинку аттикова арка. Архітектуру цієї частини фасаду доповнюють балкони з металевими парапетами. На першому поверсі розміщені отвори входів — великого (до аптеки), перекритого трицентровою аркою, та поруч го-

ловного входу до сходової клітини колишнього готелю. В цілому складна композиція фасаду створює досить парадний та романтичний образ, притаманній архітектурі пізнього модерну в місті Вінниці [95].

Л.М. Денисова, Є.В. Тиманович

Готель «Савой», в якому перебували міністри Директорії Української Народної Республіки, нині на реконструкції (1913 рр., архіт., іст.). Вул. Соборна, 48, М. Оводова, 36.

Готель «Савой» збудовано в 1913 рр. коштом та на земельній ділянці вінницького підприємця, почесного громадянина Б. Лехтмана на розі тодішнього Миколаївського проспекту (нині вул. Соборна) та вулиці Богдана Хмельницького (нині вул. М. Оводова). У споруді нового п'ятиповерхового з мансардою готелю (перша висотна будівля міста) вперше у Вінниці з'явилися електроосвітлення та ліфт, центральне водопостачання, каналізація. Ділянку тротуару поряд з приміщенням було вкрито вперше застосованим у місті асфальтом. Готель вирішений в дусі модернізованого бароко із застосуванням «великих ордерів» і консольних конструкцій. Ймовірний автор проекту — архітектор Г. Артинов. Ймовірний автор ескізів оздоблення та розпису готельного ресторану у стилістиці українського архітектурного модерну — видатний архітектор, маляр та графік Кричевський Василь Григорович. У 1914 р. в готелі зупинявся Кошиць Олександр Антонович — український хоровий диригент, композитор, засновник Української республіканської капели. У 1916–17 рр. в готелі як офіцер Ескадри повітряних кораблів квартирував Сікорський Ігор Іванович — інженер-авіаконструктор, творець першого у світі серійного гелікоптера. У 1919 р. готель «Савой» тимчасово став своєрідним урядово-державницьким центром Української Народної Республіки (далі — УНР) доби Директорії. У лютому-березні 1919 р. в ньому працювали урядовці Ради народних міністрів — виконавчого органу Директорії УНР (Міністри Державної канцелярії, народного господарства, внутрішніх справ, військових справ,

Готель «Савой». 1930-і рр.

фінансів, народного здоров'я, єврейських, морських справ, народної освіти, праці, культів, пошт та телеграфів), а їхні міністерства перебували в інших приміщеннях. У «Савої» в цей час перебували також Президія та комісії Конгресу трудового народу — парламентарного представницького органу УНР. У цьому приміщенні працювали видатні діячі національно-визвольного руху України: Голови Ради народних міністрів В. Чехівський, С. Остапенко, народні міністри О. Мицюк, М. Шаповал, Д. Антонович, М. Білинський, Б. Матюшенко, І. Штефан, Б. Мартос, І. Огієнко, О. Греков, С. Шелухин (Шелухін), В. Мазуренко, Л. Михайлів, П. Пилипчук, І. Липа, Д. Симонів, А. Ревуцький, О. Назарук, М. Корчинський, О. Шаповал, Г. Чижевський, М. Кривецький, І. Фещенко-Чопівський, товариші міністрів А. Лівицький, І. Мазепа, С. Бачинський — секретар Конгресу трудового народу. Тут у цей час мешкали члени Директорії УНР О. Андрієвський та А. Макаренко. Після захоплення Вінниці більшовиками у березні 1919 р. тут розмістився штаб Першої Української радянської дивізії, якою командував М.О. Щорс. Восени 1919 р. в готелі квартирував керівний склад Начальної Команди Української Галицької Армії, зокрема Начальні команданти (головнокомандувачі) Української Галицької Армії генерал-четар Мирон Тарнавський та генерал-четар Осип Микитка, 6 та 27 жовтня 1919 р. в «Савої» зупинявся Президент та Диктатор Західноукраїнської Народної Республіки Петрушевич Євген Омелянович. 16 травня 1920 р. під час офіційного візиту керівника Польської Республіки Юзефа Пілсудського тут відбулася його зустріч з Головою Директорії УНР Симоном Петлюрою. 3 серпня 1920 р. в приміщенні засідає Подільський губернський революційний комітет на чолі з М. Козицьким. У лютому 1921 р. «Савой» віддають профспілковій Раді і перейменовують у Палац праці, хоча він і далі виконує готельні функції. У другій половині 1930-х рр. готель був перейменований на «Червону Вінницю». У березні 1944 р., під час звільнення Вінниці радянськими військами від нацистів, будівля постраждала від сильної пожежі. Приміщення було реконструйовано та відкрито у 1953 р. з новою назвою «Україна», але без втраченого шостого мансардного поверху. 1994 р. готелю було повернуто історичну назву «Савой». 1989 р. на фасаді будинку

з боку вул. Соборної встановлено бронзову меморіальну дошку з рельєфним портретом М. Щорса та написом «В цьому будинку у 1919 р. містився штаб Першої Української радянської дивізії, якою командував Микола Олександрович Щорс». У лютому 2016 р. меморіальну дошку демонтовано та передано до фондів Вінницького обласного краєзнавчого музею. 24 січня 1996 р. на честь річниці підписання Акту Злуки Української народної республіки та Західноукраїнської народної республіки на фасаді будинку з боку вулиці М. Оводова відкрито меморіальну дошку, на якій, під гербом України, викарбувано слова: «В цьому будинку в 1919 р. тимчасово знаходився уряд Української Народної Республіки» (автор — скульптор А. Бурдейний). На урочистому мітингу виступив останній Президент Української народної республіки в екзилі (1989–92 рр.) Плав'юк Микола Васильович. Нині ведуться ремонтно-реставраційні роботи, у ході яких повернуто первинне забарвлення фасаду готелю — колір «слонової кістки» [96].

М.Р. Мудраченко, О.Ю. Федоришен

Готель «Франсуа», нині адміністративний будинок (1912 р., архіт.). Вул. Соборна, 50.

Розташований у центральному історичному ареалі (Середмістя), в щільній історич-

ній забудові вулиці, впритул до готелю «Савой», напроти центральної площі міста — Майдану Незалежності (на той час — ріг вулиці О. Пушкіна та ділянка міського училища). Збудований 1912 р., в період інтенсивної забудови міста, що припадає на кінець 19 — початок 20 ст. Будинок готелю «Франсуа», який на сьогодні використовується під адміністративні приміщення з магазином на першому поверсі, зберігає масштабні, композиційні та стилістичні характеристики історичної забудови центральної частини міста. Розвиток нових капіталістичних відносин в країні перетворює Вінницю в адміністративний та діловий центр. Це стало поштовхом для будівництва комфортабельних готелів на центральній вулиці. У 1913 р. у Вінниці нараховувалося вже більше десятка готелів: «Франція», «Бель-Вю», «Англія», «Гранд-отель», «Європейський», «Центральний», «Імперіал», «Сан-Ремо», «Савой». Власник садиби на Поштовій вулиці (сучасна вул. Соборна) Б. Рутберг, на місці дерев'яного заїжджого двору 1912 р. розпочинає будівництво чотириповерхового готелю «Франсуа», майже одночасно з готелем «Савой». Автор проекту не встановлений. Будинок цегляний, оштукатурений, Г-подібний у плані з коридорною системою планування, над сходовою кліткою — світловий ліхтар. Фасад у стилі модернізованої класики вирішено на п'ять осей, по центру — тригранний еркер із балконом на четвертому поверсі. Центральна та бокові композиційні вісі акцентовані трикутними плоскими аттиками. В оформлені бокових вікон четвертого поверху використана стилізована форма так званого флорентійського вікна з орнаментальним рельєфом у лучковій арочній ніші (частково втрачено при виконанні нової «теразитної» штукатурки у 1980-х рр.). Балкони з металевими ажурними перилами над еркерами прикрашають головний фасад. На першому поверсі знаходиться магазин; вся будівля має підвальні приміщення. З лівого боку головного фасаду влаштований проїзд шириною 3 м до двору. Художню цінність в інтер'єрі будівлі має кована декоративна поручнева огорожа та мармурові сходи головної сходової клітки. Будинок готелю «Франсуа» зберігає масштабні, композиційні та стилістичні характеристики історичної забудови центральної частини міста Вінниці. Втрачені декоративні елементи оздоблення інтер'єрів та автентичне планування готелю при відновленні будівлі після руйнацій під час пожежі 1925 р. та пристосування приміщень під адміністративне призначення. Неодноразово змінено архітектурне рішення першого поверху у зв'язку з постійними реконструкціями магазину. Готель «Франсуа» є прикладом застосування елементів класичних стилів під впливом нового стилю модерн, який отримує розповсюдження в забудові центральної вулиці міста на початку 20 ст [97].

Л.М. Денисова

Будинок товариства споживачів, нині торговельно-офісне приміщення (1910 р., архіт.). Вул. Соборна, 52.

Будинок Вінницького товариства споживачів, споруджений у 1910 р. Головою правління в цій організації був В'ячеслав Федорович Коренєв, вчитель малювання Вінницького реального училища, організатор училищного клубу з водних видів спорту, один із засновників Вінницького обласного краєзнавчого музею. Будинок двоповерховий, цегляний. Початково у декорі яскраво простежувалися риси модерну. Автор проекту архітектор Г. Артинов. Забудова вул. Соборної цікава тим, що фактично жоден будинок не зводився з нуля, адже забудовники не просто використовували старі споруди, а сідали на «плями» забудов своїх попередників. Головна причина такої особливості — підвищення стійкості. Ця споруда також стоїть на базі давнього одноповерхового будинку з великим підвалом. На першому поверсі в процесі зведення було прорізано три великі вітрини, на стіни накладено руст. Другий поверх мав багате оздоблення штукатурними смугами характерно гнутої для модерну форми. Широкий карниз підтримували цегляні консолі. Специфіка роботи Вінницького споживчого товариства була побудована на зальному приміщенні, тому перший поверх відкривався другим світлом. На рівні другого поверху влаштовано балкон на чавунних опорах. У процесі експлуатації будівля втратила декор, хоча збереглось членування фасаду. Аттики на даху теж зазнали змін. Нині будівля використовується як торговельно-офісне приміщення [98].

Є.В. Совінський, О.Ю. Федоришен

Готель «Європа», нині торговельно-офісне приміщення (поч. 20 ст., архіт.). Вул. Соборна, 53.

Будівля колишнього готелю «Європа» типова для Вінниці початку 20 ст. Це двоповерховий цегляний будинок з надбудованим пізніше третім поверхом. Композиція фасаду фронтальна, елементи симетричні відносно центральної вісі. У номерах готелю застосовані так звані французькі балкончики. Модернізована класика проявляється у сандриках та наличниках вікон. Штукатурні смуги членують фасад чітким симетричним поділом. Нині втрачена конфігурація вітринних вікон першого поверху, порушено автентичне членування візерунку вікон. Нині втратила своє первинне призначення та використовується як торговельно-офісне приміщення [99].

Є.В. Совінський, О.Ю. Федоришен

Садиба О. Вергіліса, нині офісно-житлове приміщення (1900 р., архіт.). Вул. Соборна, 56.

Двоповерховий будинок Овадія Вергіліса споруджений у 1900 р. (про роки будівництва та добудови свідчить написи на фасаді будинку). Як і більшість будинків головної вулиці міста, він зведений на базі попередньої будівлі. Це чітко простежується у занадто низькій посадці вітрин та приземкуватості першого поверху. У 1912 р. власник наростив третій поверх, а згодом вимурував флігель у внутрішньому дворі. Основний будинок має прямокутну форму в плані та фронтальну композицію фасаду. У фасаді будинку відобразилися усі епохи архітектури Вінниці — від класицизму до модерну. Тут поєдналися: класичні обрамлення та сандрики вікон з тридільним прорізом вікон сходової клітини, характерні для модерну; лучкові та спрощені сандрики; пілястри з гірляндами. Навіть невеличкі бюстики та акуратні стилізовані жіночі голівки присутні на фасаді споруди. Фасад дійшов до наших днів майже без змін. Нині будівля використовується як торговельно-житлове приміщення [100].

Є.В. Совінський, О.Ю. Федоришен

Прибутковий будинок, нині офісно-житлове приміщення (20 ст., архіт.). Вул. Соборна, 58.

Прибутковий триповерховий будинок у лінії забудови вул. Соборної розташований в ряду щільної забудови. Споруджений в 1910-х рр., до 1950-х рр. належить датування триповерхової прибудови, що у дворі. Будівля триповерхова з підвалом, цегляна, неоштукатурена, планування трисекційне поверхове. Головний фасад, виконаний з облицювальної цегли, відрізняється лаконізмом геометричних архітектурних форм. Стилістичні ознаки вказують на приналежність до раціоналістичних течій модерну. Фронтальна композиція фасаду, виконаного із світлої силікатної цегли, розділена лопатками та акцентована на третьому поверсі прямим, спільним для чотирьох вікон сандриком на кронштейнах і завершена сегментним аттиком. Також чоло будинку урізноманітнене невеликими балконами. Перший поверх планувався під торговельне приміщення. Вхідна група розташована у правому фланзі фасаду. Об'єм сходової клітини вдавлений всередину будинку на головний фасад, завдяки такому рішенню було виведено більше житлового приміщення. Сходова клітина виходить на дахівку своєрідним світловим ліхтарем. Споруда у плані завдяки флігелю має Г-подібну форму. У лівій частині фасаду розміщено проїзд у внутрішній двір. Цікаво, що будинок споруджений на площі колишнього провулку, вісь якого збережена завдяки вищезгаданому проїзду. Деталі оформлення фасаду частково втрачені, перший поверх перебудований. Нині використовується як офісно-житлове приміщення [101].

Є.В. Совінський, О.Ю. Федоришен

Пам'ятник «Пісня» (2005 р., мист.). Вул. Соборна, 59.

Пам'ятник установлений на Майдані незалежності перед будівлею Вінницької міської ради. Відкритий 24 серпня 2005 р., на 14-у річницю Дня незалежності України, споруджений коштом благодійників. Створення пам'ятника ініційоване вінницькою громадою на вшанування Помаранчевої революції (2004 р.). З часом скульптура набула нового значення і отримала офіційну назву — «Пам'ятник українській пісні». Це перший пам'ятник пісні в Україні. Виконаний у стилістиці паркової скульптури. Символізує вільну пісню в образі струнної і летючої постаті юної дівчини на кулі-апельсині, що увінчує колону-флагшток, яка наче

закликає мешканців міста виходити на революційний мітинг. На декоративних кільцях внизу колони викарбуваний напис: «Твоя правда, твоя пісня не вмре, не загине». Автор — скульптор В. Смаровоз. Матеріал — бронза. Загальна висота — 12,7 м, постаті — 1,7 м, колони-постаменту — 11 м [102].

О.А. Коляструк

Будинок міської думи, нині Торгово-промислова палата і Товарна універсальна біржа (1911 р., архіт., іст.). Вул. Соборна, 67.

Розташований у центральній частині міста в перименталній забудові вул. Соборної, межує зі сходу з Майданом Незалежності. Триповерховий будинок, важливий акцент забудови головної вулиці міста. Обговорення питання про потребу нового будинку для міської думи було розпочато в 1910 р. і пов'язано з тим, що попередній будинок міської управи, що по вул. Велика Дворянська (нині вул. М. Грушевського), було передано в 1909 р. під будинок Окружного Суду. У квітні 1910 р. міська управа купує по вул. Поштовій (нині вул. Соборна) земельну ділянку площею понад 380 кв. м у домовласниці Д. Піонтковської. Дана ділянка існує майже в тих самих межах і має форму багатокутника. На той час ділянка безпосередньо прилягала до території садиби міського училища (нині територія скверу на Майдані Незалежності). Для передачі ділянки місту було складено в липні 1910 р. план частини садиби Д. Піонтковської міським землеміром О. Волковим. Міська управа доручила виконати проект будинку міської думи архітектору Г. Артинову. Будинок Г-подібний в плані, складної конфігурації, що визначена архітектором для максимального використання земельної ділянки під забудову. Було залишено невеликий внутрішній двір із заїздом з вулиці через проїзд, влаштований на рівні першого поверху будинку (в 1990-х рр. проїзд реконструйовано під магазин). Враховуючи, що будівлю розмістили між садибами Д. Піонтковської з правого боку та міського училища ліворуч, Г. Артинов більше уваги приділив головному фасадові та інтер'єрам основних приміщень. У січні 1911 р. міська управа приймає рішення про початок будівництва в березні поточного року, з тим щоб восени будівництво було завершено. Підряд на будівництво було надано Ф. Бондарєву. Застосовуючи новітні ідеї в архітектурі, що з'явилися на початку 20 ст., архітектор шляхом модернізації деталей класицизму й античності знаходить нову художню виразність за умови, що архітектоніка фасаду адміністративного будинку залишається класицистичною. Фасадну стіну першого поверху оформлено рустами, верхні два поверхи об'єднано великим ордером з класичними напівколонами, що загалом надає будинкові монументальності. Центральну частину головного фасаду завершує стилізований фронтон-чоло, з явним впливом грецьких традицій, але майже позбавлений оздоб. В круглій ніші було встановлено годинник (втрачено). Стильове рішення будинку міської думи, симетричного й урочисто декорованого, можна визначити як модернізований ампір. В декорі застосовано міську геральдику: герб міста в обрамленні ліпних гірлянд прикрашає перемички над вікнами першого поверху; збільшений герб та дати початку існування міської думи й будівництва (1870 р. й 1911 р.) розміщено в центральній частині фасаду над вікнами другого поверху. Велику увагу автор приділив деталям інтер'єру, застосувавши декоративні елементи з любастрових плит, та особисто вибрав меблі з урахуванням особливостей призначення кожного приміщення. Любастрові прикраси стін, колон та балюстрад на сходах дали назву цьому адміністративному будинкові — «Біла Зала». Навіть колір концертного роялю, що був встановлений у власне Білій Залі третього поверху, Г. Артинов особисто підбирав як відтінок білого кольору. Білий концертний рояль було доставлено із Санкт-Петербурга (фірма Андрія Дідериха). Літери для написів кабінетів були замовлені в київській художній фірмі (власник А.Д. Франк). У будинку міської думи були розташовані на першому поверсі — міський банк, на другому — міська управа, на третьому — зала для засідань, так звана Біла Зала. Допоміжні приміщення, другорядні кабінети та буфет заплановані в крилі будівлі, що в глибині ділянки. У Білій Залі 17 січня 1918 р. на засіданні міської думи озброєні солдати 2-го гвардійського корпусу проголосили встановлення радянської влади в місті та припинили засідання, яке того дня було продовжено в приватному приміщені. У цьому будинку працював відомий український державний і громадський

діяч, письменник Маркович Дмитро Васильович (1848–1920 рр.). У 2008 р. встановлена меморіальна дошка (автор — скульптор М. Площанський), яка складається з двох частин. Верхня, виконана з кованої міді, рельєфно подає портретне зображення Д. Марковича. Нижня з чорного граніту містить напис: «Житиму на користь милої, безцінної України» Маркович Дмитро, видатний державний і громадський діяч, засновник «Просвіти» у Вінниці, фундатор кооперативного руху в Україні». (Додаткова інформація про Д. Марковича — у статті «Будинок окружного суду. Вул. М. Грушевського, 17»). У цьому будинку у травні 1920 р. на запрошення уряду УНР перебував польський державний діяч Ю. Пілсудський, де зустрічався з С. Петлюрою. 2008 р. встановлено меморіальну дошку, вона являє собою вертикально закріплене гранітне полотнище, в верхній частині якого вміщено портретне зображення Ю. Пілсудського, в нижній — вміщено напис (укр. та пол.): «…Без незалежної України не може бути незалежної Польщі…». В залі цього будинку 17 травня 1920 р. виступив з промовою голова відродженої Польської держави Ю. Пілсудський, який перебував у Вінниці на запрошення Уряду Української Народної Республіки. Фундатором дошки є місто Кельце, 2008». До 1941 р. в будинку містилася Вінницька міська рада робітничих та червоноармійських депутатів. Після 1944 р. до середини 1990-х рр. будівлю використовували адміністративні установи — керівні органи цукрового тресту, обласного постачального об'єднання; в даний час приміщення будинку міської думи орендують торгово-промислова палата та товарна універсальна біржа. Пам'ятка пов'язана з історією міського самоврядування та належить до кращих зразків вінницького модерну поч. 20 ст [103].

А.В. Войнаровський, Л.М. Денисова, О.А. Коляструк

Готель «Вінниця» (1937–40, 1946–50 рр., архіт.). Вул. Соборна, 69.

Розташований у центральному історичному ареалі (Середмістя) на головній вулиці міста, безпосередньо межує з пам'яткою архітектури місцевого значення — будинком міської думи (нині Торгово-промислова палата). Архітектурне рішення готелю належить до періоду, коли на зміну конструктивізму в архітектурно-об'ємному вирішенні нових будівель починають застосовуватися елементи класичної спадщини. Готель збудовано за проектом архітектора С. Рабіна. Є значною історичною громадською будівлею центральної частини міста. Основний період формування забудови вул. Соборна, яка в різний час мала різні назви (17 ст. — Велика, з кінця 18 ст. — Поштова, в 1911 р. — Миколаївський проспект, від 1921 р. — проспект Леніна, в 1941 р. — Український проспект, від 1944 р. — Леніна, від 1996 р. — Соборна), перепадає на кінець 19 ст. — початок 20 ст. Наступний значний містобудівний формуючий період в забудові вулиці Соборної припадає на 1930–40-і рр. У цей період на вулиці збудовані перший звуковий кінотеатр ім. М. Коцюбинського, будинки державного банку, обласної ради (проектно — для установ харчової промисловості), житловий будинок облвиконкому, виконується реконструкція з двоповерховою прибудовою бібліотеки ім. Тімірязєва, реконструкція синагоги під клуб, розпочато будівництво готелю. В 1934–35 рр. за ініціативою міськради було завершено розробку генерального плану Вінниці, автором проекту якого був архітектор М. Гурович. Згідно з цим генпла-

ном на вул. Леніна (нині Соборна) ліквідовано в 1930-х рр. бульвар, що пролягав посередині вулиці від перехрестя вул. О. Пушкіна (нині Майдан Незалежності) до жіночої гімназії (нині школа-гімназія № 2). У місті в кінці 1930-х рр. виникає потреба в готелях. Згідно нового генплану, на земельній ділянці між будівлями міської думи (1911 р.) та двоповерховим будинком (початку 20 ст.), в 1940 р. розпочато будівництво чотириповерхового готелю. При цьому зноситься одноповерховий особняк 18 ст. Готель отримує назву «Червона Вінниця». В період Другої світової війни, під час німецької окупації 1941–44 рр. готель перебував на балансі командування сухопутних військ збройних сил нацистської Німеччини та мав нову назву — «Jägerhöhe» (з нім. «Мисливська гірка»). Його використовували для розміщення високопоставлених гостей, які відвідували ставку Адольфа Гітлера «Вервольф» та штаб сухопутних військ. В лютому 1943 р. в готелі зупинявся Гайнц Вільгельм Гудеріан (1888–1954) — генерал-полковник німецької армії, військовий теоретик моторизованих способів ведення війни. Будівництво закінчили в повоєнні роки. Будівля гармонійно вписалася в забудову вулиці. Стильова течія неокласицизму, або модернізованої класики, в якій виконано поряд розташований будинок міської думи, має продовження у деталях фасаду готелю «Вінниця». Будинок готелю став яскравим прикладом архітектурного стилю повоєнного десятиріччя. Ним професійно доповнено забудову історичної вулиці та ліквідовано містобудівний «розрив» у лінії забудови, що надало можливість завершити об'ємно-просторову композицію вул. Соборної. При будівництві готелю в щільній забудові кварталу було передбачено заїзд на дворово-господарчу територію через проїзд будівлі міської думи, який у 1980-х рр. реконструювали під приміщення, тому заїзд на територію готелю залишився тільки з вул. Архітектора Артинова. У повоєнні роки доповнюється одноповерховою прибудовою з боку дворової частини під допоміжні приміщення для кафе, розташованого на першому поверсі основного об'єму. У плані будівля має коридорну систему з двостороннім розміщенням приміщень, із входами, крім головного, також із подвір'я. На першому поверсі розташовані допоміжні приміщення готелю та кафе. Композиційне вирішення головного фасаду симетричне, лінійне, що виразно підкреслено міжповерховими тягами та лінією масивно-розвинутого великого виносу карнизом складного профілю на модульонах та завершеним парапетом-балюстрадою на стовпчиках строгими рядами прямокутного абрису. Фасад збагачено чотирма групами вертикально розташованих балконів. Дверні отвори балконів другого поверху франковані декоративними пілястрами. З подвір'я фасад готелю виконано з червоної цегли без декору. Головний вхід до готелю розташовано по осі будівлі і виділено великим порталом, який підкреслено по боках приставними напівкруглими колонами та масивним, з невеликим виносом, козирком, на якому розміщена назва готелю. Ритм великих вікон першого поверху та напівколон модернізованого доричного ордеру, що спираються на масивний цоколь, дуже вдало підтримують стильове рішення розташованої поряд будівлі колишньої міської думи. Будинок готелю «Вінниця» є яскравим прикладом архітектурно-об'ємного вирішення фасадів із застосуванням класичних елементів у декорі споруд, збудованих із матеріалів та конструкцій індустріального виготовлення [104].

Л.М. Денисова, О.Ю. Федоришен

Будинок організацій, нині Вінницької облради та облдержадміністрації (1936–41, 1946–49 рр., архіт.). Вул. Соборна, 70, 72.

Будівля Вінницької обласної Ради та облдержадміністрації — знаковий для Вінниці витвір неокласичної архітектури 20 ст., одна з домінант головної вулиці на її важливому перехресті з вул. Архітектора Артинова. Великий кутовий об'єм завершений напівсферичним куполом півкруглого ризаліту із головним входом, має чотири основні поверхи, п'ять рівнів (включно з рівнем балкону-антресолі у верхній залі засідань), просторий підвал із початковими функціями бомбосховища. Модернізований «великий» іонічний ордер, у якому вирішено архітектоніку фасадів будівлі по вулицях, являє шість колон на три поверхи кутового ризаліту і ритм відповідних пілястр по фасадах бічних прямокутних ризалітів (на чотири осі отворів), фланкуючих кутову форму та півкруглий ганок. Планування приміщень — коридорно-секційне з великими

парадними тримаршовими сходами в головному ризаліті, що з'єднують вестибюль, дві двоярусні актові зали, коридори, просторі холи. Великий корпус уздовж головної вулиці завершує прямокутний ризаліт, аналогічний кутовим (на п'ять осей із центрально-симетричним додатковим входом до приміщень західного крила, де нині філія обласної наукової бібліотеки, та евакуаційних сходів, що пов'язують коридори усіх поверхів). Також від головної вулиці у симетричному ризаліті влаштовано арковий проїзд із брамою у двір. Умовна облікова назва пам'ятки пов'язана з її початковим призначенням для установ Народного комісаріату харчової промисловості, який планувалося розмістити саме у Вінниці. Замовником великої адміністративної будівлі із різними додатковими функціями був цукровий трест (обласне об'єднання цукрової промисловості). Близько 1935 р. проектування доручили молодому архітектору Рабіну Самуїлу Ісааковичу (1905–1982 рр.). Однак цікаво, що серед робіт його вчителя — академіка архітектури Альошина Павла Федотовича (1881–1961 рр.) цей об'єкт згадувався як (рос.) «Областной Дом Советов в Виннице. 1935 г.» (колекція П. Альошина у колишньому НДІ теорії та історії архітектури і містобудування). Цікава й та обставина, що сам академік не наводив цю роботу у переліку своїх авторських проектів. Напередодні випуску з Київського інженерно-будівельного інституту (1931 р.) архітектор-дипломник С. Рабін допомагав учителю — вже знаменитому П. Альошину в проектуванні «Нового Харкова» (житлового району Харківського тракторного заводу). Згодом саме П. Альошин виступив консультантом і, зрештою, першим головним співавтором будинку установ харчової промисловості у Вінниці, закінченого як будівля обласної ради. Робоче проектування велося у Вінниці С.І. Рабіним спільно з архітектором-художником Л.О. Черленіовським протягом 1935–36 рр., будівництво — 1936–41 рр. Але вже грізного 1941-го р. ця будівля виглядає спаленою на кадрах нацистської польової кінохроніки про взяття Вінниці. Повоєнну відбудову, для розміщення обласного комітету комуністичної партії, здійснювали у 1946–49 рр. Серед пов'язаних із центральною адміністративною будівлею Вінниці неординарних фактів є такий. За спогадами колишнього голови обласної планової комісії (економічного підрозділу облвиконкому) П.Т. Солєйка, обком правлячої партії, підкоряючись формальній бухгалтерії з обліку основних засобів, до початку 1970-х рр. платив орендну плату об'єднанню цукрової промисловості. Але ще цікавіша колізія із авторством архітектурного рішення «Будинку організацій». С. Рабін був однією з чільних особистостей того архітектурного осередку вінничан, до якого у повоєнний час органічно увійшов головний архітектор області (1945–75 рр.) Крейчі Антоній В'ячеславович (1914–99 рр.) — митець і керівник, архів якого свідчить про тісні професійні й товариські стосунки із С. Рабіном, якому судилося проектувати відбудовну реконструкцію пошкодженої війною будівлі облради. А. Крейчі пізніше згадував, що авторство «обкому», тим не менше, найчастіше приписувалося П. Альошину. І справді, принциповий С. Рабін у переліку своїх творів, наведеному в особовій справі архітектора, зазначав, що його проект «не був реалізований не з вини автора». Порівнюючи демонстраційне перспективне зображення «Будинку установ харчової промисловості» під символічним заголовком кресленика «Пищепром в Виннице» (опублікований 1940 р.) із наявною будівлею, треба звернути увагу на справді принципові відмінності, які за реалізації того самого просторово-композиційного й архітектонічного задуму відрізняють початковий проект С. Рабіна та Л. Черленіовського «при консультації архітектора П. Альошина» від будівлі, завершеної все-таки за «альошинськими» зразками. Адже улюбленими рішеннями П. Альошина для громадських будівель були саме півкруглі ризаліти й саме купольні покриття. Початковий проект — на п'ять основних поверхів і сім поверхів круглого головного ризаліту, завершеного суворим засклением бельведером, подібним на сторожову башту, — за його реалізації справляв би зовсім інше враження. У величезному, громіздкому, як для масштабу вінницького Середмістя, будинку передбачалися, крім адміністративних установ і супутніх функцій (кафетерій тощо), також приміщення для «консервного магазину, поштового відділення і іншого». В результаті впливу П. Альошина й зміни функціонального завдання будівля стала компактнішою, із одноярусним

«аттиковим» четвертим поверхом над карнизом основного ордеру (без нагромадження п'ятого поверху), масштабнішою, вишуканою й урочисто-монументальною завдяки великому куполу, і Вінниця одержала видатний зразок класицистичної архітектури. У будівлі № 72 з 1991 р. розташована філія бібліотеки ім. К. Тімірязєва. У цьому ж будинку розташовані обласні організації Національних Спілок письменників і журналістів України [105].

С.О. Царенко

Вінницька міська публічна бібліотека ім. М. Гоголя, нині обласна універсальна наукова бібліотека ім. К. Тімірязєва (1907 р., архіт., іст.). Вул. Соборна, 73.

Зведена 1907 р. за проектом архітектора Г. Артинова. Чотириповерховий цегляний будинок у стилі неокласицизму 20 ст., досягненого внаслідок кількох реконструкцій 1933–36, 1946–55 рр. Початкова одноповерхова будівля з високим цоколем, увінчана аттиком з «пітерськими» обелісками і куполом зі шпилем над вхідним ризалітом в 1930-і рр. була розширена і надбудована у вигляді триповерхової споруди, яка впритул приєднана до житлового будинку по сучасній вул. Архітектора Артинова (архітектор О. Черленіовський). При цьому рішенні автор отримав кутове завершення квартальної периметральної забудови сучасних вул. Архітектора Артинова та Соборної. Перший поверх рустований, другий і третій — ритм пілястр, завершений наступним профільованим карнизом. Під час Другої світової війни перший поверх бібліотеки займала окупаційна фельдкомендатура. Бібліотечний фонд було понищено, приміщення під час відступу окупантів спалено. Бібліотека протягом 1946–55 рр. діяла в «Мурах», а в її власному приміщенні відбувалася відбудова і реконструкція за проектом архітектора С.І. Рабіна. Планувальне рішення передвоєнного плану приміщень бібліотеки біло відбудовано майже без змін з дотриманням стильових та загальних пропорцій будівлі. Розширення його площі було здійснене за рахунок надбудови четвертого аттикового поверху. З 1991 р. відкрито філію бібліотеки в адміністративному будинку напроти, де вона займає частину приміщення на трьох поверхах (вул. Соборна, 72). Міська бібліотека ім. М. Гоголя діяла з 1907 р. до 1923 р. У листопаді 1923 р. її було названо іменем російського вченого-природознавця К.А. Тімірязєва (1843–1920 рр.). У 1934 р. вона отримала статус обласної. Після 1917 р. у бібліотеці створено відділ української літератури. 1920 р. у Вінниці засновано філію Всенародної бібліотеки Української Академії Наук (ВУАН), до створення якої були причетні науковці В.А. Камінський, В.Д. Отамановський, І.О. Шипович та інші. Директором філії 1923 р. став В. Отамановський (1893–1964 рр.). На основі фонду Подоліки відкрито Кабінет виучування Поділля (1924 р.) на чолі з професором А.І. Ярошевичем. У 1926 р. його очолював мовознавець С.С. Смеречинський. У післявоєнний період поступове відродження бібліотеки пов'язане з іменем її керівника, учасника війни, Героя Радянського Союзу І.М. Філіповського (1909–92 рр.). У бібліотеці він працював з 1949 по 1952 рр. заступником директора з наукової роботи, а потім аж до 1973 р. — директором. 1966 р. бібліотека отримує статус наукової. 1974–99 рр. бібліотеку очолював А.Й. Лучко, у 1999–2006 рр. — В.Ф. Циганюк, з 2007 р. директором працює Н.І. Морозова. До сторіччя бібліотеки здійснено поточний і капітальний ремонт будинку, зокрема фасаду, а також навколишньої території. На фасаді 2005 р. встановлено меморіальну дошку І. Філіповському та барельєф із зображенням святих рівноапостольних Кирила і Мефодія. Напис на меморіальній дошці: «Бібліотеку підняв з руїн Герой Радянського Союзу Іван Митрофанович Філіповський, який очолював її з 1952 по 1973 рр.». Напис під барельєфом: «Святі рівноапостольні Кирило і Мефодій, просвітителі, засновники слов'янської абетки. Дар автора — народного художника Росії Кликова В'ячеслава Михайловича, президента Міжнародного Фонду слов'янської писемності і культури. З благословення митрополита Вінницького та Могилів-Подільського Макарія. У місті Вінниці до 1918 р. діяла церква святих Кирила і Мефодія. Ікона великих просвітителів Кирила і Мефодія була дарована міською думою першій у Вінниці міській бібліотеці ім. М.В. Гоголя в день її відкриття 2 (15) лютого 1907. Нині це обласна універсальна наукова бібліотека ім. К.А. Тімірязєва» [106].

А.М. Подолинний, С.О. Царенко

Прибутковий будинок із кінотеатром (1913, 1951-і рр. архіт.). Вул. Соборна, 74, Театральна, 16.

Будинок на розі вул. Соборна та Театральна належить до пам'яток архітектури місцевого значення. Відомий як прибутковий будинок купців А. Фігмана, А. Хасіна із кінотеатром, відкритим спільно з А. Ваксманом. Триповерхова будівля складається з двох окремих історичних споруд, які було збудовано на лінії історичної забудови Миколаївського проспекту (сучасна вул. Соборна) та Єкатерининської вулиці (сучасна вул. Театральна) на поч. 20 ст. на садибі А. Фігмана та А. Хасіна. Їх спільна садиба мала такі межі: з півдня — Миколаївський просп. (сучасна вул. Соборна), зі сходу — вул. Єкатерининська (сучасна вул. Театральна), із заходу — земельна ділянка Ї. Штейнгарта та з півночі — провулок, що з'єднував вулиці Хлібну та Єкатеринінську. При реконструкції в повоєнні роки будівлі були з'єднані в один будинок. Прибутковий будинок пов'язаний безпосередньо із зародженням та розвитком мереж кінотеатрів у місті на поч. 20 ст. Перший «ілюзіон» у Вінниці відкрився у 1911 р. на місці сучасного кінотеатру «Родина» і мав назву «Амбрось». А в 1913 р. А. Фігман разом з А. Хасіним та А. Ваксманом відкрив на першому поверсі свого будинку, з боку сучасної вул. Театральної, ілюзіон під назвою «Експрес». Протягом 1911–13 рр. у місті було відкрито п'ять стаціонарних і один літній кінотеатри. Перші фільми поставляли з-за кордону, в Україні почали виробляти фільми з 1909 р. у Харкові. З 1924 р. кінотеатр діяв під назвою «Червоні зорі». В 1950-і рр. виконана реконструкція двох будинків з надбудовою четвертого поверху та об'єднанням їх в одну цілісну будівлю за допомогою загального архітектурного вирішення фасадів зі застосуванням неокласичних елементів, об'єднуючи вертикальними пілонами віконні отвори зі вставками розеток. У повоєнні роки використовувався як адміністративний будинок із магазином на першому поверсі. У 2000-х рр. за проектом архітектора В. Басистого розпочато реконструкцію із влаштуванням мансардного поверху, що частково відтворює силует втраченої сусідньої будівлі колишньої Єкатерининської вулиці (нині вул. Театральна). Будівля справляє візуально-композиційний вплив на завершення Майдану Небесної Сотні, що біля обласного академічного театру, утворюючи важливе тло площі та перехрестя за рахунок свого розташування та витриманої масштабності [107].

Л.М. Денисова

Житловий будинок з магазинами (1936 р., архіт.). Вул. Соборна, 81.

Житловий будинок облвиконкому розташований в історичному ареалі центральної частини міста Вінниці, в щільній рядовій периметральній забудові на головній вулиці міста — Соборній, між будинками 19 ст. Збудований в 1936 р. по проекту вінницького архітектора Л. Черленіовського. Чотириповерховий цегляний будинок з підвалом, прямокутний в плані, розміром 11,67×55,42 м, з одноповерховою прибудовою з боку дворової території. Прибудова первісно використовувалася як котельня для опалення житлового будинку. З лівого боку головного фасаду влаштовано наскрізний проїзд через арку на дворову територію. Приміщення першого поверху використовуються під магазини. Житловий будинок трисекційний з наскрізними входами до сходової клітини з тримаршовими сходами. На сьогодні частина наскрізних входів з боку вулиці використовуються магазинами. Підвальні приміщення теж частково використовуються. Будинок є яскравим прикладом перехідного періоду, коли на зміну конструктивізму в архітектурно-об'ємному вирішенні почали застосовуватися елементи класичної спадщини, завдяки чому будинок вдало доповнює існуючу історичну забудову центральної вулиці. Житловий будинок належить до гармонійно-фонової забудови центральної частини міста. Композиція головного фасаду сформована завдяки ритмічним розміщенням вертикалів лоджій, цікаво оформлених круглими колонами, та вертикальних вітражів сходових клітин з півциркульним завершенням. Крім того лоджії та вітражі мають завершення у вигляді спрощеного аттика. Лоджії на першому поверсі підкреслені ризалітами. В площині стін головного фасаду великі отвори вікон мають прості лиштви. Перший поверх підкреслено аркоподібними великими віражними вікнами та рустованими простінками між ними, відокремлено від вище розташованих жилих поверхів горизонтальною тягою,

на який сьогодні розміщена реклама та вивіски магазинів. Входи в магазини передбачені з певним ритмом. Головний фасад житлового будинку, який складається з деталей в дусі використання класичної спадщини, збагачує архітектурний вигляд вул. Соборної та є яскравим прикладом культурної спадщини, характерної для 1930-х рр. у місті Вінниці. У будинку неодноразово відбувалася зміна архітектурно-планувальних рішень та зміна функціонального призначення приміщень, як по першому поверху в приміщеннях магазинів, так і по житловій частині будинку у зв'язку зі зміною інженерного забезпечення. По дворовому фасаду будинок має неохайний вигляд через засклені балкони та поодинокі прибудови на першому поверсі. Враховуючи високопрофесіональне архітектурно-об'ємне вирішення головного фасаду з застосуванням елементів класичної спадщини, з дбайливою обробкою деталей та цікавою організацією об'єму в декорі споруди по головному фасаду, витриманої в співвідношенні з історичною забудовою центральної частини міста, житловий будинок посідає належне місце серед найкращих будівель міста [108].

Л.М. Денисова

Адміністративний будинок, нині у віданні обласного об'єднання естетичного виховання і дозвілля молоді (1906 р., архіт.). Вул. Соборна, 85.

Належить до комплексу Вінницького реального училища. Розташований на окремій ділянці, на протилежному куті вул. Театральної та Соборної, ліворуч від головного корпусу. Цегляний триповерховий будинок, збудований на початку 20 ст. як двоповерховий, з потинькованим фасадом симетричної композиції. Особливістю розташування будівлі, що загалом є рядовою спорудою суто «фасадної архітектури», є значний відступ вглиб ділянки від лінії забудови кварталу. Завдяки цьому адміністративний будинок має курдонер, облаштований засобами благоустрою та озеленення, а фасад будівлі добре сприймається з боку головної вулиці. В оздобленні фасаду застосовано елементи неокласицизму та необароко. В адміністративному будинку містилася канцелярія та архів реального училища, які згодом використовувалися також для жіночої гімназії. У 1960-і рр. була виконана надбудова третього поверху та частково перепланово приміщення. У будинку містився обласний комітет комсомолу, згодом редакція газети «Комсомольське плем'я». В даний час будинок перебуває у віданні обласного об'єднання естетичного виховання і дозвілля молоді. Пам'ятка є зразком адміністративної будівлі, характерної для Вінниці на початку 20 ст [109].

Л.М. Денисова

Будинок реального училища, нині Вінницький торговельно-економічний інститут (1880-і рр., архіт., іст.). Вул. Соборна, 87, Театральна, 18.

Чоловий фасад виходить на центральну міську магістраль. Споруджено до 1888 р. за проектом архітектора М. Чекмарьова на кошти, які пожертвував купець Ц. Вайнштейн. 1889 р. з боку сучасної вул. Театральної до основного будинку училища зроблено прибудову і будинок персоналу, завдяки яким та шатровим завершенням даху вирішена асиметрична об'ємно-просторова композиція (архітектор В. Краузе). 1890 р. будівлю передано реальному училищу. Двоповерховий цегляний, тинькований, у плані П-подібний, покрівля черепична, з трьома ризалітами на головному фасаді. Архітектурний декор виконано в неоросійському цегляному стилі, для якого було характерним застосування елементів давньоруської та візантійської архітектури. Центральний ризаліт має виступаючий об'єм головного вхідного тамбуру й оформлений по другому поверху портиком з двома колонами, підкресленими ентазисом та завершеними яйцеподібними капітелями. Вхід (тамбур) був доповнений ганком з металевими фігурними стовпчиками та арками. Вихід на терасу був з другого поверху (ганок не зберігся). Кути ризалітів підкреслені рустами та лопатками. На центральному ризаліті кути другого поверху завершені лопатками-балясинами, а парапети бічних ризалітів — кокошниками. Усі ризаліти завершуються шатровим покриттям. Планування приміщень коридорне. Вікна першого поверху в прямокутних отворах, другого — з напівциркульними арковими перемичками. Класні кімнати світлі, просторі, мали пічне опалення. У вестибюлі — парадні багатомаршеві сходи (чавунне лиття). 1906 р. за проектом архітектора Г. Артинова була переобладнана на першому поверсі гімнастична зала, а на другому — влаштована церква училища,

освячена в ім'я святого Кирила та Мефодія. Іконостас для церкви виконав О. Мурашко. До комплексу училища входили житловий, адміністративний будинки та господарчі споруди. Реальне училище засновано 1885 р. в м. Могилеві-Подільському. З 1890 р. переведене до м. Вінниці і розташоване в цьому будинку. Училище — середній навчальний заклад міста, де крім загальноосвітніх вивчали природничі дисципліни, фізику, математику, а також іноземні мови. Утримувалось на кошти, що надходили від плати за право на навчання та міської думи. Спочатку навчальний курс був розрахований на шість років, 1899 р. було відкрито 7-й спеціальний клас, в якому учнів готували до вступу у технічні вузи. Воно мало фізичний, математичний, малювальний кабінети, свою метеорологічну станцію, клуб «Спорт» з водних видів спорту. Клуб розташовувався на островах (нині затоплені) р. Південний Буг, який став спортивним містечком для всієї молоді міста. На Всеросійській виставці гігієни у Петербурзі училище було відзначене Золотою медаллю (1913 р.). Перший директор (1890—99 рр.) — Нємец Ярослав Осипович, статський радник, випускник Мюнхенської Королівської академії промисловості та мистецтва. В училищі викладали випускники різних навчальних закладів Російської імперії. Серед них — історик Скитський Борис Васильович (?–1958 рр.) — дослідник історії осетинського народу, професор (з 1932 р.), завідувач кафедри історії СРСР в педагогічному інституті м. Орджонікідзе (Російська Федерація); учитель малювання Коренєв В'ячеслав Федорович (1868 р. — після 1920-х рр.) — живописець-мариніст, педагог, засновник Вінницького краєзнавчого музею, спортивного клубу, художньої студії. Викладацька робота В. Коренєва в художній студії училища була відзначена Великою золотою медаллю на Другій Всеросійській виставці (1913 р.). Законовчитель Шипович Іван Омелянович (1857–1936 рр.) — священик, педагог, учений-краєзнавець. 1891 р. тут склав іспит на звання народного вчителя М. Коцюбинський На честь видатного земляка 1962 р. на фасаді будинку встановлено меморіальну дошку з білого мармуру, в серпні 2003 р. замінена на горельєфне погруддя з написом (автор — скульптор В. Смаровоз). Дошка розміщена на фасаді головного корпусу. Розмір: 0,7×0,5 м. Складається з двох частин. Верхня виконана з кова-

ної міді і являє собою портретне зображення письменника на тлі розгорнутої книжки. Нижня частина з чорного граніту містить меморіальний напис: «У цьому будинку, колишньому реальному училищі у жовтні 1891 р. видатний український письменник Михайло Михайлович Коцюбинський склав екстерном іспит на звання народного вчителя». (Додаткова інформація про видатного письменника — у статті «Літературно-меморіальний музей М.М. Коцюбинського. Вул. І. Бевза, 15»). У 1915 р. реальне училище було переведене до приміщення жіночої гімназії, а в його аудиторіях був розташований військовий шпиталь, який 8 травня 1916 р. відвідав імператор Микола II з сім'єю. Училище припинило свою діяльність 1920 р. Нині тут розмістився Вінницький торговельно-економічний інститут Київського національного торговельно-економічного університету [110].

Л.М. Денисова, О.А. Коляструк, М.Р. Мудраченко

Будинок жіночої гімназії, нині школа-гімназія № 2 (1900 р., архіт., іст.). Вул. Соборна, 94.

Міністерську жіночу гімназію було відкрито 1900 р. Спочатку розташовувалася у будинку священика Якубовича, з 1901 р. перейшла у цей будинок. Спочатку це була двоповерхова споруда з червоної цегли під залізним дахом. У 1947–49 рр. за проектом архіт. А. Крейчі здійснено надбудову третього поверху та прибудову з вулиці. Утримувалася гімназія на кошти, що надходили від плати за право на навчання. Спочатку мала підготовчий та чотири класи, згодом відкрито 6-й та 7-й, у 1910 р. на кошти земства був відкритий 8-й (педагогічний) клас. Після закінчення 7-го класу випускниці

отримували середню освіту, 8-го педагогічного — атестат надавав звання домашньої учительки. Випускницям-відмінницям цього класу надавали найвище звання: домашня учителька-наставниця. При гімназії діяв педагогічний музей імені цесаревича Олексія (з 1905 р.). Перший начальник гімназії (1900–09 рр.) — Турчанінов Петро Олександрович (?–? рр.), статський радник, випускник Московського Імператорського технічного училища, викладав математику, автор підручника «Арифметика» для гімназій. Викладачами жіночої гімназії працювали учителі реального училища. 1902 р. в приміщенні гімназії давав приватні уроки гри на роялі М.Д. Леонтович (1877–1921 рр.) — видатний український композитор. У лютому 1919 р. тут містилися відомства уряду Директорії УНР: Міністерство фінансів, загальна канцелярія, Державний банк, Департамент державної скарбниці, кредитна канцелярія. 1920 р. жіноча гімназія та реальне училище були реорганізовані в єдину 7-річну трудову школу № 2, якій присвоєно ім'я В. Леніна. З 1921 р. у школі містилися в другу зміну акушерська школа, фармацевтичний технікум та проводилися курси медичного персоналу. Під час нацистської окупації у приміщенні був розквартирований (1942 р.) 109-й шуцманшафтбатальйон, комендатура міської поліції та її карний відділ. У школі № 2 учителем української мови працював (1949–55 рр.) Скалецький Родіон Андрійович (1899–1984 рр.) — український композитор, хоровий диригент, фольклорист, педагог, музичний діяч. 1921 р. закінчив школу Соболєв Володимир Степанович (1908–82 рр.) — геолог, академік АН СРСР (з 1958 р.), член-кореспондент АН УРСР (з 1951 р.), Герой Соціалістичної Праці (1978 р.). Основні праці — з петрографії і мінералогії України та Сибіру. В. Соболєв науково обґрунтував алмазоносність північної частини Сибірської платформи. Серед випускників школи: Хасін Віктор Якович (1915–44 рр.) — Герой Радянського Союзу (1943 р.); Лошак Михайло Цальович (1918–99 рр.) — художник-графік, член Національної Спілки художників УРСР (1970 р.), учасник обласних, республіканських, всесоюзних та міжнародних виставок. Краковський Аркадій Ілліч (1919–? рр.) — доктор медичних наук, професор (з 1966 р.), завідувач кафедри госпітальної хірургії Кемеровського медичного інституту (Російська Федерація); Соболєв

Володимир Михайлович (1924–43 рр.) — підпільник. На фасаді 1971 р. встановлено меморіальну дошку з граніту, яку 1984 р. замінено на бронзову дошку з барельєфним портретом В. Соболєва (скульптор Л. Зінець, архітектор А. Горчаков). Розмір: 1,0×0,7 м. Текст меморіального напису (рос.): «В этой школе учился участник Винницкого комсомольского подполья Владимир Соболев 1924–1943» [111].

М.Р. Мудраченко

Прибутковий будинок, нині житловий будинок (1914 р., архіт.). Вул. Соборна, 95.

Розташований на розі вул. Соборна та Хлібна на окремій території, яка має крутий ухил уздовж вул. Хлібної, в межах центрального історичного ареалу — Середмістя. Будинок зведено 1914 р. з цегли на гранітному підмурку, на крутому рельєфі. Замовники — власники садиби брати Гельблу. Враховуючи розташування будинку, архітектор Г. Артинов об'ємно-просторову композицію вирішив із акцентом у вигляді кутового округленого ризаліту з входом до магазинчика на розі вулиць із завершенням атиком у формах тогочасного стилю модерн. В оформленні фасадів були використані металеві ажурні огорожі на парапеті даху та балконів. У плані будинок має неправильну прямокутну форму; за рахунок перепаду рельєфу по вул. Хлібній є цокольний поверх із приміщеннями з боку дворового

фасаду. Будинок двоповерховий, з видовженим фасадом та головним входом до прибуткових квартир з головної вулиці, двосекційний, з двобічним розташуванням квартир, частково — з магазинчиками на першому поверсі. Первісне планування квартир змінено під час пристосування будинку в 1920-х рр. під комунальне житло. Планувальне рішення секційне, в житлову частину існувало два входи, парадний з вул. Соборної, для господарських потреб — з двору. Приміщення магазинчиків займали частину першого поверху з боку головної вулиці. Квартири були забезпечені усіма зручностями — кухня, ванна та туалет, що передбачало підключення до міської каналізації. Загальна композиція фасадів вирішена асиметрично. По фасадах з боку вулиць виконані флангові ризаліти з невеликими аттиками. В декорі фасадів використані спрощені геометричні елементи модерну над вікнами другого поверху. Фасади урівноважені за допомогою застосування декоративних елементів у стилі модерн. Завдяки кутовому ризаліту разом із фланкуючими, меншими за розміром, ризалітами із аттиками по боках будинку, з кута він справляє враження симетричного. Фасад уздовж вул. Соборна окремо сприймається як симетричний завдяки балконам, членуванню віконних прорізів на другому поверсі, головному (парадному) входу до житлової частини. Фасад декоровано горизонтальними простими стрічковими елементами. У головній сходовій клітці залишилися металева огорожа з малюнком у стилі модерн та декоративна керамічна плитка на сходовій площадці. Будівлю прикрашали декоративні металеві ажурні елементи огорожі балконів та парапету (не збереглися). У повоєнні роки пошкоджену будівлю відбудували. Реконструкцію було виконано за проектом архітектора П. Ржичицького, який зберігає автентичне архітектурно-об'ємне рішення Г. Артинова [112].

Л.М. Денисова

СОЛОВЙОВА Олександра вулиця

Соловйов Олександр Павлович (1919–98 рр.) — директор вінницької фізико-математичної гімназії № 17, заслужений вчитель України.

Прибутковий будинок Я. Співака, нині фізико-математична гімназія № 17 (1911 р., архіт.). Вул. О. Соловйова, 2.

Триповерховий житловий будинок, що розташований по червоній лінії забудови вул. О. Соловйова, з вул. Соборної — розмішений в глибині ділянки. Споруджено у 1911 р. за проектом архітектора Г. Артинова як прибутковий будинок з апартаментами власника — Янкеля Йосевича Співака. На цій же ділянці у січні 1913 р. він збудував кінотеатр на 150 місць, котрий не зберігся. Ще однією не збереженою спорудою на території ділянки Співака став триповерховий будинок меблевого магазину, розташований по лінії забудови вул. Соборної і знищений пожежею у 1944 р. Садиба Я. Співака — типовий зразок рядового прибуткового будинку межі 19 та 20 ст. Планово-просторова структура триповерхового цегляного оштукатуреного об'єму будинку має тричастинний симетричний поділ, який виявлено ризалітами на обох фасадах, з еркером у центральній частині. Згідно проекту, перший поверх первинно був виконаний вітринами. Первісне секційне поверхове планування змінене у зв'язку з новим функціональним використанням. Лаконічна обробка фасадів зводиться до наличників спрощеної форми. Посадка будинку здійснена за рельєфом на високий рустований цокольний поверх, два наступні поверхи тиньковані. Оздоблені сандриками вікна видають модернову стилістику садиби. Споруда початково мала наближену до прямокутника конфігурацію, але в процесі перебудови та пристосування під школу вона втратила своє первинне внутрішнє планування. З другої половини 1940-х рр. будівля використовується під навчальний заклад (нині фізико-математична гімназія № 17). У 1972 р. добудований триповерховий навчальний корпус і спортзал. У 1952–86 рр. директором школи № 17 працював заслужений вчитель України Соловйов Олександр Павлович (1919–98 рр). На його честь встановлена пам'ятна дошка та вулиця названа його ім'ям [113].

Є.В. Совінський, О.Ю. Федоришен

Прибутковий будинок, нині житловий будинок (1910-і рр., архіт.). Вул. О. Соловйова, 13.

Прибутковий триповерховий житловий будинок із крамницями. Своєрідний тип рядової одиниці, де композиція фасаду фронтальна. Прясло стіни урізноманітнює цегляний декор та пілястри. Ймовірна дата спорудження — період між 1910–14 рр. Будинок симетричний відносно центральної осі. У кладці головного фасаду використано силікатну цеглу місцевого виробництва. У правій частині першого поверху розташовано проїзд у внутрішній двір. Портал прикрашено пілястрами та декоративними нішами. На жаль, будинок втратив оригінальні ковані елементи, огородження балконів та решітки в'їзних воріт [114].

Є.В. Совінський, О.Ю. Федоришен

СТРІЛЕЦЬКА вулиця

Стрілець — синонім слова «вояк», зокрема український січовий стрілець. Топонім підкреслює «армійську» функцію вулиці, адже міський гарнізон безперервно перебуває тут з 80-х рр. 19 ст.

Військові казарми, нині житлові та відомчі будинки (1880–1900-ті рр., архіт.). Вул. Стрілецька, 19, 21, 23, 25, 27, 29.

Казарми або перше військове містечко з'явились у Вінниці у 1880–1900-ті рр., коли після російсько-турецької війни (1877–78 рр.) до міста перебазовуються піхотні, кавалерійські та артилерійські з'єднання, найбільшим з яких був 47-й піхотний Український полк. У 1903 р. його перебазовують до Кам'янця-Подільського, а у казармах розміщується 73-й Кримський піхотний полк. У 1913 р. тут також перебували 19-та артилерійська бригада, 12-й та 19-й артилерійські парки, 5-й саперний батальйон. Серед відомих людей, життя яких було пов'язане з військовим містечком на початку 20 ст., слід відзначити Гандзюка Якова Григоровича (1873–1918 рр.) — генерала та військового діяча часів Української революції (1917–21 рр.); Турчановича Антона Федоровича (1854–1943 рр.) — полковника, вінницького повітового військового начальника (1913 р.), винахідника польової кухні; Брусилова Олексія Олексійовича (1853–1926 рр.) — генерала, який в серпні 1913 р. отримав під своє командування 12-й армійський корпус, штаб якого перебував у Вінниці. Генерал мешкав в будинку на сучасній вул. Архітектора Артинова, 5, де йому встановлено меморіальну дошку. У часі визвольних змагань (1917–21 рр.) тут дислокувались частини Дієвої Армії УНР та Української Галицької Армії (далі — УГА). Ймовірно, поряд з казармами був розташований військовий цвинтар, на якому ховали померлих від тифу вояків-галичан, зокрема там похований Федюшка Михайло Йосипович (відомий під іменем Євшан, 1889–1919 рр.) — український літературний критик, літературознавець, керівник архівної служби Начальної Команди УГА. Вже за півроку, під час українсько-польсько-більшовицької війни (1920 р.), в травні в казармах утримували полонених галичан з 1-ої бригади УГА, взятих в полон польським генералом Я. Ромером. Під час Другої світової війни, в період нацистської окупації Вінниці (1941–44 рр.), на території казарм дислокувався табір для полонених радянських офіцерів «Oflag Winniza № 83», який знаходився у підпорядкуванні Верховного командування сухопутних військ збройних сил нацистської Німеччини (Oberkommando des Heeres). Відомо, що у вересні 1942 р. на території офлагу перебував Власов Андрій Андрійович (1901–46 рр.) — радянський генерал-лейтенант, згодом керівник колабораціоністського мілітарного утворення «Російська визвольна армія». Тут на переговорах з нацистами він дав згоду на співпрацю. За радянського періоду в будівлях перебували різні військові частини Червоної армії, зокрема дислокувалися підрозділи 43-ї ракетної армії ракетних військ стратегічного призначення збройних сил СРСР. Казарми — це фактично перша в історії Вінниці регулярна цегляна забудова дво- та триповерхових будівель казармового типу, які сформували нову магістраль міста — Північну алею (нині вул. Стрілецька). Фактор казармової забудови та близького розташування залізничної станції поклали початок росту меж міста та заснування нової міської агломерації — Замостя. Розташування будівель на ділянці прямокутних об'ємів — регулярне, перпендикулярно і паралельно відносно осі вул. Стрілецької. Стилістика усіх споруд — еклектика, підвид — цегляний стиль, який ще називають казенним або промисловим. Економність та раціональність такої цегляної кладки дозволила застосовувати цю стилістику у масовому

будівництві. Унікальність споруд військового містечка полягає у тому, що тут немає форм або деталей, запозичених з минулих епох. Пілястри, наличники, пояски, сталактитові карнизи переосмислені та утворені цеглою, яка виступає за площину стіни і створює ступінчастість кладки та її візерунок, який в свою чергу диктувався модульною величиною цегли. До речі, цегла тут служить стилеформуючим чинником, який і визначає специфічні особливості вже згаданого «цегляного» стилю. На фасаді першого поверху будинку № 27 викладені роки будівництва «1887» та «1888». Нині колись анфіладні приміщення розбиті на окремі квартири та використовуються під житло. У частині казарм дислокуються військові частини Збройних Сил України [115].

Є.В. Совінський, О.Ю. Федоришен

Пам'ятник Т.Г. Шевченку (1961 р., іст., мист.). Вул. Стрілецька, 62.

Шевченко Тарас Григорович (1814–61 рр.) — великий український поет, художник, громадський діяч, член Кирило-Мефодіївського братства. У творах на історичну тему показав боротьбу українського народу проти соціального й національного поневолення. Погруддя встановлене 1961 р. (100-річчя зі смерті Великого Кобзаря) коштом громади міста, поряд зі школою-гімназією № 30, що носить його ім'я. У школі діє літературний музей поета. Погруддя виконане зі сплаву металів, з використанням міді. Розмір: загальна висота пам'ятника — 3,93 м, висота погруддя — 1,35 м, висота постаменту — 2,58 м; ширина погруддя — 1,25 м, ширина постаменту — 0,75 м. У Вінниці пам'ятники Т.Г. Шевченко також встановлено біля обласного краєзнавчого музею (вул. Соборна, 19, на площі ім. Тараса Шевченка) та музично-драматичного театру ім. М. Садовського (вул. Театральна, 13, майдан Небесної Сотні). Ім'ям поета названо одну з вулиць міста [116].

О.А. Коляструк

СТУСА Василя вулиця

Стус Василь Семенович (1938–85 рр.) — видатний поет, перекладач, правозахисник, дисидент. Народився на Вінниччині.

Головний корпус медичного інституту, нині навчальний корпус медичного університету (1937 р., архіт.). Вул. В. Стуса, 2 та М. Пирогова, 19.

Чотириповерхова будівля, розташована на розі вулиць В. Стуса та М. Пирогова, є історичним головним корпусом Вінницького медичного інституту. Споруджений у 1936–37 рр., на той час мав статус однієї з найбільших будівель міста. Під час Другої світової війни та окупації Вінниці (1941–44 рр.) використовувалася як одне із штабних приміщень Верховного командування сухопутних військ збройних сил нацистської Німеччини (нім. Oberkommando des Heeres). Корпус має чіткі риси радянського класицизму, також присутні нотки конструктивізму. Балкони підтримуються важкими консолями. Вхідна група оформлена колонним портиком. Нині це навчальний корпус та навчально-тренінговий центр практичної підготовки лікарів Вінницького національного медичного університету ім. М. Пирогова [117].

Є.В. Совінський, О.Ю. Федоришен

ТЕАТРАЛЬНА вулиця

1910 р. у Вінниці збудовано міський театр, нині музично-драматичний театр ім. М. Садовського. Історія театру пов'язана з іменами видатних українських театральних діячів П. Саксаганського, М. Заньковецької, А. Бучми, Г. Юри та інших.

Житловий будинок (1930-ті рр., архіт.). Вул. Театральна, 7.

П'ятиповерховий житловий будинок, зведений у 1930-х рр. із застосуванням форм раннього радянського конструктивізму. Це досить чітко виражено в плануванні квартир та екстер'єрі будівлі. Зокрема, характерною ознакою цього стилю є типове влаштування сходової клітини: це світлопрозорі скляні конструкції з легким конструктивом самого каркасу. У даному випадку вони виконані у вигляді півкруглого еркеру і підіймаються на всю висоту споруди. Фасад чітко підданий метричному членуванню. Нині перший поверх житлового будинку реконструйовано під торговельні приміщення [118].

Є.В. Совінський, О.Ю. Федоришен

Вінницький академічний музично-драматичний театр ім. М. Садовського, в якому працювали І. Савченко, Ф. Верещагін (1910, 1945–50 рр., іст., архіт.). Вул. Театральна, 13.

Побудований за проектом архітектора Г. Артинова як міський театр. Будівля виконана в неоренесансному ключі зі стильними ліпними прикрасами, які вже знаменували модерн. У театрі містилися зала на тисячу місць у три яруси та облаштована сцена з трьома завісами, два буфети, фойє і каси, а в службовій частині — десять артистичних та адміністративних приміщень. Після пошкоджень під час Другої світової війни відновлений з деякими змінами (1945–50 рр., архітектор Д. Чорновол). Першим директором театру стала Лентовська Тетяна Дмитрівна. У ньому починав свій шлях відомий згодом театральний художник, графік Н. Альтман. До початку 1920-х рр. на сцені театру виступали пересувні акторські колективи: П. Саксаганського (за участю М. Заньковецької), П. Прохоровича, А. Бучми, Г. Юри, в репертуарі яких були кращі твори української та світової драматургії. Перед 1920 р. приїжджі колективи «Новий львівський театр» (А. Бучма) і київський «Молодий театр» (Г. Юра) об'єдналися і дали початок нинішньому Національному академічному драматичному театру ім. І. Франка в Києві. Відкриття театру відбулося 28 січня 1920 р. На ньому був присутній Голова уряду УНР Симон Петлюра, який підтримав новостворений театр матеріально. Відразу колектив став театром Червоної Української Галицької Армії. До 1925 р. тривав мандрівний період діяльності театру. У 1920-і — на початку 1930-х рр. тут діяли різні театри: «Березіль», низка пересувних, зокрема аматорський «Червоний галстук» (керівник І. Савченко, згодом відомий кінорежисер, автор фільмів «Дума про козака Голоту» 1937 р., «Богдан Хмельницький» 1941 р., «Тарас Шевченко» 1951 р., відзначений трьома Державними преміями СРСР, та інші), перший трудовий кооператив українських акторів, у якому працювала М. Литвиненко-Вольгемут, з 1936 р. народна артистка СРСР. Останній згодом увійшов до складу

Музично-драматичний театр ім. М. Садовського. 1930-ті рр.

місцевого оперного театру, спочатку пересувного, а з 1933 р. стаціонарного обласного театру опери та балету, що поставив опери С. Гулака-Артемовського, М. Лисенка, П. Чайковського, Ш. Гуно, Дж. Верді, Дж. Пучіні і балети М. Мінкуса, Р. Глієра та інші. У театрі певний час працювали вінничани Л. Гаккебуш, згодом народна артистка, письменники й актори А. Любченко, Ю. Смолич, художник М. Драк. Реорганізований 1940 р. в музично-драматичний театр. Продовжував працювати під час війни. У ньому діяла підпільна група ОУН. 1957 р. йому присвоєно ім'я М. Садовського. Микола Карпович Садовський (справжнє прізвище Тобілевич, 1856–1933 рр.), актор, режисер і громадський діяч, корифей українського театру. Брат І. Карпенка-Карого, П. Саксаганського й М. Садовської-Барілотті. Протягом 1948–86 рр. (з перервами) директором та головним режисером театру працював Ф.Г. Верещагін (народний артист СРСР та України, почесний громадянин м. Вінниці), який здійснив понад 100 вистав за п'єсами сучасної та класичної вітчизняної і зарубіжної драматургії. До трупи театру входили І. Сікало, В. Сироватко, І. Тарапата, Г. Тищенко, М. Педошенко, А. Овчаренко, Н. Кондратюк, В. Матковський та інші. Від 1986 р. — головним режисером, від 1999 р. — художнім керівником працює В. Селезньов, народний артист України (1993 р.). 2004 р. театр отримав статус академічного. З 1983 р. діє музей театру; оновлений 2008 р. На фасаді встановлені меморіальні дошки І. Савченку (2004); напис на меморіальній дошці: «В цьому театрі з 1922 по 1926 рр. працював відомий кінорежисер, лауреат Державної премії, заслужений діяч мистецтв України Савченко Ігор Андрійович. 11.10.1906 –14.12.1950» та Ф. Верещагіну (2006 р.); напис на меморіальній дошці: «В цьому театрі з 1946 по 1986 працював видатний режисер, народний артист СРСР, України Федір Григорович Верещагін». (Додаткова інформація про видатного артиста — у статті «Могила Ф.Г. Верещагіна, народного артиста СРСР, України, діяча театру ім. М. Садовського Центральне кладовище. Вул. А. Медвідь, 2») [119].

А.М. Подолинний

Два особняки за одним проектом — «близнюки», нині житлові будинки (1909 р., архіт.). Вул. Театральна, 37 та 41.

«Близнюки» розташовані на незначній відстані від проїжджої частини вулиці на складному рельєфі в межах центрального історичного ареалу середмістя. Два двоповерхових цегляних особняки з цокольними поверхами, збудовані у 1909 р. на території домоволодіння П. Веревіна, однотипні, за проектом міського архітектором Г. Артинова. На сьогодні за рахунок постійних підсипок проїжджої частини вулиці, будівлі особняків опинилися нижче вулиці. Будинки мають однакове архітектурно-об'ємне та планувальне вирішення, прямокутні в плані, композиція головних фасадів симетрично-осьова. Відрізняються будівлі між собою тільки тим, що будівля особнячка під № 37 отинькована. Існує припущення, що будівля використовувалася як кенаса — молитовний будинок іудейської секти караїмів, громада якої існувала у Вінниці. Офіційно караїми не могли отримати дозвіл на будівництво кенаси, тому за згодою власника, один з будинків-близнюків стає кенасою. При цьому в проекті архітектор Г. Артинов не оговорює призначення будинків. Раціональне планування відповідно генплану з прямокутною мережею нових вулиць ніяк не було пов'язано зі давньою забудовою та рельєфом місцевості. Нова вулиця (нині вул. Театральна), що з'єднувала сучасні вул. Соборну та М. Гоголя, з'являється відповідно генплану 1839 р. на вільній від забудови місцевості та перетинаючи Калічанський яр з крутим рельєфом вкритого дібровою, що існувала майже до кінця 19 ст. (зберігся один велетенський дуб, якому понад 120 років, досі росте на цій вулиці біля будинку № 32). Архітектор Г. Артинов залишається вірним своєму професійному покликанню і виконує черговий проект, знаходячи на два двоповерхові будинки притаманні тільки для них архітектурно-об'ємне вирішення, використовуючи елементи неоготики. Автентичне планування будинків не збереглося внаслідок виконаних перепланувань, починаючи з 1920-х рр. під комунальні квартири. Рішення головного фасаду симетрично-осьове. Головний вхід, який було виконано в зв'язку з розташуванням будинку на складному рельєфі, з другого поверху, закладено частково і існує на сьогодні у вигляді вікна. Сходи, які вели на другий поверх, знищено. Елементи неоготичного стилю втратили свою виразність після неодноразового тинькування та пофарбувань. Втрачено також чіпець над головним

входом, який вирішений в готичному стилі, з баштоками на кутах. Частково зберігся зубчастий карниз, закріплений по флангах фасаду невеликими баштоками. Характерні для даних будинків стрільчасті віконні отвори по другому поверху та відповідного простого профілю сандрики. Поверхи розчленовано пояском, який також проходить по другому поверху лише по головному фасаду на рівні віконних отворів. Деякі декоративні елементи на головних фасадах двох будівель втрачено. Особливо це стосується будинку № 39 в порівнянні з поряд розташованим «близнюком» під № 41. Особняки-близнюки є прикладом забудови житлової вулиці в центральній частині міста, що збудовані на окремій ділянці власника з застосуванням у вирішенні архітектурного обліку [120].

Л.М. Денисова

ТОЛСТОГО Льва вулиця

Толстой Лев Миколайович (1828–1910 рр.) — російський письменник. Визнаний класик світової літератури.

Будинок графа Д. Гейдена (дворянська опіка), нині банківська установа (1912 р., архіт.). Вул. Л. Толстого, 2, вул. М. Гоголя, 30.

На замовлення очільника вінницького повітового дворянства графа Гейдена Дмитра Федоровича (1862–1926 рр.) на міській садибі графа у 1912 р. було запроектовано будинок для Дворянської опіки, землевпорядної компанії та військового представництва. Автор проекту та організатор будівництва — міський архітектор Г. Артинов. Триповерхова кутова будівля на розі вул. М. Гоголя — Л. Толстого була споруджена для представницьких установ (крім наведених, тут містилися і з'їзди мирових посередників) і композиційно проектувалася з розрахунку на сприйняття широкого фасадного фронту з боку перехрестя. Тому будинок витримано у зразкових формах, стилістично — це модерн класицистичного або раціонального спрямування із застосуванням карнизних членувань (над першим і третім поверхами), ритму ордерних пілястр, із виділенням центрального та фланкуючих ризалітів, прикрашених вікном-трійцею під циркульною аркою на другому поверсі (з боку вул. Л. Толстого) і півциркульним вікном третього поверху (з боку вул. Гоголя) та завершених трикутними фронтонами. Фасади з боку вулиць виконані з лицьової силікатної цегли місцевого виробництва. Можливо, силікатною була також і покрівля, оскільки Д. Гейден пропагував комплексне застосування силікатних матеріалів, експериментальних на той час (пізніше протягом 20 ст. на будинку виконували просту металеву покрівлю). Будинок був споруджений на бутових фундаментах із високим кам'яним цоколем, що демонстрував природні декоративні якості місцевого граніту. Але нині опорядження замінене на декоративний тиньк стін і полірований граніт у цокольній частині — під час чергового пристосування на поч. 21 ст. для банку. До змін зовнішнього вигляду будинку спричинилися революційні зрушення та війни 20 ст. і використання різними адміністративними установами без необхідної реставрації, з неодноразовими внутрішніми реконструкціями, що призвело до деформацій декоративного мурування та руйнації поверхні самої силікатної цегли. Попри ці зміни, будинок залишається важливим акцентом у забудові та цікавим взірцем архітектурної композиції офіційних установ початку 20 ст. Історичною принадою будівлі є належність до спадщини яскравого представника аристократії — випускника Санкт-Петербурзького університету та Миколаївської академії Генерального штабу Російської імперії, значного подільського поміщика, благодійника, організатора народної освіти і земства Д. Гейдена, а також його співпраця з вінницьким зодчим Г. Артиновим [121].

С.О. Царенко

Садиба П. Гогленкова, нині адміністративний будинок (1909 р., архіт.). Вул. Л. Толстого, 4.

Одноповерховий будинок із мезоніном являє характерний зразок житла заможної вінницької родини доби модерну. Симетричний цегляний фасад на п'ять осей із центральним входом на ганку, що під балконом мезоніну, несе пластичні членування: кутових і фланкуючих, на центральному ризаліті, пілястр із модерновими розширеннями площин лекального абрису; декоративних рушників (обабіч входу — з класичними грецькими канелюрами й «сухариками», на

кутових пілястрах — модернові «медузоподібні» рушники, на пряслах між вікнами — із симетричними поворотами лінеарної декоративної «бахроми»); карниз, що завершує першоповерхові крила; лучкові форми над трьома отворами мезоніну — балконних дверей і віконниць, об'єднаних у єдину виразну форму. Фасадну композицію також прикрашають квадратові кам'яні вставки у вигляді фризоподібного ритму під карнизом і такі самі — у вигляді чарунок (по три) у підвіконних нішах. Єдності й виразності архітектурному рішенню додають тинковані лучкові перемички з круглими модерновими «заклепками», повтореними на декоративних рушниках. На металевому огородженні балкону — ініціали власника «П» та «Г» (Петро Гогленков). Один із відомих членів Вінницької міської управи, довірена особа міського голови М. Оводова, Гогленков Петро Варфоломійович співпрацював із міським архітектором Г. Артиновим, зокрема, у справі купівлі земельної ділянки та організації будівництва для міської думи (нині вул. Соборна, 67). Свій особняк П. Гогленков спорудив із деякими спрощеннями авторського задуму в частині форм балкону та деталей прикрас, крім того, не збереглись пілони-завершення із декоративними снігозахисними решітками над карнизом, як і початкові мезонінові завершення (зашиті покрівельним металом); проводились фарбування і тинкування по фасадній цеглі, змінили колірного рішення. Але загалом будівля, що використовувалась відомчими установами, несе притаманні архітектурі модерну композицію та форми [122].

С.О. Царенко

Будинок родини Ґрохольських, нині медична бібліотека (поч. 20 ст., архіт.). Вул. Л. Толстого, 11.

Будинок родини Ґрохольських — польського шляхетського роду, з якого походила низка громадсько-політичних діячів Поділля у 18 ст. — початку 20 ст. Серед них — відомі господарські й громадські діячі Вінниці та Вінницького повіту Тадеуш Ґрохольський (1839–1913 рр.) і Здзіслав Ґрохольський (1881–1968 рр.). Одноповерхова садиба є типовою для забудови району Садки. Вимурувана з світлої силікатної цегли технікою лицювальної кладки. За стилем це еклектика вкупі з історизмом. Цегляний декор будівлі зосереджений на кутах, вікна оздоблено сандриками з трикутними фронтонами на цегляних консолях. Ризаліт у правій частині фасаду має розвинутий аттик з метопами та трикутним фронтоном. По кутах встановлені цегляні обеліски. Споруда добудована з боку дворового фасаду, але реконструкція здійснена досить якісно, без порушення вигляду пам'ятки. Нині в будівлі знаходиться Вінницька обласна наукова медична бібліотека. Медична бібліотека організована у Вінниці в 1933 р. як філія республіканської медичної бібліотеки. В 1935 р. реорганізована в обласну, а в 1940 р. отримала статус наукової. З 1980 р. розміщується у цій будівлі. Першою в країні в 21 ст. запровадила систематичне виїзне обслуговування найсучаснішою медичною літературою міських і районних лікувальних закладів області, котрі фінансово неспроможні придбати дорогі, але вкрай необхідні видання [123].

Н.М. Древа, Є.В. Совінський, О.Ю. Федоришен

УСПЕНСЬКОГО Гліба вулиця

Успенський Гліб Іванович (1843–1902 рр.) — видатний російський письменник.

Кондитерська фабрика, нині кондитерська фабрика «РОШЕН» (1863 р., іст.). Вул. Г. Успенського, 8.

Розташована на березі р. Вінничка поблизу від місця впадіння у р. Південний Буг, поряд з світломузичним фонтаном. Забудова частини корпусів йде по червоній лінії вулиці, решти — вглиб території. Заснована у 1863 р. як пивоварний завод Вахневського, що згодом належав його синам. Одне з найстаріших промислових підприємств міста, на якому працювало в той час 4 робітники (первинні будівлі не збереглися). Щорічний прибуток 4750 руб. (1871 р.). Перед Першою світовою війною працював 41 робітник. Річне виробництво майже 100 тис. руб. Найпотужніше профільне підприємство Вінницького повіту. Після націоналізації 1920 р. завод практично не працював: у невеличкій кількості випускав тільки солод. 1929 р. перепрофільований в кондитерську фабрику. 1934 р. добудовано другий поверх на виробничому корпусі. Фабрика мала карамельний, пряниковий, цукерковий, «віден-

ський» та мармеладний цехи. Після нацистської окупації фабрику відновили й пустили до ладу у 1945 р. У 1960–62 рр. тривала реконструкція. З 1996 р. фабрика у складі Укрпромінвесту — ПАТ «Вінницька кондитерська фабрика «РОШЕН». Сьогодні тут працює понад 2 тис. робітників [124].

Т.Р. Кароєва

Город Вєніца (14–16 ст., архіт.). Вул. Г. Успенського та Замкова.

Фундований на Замковій горі (на лівому березі р. Південний Буг, поряд з Староміським мостом, між сучасними вул. Г. Успенського та Замкова) близько 1354–55 рр., після 1362–63 рр. як нове укріплення до 1393 р. і сталий посад до 1580 р., «дворці» (правий берег р. Південний Буг), від кінця 13 ст. — садиби; 1393–1512 рр. — старостинський город і мєсто (вул. У. Кармалюка біля гирла р. Вінничка). Реконструкцію першого Вінницького замку — макет, можна побачити у Вінницькому краєзнавчому музеї. Давньоукраїнське містобудівне утворення часу активізації українського етногенезу на тлі ординської зверхності, епізодичних угорського та литовського сюзеренітетів — город **ВѢНИЦА** Літописів західноруських або русько-литовських. «Повість про Поділля» із цих джерел, складена у 1430-ті рр., подає ретроспективу приєднання до Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського Подільського краю, де «від отчичів і дідичів відали отамани» — представники громад, що платили данину ординським баскакам і, зрештою, князям литовським. Відсутність укріплень колишнього града Вєніци й усіх подільських городів за ординського панування зламу 13–14 ст., за згаданою Повістю, уявлялося дослідникам «епічно правдивим» (В. Отамановський), але будь-яких нюансів місцевого розвитку хроністи не знали. Про власне вінницьких династів (отчичів і дідичів) відомо за актовим першоджерелом — привілеєм 1391 р. Гринькові Сокілецькому. Пергаментний документ із Національного історичного архіву республіки Білорусь свідчить, що Гринькова «теща княгиня Андріянова Вінницька» володіла Микулинцями, Літином, Вонячином, Дашківцями та Стрижавкою й передала ці землі зятю та онукам. Це були нащадки «молодшого Ольговича» Андріяна Мстиславича — володаря Звенигорода (Київського) та частини руських посадів, відновлених навколо шляху Великий Дол (від Черкас до Кам'янця через Брацлав) як городи подільські. Сталий територіальний розвиток української (відродженої руської) вінницької «земельної громади» (В. Отамановський) у межиріччях Південного Бугу — Віннички (Бог — Вєнічя, вказані старовинні назви річок) та Південного Бугу — Калічі (Бог — Калічя) розпочався, за ординської зверхності у регіоні Великого Долу, не пізніше кінця 13 ст., — із пасіки та ставка родини Климченків на р. Вінничка. Це були перші вінничани-українці, які надали громаді перших отаманів і, пізніше, знаного війта Онисима Климченка. Специфіка функціонування княжого уділу із центром у Вінниці, що дістався дружині Андріяна Мстиславича разом із титулом «Вєініцьская» (вірогідно, після загибелі цього князя у 1339 р.), під литовським сюзеренітетом і впливом Брацлава — центру ординської податкової «тьми», — ця специфіка може бути з'ясована співставленням відомостей писемних першоджерел із даними археологічними, які попри незавершеність відображають цілком певну містобудівну тенденцію. Опубліковані висновки Вінницької експедиції Інституту археології НАН України 2005–06 рр. (Л. Виногродська, 2009 р.) підтверджують, що відродження Вінницького осередку розселення після ординської навали відбувалося на давніх теренах із застосуванням руських технологій дерев'яно-земляного будівництва, використанням давньоруських споруд і за руською територіальною структурою. Пам'ятними місцями города є відомі частини вінницького Середмістя. У староміській (лівобережній) частині міста: Замкова гора (найменована так від часу чергового перенесення сюди головної фортеці близько 1512 р. під назвою замок Вєніца, що існував із посадом Старого мєста до 1580 р.), — тут руський дитинець спочатку відродився як «отаманський» город, вірогідно, після подій на Брацлавщині 1352–54 рр. (Хроніка М. Віллані за дослідженням Я. Дашкевича), коли тилові осередки Брацлава, як-от Вінниця, з тактичних потреб укріплювалися під час спільного угорсько-польсько-брацлавського походу проти ординців, укріплювався город і під керівництвом русько-литовських династів (у т. ч. згаданої княгині Вінницької), заново — через перемогу Великого князівства Литовського на

Синій Воді, тобто після 1362–63 рр.; узвишшя з нинішньою приватною забудовою по вул. У. Кармалюка (поряд з кондитерською фабрикою «Рошен» та світломузичним фонтаном) біля гирла р. Вінничка, де від часу Подільського походу князя Вітовта Кейстутовича розміщувались старостинський город у Вєніци та мєсто Вєніцке із корчмами («корчом 15 на мєстє» за описом Вінниці 1471 р. у люстрації Київської землі). На вінницькому «Новому місті» — у правобережній частині Середмістя: територія «дворців» знаті, відомих за описами Вінницького замку 1545 р. та 1552 р.; крім того, археологами підтверджено використання й відновлення за часів Великого князівства Литовського вінницького форпосту — сторожового укріплення біля гирла р. Вишня із руськими городнями (для яких свого часу були використані стародавні укріплення протослов'ян — вали сколотів-орачів так званого скіфського періоду). Загалом, містобудівна еволюція давньої Вінниці за сучасними даними археології, що поки не повні й не остаточні, містить явища дискретності у часі й просторі, які при тому відбивають реальну складну поліцентричну структуру города і його попередника — руського града [125].

С.О. Царенко

ХМЕЛЬНИЦЬКЕ шосе

Напрямок на місто Хмельницький — адміністративний центр однойменної області, значний історичний та сучасний економічний і культурний центр Поділля.

Церква Воскресіння Христового, нині діючий православний храм (1910 р., архіт.). Хмельницьке шосе, 5.

Церква на честь Воскресіння Христового побудована в 1910 р. на вільній території між двома цвинтарями, старим і новим, «на відстані 10 саж. від границі (старого) цвинтаря з боку Літинської дороги (сучасне Хмельницьке шосе) з таким розрахунком, щоб західна сторона церкви збігалася по «прямій лінії з напрямком дороги». За рішенням міської думи від 4 листопада 1902 р. було вирішено будувати церкву за проектом міського архітектора Г. Артинова. У виборі місця брали участь: архітектор Г. Артинов, протоієрей А. Яворський, священик реального училища протоієрей І. Шипович, гласний міської думи та староста собору С. Шабанов, священик церкви, що на Великих хуторах, протоієрей А. Пашута й інші. Проект виконаний 1902 р. та погоджений (рос.): «По настоящему проекту определением Подольского Епархиального Начальства от 6–7 июля 1907 г. Разрешено произвести в г. Виннице, на местном православном кладбище, каменную церковь в честь Воскресения Христова». Будівництво церкви було доручено підрядчику Ф. Бондарєву за 7100 карбованців. Гроші в сумі 5000 крб. були одержані від церковного старости С. Шабанова, а залишок було перекрито грошима (1500 крб.) покійної Слончевської, яка залишила їх у спадок церкві, та за рахунок плати за місця для могил. Храм Воскресіння Христового однокупольний, одноярусний. Церква побудована з червоної цегли і натурального каменю — ці два матеріали доповнюють один одного, створюючи оригінальний контраст. З каменю побудована нижня частина храму і деякі бічні фрагменти, зокрема, біля вікон. Інша частина будівлі, включаючи купол, зроблена з цегли. Тридільний у плані, з напівкруглою абсидою, невеликим прямокутним притвором, з дзвіничкою над притвором. Під притвором підвальне приміщення покійницької. Архітектурний образ церкви вирішений у формах так званого неоросійського стилю, що виявляється у застосуванні аркатурного карнизу, потрійних півциркульних вікон з імпостами у вигляді декоративних колонок з перехватами, кіотів, головної цибулястої за формою маківки на восьмибічному ліхтарнику. Звертала на себе увагу оригінальна за формою дзвіничка над притвором (не збереглася). На будові було застосовано поширений тоді на Поділлі прийом протиставлення матеріалів фасадних стін з цегли та натурального каменю без потинькування. Опалювалася церква кахельною піччю. Іконостас, за проектом архітектора Г. Артинова, два бічних кіоти, престол, балюстраду і три образи на стінах були виконані в київській художній майстерні О. Мурашко. Дзвін був привезений з Пермі. У роки радянської влади храм Воскресіння Христового не зачинявся. Каплиця на цвинтарі була непомітною: з вулиці її заступали великі надгробні пам'ятники і склепи. У 1941 р., коли нацисти захопили Вінницю, біля цієї церкви вони ховали своїх вбитих

солдат. У 1970-х рр. кладовище ліквідували, церква залишилася однією з трьох діючих у Вінниці. У середині 1980-х рр. почалася реставрація церкви. Була зроблена нова покрівля, старовинний іконостас був відновлений в первозданному вигляді, кіоти замінені на нові. Тоді ж до приміщення храму провели центральне опалення. Розписи у храмі були виконані у 1989 р. вінницькими художниками — батьком і сином Назаренками. У 1996 р. біля храму сталося диво «обретіння Хреста». 26 вересня, напередодні свята Воздвиження Животворящого Хреста Господнього, старе дерево, яке росло біля храму, спиляли. На зрізі стовбура був виявлений православний хрест. Згодом тут звели каплицю. На честь 2000-річчя від Різдва Христового поруч із храмом був встановлений хрест, тепер від цього нього починаються численні Хресні ходи. Церква Воскресіння Христового є важливим зразком сакрального зодчества початку 20 ст. у Вінниці [126].

Л.М. Денисова, Є.В. Тиманович

Пам'ятний знак на честь загиблих Січових Стрільців — вояків Української Галицької Армії 1919–20 рр. (1990 р., іст., мист.). Хмельницьке шосе, 5.

Пам'ятний знак розташований на території колишнього міського православного цвинтаря, в лісопарковій зоні, поблизу храму Воскресіння Христового встановлений на пошанування полеглого вояцтва Української Галицької Армії (УГА) — збройних сил Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). 16 липня 1919 р. 45-тисячне військо галичан, перейшовши Збруч, продовжило боротьбу за незалежну державу на Наддніпрянській Україні як союзники Української Народної Республіки (УНР). Але внаслідок несприятливої ситуації на фронті восени 1919 р. армія потрапила в так званий «Чотирикутник смерті» — оперативне оточення українських військовиків Добровольчою армією, Червоною армією та польськими збройними силами. Найнебезпечнішим з факторів стала епідемія плямистого тифу, яка, за підрахунками дослідників, в період осені-зими 1919–20 рр. забрала більше ніж 10 тисяч життів вояків УГА. Ці обставини змусили галицьке командування стати союзниками денікінців, а з січня 1920 р. — більшовиків, які утворили з них Червону Українську Галицьку Армію (ЧУГА). 23 квітня 1920 р. частини ЧУГА піднімають невдале повстання проти радянської влади у Вінниці. Пам'ятний знак, первинно створений на честь вшанування полеглого вояцтва Галицької Армії, помилково асоціюється з Легіоном українських січових стрільців (УСС) — національним військовим формуванням в складі австро-угорської армії, створеним у 1914 р. під час Першої світової війни. Слід зазначити, що даний військовий підрозділ не мав жодного стосунку до Вінниці в добу Української Революції (1917–21 рр.), але варто зауважити, що колишні легіонери УСС, будучи ядром галицького війська, дислокувались у місті, щоправда, вже як вояки іншого мілітарного формування — Української Галицької Армії. Причина цієї плутанини також пов'язана з побутовим іменуванням галицького війська «січовиками» та «січовими стрільцями». Територія колишнього православного кладовища, де розташований монумент, є лише умовним, символічним місцем поховання полеглого в боях та загиблого від тифу вояцтва. Головними поховальними зонами були військовий гарнізонний цвинтар поряд зі шпиталем (район сучасної вул. Стрілецької) та міське католицьке кладовище (територія сучасного Центрального парку). У 1990 р. колишній політв'язень Йосип Гурин та греко-католицький священик отець Григорій Мисак визначили місце для насипання символічної могили. Того ж року за участі активістів місцевих національно-патріотичних товариств, зокрема Народного Руху України та Товариства української мови ім. Т. Шевченка, був встановлений березовий хрест. У вересні 1999 р. він був замінений, а згодом, 11 листопада 1999 р. відкрито нинішній пам'ятний знак, автор якого скульптор В. Смаровоз. Меморіал неодноразово був пошкоджений вандалами. Так, на початку 2000-х рр. були вкрадені: круглий бронзовий барельєф з погруддям трьох січовиків та написом «УСС 1919–1920»; бронзовий барельєф у вигляді щита із зображенням постатей руського кіннотника, запорозького козака та січовиків з багнетами; бронзова меморіальна дошка із написом (автентичний напис): «Дорогим прадідам — українським січовим стрільцям, славним нащадкам запоріжських лицарів, від учнів шкіл № 3, 11, 22 міста Вінниці»; бронзова меморіальна дошка із написом «Головні бої УСС.

Сянки, Вишків, Маківка, Жовнівка, Конюхи. Команданти легіону УСС. М. Голушинський, Г. Косак, А. Варивода, Ф. Кікель, М. Тарнавський, Є. Коновалець». Останній акт вандалізму здійснений у ніч з 4 на 5 липня 2011 р., коли була знищена одна з фасадних таблиць (пізніше відновлена). Пам'ятний знак встановлений на невисокому, штучно насипаному пагорбі, який символізує типові курганні поховання січовиків. Пам'ятник являє собою чорний гранітний цокольний постамент, на якому встановлений грубо оброблений стовп з нерівними краями з білого пісковику. Нагорі стовпа встановлений хрест мальтійського типу із чорного граніту, який нагадує обрисами орден Дієвої Армії УНР «Залізний хрест за зимовий похід і бої». В осерді хреста вирізьблений тризуб. На чоловій стороні стовпа закріплений барельєф із білого пісковику, на якому висічені погрудні зображення двох воїнів-січовиків в австрійських військових строях та характерних головних уборах типу «мазепинка». Під рельєфним зображенням закріплена чорна мармурова плита з написом (автентичний напис): «Дорогим прадідам УКРАЇНСЬКИМ СІЧОВИМ СТРІЛЬЦЯМ, славним нащадкам запорозських лицарів, від учнів шкіл № 3, 11 та 22 м. Вінниці». Нижче, на стилобаті висічений напис: «Січовим стрільцям 1918–1921. Воякам ОУН-УПА 1942–1950. Полеглим в боях за Волю України». Загальна висота меморіалу — 3,5 м, кам'яного постаменту з рельєфом — 2,3 м, хреста — 0,65 м, цокольного підмурівка — 0,4 м [127].

О.А. Колеструк, О.Ю. Федоришен

Пам'ятник жертвам Голодомору 1932–33 рр. (2008 р., іст., мист.). Хмельницьке шосе, 5.

Пам'ятник встановлений у північно-західній частині колишнього міського православного цвинтаря, поблизу храму Воскресіння Христового. Автори — скульптори В.М. Оврах, Р.В. Оврах, А.В. Оврах. Загальна висота — 3,0 м, стилобату — 0,35 м. Пам'ятник встановлений з нагоди 75-річчя однієї з найбільших трагедій в історії українського народу — Голодомору 1932–33 рр., який був наслідком свідомої і цілеспрямованої акції тоталітарного режиму з винищення українських хліборобів. За підрахунками істориків, під час реалізації політики суцільної колективізації на Вінниччині загинули від голодної смерті понад 1,5 млн. осіб, з них — понад 500 тис. дітей. Пам'ятник являє собою лаконічну реалістично-символічну композицію, візуальним і смисловим центром якої є постать виснаженої голодом дитини-підлітка в довгій сорочці-хітоні, що тісно тримає на немічно піднятих руках жмуток хлібних колосків. На цьому скарбові зупинився і закляк спорожнілий погляд запалих зіниць. За спиною фігури — розімкненою аркою підносяться дві стели у вигляді крил, у нижній частині яких викарбувані роки Голодомору «1932» і «1933». Вони підсилюють враження від центральній постаті як згасаючої душі або небесного ангела. Підніжжя пам'ятника оформлене у вигляді кола, вкладеного сірим гранітом (символ спопелілого поля й згаслого для вічності життя багатьох мільйонів), що обрамлене чорними траурними плитками з граніту. Щороку 24 листопада, у день пам'яті жертв Голодомору, городяни запалюють тут свічки і лампадки. Завдяки вдало знайденому силуету та влучному компонуванню матеріалів пам'ятник органічно сприймається в довколишньому середовищі, являючи виразне місце пам'яті про національну трагедію [128].

О.А. Колеструк

Пам'ятник жертвам сталінських репресій 1937–38 рр. (2004 р., іст., мист.). Хмельницьке шосе, 5.

Пам'ятник встановлений 2004 р. поблизу церкви Воскресіння Христового, на території колишнього міського православного цвинтаря, на місці масових поховань де виявлено 42 могили — понад 2 тис. репресованих у 1937–38 рр. Автори — скульптор Ю.Е. Козерацький, архітектор О.Ю. Козерацька. Являє собою композицію з трьох хрестів, вертикально встановлених на круглому стилобаті. Центральний хрест виконаний з чорного граніту, в його поле врізаний лаконічно орнаментований хрест зі світлого граніту; обабіч — по діагоналі два менших за розміром хрести з білого пісковику з елементами декорування національним орнаментом у нижніх кутах вертикальних основ. Білий хрест розп'яття на чорному тлі символізує невинно постраждалих людей, репресованих радянським тоталітарним режимом. Хрести виконані в суворій геометричній манері, стримано стилізовані під козацькі меморіальні хрести, їх обрис нагадує по-

статі людей з розкинутими руками. По зовнішньому контуру стилобату чорними гранітними літерами викладений напис: «Невинно убієнним. Пам'ятаймо 1937–1938». На тильній стороні у верхній частині центрального хреста закріплений рельєф з пісковику у вигляді голуба. (Додаткова інформація про Вінницьку трагедію (масові розстріли мирного населення у Вінниці, що здійснювалися органи НКВС протягом декількох років перед початком Другої світової війни) — у статті «Братські могили жертв сталінських репресій 1930–40 рр. Центральне кладовище. Вул. А. Медвідь, 2») [129].

О.А. Коляструк

Пам'ятник В.С. Стусу (2002 р., іст., мист.). Хмельницьке шосе, 7.

Пам'ятник встановлено поряд з адміністративним будинком на площі, яка носить ім'я поета. Стус Василь Семенович (1938–85 рр.) — видатний поет, перекладач, правозахисник, дисидент. Народився у с. Рахнівка Гайсинського р-ну Вінницької обл. 1939 р. його родина переїхала на Донбас. 1958 р. закінчив історико-філологічний факультет педагогічного інституту м. Сталіно (нині Донецьк). Працював учителем. З березня по жовтень 1963 р. — літературний редактор газети «Соціалістичний Донбас». Вступив до аспірантури Інституту літератури ім. Т. Шевченка Академії наук УРСР у Києві із спеціальності «Теорія літератури». За час перебування в аспірантурі підготував і здав до видавництва першу збірку творів, написав низку літературно-критичних статей, надрукував кілька перекладів із Й.В. Гете, Р.М. Рільке, Ф.Г. Лорки. Належав до Клубу творчої молоді, який очолював Лесь Танюк. У вересні 1965 р. під час прем'єри фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» у кінотеатрі «Україна» в Києві взяв участь в акції протесту. В. Стус разом з Іваном Дзюбою, В'ячеславом Чорноволом, Юрієм Бадзьом закликав присутніх засудити арешти української інтелігенції, що стало першим громадським політичним протестом на нові політичні репресії в Радянському Союзі. За участь у цій акції його відраховано з аспірантури. У вересні 1972 р. звинуватили в «антирадянській агітації й пропаганді» і засудили до 5 років позбавлення волі і 3 років заслання. Покарання відбував у мордовських і магаданських таборах. Повернувшись восени 1979 р. до Києва, приєднався до Гельсінської групи захисту прав людини. В травні 1980 р. був знову заарештований, визнаний особливо небезпечним рецидивістом і у вересні засуджений на 10 років примусових робіт і 5 років заслання. Помер в ув'язненні. Був похований на табірному цвинтарі. Перепохований у Києві на Байковому цвинтарі, 1992 р. Автор поетичних збірок «Зимові дерева» (1970 р.), «Палімпсести» (1986 р.), виданих на Заході, «Дорога болю» (1990 р., Державна премія України ім. Т.Г. Шевченка), «Творів» у 6-ти томах (1994–99 рр.). У 1997 р. було оголошено всеукраїнський конкурс на проект пам'ятника поету у зв'язку з 60-річчям від дня народження поета. Проте пам'ятник відкрито лише у вересні 2002 р. Виконаний у стилі символіко-метафоричного реалізму. Основний образ — крило як нестримний духовний злет, високий трагізм долі і висока, але недоспівана поезія. ідею пам'ятника надихала назва останньої, втраченої збірки віршів Василя Стуса «Птах душі». Автор — скульптор. А. Бурдейний. Висота скульптури — 5,1 м. Матеріал — кована мідь. Крім площі, у Вінниці ім'ям В. Стуса названо вулицю міста і обласне літературне об'єднання. Донецькому національному університету, який з 2014 р. працює у Вінниці присвоєно ім'я поета (червень 2016 р.) [130].

О.А. Коляструк, А.М. Подолинний

Пам'ятник Л.С. Ратушній, Герою Радянського Союзу (1979 р., іст., мист.). Хмельницьке шосе, 22.

Встановлено 1979 р. перед міським Палацом дітей та юнацтва, що носить ім'я Л. Ратушної. Автори — скульптор В. Смаровоз, архітектор Є. Устинов. Являє собою бронзовий бюст героя, встановлений на чотиригранній гранітній колоні. Загальна висота — 2,6 м, погруддя — 0,8 м, постамент — 1,8 м, стилобат — 0,4 м. Погруддя виконано з бронзи і являє собою меморіальний портрет молодої нескореної жінки з гордо піднятою головою, відкритим обличчям і впевненим поглядом, що надає реалістичному образу героїчної монументальності. Погруддя закріплене на чотиригранному постаменті з граніту, на лицьовій грані якого зроблений напис кованими літерами: «Герой Радянського Союзу Ляля Ратушна». Гранітно-бетонний

стилобат оточений квітковою клумбою прямокутної форми. Пам'ятник органічно вписаний у організацію простору біля дитячо-юнацького культурно-освітнього закладу. (Додаткова інформація про Л. Ратушну — у статті «Меморіальний комплекс Слави. Європейська площа») [131].

О.А. Коластрук

Пам'ятник першому вінницькому трамваю (2003 р., іст.). Хмельницьке шосе, 29.

Пам'ятник вінницькому трамваю був встановлений у 2003 р. на честь 90-річчя існування у Вінниці громадського транспорту та запуску першого трамвайного маршруту навпроти адміністративної будівлі комунального підприємства «Вінницька транспортна компанія». Він являє собою відновлену копію моделі трамвайного вагону MAN, з яких і починалась історія міського електротранспорту. Відновлення здійснювалося силами фахівців трамвайного депо. Основою пам'ятника став трамвайний вагон 1950-х рр., на базі якого, за автентичними кресленнями та фотографіями, було споруджено кузов в масштабі 1:1. Вагон відновлений як зовні, так і всередині. Трамвайні вагони фірми MAN (нім. Maschinenfabrik Augsburg-Nürnberg) виготовлялися з 1912 р. у місті Нюрнберг (Німеччина). Перша партія вагонів у кількості 7 одиниць на замовлення міської влади прибула до Вінниці на початку 1913 р. 28 жовтня цього ж року трамвайний рух був урочисто запущений, 7 вагонів почали курсувати за маршрутом № 1 «Жіноча гімназія — Вокзал». У 1914 р. муніципалітет замовив ще 4 вагони цього ж виробника. Трамваї MAN експлуатувалися у місті до початку 1960-х рр., а деякі переобладнані екземпляри як службові використовувалися до середини 1980-х рр [132].

О.Ю. Федоришен

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ПАРК культури й відпочинку

Парк, відкритий 1936 р. на місці Літнього саду, є пам'яткою садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення. Розташований у середмісті — між вулицями Соборною, Магістратською та Хмельницьким шосе. Площа парку становить 40 га.

Вхідна арка (1967 р., архіт.). Вхід до парку з площі ім. Ю. Гагаріна.

Комплекс вхідної групи до парку споруджений у 1967 р. «РБУ-1 Облрембудтрест» (керівник В.Т. Блащук). Автори проекту архітектори Р.Р. Мархель та В.В. Горбатий, інженер-конструктор Б.М. Малий. Комплекс включає в себе дугоподібну арку, споруджену за принципом оболонки, котра опи-

рається чотирма точками на бики, в свою чергу оздоблені бетонними плитами. Сусідній з аркою шпиль — це металева конструкція з спиранням на три точки. Арка та шпиль символізують космос та ракету, адже за кілька років до того площа була найменована на честь першого космонавта Юрія Гагаріна. Ліворуч розташована група малих архітектурних форм «Парасольки», а також декоративна водойма «Лебедине озеро». Сходова еспланада піднімається рельєфом від рівня площі Ю. Гагаріна до фонтанної площі парку. Комплекс завершив композицію площі ім. Ю. Гагаріна та став однією з візитівок радянської Вінниці [133].

Є.В. Совінський, О.Ю. Федоришен

Пам'ятник М. Горькому (1968 р., мист.). Вхід до парку з площі ім. Ю. Гагаріна.

Монумент Максиму Горькому встановлений на алеї, що веде до парку, який носить його ім'я від заснування у 1936 р. Автори скульптори А.В. Нікогосян, А.А. Мурадян. Загальна висота — 6,0 м, скульптури — 3,9 м, постаменту — 2,1 м. Матеріал — граніт. Являє собою постать письменника, який крокує і правою рукою спирається на ціпок. У лівій зігнутій руці на рівні грудей — розгорнута книжка. Обличчя виконане за типовими портретами письменника в зрілому віці: підборіддя ледь підняте, погляд спрямований вдалечінь, чоло відкрите, волосся зачесане назад. Письменник одягнутий у довгий розщібнений плащ, з-під якого видно подовжену сорочку-косоворотку, підперезану шнурком, штани, заправлені у чоботи. На постаменті напис у вигляді факсимільного підпису письменника «М. Горький». Пам'ятник за радянських часів вважався прикладом радянської монументалістики. Горький Максим, справжнє: Пєшков Олексій Максимович (1868–1936 рр.) — відомий радянський письменник і драматург, засновник методу соціалістичного реалізму в літературі, який сприяв закріпленню ідеології більшовизму і зміцненню сталінського тоталітаризму в СРСР. За вказівкою Й. Сталіна на вшанування пам'яті померлого у 1936 р. пролетарського письменника паркам культури і відпочинку в містах Радянського Союзу присвоювалося його ім'я. В топонімі радянських міст категорія «парк імені Горького» набула ідеократичного смислу і стала одним з маркерів тоталітаризму. З 1934 р. очолював Спілку письменників СРСР. Життя і творчість М. Горького тісно пов'язані з Україною. Він знав і шанував творчість Т. Шевченка, П. Куліша, М. Коцюбинського, І. Франка, багатьох інших українських майстрів слова. Автор творів, написаних на українському матеріалі: «Челкаш», «Ярмарок у Говтві», «По Русі» та інших. За його сприяння у Росії виходили у перекладах твори українських письменників, зокрема «Кобзар» Т. Шевченка, оповідання М. Коцюбинського у двох томах [134].

О.А. Коляструк, А.М. Подолинний

Алея земляків (1987 р., мист.). Ліворуч від входу до парку з площі ім. Ю. Гагаріна.

Меморіальна алея земляків була задумана й реалізована на вшанування видатних діячів культури і мистецтва, чиї життя і творчість пов'язані з Вінниччиною, і приурочена до 50-річчя центрального міського парку. Реалізовували проект Вінницькі художні майстерні. Погруддя розташовані обабіч тінистої алеї, що відходить на захід від пам'ятника М. Горькому і веде до паркового стадіону. В роботі над бюстами були задіяні різні майстри, втім вона виглядає цілісною завдяки тому, що всі постаменти виконані з однакового пісковику, мають однакову висоту, на лицьовій стороні закріплені однотипні підписи (прізвище та ініціали, дати життя). Погруддя виконані з кованої міді і зображують видатних подолян у лаконічній реалістичній манері, без спеціальної атрибутики й декорування [135].

О.А. Коляструк

Погруддя В.С. Земляка (1987 р., мист.).

Автор — скульптор І. Довженко. Земляк Василь Сидорович, справжнє прізвище та ім'я Вацик Вацлав (1923–77 рр.) — письменник, кіносценарист, лауреат Державної премії України ім. Т. Шевченка (1978 р.). Народився у с. Конюшівка, нині Липовецького р-ну, Вінницької обл. Навчався в Харківському авіаційному училищі (1940–41 рр.). Під час війни брав участь у партизанському русі на Вінниччині та Житомирщині. Закінчив заочне відділення Житомирського сільськогосподарського інституту (1953 р.). Працював у радгоспі, газеті, видавництві «Молодь». У 1963–66 рр. головний редактор Київської

кіностудії ім. О. Довженка. У 1964–69 рр. — керівник її сценарної майстерні. Автор повістей «Рідна сторона» (1956 р.), «Кам'яний Брід» (1957 р.), «Гнівний Стратіон» (1960 р.), «Підполковник Шиманський» (1966 р.). Визначним явищем української літератури стали його романи «Лебедина зграя» (1971 р.) і «Зелені Млини» (1976 р.). За сценаріями В. Земляка поставлено кілька кінофільмів: «Новели Красного дому» (1964 р.), «Дочка Стратіона» (1965 р.), «На Київському напрямі» (1968 р.) та інші. Житомирську міську бібліотеку названо ім'ям письменника [136].

О.А. Коляструк, А.М. Подолинний

Погруддя Я. Івашкевича (1987 р., мист.).

Автор — скульптор Я. Куленко. Івашкевич Ярослав, польською — Iwaszkiewicz Jarosław; також відомий під псевдонімом Eleuter (1894–1980 рр.) — видатний польський письменник і громадський діяч. Народився у с. Кальник, Іллінецького р-ну, Вінницької обл. У Києві закінчив гімназію, університет Святого Володимира (нині університет ім. Т. Шевченка) та консерваторію. 1918 р. виїхав до Польщі. Автор багатьох прозових, поетичних і драматичних творів, мемуарів, літературознавчих і літературно-критичних публікацій, праць з історії музики, театру, малярства. У 1946–50 рр. і з 1959 р. до кінця життя очолював Спілку польських письменників. Українські враження відбилися в цілому ряді його творів: у повістях «Місяць сходить», «Заруддя», відомому романі-епопеї «Слава і хвала», в низці оповідань. З повагою ставився до української культури, мистецтва. Перекладав з української. Цікавився українським фольклором, творчістю Т. Шевченка, М. Рильського, М. Бажана. Подорожував Україною, в тому числі побував на Поділлі. Його твори широко представлені в українських перекладах. 1989 р. у с. Кальник відкрито музей Я. Івашкевича, в загальноосвітній школі, що носить його ім'я, діє музей письменника [137].

О.А. Коляструк, А.М. Подолинний

Погруддя М.М. Коцюбинського (1987 р., мист.).

Автор — скульптор В. Смаровоз. Коцюбинський Михайло Михайлович (1864–1913 рр.) — видатний письменник, громадський діяч, голова Просвіти в Чернігові, один з організаторів Братства Тарасівців. Життя і творчість тісно пов'язані з Вінницею та Поділлям. (Додаткова інформація про видатного письменника — у статті «Літературно-меморіальний музей М.М. Коцюбинського. Вул. І. Бевза, 15») [138].

О.А. Коляструк

Погруддя М.Д. Леонтовича (1987 р., мист.).

Автор — скульптор В. Смаровоз. Леонтович Микола Дмитрович (1877–1921 рр.) — видатний український композитор, хоровий диригент, громадський діяч, педагог. Народився у с. Монастирок Немирівського р-ну Вінницької обл. Дитинство пройшло у с. Шершнях Тиврівської волості Вінницького повіту. Початки музичної освіти здобув у батька і матері, що прищепили йому любов до української народної пісні. У 1887 р. вступив до Немирівської гімназії. 1888 р., через брак коштів на навчання, батько переводить його до Шаргородського початкового духовного училища. В училищі він опанував нотний спів і міг вільно читати складні партії в церковних хорових творах. 1892 р. вступив до Подільської духовної семінарії, де вивчав теорію музики, хоровий спів, опанував скрипку, фортепіано, деякі духові інструменти, почав обробляти записані у с. Білоусівці, Брацлавського повіту (нині — Вінницька обл.), куди переїхали батьки, народні мелодії, беручи за взірець обробки М. Лисенка. У семінарії нерідко керував хором семінаристів, у виконанні якого вперше прозвучали його обробки пісень «Гандзя», «Ой чия ж то причина, що я бідна дівчина». 1898 р. закінчив духовну семінарію й вирішив працювати вчителем у сільських школах. У с. Чукові, Брацлавського повіту він організував самодіяльний симфонічний оркестр, який виконував українські мелодії та п'єси російських і українських композиторів. 1901 р. він видав перший збірник пісень з Поділля. 1903 р. вийшов другий збірник подільських пісень з посвятою М. Лисенкові. Восени 1904 р. покинув Поділля і переїхав на Донбас, де влаштувався викладачем співу та музики у місцевій залізничній школі. Під час революції 1905 р. М. Леонтович організував хор робітників, який виступав на мітингах. Його діяльність привернула увагу поліції, й він змушений був повернутися на Поділля, у м. Тульчин, де викладав музику і спів у Тульчинському єпархіальному жі-

ночому училищі. З 1909 р. навчається теорії музики у Б. Яворського, якого періодично відвідує у Москві та Києві. У той час створив багато хорових обробок, зокрема славнозвісний «Щедрик», а також «Піють півні», «Мала мати одну дочку», «Дударик», «Ой зійшла зоря» та інші. У Тульчині знайомиться з композитором К. Стеценком. 1916 р. разом з хором Київського університету виконує свою обробку «Щедрика», яка принесла йому великий успіх. Із встановленням Української Народної Республіки переїздить з Тульчина до Києва, де починає активну діяльність як диригент і композитор. Після приходу до влади більшовиків працює деякий час у музичному комітеті при Народному комісаріаті освіти, викладає у Музично-драматичному інституті ім. М. Лисенка, разом з композитором і диригентом Г. Верьовкою працює у Народній консерваторії, на курсах дошкільного виховання, організовує кілька хорових гуртків. Під час захоплення Києва у серпні 1919 р. денікінцями, які почали переслідувати українську інтелігенцію й шукали М. Леонтовича, щоб його заарештувати, змушений утікати до Тульчина. Засновує першу в Тульчині музичну школу. 1919–20 рр. працює над першим великим симфонічним твором — народно-фантастичною оперою «На русалчин великдень» за однойменною казкою Б. Грінченка. Восени 1920 р. в Тульчині відбулися гастролі хорової капели під керівництвом Кирила Стеценка та Павла Тичини (як другого диригента). Під час концертів капели виконувалися твори М. Леонтовича. В останні місяці життя закінчував оперу «На русалчин великдень». У ніч з 22 на 23 січня 1921 р. композитор перебував у свого батька у с. Марківка, Гайсинського повіту, де був убитий за не до кінця з'ясованих обставин. Можливо, це було політичне вбивство. Ім'я композитора носить Вінницьке училище культури і мистецтв [139].

О.А. Коляструк, А.М. Подолинний

Погруддя М.О. Некрасова (1987 р., мист.).

Автор — скульптор Я. Куленко. Некрасов Микола Олексійович (1821–78 рр.) — видатний російський письменник. Народився у м. Немирів, Вінницької обл. Батько — військовий, мати — місцева уродженка — Олена Андріївна Закревська. До чотирьох років мешкав з батьками у с. Юзвині (нині — с. Некрасове) під Вінницею. У 1825 р. родина переїхала до Ярославської губернії (Росія). Навчався в гімназії. Був вільним слухачем Санкт-Петербурзького університету. Згодом видавав журнал «Современник», «Отечественные записки». Автор класичної громадянської поезії і поем «Коробейники», «Мороз Червоний ніс», «Російські жінки», «Кому на Русі жити добре», віршів «Забуте село», «Роздуми біля парадного під'їзду», «Залізниця». Пам'яті матері-українки присвятив поему «Мати» та низку віршів. З повагою ставився до України, її культури та мистецтва. Підтримував творчі стосунки з Марком Вовчком, високо цінував Тараса Шевченка, написав вірш «На смерть Шевченка». Чимало творів поета перекладено українською мовою, зокрема І. Франком, П. Грабовським, М. Старицьким. Одну з вулиць міста названо ім'ям письменника. 1971 р. у Немирові встановлено пам'ятник поетові [140].

О.А. Коляструк, А.М. Подолинний

Погруддя П.І. Ніщинського (1987 р., мист.).

Автор — скульптор О. Кривий. Ніщинський Петро Іванович, псевдо Петро Байда (1832–96 рр.) — композитор, поет-перекладач. Народився у с. Неменка, нині Іллінецького р-ну Вінницької обл. Навчався у Київській духовній семінарії. В 1856 р. закінчив філософський і богословський факультети Афінського університету, пізніше здобув ступінь магістра наук. Після повернення на батьківщину викладав російську і грецьку мови у навчальних закладах Петербурга (1857–60 рр.), Одеси (з 1860 р.), Ананьєва (з 1875 р., Одеська обл.), Бердянська (1888–90 рр.). Збирав та здійснював обробку українських народних пісень («Байда», «Ой, гук, мати, гук»), писав музичні твори, організовував музичні колективи і керував ними. 1875 р. створив на власний текст музичну картину «Вечорниці», як вставну сцену до вистави «Назар Стодоля» Т. Шевченка (вперше виконана в цьому ж році артистичним гуртком М. Кропивницького). «Вечорниці» являють собою своєрідну одноактову народну оперу. Широковідомим став чоловічий хор з «Вечорниць» — «Закувала та сива зозуля». Є свідчення, що у ньому брав участь у 1891 р. видатний російський співак Федір

Шаляпін, коли працював в українській трупі Георгія Деркача. Хор П. Ніщинського високо оцінювали П. Грабовський, І. Франко, Леся Українка, М. Аркас, М. Павлик та інші діячі культури. Підтримував зв'язки з відомими українськими культурними і громадськими діячами М. Лисенком, М. Кропивницьким, І. Карпенком-Карим, П. Саксаганським, І. Франком та іншими. Перекладав на українську мову твори античних класиків: «Антігону» Софокла (1883 р.) «Одіссею» Гомера (1889 та 1892 рр.), 6 пісень з «Іліади» Гомера (1902–03 рр.), а також переклав на грецьку мову «Слово о полку Ігоревім» (1881 р.). Автор підручника з грецької граматики та розвідок про грецьку музику. Останні роки свого життя провів в Одесі. В 1896 р. композитор виїхав на Поділля до дочки, де і помер. Похований у с. Ворошилівка Тиврівського р-ну Вінницької обл. Щороку у Тиврівському р-ні проводиться районне пісенне свято та раз на два роки — обласне мистецьке свято «Пісенні крила сивої зозулі», присвячені пам'яті композитора. У місцевій школі створено музей видатного земляка [141].

О.А. Коляструк

Погруддя С.В. Руданського (1987 р., мист.).

Автор — скульптор А. Непорожній. Руданський Степан Васильович (1834–73 рр.) — поет, перекладач. Народився у с. Хомутинці, нині Калинівського р-ну Вінницької обл. Закінчив Шаргородську духовну школу, Кам'янець-Подільську духовну семінарію та Петербурзьку медико-хірургічну академію (1861 р.). працював міським лікарем в Ялті. Автор лірики на громадянську тематику та поезії про кохання. Вірш «Повій, вітре, на Вкраїну» став народною піснею (музика Л. Александрової). Основоположник жанру співомовок — гумористично-сатиричних віршів, творених на основі народних усмішок. Працював у жанрі історичних поем. Перекладав Гомера, Вергілія, «Слово о полку Ігоревім». Здійснив записи подільського весілля, багатьох народних пісень, прислів'їв та приказок. Окремі видання творів письменника почали з'являтися лише після його смерті. У Хомутинцях відкрито літературний музей С. Руданського, встановлено погруддя письменника-земляка. У Калинівці з 1981 р. щорічно проходять Дні сатири і гумору ім. С. Руданського. У Вінниці його ім'ям названо вулицю, засновано літературно-мистецьку премію (з 1994 р.) [142].

О.А. Коляструк, А.М. Подолинний

Погруддя М.П. Стельмаха (1987 р., мист.).

Автор — скульптор П. Левицький. Стельмах Михайло Панасович (1912–83 рр.) — письменник. Народився у с. Дяківці, нині Літинського р-ну Вінницької обл. Закінчив Вінницький інститут соціального виховання (1933 р.). Учителював на Київщині. Учасник Другої світової війни, після якої працював науковим співробітником Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії в Києві. Автор поетичних, прозових та драматичних творів, зокрема широко відомих романів про українське село 20 ст.: «Велика рідня» (1951 р.), «Кров людська — не водиця» (1957 р.), «Хліб і сіль» (1959 р.), «Правда і кривда» (1961 р.), «Дума про тебе» (1962 р.). Працював у межах методу соцреалізму, проте як майстер слова зумів виявити свої визначні творчі можливості. Депутат Верховної Ради СРСР кількох скликань. Герой Соціалістичної Праці (1972 р.). Був відзначений державними преміями СРСР — Сталінською (1951 р.), Ленінською (1961 р.) та УРСР — ім. Т. Шевченка (1981 р.). Академік АН УРСР (1978 р.). У Дяківцях зберігається хата, де народився письменник, діє музей. У Вінниці на головному корпусі Державного педагогічного університету встановлено меморіальну дошку. Одну з вулиць міста названо його іменем [143].

О.А. Коляструк, А.М. Подолинний

Погруддя М.П. Трублаїні (1987 р., мист.).

Автор — скульптор Л. Зінець. Трублаїні Микола Петрович, справжнє прізвище Трублаєвський (1907–41 рр.) — письменник. Народився у с. Вільшанка, нині Крижопільського р-ну Вінницької обл. Навчався в Немирівської гімназії. Закінчив курси журналістики у Харкові (1925 р.). Працював кореспондентом низки газет, директором харківської філії видавництва «Радянський письменник». Організував перші в України підліткові клуби: юних дослідників Арктики і юних дослідників підводних глибин. Працював переважно в галузі літератури для дітей та юнацтва. Автор популярних оповідань про Північ, повісті «Лахтак», пригодницького роману «Шху-

на «Колумб», науково-фантастичного роману «Глибинний шлях». Учасник Другої світової війни, загинув на фронті. У 1966 р. засновано Вінницьку обласну літературну премію ім. М. Трублаїні, а у 1978 р. — літературну премію ім. М. Трублаїні запроваджено журналом «Піонерія». У Вільшанці встановлено погруддя і відкрито музей письменника. Діє його музей і в Немирівській школі-ліцеї № 2, там же встановлено меморіальну дошку [144].

О.А. Коляструк, А.М. Подолинний

Погруддя Я.Г. Шпорти (1987 р., мист.).

Автор — скульптор І. Довженко. Шпорта Ярослав Гнатович (1922–56 рр.) — поет і перекладач. Народився у с. Сальниця, нині Хмільницького р-ну Вінницької обл. 1940 р. вступив до Вінницького педагогічного інституту, але був мобілізований до війська. Учасник Другої світової війни. З 1943 р. воєнний кореспондент. Друкував не лише нариси, повідомлення, але й вірші у фронтових газетах. Після закінчення війни працював кореспондентом у Середній Азії. Заочно закінчив Ашхабадський університет. 1948 р. вийшла перша збірка поезій «Світлий день». Цього ж року був прийнятий до Спілки письменників України. Плідно працював у 1950-ті рр., одна за одною виходили збірки лірики, а також переклади. Видав збірки «Іранський зошит» (1950 р.), «Твої літа» (1950 р.), «Лірика» (1951 р.), «Мужність» (1951 р.), «Запорожці» (1952 р.), «Ти в серці моєму» (1954 р.), «Дубове листя» (1956 р.). І хоч ідеологічно перебував у координатах «оспівування соціалістичного ладу» фронтова лірика, інтимні і пейзажні твори не втратили мистецького значення донині. В Сальниці поету відкрито меморіальну дошку [145].

О.А. Коляструк, А.М. Подолинний

Пам'ятник воїнам, які загинули в Афганістані 1979–89 рр. (1994 р., іст., мист.). Південно-західна частина парку.

Пам'ятник фланкує одну з алей, що веде до виходу з парку на площу ім. В. Стуса. Автори — скульптор Ю.Е. Козерацький, архітектор О.А. Кругленко. Під час радянсько-афганської війни загинуло 149 та пропало безвісті 2 її учасників — уродженців Вінницької обл. Пам'ятник споруджено за ініціативи громадськості та обласної спілки ветеранів війни в Афганістані, за кошти обласної державної адміністрації. Виконаний у символічно-реалістичній стилістиці. Пластика лаконічна. Форма досить геометризована, цілісна, монументальна. На червоному гранітному трикутному постаменті підноситься скульптура з кованого алюмінію, що зображує воїна-юнака з розкинутими, як у вільному польоті, руками з високо закинутою головою. За спиною постаті — стилізований прапор-вогонь. До постаменту прикріплена гранітна плита з меморіальним написом: «Воїнам-афганцям від земляків подолян». По обидва боки пам'ятника змонтовано вісім металевих плит, на яких викарбувано прізвища загиблих воїнів. Загальна висота пам'ятника — 6,0 м, скульптури — 1,2 м. Постамент з усіченої форми кам'яної брили, розмір: 2,8×0,8×0,8 м [146].

О.А. Коляструк

Пам'ятник жертвам сталінських репресій 1937–38 рр. (2004 р., іст., мист.). Південно-західна частина парку.

Пам'ятник встановлений неподалік від кіноконцертного залу «Райдуга» на місці масових поховань, де виявлено 14 могил з тілами 1383 розстріляних людей. Автори — скульптор Ю.Е. Козерацький; архітектор О.Ю. Козерацька. Пам'ятник складається з двох горизонтальних і однієї вертикальної пісковикових плит. Горизонтальні плити лежать одна на одній, нижня — трохи довша за верхню й виконує функцію стилобату пам'ятника. По фасадному краю обох цих плит на скісному зрізі висічені дати політичних репресій «1937–1938». На перпендикулярно встановленій плиті з пісковику закріплена чорна гранітна пластина, на якій рельєфно висічений хрест, обабіч якого — символи двох скорботних колінопреклонених постатей. На зворотному боці на вертикальній плиті закріплена гранітна дошка з написом: «Безвинно страченим жертвам тоталітарного режиму». Впритул до вертикальної плити приєднаний в горизонтальній площині хрест з пісковику. (Додаткова інформація про Вінницьку трагедію (масові розстріли мирного населення у Вінниці, що здійснювалися органи НКВС протягом декількох років перед початком Другої світової війни) — у статті «Братські могили жертв сталінських репресій 1930–40 рр. Центральне кладовище. Вул. А. Медвідь, 2») [147].

О.А. Коляструк

Пам'ятник загиблим працівникам Міністерства внутрішніх справ (1999 р., іст., мист.). Східна частина парку.

Розташований ліворуч від входу до парку з вул. Хлібної. Автор — скульптор В. Смаровоз. Пам'ятник посвячений працівникам Міністерства внутрішніх справ, які загинули при виконанні службових обов'язків у 1920–99 рр., захищаючи порядок у державі та спокій і життя її громадян. Виконаний з кованої міді та червоного граніту у символічно-метафоричній стилістиці, досягає монолітної єдності. Нижня частина зроблена з граніту у вигляді усіченої колони (символ обірваного життя, увічненого в камені), на якій закріплена виструнчена поколінна фігура міліціонера у формі, плечі якого огорнуті бурхливо напнутим прапором (символ шанування героїчної жертовності заради справи держави). На постаменті вибито меморіальний текст: «Співробітникам органів внутрішніх справ, які загинули в боротьбі із злочинністю». Загальна висота — 4,3 м [148].

О.А. Коляструк

ЧОРНОВОЛА В'ячеслава вулиця

Чорновіл В'ячеслав Максимович (1937–99 рр.) — політичний діяч, публіцист, літературний критик, дисидент. Провідник українського національно-демократичного визвольного руху кінця 1980-х – 90-х рр. Герой України (2000 р., посмертно).

Водозабірна станція «Кумбари», нині храм Святої Блаженної Ксенії Петербурзької (1912 р., іст.). Вул. В. Чорновола, 2-а.

На лівому березі Південного Бугу. Нині частину території і споруд станції займає православний храм Святої Блаженної Ксенії Петербурзької. У травні 1902 р. було прийнято рішення про будівництво першої черги міського водогону за проектом архітектора Г. Артинова з метою забезпечення міста якісною питною водою. Постачання води мало здійснюватися з Південного Бугу на ділянці від П'ятничан до кінця сучасної вул. М. Оводова. Саме у цій частині річка була найменш забруднена. За проектом забірна труба з середини річки подає воду на відстійник через густу металеву решітку, на якій затримуються різні домішки. Після відстоювання вода потрапляє на фільтр у понад 42 м поверхні з трьох шарів піску різної фракції. Наступний етап — водозабірний колодязь, з якого насосом, що приводиться в рух паровою машиною, вода перекачується в резервуари водонапірної башти, яку потрібно побудувати на найвищій ділянці міста. У серпні 1904 р. проект міського водогону був готовий. У грудні 1910 р. міська управа підписала угоду з кількома підрядниками на спорудження водогону. У 1912 р. водогін введено в дію. Потужність станції складала більше 600 куб. м. води на добу. До складу станції входили галереї для збору води, відстійник, резервуар і машинне відділення з двома насосами. Водогоном, прокладеним дном річки, вода подавалась у водонапірну вежу (нині Вінницька вежа), а звідти самопливом — у верхню правобережну частину міста та на Замостя через дюкерний перехід. Довжина першої мережі міста складала 1,3 км. До віддалених районів воду продовжували доставляти у діжках водовози. У 1928–33 рр. станцію «Кумбари» було реконструйовано. Потужність склала до 3000 куб. м. на добу, довжина мереж — 24 км. Станція працювала до 1939 р. У 1940 р. в експлуатацію вступила нова водогінна станція (нині вул. Київська, 173). Потужність сучасного міського водогону складає 230 тис. куб. м. води на добу, довжина мереж — 575 км. Будівництво водогону — значна подія для Вінниці: поряд із забезпеченням населення доброякісною водою поліпшились санітарні умови більшості кварталів міста, підвищилась його пожежна безпека, місто отримало стимул до зростання та розквіту [149].

М.Р. Мудраченко

ЧЕРВОНОХРЕСТІВСЬКА вулиця

Товариство Червоного Хреста України — неприбуткова, всеукраїнська, добровільна, громадська, гуманітарна організація, діяльність якої ґрунтується на Женевських конвенціях про захист жертв війни від 12 серпня 1949 р.

Житловий будинок (19 ст., архіт.). Вул. Червонохрестівська, 7.

Розташований у центральному історичному ареалі середмістя, на незначній відста-

ні від вул. Червонохрестівської. Територія кварталу має невеликий схил на схід. У північно-східній правобережній частині міста, яка історично заселялася переважно євреями, завдяки чому отримала назву «Єрусалимка». До кінця 19 ст. забудова Єрусалимки відбувалася як за середньовіччя, без натяку на системне планування вуличок та проїздів, тому при прокладанні вуличної мережі з кінця 19 ст. відповідно генплану 1839 р. з його класицистичним поділом на квартали, житловий будинок опиняється в середині кварталу між вулицями, сучасна назва яких Червонохрестівська та Митрополита Петра Могили. Будівництво житлового будинку, судячи по містобудівному розташуванню та загальному архітектурно-планувальному вирішенню, належить до забудови міста початку 19 ст., тобто до появи генплану 1839 р. Період з кінця 18 ст. до середини 19 ст. відзначається появою перших мурованих приватних будинків у місті. Приватні будинки, мурувані з цегли, з класичними елементами у вирішенні загального архітектурного виду, відрізнялися серед хаотичної забудови міста, яка складалася в основному із дерев'яно-валькованих обмазаних глиною будиночків. Муляри розпочали запозичувати архітектурні елементи класицизму з палаців та маєтків магнатів, яких так багато було збудовано в регіоні, для оздоблення фасадів особняків заможних міщан. Перші цегляні будинки цього періоду — це віддзеркалення архітектурного стилю класицизму. Житловий будинок в плані має складну конфігурацію за рахунок нашарувань у вигляді прибудов різного розміру та поверхів, виконаних на протязі 20 ст. Історична частина будівлі прямокутна в плані, головний фасад симетричний, акцентом якого слугує вхідний портал з чотирма колонами доричного ордеру, що завершений трикутним фронтоном. Будівля зведена з цегли та оштукатурена. Площина стін з ритмічно розташованими прямокутними вікнами, над якими виконані декоративні полочки. Пластичне рішення фасадів в межах історичної його частини було виконано в стилі класицизму. Будівля особняка має підвальні приміщення зі склепінчастим перекриттям. У 1920-х рр. будівля стала комунальною власністю та пристосована під комунальні квартири для бідних верств населення. Портик з головного фасаду перероблено під тамбур для влаштування окремих входів до квартир. У 1990-х рр. триває подальший поділ на окремі квартири, тому й виникали навколо будівлі прибудови. Первісне планування приміщень втрачено. Портик на головному фасаді перебудовано в тамбур. За рахунок схилу ділянки зі східного фасаду в будинку виникає цокольний поверх. Незважаючи на дрібні прибудови, історична частина головного фасаду зберігає риси житлової забудови, виконаної з цегли місцевими майстрами в стилі класицизму, поширеного на Поділлі в кінця 18 ст. — початку 19 ст [150].

Л.М. Денисова

Будинок синагоги (Синагога Райхера), нині спортивна школа (1903 р., архіт.). Вул. Червонохрестівська, 11.

Будинок синагоги розташований в історичній центральній частині міста Вінниці. На час будівництва нової синагоги в цьому районі існувало три молитовних будинки та «Стара» центральна синагога на Нижній Єрусалимці. Молитовний будинок на садибі Х. Райхера був малим, ветхим, тож на його місці у 1903 р. будують цегляну споруду синагоги. На замовлення І. Райхера, відомого в місті лікаря, нащадка Х. Райхера, міський архітектор Г. Артинов виконує проект синагоги. Будівля синагоги Райхера зведена з червоної цегли, головний фасад облицьовано силікатною цеглою, що так швидко поширюється на поч. 20 ст. Прямокутна в плані, композиція головного фасаду симетрична, з трьома однаковими за рішенням дверними отворами та потрійними готичними вікнами між ними. При будівництві на головному фасаді вмонтована мармурова пам'ятна дошка з написом (автентичний напис): «СТРОИЛ ГР. ІНЖЕНЕР ГР. ГР. АРТИНОВ 1903 Г.». Після закінчення будівництва синагоги 1903 р. за проектом архітектора Г. Артинова була виконана з лівого боку одноповерхова прибудова під крамничку, над якою 1930-х рр. зробили надбудову та переобладнали під житло. Синагога Райхера розміщена фронтально головним фасадом уздовж лінії забудови вул. Червонохрестівської і займає домінуючу роль серед історичної забудови вулиці. Вона є зразком сакральної єврейської архітектури 20 ст. у Вінниці. Будівля прямокутна в плані, в центральній частині — головний зал

синагоги на висоту двох поверхів. Двоповерхові частини будівлі розташовані з двох боків по фронту головного фасаду, на яких на другому поверсі приміщення були відкриті трьома арочними отворами для розміщення двох жіночих відділень. На другий поверх в правій двоповерховій частині були металеві сходи і з боку головного фасаду розташована галерея на литих первісних чавунних колонах висотою 3,13 м, що з'єднує дві двоповерхові частини будівлі синагоги. На першому були приміщення школи та бібліотеки. Будинок синагоги одноповерховий, центричного типу. Фундамент бутовий. Висота споруди становить 9,6 м, підвальні і горищні приміщення відсутні. В плані має Розмір 22,2×12,6 м. Рішення головного фасаду симетричне, стіни виконано з облицюванням силікатною цеглою. Стилістика фасадів виконана з характерними рисами невротики — високі стрілчасті віконні та дверні отвори. Композиція головного фасаду симетрична, з двома фронтальними боковими, однаковими за рішенням, ризалітами з слабо вираженими пілонами, в яких розміщено дверні отвори, і завершені над карнизом невеликими аттиками. Підкреслено симетрію центральним ризалітом, який має складніший за формою і більший за розмірами аттик, потрійні готичні вікна між ризалітами. Над центральним ризалітом аттик мав завершенням даху у вигляді чотиригранної піраміди з м'яким заломом. Карнизні елементи активно розроблені за допомогою декоративних можливостей силікатної цегли. Для того щоб підкреслити виступаючи декоративні елементи головного фасаду, стіни були пофарбовані різними кольорами — виступаючи елементи білим кольором, основну площину — теракотовим. Цікавий будинок своїми неготичними елементами віконних та дверних отворів. Тепер два дверних отвори стрілчастої форми по головному фасаду грубо закладено до розміру вікна, що спотворило загальне сприйняття головного фасаду. Неохайність головному фасаду синагоги надає прибудова, яка перекрита загальним дахом з основною спорудою пам'ятки. У 1926–27 рр. було проведено обміри існуючих культових споруд різних конфесій (церкви, костьоли, молитовні будинки, синагоги, монастирі тощо) для інвентаризації наявних приміщень, визначення їх технічного стану і можливість використання за новим призначенням. У 1930-х рр. більшість культових споруд були передані під навчальні заклади, спортзали, кінотеатри, державні установи тощо. Так, колишня синагога стала спортивним залом. У 1945 р. за рахунок коштів спортивного товариства «Спартак» були виконані ремонтні роботи. Нині тут розташована дитяча спортивна школа з акробатики. Функціональні елементи та обладнання синагоги в інтер'єрі не збереглися. Будівля потребує проведення ремонтно-реставраційних робіт з метою посилення основних конструкцій та відновлення зовнішнього вигляду, після чого вона може зайняти гідне місце серед цікавих зразків будівель, що виконанні в силікатній цеглі у Вінниці на початку 20 ст [151].

Л.М. Денисова

ЧЕРНЯХОВСЬКОГО Івана вулиця

Черняховський Іван Данилович (1906–45 рр.) — радянський воєначальник, двічі Герой Радянського Союзу. Дитинство і юність його пов'язані з с. Вербова та смт. Вапнярка Томашпільського р-ну Вінницької обл. В 1930-х рр. проживав у Вінниці, де отримав середню освіту.

Братські могили радянських воїнів та пам'ятник землякам (1975–76 рр., іст.). Вул. І. Черняховського, 76.

У мікрорайоні Сабарів, поряд з храмом Чуда Михаїла Архістратига в Хонех, у двох братських могилах поховано п'ять воїнів 241-ї стрілецької дивізії 38-ї армії 1-го Українського фронту, які загинули при форсуванні Південного Бугу під час визволення Вінниці 16 березня 1944 р. У 1975 р. прах воїнів, які були поховані в різних частинах села, перенесені до братських могил. Прізвища загиблих невідомі. У 1976 р. на могилах встановлено спільний пам'ятник цим 5 воїнам-визволителям і 29 воїнам-землякам, які загинули на фронтах Другої світової війни. Пам'ятник у вигляді чотиригранного пірамідального гранітного обеліску на залізобетонному східчастому постаменті. На обеліску рельєфне зображення ордена Перемоги і меморіальний напис (рос.): «Слава павшим в боях за Родину». Братські могили, з'єднані облицювальною плиткою, на яких встановлені дві меморіальні гранітні дошки з напи-

сами: «Тут поховано три невідомих радянських воїни, що загинули смертю хоробрих в бою за Батьківщину (1941–1945)» та «Тут поховано два невідомих радянських воїни, що загинули смертю хоробрих в бою за Батьківщину (1941–1945)». Поряд з обеліском встановлено дві гранітних плити з іменами 29 загиблих воїнів-односельців. Автор — архітектор В. Спусканюк. Висота обеліску 3,1 м, основи 0,50×0,50 м. Братська могила 0,25×4,2×4 м. Братська могила і пам'ятник займають територію 35,0×25,0 м [152].

С.В. Скоцик

Сабарівська гідроелектростанція (1924, 1952 рр., архіт., іст.). Вул. І. Черняховського, 98.

Упродовж 1923 р. були проведені роботи з закладки гідростанції: піднята гребля колишнього панського млина, що стояв на уступі, відремонтовані шлюзи, будівля, завезене і змонтоване устаткування. Урочистий пуск Сабарівської районної гідроелектростанції високої напруги відбувся 12 січня 1924 р. Загальна потужність її турбогенератора становила 35 кВт. — 60 НР. Струм трифазний 3×1500 В. з повітряним електропостачанням на відстань 7,5 км у південно-західну частину Вінниці, де було встановлено понижуючі 1500/220 В. трансформатори. У 1926 р. на Сабарівській районній станції встановили альтернатор системи «Жирара» (електромашина, що виробляє змінний струм) в 75 кВт. — 3300 В. Нарощування потужностей станції пожвавило зростання міста та його господарського життя, сприяло проведенню електрифікації сіл, що межували із Сабаровом. Після Другої світової війни розпочалося будівництво та реконструкція невеликих гідроелектростанцій на Південному Бугу. Особливо широкого розмаху будівництво набуло у 1950–70-ті рр. Влада прийняла рішення про спорудження нової гідростанції в Сабарові. Місцевість під її будівництво обрано не випадково, адже тут природа створила зручний для водосховища поворот річки, високий кам'янистий уступ, монолітну гранітну платформу. Впродовж 1946–47 рр. тут були проведені гідротехнічні та геологічні дослідження, розроблений і затверджений кошторис. На будівельний майданчик гідростанції завезли комплект устаткування із переможеної Німеччини фірми «Фойт» (Австрія). Поблизу, на базі колишнього млина, була відновлена тимчасова гідроелектростанція потужністю в 75 кВт для подачі струму на будівництво гідростанції. Будівництво її розпочалося в січні 1949 р. За період будівництва Сабарівської ГЕС, підрядником якої виступав Вінницький обласний будівельний трест, керівниками перебували Назаренко і Челпанов, а головними інженерами Подобєдов, Веденєєв і Швецов. У травні 1952 р. пройшло технічне випробовування гідрогенератора № 1. У жовтні 1952 р. пусконалагоджувальна комісія з прийому у експлуатацію Сабарівської ГЕС провела випробовування гідрогенератора № 2, а також вузла гідротехнічних споруд і всіх допоміжних служб. На сьогодні встановлена потужність гідроелектростанції 1050 кВт при нормальному підпірному рівні (НПР) води висотою в 5 м, а наявна — 1238 кВт. Струм від обох гідротурбін (потужністю 432 і 806 кВт) подається до єдиної енергосистеми області. Головна функція Сабарівського енергооб'єкту пов'язана з регулюванням води в місцевому водосховищі (площа його дзеркала при НПР — 4,64 кв. км, об'єм води — 8,58 млн. куб. м.) і на значній протяжності Південного Бугу з метою забезпечення безперебійного забору води, очищення та подачі її на потреби Вінниці. Гідровузол станції складається з цегляної виробничої будівлі з залізобетонним каркасом, дерев'яним перекриттям по металевих фермах і шиферною покрівлею. У приміщенні містяться водозабірна камера з двома гідротурбінами поворотно-лопатного зразка. Головну частину машинної зали займають два гідрогенератори вертикального типу на одному валу з турбінами. До машинної зали прилягає цегляна будівля з залізобетонним покриттям з боку нижнього б'єфа річки, в якому розміщене електричне розподільне обладнання. Важливою складовою гідровузла є бетонна водозливна гребля з вісьмома сегментними щитами і двома лебідками для підіймання щитів. На лівому березі облаштований водоскид. Механічне обладнання водозливної греблі підтримує нормальний підпірний рівень води висотою 5 м та пропускає паводкові води. Гребля, затворні відділення давно потребують нагальної реконструкції. Машинна зала станції збудована на насипній основі, укріпленій шашками, а укоси правого і лівого берегів гранітними брилами та бетонними

плитами. Нині ГЕС перебуває в оренді (за конкурсом) вінницької компанії «Енергоінвест», яка стала найбільшим українським виробником «малої» електроенергії [153].

М.Р. Мудраченко

ЧЕХОВА Антона вулиця

Чехов Антон Павлович (1860–1904 рр.) — видатний російський письменник.

Меморіал — поховання страчених військовополонених 1941–43 рр. (2008 р., іст.). Вул. А. Чехова, 1/б.

З початком нацистсько-радянської війни 1941 р. наступ на територію України здійснювали війська групи армій «Південь», в складі якої налічувались 1-ша танкова група, 6-та, 11-та, 17-та армії Вермахту та 3-тя і 4-та румунські армії. Тилові райони цих армій забезпечували 213-та, 444-та і 454-та охоронні дивізії. У міру просування та захоплення полонених створювалися дулаги (дулаг — тимчасовий табір утримання військовополонених). З часом дулаги змінювались на шталаги та офлаги (шталаг — табір для полонених солдат, відповідно офлаг — офіцерів). У вересні 1941 р. у Вінниці тимчасовий табір було перетворено на постійний та підпорядковано місцевій окупаційній адміністрації. Він мав назву «шталаг № 329». Ставлення до полонених було дуже жорстоким: голод, відсутність медичної допомоги, катування та знущання над в'язнями, постійні розстріли. Згідно статистики Вермахту за період діяльності шталагу № 329 тут утримувалось більше 19 тис. солдатів Червоної армії. Для цього використовувалися приміщення дислокованої тут до війни кавалерійської частини. Втім у спогадах німецького учасника війни Ернста Ройса (книга «Gefangen») кількість в'язнів названо до 60 тис., з розрахунку одна кухня на 10 тисяч полонених. В результаті розкопок 2008 р. виявлено до 4 тис. похованих. За іншими даними кількість закатованих та померлих у концтаборі становить понад 7 тис. осіб. У 2008 р. до меморіалу визволення (вул. Київська, 171) було перенесено прах в'язнів шталагу № 329, на братській могилі встановлено мармурову меморіальну дошку з написом: «Тут 19 червня 2008 року перезахоронено 100 військовополонених бійців Червоної Армії, які загинули у фашистському таборі «шталагу № 329» в 1941–1943 роках. Вічна їм пам'ять». У 2008 р. на місці розташування табору «шталаг № 329» встановлено мармуровий пам'ятний знак з написом: «Меморіал — поховання страчених військовополонених 1941–1943 р.р.», стилізовану Зірку та Хрест з написом: «Загиблим у концтаборі м. Вінниці 1941–1944». Територія обнесена металевою огорожею [154].

А.В. Войнаровський

МІСЬКІ КЛАДОВИЩА

Центральне кладовище.

Вул. А. Медвідь, 2.

Братські могили жертв сталінських репресій 1930–40 рр. (1993 р., іст., мист.). Ліворуч від центрального входу на цвинтар.

Пам'ятник встановлений поряд з православним Собором ікони Божої Матері «Всіх скорботних Радість», на місці масових розстрілів у довоєнній Вінниці у заміському фруктовому саду, який займав один гектар площі і розташовувався на вул. Підлісній. Безпосередньо на території колишнього саду було знайдено 39 масових могил з 5644 тілами розстріляних у потилицю людей. Автори — скульптор Ю.Е. Козерацький; архітектор Т.В. Рожкова. Висота монументу — 3,5 м. Пам'ятний знак виконаний з кованої міді та бетону у вигляді композиції з трьох символічних фігур на тлі стіни з арковою нішею. Обабіч центральної постаті розп'яття — дві бічні, симетрично розташовані стосовно неї, колінопреклонені, жалобно-скорботні стилізовані постаті чоловіка (праворуч) та жінки (ліворуч). Фігури й вертикальна стіна закріплені на двоярусному стилобаті з чорного граніту, на чоловій стороні якого зроблений напис: «Жертвам політичних репресій комуно-тоталітарного режиму 1930–1940 рр.». Образна формула скульптурної композиції виразно корелюється з каноном Моління деісусної іконографії в християнстві: центральна постать — розіпнутий Христос, праворуч — Іоанн, ліворуч — Богоматір. Таким чином, пам'ятний знак органічно поєднаний з місцем розташування — храмом як культовою спорудою і цвинтарем як місцем пам'яті — й сприяє осмисленню й меморіалізації трагічної події

в історії міста на рівні індивідуальної, колективної, національної пам'яті. Встановлення пам'ятного знаку на вшанування пам'яті жертв політичних репресій в радянській Україні за часів радянсько-більшовицького режиму було ініційоване Вінницьким товариством «Меморіал» у 1990 р. Безпосереднім поштовхом було викриття замовчуваної «Вінницької трагедії», що являла собою масові розстріли мирного населення у Вінниці, які НКВС здійснював протягом декількох років перед початком Другої світової війни. Масові репресії почалися влітку 1937 р., а останні були зафіксовані в місцевій в'язниці перед відступом Червоної армії в 1941 р. Розстріляних місцевий НКВС ховав у братських могилах у міському парку (нині Центральний парк культури та відпочинку), на кладовищі (нині це територія поряд з храмом Воскресіння Христового, Хмельницьке шосе, 5) та у фруктовому саду на вул. Підлісній (нині територія Центрального міського кладовища). Резонансне розслідування цих злочинів почалося під час нацистської окупації Вінниці. На прохання місцевої громади і з санкції німецької адміністрації у травні 1943 р. було організоване дослідження поховань. За результатами розслідування було виявлено 91 масове поховання й ексгумовані 9439 тіл. За результатами сучасних досліджень, вважається, що загальна кількість репресованих у Вінниці і області сягає близько 20 тис. осіб [155].

О.А. Коляструк

Могила А.І. Атамана, Героя Радянського Союзу (іст.).

Другий почесний квартал цвинтаря. Атаман Адам Іванович (1920–91 рр.) — військовий, Герой Радянського Союзу (1945 р.). Народився у с. Видава, нині Волочиського р-ну Хмельницької обл. Працював у колгоспі. В Червоній Армії з 1940 р. Брав участь у боях з січня 1942 р. В тому ж році закінчив курси молодших лейтенантів. Будучи командиром взводу 795-го стрілецького полку 228-ї стрілецької дивізії 53-ї армії 2-го Українського фронту, лейтенант А. Атаман особливо відзначився 09.10.1944 р. Тоді його взвод у складі роти переправився через р. Тису. Захопивши понтони і знищивши батарею 75-мм гармат противника, рота сприяла іншим частинам полку успішно форсувати річку. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 24.03.1945 р. Після війни продовжив службу в армії. 1955 р. закінчив курси вдосконалення офіцерського складу. З 1957 р. в запасі. Жив у м. Вінниці. Працював майстром цеху заводу радіотехнічної апаратури. На могилі встановлено двоступеневу прямокутну стелу з чорного граніту (розмір: 1,75×0,5 м) з рельєфним портретним зображенням Героя і написом (рос.): «Герой Советского Союза Атаман Адам Иванович. 04.10.1920 – 09.10.1991. Помним. Любим. Скорбим», а також прямокутну плиту з чорного граніту без напису (розмір: 1,0×0,60 м) [156].

С.Д. Гальчак

Могила М.І. Бахтіна, Героя Радянського Союзу (іст.).

Східна частина п'ятнадцятого кварталу цвинтаря. Бахтін Михайло Іванович (1917–68 рр.) — військовий, Герой Радянського Союзу (1945 р.). Народився у с. Велике Окулово, нині Навашинського р-ну Нижньогородської обл. Російська Федерація. Закінчив неповну середню школу та школу ФЗН. Працював слюсарем на судноверфі. В Червоній Армії в 1935–37 рр. та з 1940 р. В 1941 р. закінчив Енгельську військову авіаційну школу пілотів, у 1943 р. — Краснодарське об'єднане авіаційне училище та курси Військово-Повітряних Сил. На фронтах з жовтня 1943 р. Командир ланки 43-го гвардійського штурмового авіаційного полку 230-ї штурмової авіаційної дивізії 4-ї повітряної армії, 2-го Білоруського фронту. Гвардії лейтенант М. Бахтін до грудня 1944 р. здійснив 105 бойових вильотів на бомбардування вузлів оборони противника, зосередження його військ. Звання Героя Радянського Союзу удостоєний 23.02.1945 р. Після війни продовжив службу у Військово-Повітряних Силах. В 1952 р. закінчив Краснодарську вищу офіцерську авіаційну школу штурманів. В 1960 р. звільнився в запас у званні підполковника. Жив у Вінниці, працював інженером обласного об'єднання «Сільгосптехніка». На могилі встановлено двоступеневу стелу з сірого граніту у формі трапеції (розмір: 1,65×0,80 м) з написом (рос.): «Герой Советского Союза гв. подполковник Бахтин Михаил Иванович. 1917–1968. От жены и детей» і фотокарткою, а також плиту з сірого граніту без напису (розмір: 1,10×0,75 м) [157].

С.Д. Гальчак

Могила С.А. Бобрука, Героя Радянського Союзу (іст.).

Восьмий квартал (центральна частина) цвинтаря. Бобрук Сергій Антонович (1901–62 рр.) — військовий, Герой Радянського Союзу (1944 р.). Народився у с. Чубичі, нині Пружанського р-ну Брестської обл. Республіка Білорусь. В 1914 р. закінчив початкову школу, працював слюсарем. В Червоній Армії з 1920 р. Учасник боїв 1918–20 рр. У 1940 р. закінчив Військову академію ім. М. Фрунзе. У боях з липня 1941 р. Командир 47 гвардійської стрілецької дивізії 8-ї гвардійської армії 3-го Українського фронту гвардії полковник С. Бобрук вміло організував дії з'єднання під час ліквідації нікопольського угруповання противника, 30.01–12.02.1944 р. дивізія знищила 9 танків і штурмових гармат, 9 гармат та мінометів, 21 кулемет, 156 автомашин, захопила 14 складів з боєприпасами, пальним і продовольством та близько 300 полонених. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 19.03.1944 р. 1947 р. закінчив Вищі курси при Військовій академії Генштабу. 1962 р. генерал-лейтенант у відставці. Жив у Вінниці, служив командиром однієї з військових частин Вінницького гарнізону. Депутат міської ради. На могилі встановлено увінчаний бронзовою розетою двоступеневий квадратний обеліск з чорного полірованого граніту з бронзовим барельєфом Героя і написом (рос.): на фасаді — «Герой Советского Союза гвардии генерал-лейтенант Бобрук Сергей Антонович. 1902–1962. От Министерства обороны СССР»; з правого боку внизу — «От скорбящих жены и родни». На обеліску також вибито вуалеву стрічку, що спадає з розети (верхня частина) і зірку в лаврових гілках (нижня частина). Обеліск (розмір: 2,25×0,40 м). Основу пам'ятного знака становить гранітний куб (розмір: 0,70×0,70×0,70 м). На могилі розміщено також гранітну плиту (розмір: 1,05×0,65 м) з відлитою із металу зіркою у вінку з дубового листя [158].

С.Д. Гальчак

Могила Ф.П. Бруя, Героя Радянського Союзу (іст.).

Перший почесний квартал (східна частина, третій ряд) цвинтаря. Бруй Федір Пилипович (1907–82 рр.) — військовий, Герой Радянського Союзу (1943 р.). Народився у с. Іваново-Огородники, нині Слуцького р-ну Мінської обл. Республіка Білорусь. Закінчив 7 класів. Працював робітником Слуцького районного дорожнього відділу. В Червоній Армії з 1929 р. У 1931 р. закінчив військово-господарську навчальну команду при Смоленському військово-продовольчому складі, в 1942 р. — курси «Выстрел». У діючій армії з березня 1942 р. У званні майора командував батальйоном 520-го стрілецького полку 167-ї стрілецької дивізії 38-ї армії Воронезького фронту. 16.09.1943 р. батальйон брав участь у визволенні м. Ромни Сумської обл., 26–28 вересня 1943 р. на підступах до Києва форсував Дніпро, захопив плацдарм і відбив 10 контратак противника в районі с. Вишгород (тепер — м. Вишгород). Під час однієї з контратак Ф. Бруй був двічі поранений, але продовжував керувати боєм. Звання Героя Радянського Союзу удостоєний 29.10.1943 р. Після війни служив в армії. У 1955 р. вийшов у відставку в званні підполковника. Працював інженером з постачання на Вінницькому молокозаводі. Ф.П. Бруй — почесний громадянин м. Слуцьк, Республіка Білорусь. На могилі встановлено двоступеневу стелу з чорного граніту в формі трапеції (розмір: 1,65×0,75 м) з рельєфним портретним зображенням Героя і написом (рос.): «Герой Советского Союза подполковник Бруй Федор Филиппович. 19.09.1907–17.01.1982. От Министерства обороны СССР. Помним, любим, скорбим. Жена, дети, внуки» [159].

С.Д. Гальчак

Могила В.А. Булата, Героя Радянського Союзу (іст.).

Другий почесний квартал цвинтаря. Булат Володимир Андрійович (1922–2008 рр.) — військовий, Герой Радянського Союзу (1945 р.). Народився у с. Цекинівка Ямпільського р-ну Вінницької обл. Закінчив середню школу в 1940 р. В Червоній Армії з вересня 1940 р. У 1941 р. вчився в Одеському піхотному училищі. У діючій армії з липня 1942 р. Воював на Південному, Центральному, Західному, Калінінському, Брянському, 1-у Білоруському фронтах. Навідник гармати 175-го гвардійського артилерійсько-мінометного полку 4-ї гвардійської кавалерійської дивізії 2-го гвардійського кавалерійського корпусу (1-й Білоруський фронт) гвардії сержант В. Булат 01–03.02.1945 р. в боях у райо-

ні населеного пункту Фледенборн (нині Республіка Польща) особисто знищив десятки ворожих солдатів і офіцерів, 5 автомашин противника. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 31.05.1945 р. У 1946 р. демобілізувався. В 1950 р. закінчив Харківський юридичний інститут. 1950–82 рр. працював у Вінницькому обласному суді. На могилі встановлено двоступеневу прямокутну стелу з чорного граніту (розмір: 1,60×0,50 м) з рельєфним портретним зображенням Героя і написом (рос.): «Герой Советского Союза Булат Владимир Андреевич. 1.06.1922 – 22.01.2008», а також плиту з чорного граніту без напису (розмір: 0,90×0,50 м) [160].

С.Д. Гальчак

Могила Ф.Г. Верещагіна, народного артиста СРСР та України, діяча театру ім. М. Садовського (іст.).

П'ятий квартал кладовища, п'ята у першому ряду. Верещагін Федір Григорович (1910–96 рр.) — актор, режисер, театральний діяч, педагог, народний артист Української РСР (з 1960 р.) та СРСР (з 1977 р.). Народився у м. Миколаєві. 1941 р. закінчив Київський інститут театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. Учасник війни — технік-інтендант 1-го рангу, художній керівник фронтової агітбригади Червоноармійського театру при політвідділі 21-ї армії (1941–43 рр.). З жовтня 1943 р. — по квітень 1944 р. працював директором та режисером Ізюмського українського драматичного театру ім. М. Кропивницького, з квітня 1944 р. — по жовтень 1945 р. — директором та головним режисером Вінницького обласного музично-драматичного театру, з жовтня 1945 р. — по листопад 1948 р. — художнім керівником, режисером Ізмаїльського облмуздрам театру. З листопада 1948–54 рр. — актор і режисер, а з 1955–86 рр. — головний режисер та директор Вінницького театру ім. М. Садовського Заснував нову трупу акторів — однодумців, залучав до співпраці відомих українських музикантів і драматургів, які писали спеціально для Вінницького театру. Створив понад 100 вистав за п'єсами сучасної і класичної вітчизняної та зарубіжної драматургії, серед яких: «Сава Чалий» І. Карпенка-Карого (1950 р.), «Весілля у Малинівці» Л. Юхвіда та О. Рябова, (1950 р.), «Весна» М. Зарудного (1951 р.), «Сон князя Святослава» І. Франка (1954 р.), «Емілія Галотті» Г. Лессінга (1954 р.), «Катерина» М. Аркаса (1959 р.), «Не судилось» М. Старицького (1959 р.), «Фараони» О. Коломійця (1961 р.), «Гайдамаки» Т. Шевченка (1964 р.), «Овод» Е. Войнича (1967 р.), «Собор Паризької Богоматері» В. Гюго (1968 р.), «Перед заходом сонця» Г. Гауптмана (1968 р.), «Люди не ангели» І. Стаднюка (1971 р.), «Дума про тебе» М. Стельмаха (1973 р.). Режисер перебував у постійному пошуку нових джерел для піднесення художнього рівня кожної вистави. Вперше в Україні ним поставлені вистави — «Сільська честь» І. Карпенка-Карого (1959 р.), «Розгардіяш» М. Кропивницького (1960-і рр.), «Без світу» М. Старицького (1960-і рр.), «Кавказьке крейдяне коло» Б. Брехта (1967 р.), п'єси М. Зарудного, І. Стаднюка, В. Колодного. На сцені Вінницького театру отримували друге життя класичні твори драматургів близького зарубіжжя: «Всіма забутий» Н. Хікмета (1958 р.), «Вій, вітерець!» Я. Райніса (1960-і рр.), «Перевертень» А. Кіцберга (1962 р.), «Поема про любов» Г. Мусрепова (1971 р.), «Прощання у червні» О. Вампілова (1975 р.), «Святая святих» І. Друце (1979 р.) «Вибір» Ю. Бондарєва (1983 р.), «Поговір» О. Салинського (1985 р.), та інші. Творчий доробок режисера був позначений глибоким психологізмом, достовірністю, емоційністю, увагою до деталей у кращих традиціях народності і реалізму. Його вистави неодноразово ставали переможцями Всесоюзних і Всеукраїнських конкурсів. Керований ним театр був визнаний одним із кращих серед творчих колективів України. У 1982 р. театр занесений до Книги пошани ВДНГ України. Ф. Верещагін був членом художньої ради Міністерства культури Союзу, членом Президії художньої ради Міністерства культури України, а також членом Центральної комісії Союзу з культурного шефства над селом і сприяв розвитку самодіяльних народних театрів в Україні, зокрема, у Вінницькій обл. Досвід роботи театру був відзначений і рекомендований Міністерством культури України театрам України. У 1994 р. рішенням міської Ради народних депутатів, Федір Верещагін отримав звання — почесний громадянин м. Вінниці. Вулиця поряд з театром ім. М. Садовського носить ім'я видатного актора. На фасаді театру встановлена меморіальна дошка. 1997 р. на могилі встановлено прямокутну

стелу габро (розмір: 2,0×0,7 м) з портретним зображенням та написом: «Народний артист СРСР, України. Верещагін Федір Григорович 17.V.1910 – 21.V.1996» [161].

М.Р. Мудраченко, С.В. Фицайло

Могила В.М. Воропаєва, Героя Радянського Союзу (іст.).

Перший почесний квартал (східна частина, третій ряд) цвинтаря. Воропаєв Василь Миколайович (1913–81 рр.) — військовий, Герой Радянського Союзу (1944 р.). Народився у м. Севастополі. У Червоній Армії з 1934 р. У 1936 р. закінчив школу пілотів у м. Ворошиловграді (нині — м. Луганськ). Учасник боїв на р. Халхін-Гол в 1939 р. У діючій армії з червня 1941 р. Командир загону 4-го гвардійського авіаційного полку 9-ї гвардійської авіаційної дивізії 6-го авіаційного корпусу (авіація дальньої дії) гвардії капітан В. Воропаєв до початку 1944 р. здійснив 260 нічних бойових вильотів на бомбардування важливих стратегічних об'єктів у тилу ворога, зосереджень військ противника. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 13.03.1944 р. З 1953 р. в званні майора звільнився у запас. Працював в обласному комітеті ДТСААФ. На могилі встановлено двоступеневу стелу з чорного граніту у формі трапеції (розмір: 1,65×0,70 м) з рельєфним портретним зображенням Героя і написом (рос.): «Воропаев Василий Николаевич. 1913–1981. Помним, любим, скорбим. Жена, дети, внуки», а також плиту з чорного граніту без напису (розмір: 1,05×0,60 м) [162].

С.Д. Гальчак

Могила В.А. В'язовського, Героя Радянського Союзу (іст.).

Другий почесний квартал цвинтаря. В'язовський Володимир Андрійович (1920–2005 рр.) — військовий, Герой Радянського Союзу (1944 р.). Народився у с. Федорівка, нині Карлівського р-ну Полтавської обл. Закінчив 10 класів. З 1939 р. в Червоній Армії. В 1940 р. закінчив Краснодарське військове авіаційне училище льотчиків і льотчиків-спостерігачів. У діючій армії з червня 1941 р. Штурман ескадрильї 24-го гвардійського авіаційного полку 50-ї авіаційної дивізії (авіація дальньої дії) гвардії капітан В. В'язовський до весни 1944 р. здійснив 263 бойових вильоти на бомбардування важливих об'єктів у тилу ворога. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 13.03.1944 р. Після війни продовжив службу у Військово-Повітряних Силах. 1975 р. у званні полковника звільнився в запас. Працював інженером у Вінницяенерго. На могилі встановлено двоступеневу прямокутну стелу з чорного граніту (розмір: 1,60×0,50 м) з рельєфним портретним зображенням Героя і написом (рос.): «Герой Советского Союза Вязовский Владимир Андреевич. 20.10.1920 – 02.03.2005. Скорбим, помним, любим», а також плиту з чорного граніту без напису (розмір: 0,90×0,50 м) [163].

С.Д. Гальчак

Могила Г.І. Германа, Героя Радянського Союзу (іст.).

Другий почесний квартал цвинтаря. Герман Григорій Іванович (1917–2006 рр.) — військовий, Герой Радянського Союзу (1943 р.). Народився у м. Житомирі. Закінчив фабрично-заводську школу. Працював секретарем комсомольської організації Вінницького обласного транстресту. З 1938 р. в Червоній Армії. 1940 р. закінчив Одеську військову авіаційну школу пілотів. У діючій армії з червня 1941 р. Заступник командира ескадрильї 42-го винищувального авіаційного полку 240-ї винищувальної авіаційної дивізії 3-ї повітряної армії (Калінінський фронт) лейтенант Г. Герман до вересня 1943 р. здійснив 209 бойових вильотів, в 37 повітряних боях збив 16 літаків противника. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 28.09.1943 р. Після війни служив у Військово-Повітряних Силах. 1949 р. закінчив вищі офіцерські льотно-тактичні курси. 1955 р. в званні полковника звільнився в запас. З 1969 р. жив у Вінниці. Член президії обласної ради ветеранів України. На могилі встановлено двоступеневу прямокутну стелу з чорного граніту (розмір: 1,60×0,50 м) з рельєфним портретним зображенням Героя і написом (рос.): «Герой Советского Союза Герман Григорий Иванович. 25.02.1917 – 06.06.2006», а також плиту з чорного граніту без напису (розмір: :0,90×0,50 м) [164].

С.Д. Гальчак

Могила М.М. Глушкова, Героя Радянського Союзу (іст.).

Другий почесний квартал цвинтаря. Глушков Микола Миколайович (1920–92 рр.) —

військовий, Герой Радянського Союзу (1943 р.). Народився у с. Бобилі, нині Свечинського р-ну Кіровської обл. Російська Федерація. Закінчив 10 класів. У Червоній Армії з 1939 р. 1941 р. закінчив Челябінську військово-авіаційну школу штурманів. Учасник війни з червня 1941 р. Штурман 4-го гвардійського авіаційного полку 62-ї авіаційної дивізії 6-го авіаційного корпусу (авіація далекої дії) гвардії лейтенант М. Глушков до липня 1943 р. здійснив 225 бойових вильотів на бомбардування військово-промислових центрів в глибокому тилу противника. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 18.09.1943 р. Після війни продовжував службу у Військово-Повітряних Силах. 1963 р. у званні підполковника звільнився в запас. Працював заступником голови об'єднаного комітету профспілки авіаційних робітників. На могилі встановлено двоступеневу прямокутну стелу з чорного граніту (розмір: 1,55×0,55 м) з рельєфним портретним зображенням Героя (на фоні неба і літака, що летить) та написом (рос.): «Герой Советского Союза Глушков Николай Николаевич. 22.12.1920 – 22.01.1992». В нижній частині фасаду стели вигравірувано дві гвоздики, що лежать. Надмогильна плита з чорного граніту без напису (розмір: 0,95×0,55 м) [165].

С.Д. Гальчак

Могила С.П. Громова, воїна-афганця (іст.)

Молодший сержант Громов Сергій Прокопович (1957–80 рр.) народився у м. Вінниці. В 1974 р. закінчив школу № 30. Навчався у Вінницькому політехнічному інституті. Одержавши диплом інженера-конструктора, працював на ВО «Жовтень». У листопаді 1979 р. призваний в армію. 3 січня 1980 р. служив у складі обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані. Неодноразово брав участь у бойових діях. 1 червня 1980 р. С. Громов помер від осколочного поранення, яке отримав в бою. Похований 7 червня 1980 р. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). Пам'ятник встановлено в 1981 р. — гранітна стела з викарбуваним портретом, прізвищем, датами народження та загибелі й надписом: «Загинув при виконанні бойового завдання» [166].

О.В. Зінько

Могила Т.Я. Гулеватого, Героя Радянського Союзу (іст.).

Другий почесний квартал цвинтаря. Гулеватий Трохим Яремович (1911–2002 рр.) — військовий, Герой Радянського Союзу (1945 р.). Народився у с. Косанове Гайсинського р-ну Вінницької обл. Закінчив 7 класів, працював у радгоспі. В Червоній Армії в 1931–33 рр. та з 1941 р. У боях з липня 1941 р. В 1943 р. закінчив Горьковське танкове училище, в 1944 р. — Ленінградську вищу офіцерську бронетанкову школу. Командир батальйону 55-ї гвардійської танкової бригади 7-го гвардійського танкового корпусу 3-ї гвардійської танкової армії (1-й Український фронт) гвардії капітан Т. Гулеватий відзначився 25–30.04.1945 р. в боях під час оточення і знищення угруповання противника в Берліні. Першим у бригаді його батальйон форсував Тельтов-канал і оволодів передмістям Берліна Целендорф. Відбив дві контратаки гітлерівців, знищив сім зенітних гармат і до батальйону ворожої піхоти. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 27.06.1945 р. Після війни продовжував службу в армії. 1956 р. у званні підполковника звільнився в запас. Жив у Вінниці. На могилі встановлено двоступеневу прямокутну стелу з чорного граніту (розмір: 1,55×0,50 м) з рельєфним портретним зображенням героя і написом: «Герой Радянського Союзу Гулеватий Трохим Яремович. 15.04.1911 – 30.08.2002», а також надмогильну плиту з чорного граніту без напису (розмір: 1,05×0,50 м) [167].

С.Д. Гальчак

Могила В.М. Гуменюка, воїна-афганця (іст.).

Рядовий, механік-водій тягача Гуменюк Володимир Михайлович (1960–81 рр.) народився у м. Вінниці. Закінчив школу № 30. Захоплювався спортом, музикою та технікою. На військову строкову службу призваний у червні 1979 р. В Афганістані перебував з січня 1980 р. у військовій частині польова пошта 94013. Неодноразово брав участь в бойових операціях. Виявляв високу технічну підготовку, сміливість та мужність. Рядовий В. Гуменюк, перебуваючи 24 квітня 1981 р. в районі бойових дій, отримав важке вогнестрільне поранення, помер 29 квітня 1981 р. За мужність та відвагу нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно).

Похований 13 травня 1981 р. Пам'ятник встановлено в 1982 р. — гранітна стела з викарбуваним портретом, прізвищем, датами народження та загибелі, надписом: «Загинув при виконанні службового обов'язку» [168].

О.В. Зінько

Могила Ф.Т. Дахновського, Героя Радянського Союзу (іст.).

Восьмий квартал (східна частина) цвинтаря. Дахновський Федір Тарасович (1903–90 рр.) — військовий, Герой Радянського Союзу (1945 р.). Народився у с. Малі Хутори, нині с. Вінницькі Хутори Вінницького р-ну Вінницької обл. Закінчив 7 класів. У лютому 1920 р. добровільно вступив у Червону Армію. Учасник боїв 1918–20 рр. У 1922 р. закінчив курси червоних командирів в Одесі, в 1927 р. — військову школу в Києві, в 1935 р. — курси вдосконалення командного складу. У боях Другої світової війни з 1939 по 1940 рр. і з червня 1941 р. Командуючий артилерією 202-ї стрілецької дивізії 27-ї армії (2-й Український фронт) полковник Ф. Дахновський в районі м. Мішкольц (Угорщина) 16.11.1944 р. взяв на себе командування частинами, що опинилися в оточенні. Створивши потужну кругову оборону, вони відбили всі ворожі атаки, а потім вирвались з оточення. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 28.04.1945 р. Після війни у відставці. Працював у виконкомі обласної Ради народних депутатів. На могилі встановлено двоступеневу стелу з чорного граніту (розмір: 1,55×0,57 м) з рельєфним портретним зображенням Героя і написом (рос.): «Дахновский Федор Тарасович. 06.03.1903 – 18.12.1990. Герой Советского Союза — полковник». У верхній частині фасадного боку стели над портретом вигравірувано Золоту Зірку Героя. Надмогильна гранітна плита трикутної форми без напису [169].

С.Д. Гальчак

Могила М.П. Дикого, Героя Радянського Союзу (іст.).

П'ятнадцятий квартал (східна частина, третій ряд) цвинтаря. Дикий Михайло Прокопович (1917–67 рр.) — військовий, Герой Радянського Союзу (1943 р.). Народився у с. Велика Андрусівка Світловодського р-ну Кіровоградської обл. Закінчив три курси металургійного технікуму в м. Дніпродзержинську (нині Кам'янське). В Червоній Армії з 1935 р. У 1937 р. закінчив Ворошиловградську військову авіаційну школу льотчиків (м. Ворошиловград — нині м. Луганськ). Учасник боїв 1939–40 рр. та з лютого 1942 р. Начальник повітряно-стрілецької служби 236-ї винищувальної авіаційної дивізії 5-ї повітряної армії (Закавказький фронт) капітан М. Дикий до лютого 1943 р. здійснив 260 бойових вильотів, у повітряних боях особисто збив 4 та в групі 3 літаки противника. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 01.05.1943 р. Після війни служив у Військово-Повітряних Силах. 1955 р. закінчив курси вдосконалення офіцерського складу при Військово-повітряній академії. 1958 р. у званні полковника звільнився в запас. Жив у Вінниці. На могилі встановлено двоступеневу трикутну (перша ступінь чотирикутна) стелу з чорного граніту (розмір: 1,65×0,50×0,50 м) з фотокарткою Героя і написом (рос.): «Герой Советского Союза полковник Дикий Михаил Прокофьевич. 18.08.1917 – 30.03.1967. От жены и детей», Фотокартку обрамлено вигравіруваними лавровими гілками. Надмогильна плита з чорного граніту без напису (розмір: 0,95×0,60 м) [170].

С.Д. Гальчак

Могила М.Я. Желєзного, Героя Радянського Союзу (іст.).

Перший почесний квартал (західна частина, перший ряд) цвинтаря. Желєзний Микола Якович (1910–74 рр.) — військовий, Герой Радянського Союзу (1945 р.). Народився у с. Баштанка, нині смт. Баштанка Миколаївської обл. Навчався у Новобузькому сільгосптехнікумі. Працював учителем. У Червоній Армії в 1932–33 рр. та з червня 1941 р. У 1943 р. закінчив курси командирів. Командир батальйону 986-го стрілецького полку 230-ї стрілецької дивізії 5-ї ударної армії (1-й Білоруський фронт) майор М. Желєзний відзначився під час Берлінської операції. 24.04.1945 р. його батальйон переправився через р. Шпреє побіля оз. Руммельсбургер-Зеє, захопив плацдарм, відбив чотири ворожих контратаки, знищив більше двох рот і взяв у полон до 250 офіцерів та солдатів противника, сприяв переправі інших підрозділів полку. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 31.05.1945 р. Після війни продовжував службу в армії. 1951 р. за-

кінчив курси «Выстрел». 1956 р. у званні підполковника пішов у відставку. Працював інструктором міськвиконкому, згодом начальником відділу кадрів облжитлоуправління. На будівлі департаменту житлово-комунального господарства, енергетики та інфраструктури облдержадміністрації (вул. В. Порика, 29) встановлено меморіальну дошку з портретом героя . На могилі встановлено двоступеневу трикутну (перша ступінь чотирикутна) стелу у формі трапеції (розмір: 2,0×0,7×0,5 м) з рельєфним портретним зображенням Героя і написом (рос.): «Герой Советского Союза подполковник Железный Николай Яковлевич. 09.05.1910 –19.05.1974», а також плиту з чорного граніту без напису (розмір: 1,05×0,65 м) [171].

С.Д. Гальчак

Могила О.С. Западинського, Героя Радянського Союзу (іст.).

Другий почесний квартал цвинтаря. Западинський Олександр Семенович (1914–2002 рр.) — військовий, Герой Радянського Союзу (1944 р.). Народився у с. Кальник, нині Іллінецького р-ну Вінницької обл. 1935 р. закінчив технікум механізації сільського господарства, працював дільничним механіком в Ладижинській МТС Вінницької обл. В Червоній Армії з 1936 р. У 1940 р. закінчив Мелітопольське військове авіаційне училище льотчиків. Учасник війни з вересня 1941 р. Льотчик-спостерігач 118-ї окремої розвідувальної авіаційної ескадрильї далекої дії 7-ї повітряної армії (Карельський фронт) старший лейтенант О. Западинський до листопада 1943 р. здійснив 148 вильотів на розвідку об'єктів і комунікацій ворожих військ. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 04.02.1944 р. 1947 р. закінчив Вищу офіцерську школу штурманів. 1957 р. в званні майора звільнився в запас. Працював в інформаційно-обчислювальному центрі Вінницявантажавтотранс. На могилі встановлено двоступеневу прямокутну стелу з чорного граніту (розмір: 1,70×0,48 м) з рельєфним портретним зображенням Героя і написом: «Герой Радянського Союзу Западинський Олександр Семенович. 06.06.1914 – 27.11.2002», а також плиту з чорного граніту без напису (розмір: 1,05×0,50 м) [172].

С.Д. Гальчак

Могила А.О. Кабанова, воїна-афганця (іст.)

Молодший сержант, командир парашутно-десантного відділення Кабанов Анатолій Олександрович (1966–85 рр.) народився с. Нова Гребля Калинівського р-ну Вінницької обл. Після закінчення школи працював огранщиком на Вінницькому заводі «Кристал». На військову строкову службу призваний у травні 1984 р. В Афганістані перебував з листопада 1984 р. Парашутно-десантна рота, в якій служив А. Кабанов, 23 травня 1985 р. під час операції вступила в бій з противником в районі населеного пункту Асадабад провінції Кунар. В ході бою молодший сержант А. Кабанов вогнем із БМП знищив дві вогневі точки. При маневруванні на полі бою машина підірвалась на міні. А. Кабанов загинув. За мужність та відвагу нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). Навічно зарахований до складу бригади Вінницького заводу «Кристал». Пам'ятник встановлено в 1986 р. — гранітна стела з викарбуваним портретом, прізвищем, датами народження та загибелі й надписом: «Загинув при виконанні інтернаціонального обов'язку» [173].

О.В. Зінько

Могила П.К. Кізюна, Героя Радянського Союзу (іст.).

Перший почесний квартал (перший ряд) цвинтаря. Кізюн Петро Кіндратович (1917–79 рр.) — військовий, Герой Радянського Союзу (1945 р.). Народився у с. Красилове, нині м. Красилів Хмельницької обл. Закінчив 7 класів і школу ФЗН, працював токарем на металургійному заводі в смт. Орджонікідзе, нині — м. Покров, Дніпровської обл. В Червоній Армії з 1937 р. В 1938 р. закінчив військову авіаційну школу льотчиків у м. Ворошиловград (нині м. Луганськ), служив у ній інструктором. На війні з вересня 1941 р. Помічник з повітряно-стрілецької служби командира 525-го штурмового авіаційного полку 227-ї штурмової авіаційної дивізії 8-го авіаційного штурмового авіаційного корпусу 8-ї повітряної армії (4-й Український фронт) майор П. Кізюн до лютого 1945 р. здійснив 123 бойових вильоти на розвідку і штурм живої сили та броньованої техніки ворога. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 24.06.1945 р. Після війни продовжив службу у Військово-Повітряних

Силах. 1945 р. закінчив курси удосконалення офіцерського складу з військово-стрілецької служби при військовій льотно-тактичній школі. 1952 р. у званні підполковника звільнився в запас. Працював інструктором по кадрах у Вінницьких художньо-виробничих майстернях. На будинку по вул. Магістратській, 78 встановлено меморіальну дошку з написом: «У цьому будинку з 1976 р. по 1979 р. проживав Герой Радянського Союзу Кізюн Петро Кіндратович (1917–1979)». На могилі встановлено двоступеневу прямокутну стелу з чорного граніту (розмір: 1,95×0,55 м) з рельєфним портретним зображенням Героя і написом (рос.): «Герой Советского Союза Кизюн Петр Кондратьевич. 04.10.1917–18.03.1979». У нижній частині стели вигравірувано три листочки на сірому фоні. Надмогильна плита з чорного граніту без напису (розмір: 1,10×0,65 м) [174].

С.Д. Гальчак

Могила І.І. Ковальчука, Героя Радянського Союзу (іст.).

Другий почесний квартал цвинтаря. Ковальчук Іван Іванович (1918–2001 рр.) — військовий, Герой Радянського Союзу (1945 р.). Народився у с. Павлівка нині Калинівського р-ну Вінницької обл. Закінчив Вінницький медичний технікум. У Військово-Морському Флоті з 1936 р. Закінчив 1938 р. Єйське військово-морське училище. Учасник війни з червня 1941 р. Штурман ескадрильї 30-го розвідувального авіаційного полку (Військово-Повітряні сили Чорноморського флоту) капітан І. Ковальчук до вересня 1944 р. здійснив 285 бойових вильотів для завдання бойових ударів по аеродромах, портах і передньому краю оборони противника. За його розвідданими потоплено декілька ворожих транспортів і бойових кораблів. Знищив особисто 5 танків, 7 артилерійських батарей. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 06.03.1945 р. 1955 р. закінчив Військово-морську академію. З 1957 р. званні полковника звільнився у відставку. Жив та працював у Вінниці, на будівлі по вул. Визволення, 8 встановлено меморіальну дошку з написом: «Ковальчук Іван Іванович з 1974 р. по 1989 р. працівник облспоживспілки. Герой Радянського Союзу». На могилі встановлено двоступеневу прямокутну стелу з чорного граніту (розмір: 1,65×0,50 м) з рельєфним портретним зображенням Героя і написом (рос.): «Герой Советского Союза Ковальчук Иван Иванович. 18.01.1918 – 06.11.2001. Помним, любим, скорбим. Дети, внуки, правнуки, друзья». Внизу на фасадній частині стели вигравірувано зірку з вічним вогнем. Надмогильна плита з чорного граніту без напису (розмір: 1,05×0,50 м) [175].

С.Д. Гальчак

Могила О.К. Козаченка, Героя Радянського Союзу (іст.).

Перший почесний квартал (західна частина, перший ряд) цвинтаря. Козаченко Олексій Костянтинович (1921–76 рр.) — військовий, Герой Радянського Союзу (1943 р.). Народився у с. Феліксівна, нині с. Берестівка Липовецького р-ну Вінницької обл. Освіта середня. Працював учителем. У Червоній Армії з 1939 р. У 1941 р. закінчив Київське піхотне училище. Учасник війни з 1941 р. В 1942 р. закінчив курси «Выстрел». Батальйон 835-го стрілецького полку 237-ї стрілецької дивізії 40-ї армії (Воронезький фронт) під командуванням капітана О. Козаченка в ніч на 24.09.1943 р. форсував Дніпро в районі с. Гребені (Кагарлицький р-н, Київської обл.). У боях за розчищення плацдарму на правому березі батальйон тільки 30 вересня відбив 23 контратаки противника. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 23.10.1943 р. 1947 р. закінчив Бердичівський педагогічний інститут. До 1958 р. служив військовим комісаром у Липовецькому р-ні. 1969 р. полковник у відставці. Працював викладачем у м. Вінниці. На могилі встановлено двоступеневу прямокутну стелу з чорного граніту (розмір: 1,60×0,65 м) з рельєфним портретним зображенням Героя і написом (рос.): «Герой Советского Союза полковник Козаченко Алексей Константинович. 23.12.1921–13.11.1976. От Министерства обороны СССР», а також плиту з чорного граніту (розмір: 1,15×0,65 м) [176].

С.Д. Гальчак

Могила Н.П. Кондратюка, народного артиста УРСР, артиста театру ім. М. Садовського (іст.)

Квартал 33 а, п'ятнадцятий у першому ряду. Кондратюк Нестор Павлович (1937–2014 рр.) — актор, народний артист Української РСР (з 1981 р.). Народився у с. Людви-

нів Хелмського р-ну, нині Люблінське воєводство Республіка Польща. Випускник Київського інституту театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого (1965 р.). Свій творчий шлях розпочав у 1959 р. на сцені Вінницького обласного музично-драматичного театру ім. М. Садовського. Створивши близько 200 образів у виставах сучасного й класичного репертуару, став визнаним майстром, улюбленцем глядача, шанованим артистом. Актор різноплановий, досконалий майстер мистецтва перевтілення. Він володів яскравою палітрою сценічної виразності, психологічним проникненням у характер персонажу, гротеском, різноманітними відтінками комедійності ролі, гостротою драматичного трактування образу. У багатому арсеналі акторських робіт психологічно правдиві й детально розроблені людські типи з їх соціальною позицією: Кочубей з «Мазепи» Б. Лепкого (1996 р.), Філіп з оперети І. Кальмана «Баядера» (1999 р.), дяк з «Марусі Чурай» Л. Костенко (2000 р.), Калитка з «Грошей» І. Карпенка-Карого (2002 р.), Філонов з «Симпатичної смерті» Л. Виноградова (2003 р.) та інші. Як режисер професійно здійснив постановку трьох п'єс на малій сцені. Це «Двоє на відпочинку» О. Гельмана (1988 р.), «Сміх лангусти» Дж. Морелла (1980 р.), «Йосип та Надія» О. Кучкіної (1991 р.). Знявся у 5 кінострічках на кіностудії ім. О. Довженка, серед яких «Легенда про безсмертя» (1985 р.), «Земляки» (1988 р.), «Житіє Остапа Вишні» (1992 р.) та «Покута» (1996 р.), «Моцарт» (1999 р.), «Фатальна помилка» (2003 р.), «Далекий постріл» (2005 р.) вінницького режисера В. Шалиги. Акторські роботи неодноразово відзначалися грамотами республіканських оглядів, мали схвальну оцінку театральної громадськості й преси. Удостоєний премії М. Зарудного (2002 р.). Багато років надавав шефську допомогу Могилів-Подільському народному театру. Обирався депутатом Ленінської райради м. Вінниці двох скликань. Довгий час був головою осередку театральних діячів Національної спілки театральних діячів України. 2006 р. на могилі на двох гранітних підставах горизонтально встановлено стелу габро (розмір: 0,65×1,4 м) з портретом та написом: «Кондратюк Нестор Павлович 5.04.1937 – 06.07.2014. Пам'ятаємо, любимо, сумуємо. Рідні» [177].

М.Р. Мудраченко, С.В. Фицайло

Могила А.М. Коняєва, Героя Радянського Союзу (іст.).

Другий почесний квартал цвинтаря. Коняєв Аркадій Миколайович (1919–93 рр.) — військовий, Герой Радянського Союзу (1944 р.). Народився у с. Надєждінськ, нині м. Сєров Свердловська обл. Російська Федерація. Закінчив 9 класів і аероклуб. Працював у депо, потім у міськраді. У Червоній Армії з 1939 р. У 1940 р. закінчив Сталінградську військову авіаційну школу льотчиків (м. Сталінград — нині м. Волгоград, Російська Федерація), 1943 р. — курси удосконалення офіцерського складу. В діючій армії з липня 1943 р. Командир ескадрильї 32-го винищувального авіаційного полку 256-ї винищувальної авіаційної дивізії 2-ї повітряної армії (1-й Український фронт) старший лейтенант А. Коняєв до квітня 1944 р. здійснив 150 бойових вильотів, у 49 повітряних боях збив 15 літаків. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 26.10.1944 р. З 1946 р. підполковник в запасі. Жив у Вінниці. На могилі встановлено двоступеневу прямокутну стелу з чорного граніту (розмір: 1,80×0,60 м) з рельєфним портретним зображенням героя і написом (рос.): «Герой Советского Союза Коняев Аркадий Николаевич. 23.01.1919 – 30.11.1993. Помним. Любим. Скорбим. Жена. Дети. Внуки». Внизу на фасадній частині стели вигравірувано зірку з вічним вогнем. Надмогильна плита з чорного граніту (розмір: 1,15×0,60 м) [178].

С.Д. Гальчак

Могила П.М. Корольова, Героя Радянського Союзу (іст.).

Другий почесний квартал цвинтаря. Корольов Павло Михайлович (1915–98 рр.) — військовий, Герой Радянського Союзу (1945 р.). Народився у с. Кріцкіє, нині — Шумилівського р-ну Вітебської обл. Республіка Білорусь. Закінчив 7 класів, працював у колгоспі, потім в Ленінграді на паровозобудівному заводі. У Червоній Армії в 1936–39 рр., учасник війни з 1939 р. На фронті з листопада 1941 р. У 1942 р. закінчив армійські курси молодших лейтенантів. Командир батареї 528-го гарматного артилерійського полку 5-ї гарматної артилерійської бригади 3-ї артилерійської дивізії прориву 7-го артилерійського корпусу 5-ї гвардійської армії (1-й Український фронт) капітан П. Корольов відзначився в боях за утримання

та розширення плацдарму на лівому березі р. Одер в районі м. Олац (нині м. Олова, Республіка Польща). 27.01–04.02.1945 р. артилеристи відбили 11 контратак противника і завдали йому значних втрат у бойовій техніці та живій силі. 5 лютого, коли ворог, підтягнувши резерви, потіснив стрілецькі підрозділи і спостережний пункт виявився в оточенні противника, П. Корольов організував кругову оборону та викликав вогонь своєї артилерії на себе. В цей день обслуги гармат відбили 14 ворожих атак і відстояли плацдарм. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 27.06.1945 р. 1947 р. закінчив Вищу офіцерську артилерійську школу в Ленінграді. 1957 р. в званні майора звільнився в запас. Працював старшим інструктором обласного комітету ДТСААФ. На могилі встановлено двоступеневу прямокутну стелу з чорного граніту (розмір: 1,50×0,50 м) з рельєфним портретним зображенням Героя і написом (рос.): «Герой Советского Союза Королев Павел Михайлович. 16.07.1915 – 01.03.1998. Помним, скорбим, благодарны: жена, сын, зять, внуки», а також плиту з чорного граніту без напису (розмір: 1,05×0,50 м) [179].

С.Д. Гальчак

Могила А.В. Костюка, Героя Радянського Союзу (іст.).

Другий почесний квартал цвинтаря. Костюк Андрій Васильович (1920–2004 рр.) — військовий, Герой Радянського Союзу (1945 р.). Народився у с. Гурівці, нині Козятинського р-ну Вінницької обл. Закінчив 10 класів. Працював технічним секретарем Козятинського райкому партії. В Червоній Армії з січня 1941 р. Брав участь у боях з червня 1942 р. Командир мінометної батареї 12-го гвардійського кавалерійського полку 3-ї гвардійської кавалерійської дивізії 2-го гвардійського кавалерійського корпусу (1-й Білоруський фронт) гвардії капітан А. Костюк 31.01–04.02.1945 р., вогнем батареї під час відбиття контратак противника в районі населеного пункту Фледерборн (Подгає, 7 кв. південніше м. Оконьок, Республіка Польща) знищив велику кількість гітлерівців. 01–02.03.1945 р. діючи в групі захоплення, батарея знищила декілька дотів в районі залізничної станції Ойленбург (Сільново, 16 км на південний захід від м. Щеціньок), захопила вокзал і утримувала його до підходу підкріплення. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 31.05.1945 р. З 1945 р. у званні підполковника в запасі. В 1950 р. закінчив Ленінградську школу МВС. До 1968 р. працював в органах МВС, потім воєнруком, директором школи № 2. Почесний громадянин м. Вінниці. На могилі встановлено двоступеневу прямокутну стелу з чорного граніту (розмір: 1,60×0,50 м) з рельєфним портретним зображенням Героя і написом (рос.): «Герой Советского Союза Почетный гражданин г. Винницы Костюк Андрей Васильевич. 28.11.1920 – 04.07.2004. Помним, любим, скорбим», а також плиту з чорного граніту без напису (розмір: 1,15×0,50 м) [180].

С.Д. Гальчак

Могила В.О. Котробая, повного кавалера ордена «Слави» (іст.).

Другий почесний квартал цвинтаря. Котробай Василь Онуфрійович (1919–95 рр.) — військовий, повний кавалер Ордена Слави. Народився у с. Гольма-2 Балтського р-ну Одеської обл. Учасник війни з серпня 1941 р. Воював на у Заполяр'ї, Північно-Західному, 3-му і 2-му Прибалтійських фронтах, 1-му Білоруському. Артилерист. Ордена Слави III ступеня удостоївся 02.10.1944 р. в боях за с. Боярське (Білорусія). Тоді своєю гарматою подавив вогонь двох кулеметів, двох гармат, знищив мінометну точку противника, чим забезпечив просування піхотних підрозділів. Орденом Слави II ступеня нагороджений 13.03.1945 р. за мужність і героїзм, проявлені під час Вісло-Одерської наступальної операції, зокрема, в бою другого лютого того ж року, коли особисто знищив до 20-и ворогів та їхній спостережний пункт. Ордена Слави I ступеня командир гармати 49-го гвардійського артилерійського полку 23-ї гвардійської стрілецької дивізії 3-ї ударної армії гвардії сержант В. Котробай удостоєний 15.05.1946 р. за героїзм, проявлений у вуличних боях в столиці рейху під час Берлінської наступальної операції (заключний етап війни). У післявоєнний час переїхав до Вінниці, до виходу на заслужений відпочинок працював в органах громадського порядку. На могилі встановлено двоступеневу прямокутну стелу з чорного граніту (розмір: 1,90×0,55 м) з рельєфним портретним зображенням повного кавалера ордена Слави і написом (рос.): «Полный

кавалер трех орденов Славы Котробай Василий Онуфриевич. 13.06.1919 – 02.01.1995. Помним, любим, скорбим. Жена, дети, внучка». У нижній частині фасаду стели вигравірувано зірку з Вічним вогнем та дві гвоздики, що лежать біля неї. Надмогильна плита з чорного граніту (розмір: 1,1×0,5 м) [181].

С.Д. Гальчак

Могила М.П. Краснова, Героя Радянського Союзу (іст.).

Перший почесний квартал (східна частина, другий ряд) цвинтаря. Краснов Микола Петрович (1918–78 рр.) — військовий, Герой Радянського Союзу (1944 р.). Народився у с. Сергієвськ, Самарської обл., нині Російська Федерація. У 1937 р. закінчив середню школу, в 1940 р. — Чкаловське військове авіаційне училище. Учасник війни з червня 1941 р. Командир ланки 10-го гвардійського авіаційного полку 3-ї гвардійської авіаційної дивізії 3-го гвардійського авіаційного корпусу (авіація далекої дії) гвардії капітан М. Краснов до 25.02.1944 р. здійснив 274 успішні бойові вильоти на бомбардування військово-промислових об'єктів у глибокому тилу противника, зосереджень його військ. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 13.03.1944 р. Після війни продовжив службу у Військово-Повітряних Силах. 1947 р. закінчив курси вдосконалення командирів і штурманів авіаційних ескадрилій. З 1956 р. у званні підполковник — в запасі. Працював старшим інженером інституту «Укржитлоремпроект». На могилі встановлено прямокутну стелу з чорного граніту (розмір: 1,70×0,39 м) з рельєфним портретним зображенням Героя та написом (рос.): «Герой Советского Союза Краснов Николай Петрович. 29.02.1918 – 21.05.1978» [182].

С.Д. Гальчак

Могила В.М. Матковського, народного артиста УРСР, артиста театру ім. М. Садовського (іст.).

Квартал № 22, сімнадцята у першому ряду. Матковський Володимир Михайлович (1936–2010 рр.) — актор, народний артист Української РСР (з 1988 р.). Народився у с. Ольгополі Вінницької обл. З дитинства у школі брав участь у художній самодіяльності: співав в учнівському хорі, читав вірші зі сцени, грав у виставах. Після закінчення акторського факультету Київського інституту театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого (1959 р.), працював у Вінницькому академічному українському музично-драматичному театрі ім. М. Садовського. Наділений високою вокальною культурою у поєднанні з майстерністю драматичного актора, створив більше 100 переконливо-виразних, яскравих образів у музичних та драматичних виставах. Довершені вони й у вокальному виконанні. Серед них роль Яреми в «Гайдамаках», Т. Шевченка (1964 р.), Виборного в «Наталці Полтавці» І. Котляревського, М. Лисенка (1976 р.), Івана Карася в «Запорожці за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського (1980 р.), Дулітла в «Моїй чарівні леді» Ф. Лоу (1984 р.), Остапа Палія в «Катерині» М. Аркаса (1991 р.), Менделя Крика в «Биндюжнику і королі» І. Бабеля (1988 р.), Зупана в «Циганському бароні» Й. Штрауса (1997 р.), Філіпа в «Баядері» І. Кальмана (1999 р.), Мкртича із «Хануми» А. Цагарелі (2000 р.). Мистецтво перевтілення, широкий творчий діапазон також продемонстровано у виставах «Ретро» О. Галіна (Леонід, 1981 р.), «Війна» І. Стаднюка, В. Селезньова (Жуков, 1984 р.), «Плаха» Ч. Айтматова (Базарбай, 1988 р.), «Маруся Чурай» Л. Костенко (Пушкар, 2000 р.), «Гроші» І. Карпенка-Карого (Невідомий, 2002 р.), «Макбет» В. Шекспір (Король, 2005 р.), «Ревізор» М. Гоголя (Земляніка, 2006 р.), «Незакінчена історія» В. Селезньова (Старий, 2009 р.) та інші. Лауреат Всеукраїнської премії в галузі театрального мистецтва ім. М. Зарудного. 2011 р. на могилі на гранітному двоступінчастому постаменті встановлено прямокутну стелу габро (розмір: 0,7×1,4 м) з портретним зображенням та написом: «Народний артист України Матковський Володимир Михайлович 05.02.1936 – 03.06.2010» [183].

М.Р. Мудраченко, С.В. Фицайло

Могила С.Ю. Молчанова, воїна-афганця (іст.)

Старший лейтенант, пілот-оператор Молчанов Сергій Юрійович (1962–86 рр.) народився в с. Новонікітіно, нині Олександрівського р-ну Оренбурзької обл. Російська Федерація. Після закінчення школи у Львові був призваний на строкову військову службу у серпні 1979 р. і направлений на навчання до вищого авіаційного училища в м. Сизрань.

В Афганістані з січня 1985 р., проходив службу у військовій частині польова пошта 65200. Зробив 236 бойових вильотів, налітав 560 годин. Неодноразово брав участь в бойових операціях. 17 жовтня 1986 р. під час виконання бойового завдання дістав смертельне поранення в бою. За хоробрість, мужність та відвагу нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). Похований 27 жовтня 1986 р. Пам'ятник встановлено в 1987 р. — гранітна стела з викарбуваним портретом, прізвищем, датами народження та загибелі, написом: «Загинув при виконанні інтернаціонального обов'язку» [184].

О.В. Зінько

Могила А.М. Овчаренка, заслуженого артиста УРСР, артиста театру ім. М. Садовського (іст.).

Квартал №26, перша у першому ряду. Овчаренко Анатолій Миколайович (1937–2007 рр.) — актор, заслужений артист Української РСР (з 1968 р.), народний артист України (з 1980 р.). Народився на ст. Ігрень, с-ще К. Маркса (тепер м. Ігрень у складі м. Дніпро) в акторській родині заслуженого артиста України Миколи Овчаренка. У 1960 р. закінчив акторський факультет Київського інституту театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. У 1960–98 рр. працював актором Вінницького українського музично-драматичного театру ім. М. Садовського. За цей час зіграв до 200 ролей. Йому аплодували в Москві і Києві, Мінську і Ризі, Нальчику і Махачкалі. З кожною новою роботою відкривав нову, несподівану грань свого обдарування. Його різнопланові сценічні образи, як Маргус з драми «Перевертень» А. Кіцберга (1962 р.), Феб з драми «Собор Паризької Богоматері» В. Гюго (1968 р.), Ілля Рамзін з «Вибору» Ю. Бондарєва (1983 р.), генерал Чумаков з «Війни» І. Стаднюка (1984 р.), журналіст з вистави «Теплий попіл» А. Крима (1985 р.), актор Мчиславський з «Погоовору» О. Салинського (1985 р.), Мальволіо з п'єси «Дванадцята ніч» В. Шекспіра (1986 р.), полковник Піккерінг з вистави «Моя прекрасна леді» Ф. Лоу (1983 р.), Папагатто з комедії «Моя професія — синьйор із вищого світу» Дж. Скарначчі та Р. Тарабузі (1983 р.), Тев'є з трагедії «Поминальна молитва» Г. Горіна за Шолом-Алейхемом (1993 р.) збагатили творчу скарбницю українського театру. Як режисер на високому професійному рівні здійснив постановку вистав для дорослого глядача, серед яких «Фіктивний шлюб» А. Крима (1982 р.), «Винуватець торжества» Б. Рацера, В. Константинова (1994 р.). Багато років поспіль діти аплодували героям його вистав-казок: «Айболить-89» Р. Бикова (1989 р.), «Попелюшка» Г. Усача (1990 р.), «Викрадення принцеси» Я. Козлова (1992 р.), «Снігова королева» Г.Х. Андерсена (1993 р.), «Котовасія» (1996 р.), «Аладін» Я. Стельмаха (2001 р.). У 2012 р. на могилі на бетонному подіумі встановлено гранітну стелу (розмір: 0,5×1,2 м) з прапороподібним завершенням, портретним зображенням та посвятою (рос.): «Овчаренко Анатолий Николаевич 10.04.1937 – 22.10.2007. И не забыть и не вернуть и нам осталось лишь с болью в сердце жить» [185].

М.Р. Мудраченко, С.В. Фицайло

Могила В.Ю. Однорогова, повного кавалера ордена «Слави» (іст.).

Другий почесний квартал цвинтаря. Однорогов Василій Юхимович (1925–93 рр.) — військовий, повний кавалер Ордена Слави. Народився на хуторі Ульянівка, нині Кропоткінського р-ну Краснодарського краю Російська Федерація. Зростав у багатодітній сім'ї, рано залишившись без батька. У трирічному віці разом з матір'ю переїхав в Азербайджан, звідти — в Омську обл. в колгосп «1 Травня». 1942 р. закінчив середню школу. В Червоній Армії з 1943 р. У складі Воронезького фронту (пізніше — 1-го Українського) брав участь у боях на Лівобережній Україні, у форсуванні Дніпра в районі Малого Букрина, в запеклих сутичках з ворогом під Ковелем, Любліном. За ратні подвиги на українській землі нагороджений орденом Слави III ступеня. Наступного «солдатського» ордена автоматник 60-го окремого гвардійського мотоциклетного батальйону 2-го гвардійського танкового корпусу (1-й Український фронт) гвардії молодший сержант В. Однорогов удостоївся за проявлену хоробрість під м. Форсет. 19.01.1945 р. діючи у розвідці, першим із групою бійців увірвався в розташування ворога, чим забезпечив швидке просування наступаючих радянських підрозділів. Особисто знищив гранатами гарнізон вражого доту, потім ще десять гітлерівців та двох взяв у полон. Повним кавалером ордена Слави став 29.06.1945 р. — за муж-

ність у боях за м. Прейсіш-Старгард (Західна Польща). Діючи в розвідці, вночі із групою бійців пробився за передовий рубіж ворога. Вогнем із автомата викликав у ворога паніку, чим забезпечив захоплення рубежу піхотинцями батальйону. Особисто знищив кулеметне гніздо з обслугою. Після війни закінчив філософський факультет Київського держуніверситету. 1969 р. став кандидатом філософських наук. Працював у Вінницькому медичному інституті ім. М. Пирогова. На могилі встановлено двоступеневу прямокутну стелу з чорного граніту (розмір: 1,85×0,60 м) з рельєфним портретним зображенням повного кавалера ордена Слави і написом (рос.): «Полный кавалер трех орденов Славы Однорогов Василий Ефимович. 24.12.1925 – 11.01.1993. Помним. Любим. Скорбим». У нижній частині фасаду стели вигравірувано зірку з Вічним вогнем та дві гвоздики, що лежать біля неї. Надмогильна плита з чорного граніту без напису (розмір: 1,25×0,60 м) [186].

С.Д. Гальчак

Могила О.І. Педоренка, воїна-афганця (іст.)

Молодший сержант, командир відділення Педоренко Олександр Іванович (1965–85 рр.) народився у м. Вінниці. У 1980 р. закінчив 8 класів школи № 13 і навчався в ПТУ № 11, яке закінчив в 1983 р. На строкову службу призваний у листопаді 1983 р. 3 грудня 1984 р. в Афганістані проходив службу у військовій частині польова пошта 39705 на посаді командира саперного відділення. Неодноразово брав участь в бойових діях та виконував роботу з розмінування місцевості. 17 жовтня 1985 р. в три години ночі підрозділ, в якому служив молодший сержант О. Педоренко, був піднятий по тривозі і відправлений на ліквідацію ворогів, що напали на мирних жителів кишлаку Кишим. Під час цього бою отримав важке поранення і помер. За мужність та відвагу нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). Похований в м. Вінниці 28 жовтня 1985 р. Пам'ятник встановлено в 1986 р. — на гранітній стелі викарбувано портрет, прізвище, дату народження та загибелі й надпис: «Загинув при виконанні військового обов'язку в Афганістані» [187].

О.В. Зінько

Могила М.Є. Педошенка, заслуженого артиста УРСР, артиста театру ім. М. Садовського (іст.)

Квартал № 34, двадцять шоста у чотирнадцятому ряду. Педошенко Микола Єфремович (1911–92 рр.) — актор, заслужений артист Української РСР (з 1950 р.), народний артист Української РСР (з 1967 р.). Народився у с. Тарновці на Ставропіллі (нині у складі м. Ставрополь, Російська Федерація). Навчався у Сталінградському (нині м. Волгоград, Російська Федерація) театральному училищі при драматичному театрі. 1931–37 рр. працював актором у Пермському пересувному драматичному театрі. 1937–44 рр. — у Московському українському пересувному театрі, який було перебазовано до м. Ізмаїла (1944 р., Україна). Після злиття Ізмаїльського й Вінницького театрів (1948 р.) — актор Вінницького музично-драматичного театру ім. М. Садовського. Актор широкого творчого діапазону, якому підвладні всі жанри театрального мистецтва від високої драми до музичної комедії. Створив понад 200 сценічних образів, серед яких: Яшка-артилерист «Весілля в Малинівці» Л. Юхвіда та О. Рябова (1950 р.), Кунаш «Сон князя Святослава» І. Франка (1954 р.), Едмунд «Дами та гусари» О. Фредо (1956 р.), Микола «Сільська честь» І. Карпенка-Карого (1959 р.), Кортун «Мертвий бог» М. Зарудного (1959 р.), Гонта «Гайдамаки» Т. Шевченка (1964 р.), Мішка Япончик «На світанку» О. Сандлера та Г. Плоткіна (1965 р.), Реварес «Овод» Е. Войнича (1967 р.), Клод Фролло «Собор Паризької Богоматері» В. Гюго (1968 р.), Антоніо Таррачіні «Пам'ять серця» О. Корнійчука (1970 р.), Карабай «Поема про любов» Г. Мусрепова (1972 р.). У 2010 р. на могилі встановлено із світло-сірої гранітної крихти стелу (розмір: 1,2×0,5 м), увінчану поклінним хрестом. Портретне зображення в овалі. На стелі закріплено в окантовці табличку з посвятою: «Народний артист України Микола Єфремович Педошенко. 20 січня 1911 — 11 травня 1992. Вічна пам'ять. Рідні» [188].

М.Р. Мудраченко, С.В. Фицайло

Могила М.П. Петрова, Героя Радянського Союзу (іст.).

П'ятнадцятий квартал (східна частина, четвертий ряд) цвинтаря. Петров Михайло Петрович (1904–67 рр.) — військовий, Герой

Радянського Союзу (1945 р.). Народився у с. Старі Шарашли Бакалинського р-ну Башкирської АРСР, нині Російська Федерація. Працював телеграфістом. У Червоній Армії з 1926 р. На фронті з листопада 1941 р. У 1944 р. закінчив курси «Выстрел». Командир 364-го стрілецького полку 139-ї стрілецької дивізії 50-ї армії (2-й Білоруський фронт) підполковник М. Петров вміло керував підрозділами полку в наступі. Прорвавши оборону противника, полк 24–26.06.1944 р. форсував р. Проня, Баси і Реста та в ніч на 28.06 — р. Дніпро південніше м. Могилева (Республіка Білорусь), звільнивши понад 215 населених пунктів, відрізав шляхи відходу на захід оточеному угрупованню противника. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 24.03.1945 р. Після війни продовжував службу в армії. У 1949 р. закінчив Ленінградську вищу бронетанкову школу. З 1954 р. полковник в запасі. Жив у Вінниці. На могилі встановлено двоступеневу бетонну стелу у формі трапеції (розмір: 1,20×0,60 м) з плитою на фасаді із чорного граніту (розмір: 0,50×0,30 м) з написом (рос.): «Герой Советского Союза полковник Петров Михаил Петрович. 1904–1967» [189].

С.Д. Гальчак

Могила Я.П. Пилипенка, Героя Радянського Союзу (іст.).

Другий почесний квартал цвинтаря. Пилипенко Яків Павлович (1920–2003 рр.) — військовий, Герой Радянського Союзу (1945 р.). Народився у смт. Варва Варвинського р-ну Чернігівської обл. Закінчив 7 класів. Працював на взуттєвій фабриці в м. Прилуки Чернігівської обл. В Червоній Армії з 1940 р. Учасник війни з червня 1941 р. У 1944 р. закінчив Орловське танкове училище. Командир танка 49-ї гвардійської танкової бригади 12-го танкового корпусу 2-ї гвардійської танкової армії (1-й Білоруський фронт) гвардії лейтенант Я. Пилипенко в числі перших увірвався в м. Сохочєв (Республіка Польща) 16.01.1945 р. та вів бій до підходу підкріплення. 19.01.1945 р. в бою за м. Любень (тепер Любень-Куявські Республіка Польща) прорвався на аеродром, де знищив 2 літаки. 21.01.1945 р. у групі з 4 танків увірвався в м. Іновроцлав, де брав участь у захопленні залізничної станції, телеграфу, радіовузла і аеродрому. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 27.02.1945 р. Після війни продовжив службу в армії. У 1949 р. закінчив курси вдосконалення офіцерського складу, 1954 р. — Вищу офіцерську інтендантську школу. З 1962 р. майор в запасі. Жив у Вінниці. На могилі встановлено двоступеневу прямокутну стелу з чорного граніту (розмір: 1,55×0,50 м) з рельєфним портретним зображенням Героя і написом (рос.): «Герой Советского Союза Пилипенко Яков Павлович. 03.03.1920 – 31.07.2003», а також плиту з чорного граніту (розмір: 1,0×0,5 м) [190].

С.Д. Гальчак

Могила І.Г. Пліса, Героя Радянського Союзу (іст.).

Другий почесний квартал цвинтаря. Пліс Іван Григорович (1919–2004 рр.) — військовий, Герой Радянського Союзу (1944 р.). Народився у с. Михайлин Козятинського р-ну Вінницької обл. Закінчив 7 класів. Працював рахівником у колгоспі. В Червоній Армії з 1939 р. У 1942 р. закінчив Ленінградське військово-інженерне училище. На фронті з 1943 р. Командир взводу 222-го окремого моторизованого штурмового інженерно-саперного батальйону 20-ї моторизованої штурмової інженерно-саперної бригади 7-ї армії (Карельський фронт) лейтенант І. Пліс 21.06.1944 р. на чолі взводу саперів-штурмовиків переправився через р. Свир в районі м. Лодейне Поле (Ленінградська обл.), проробив проходи в дротяних загородженнях і пішов на штурм 2 ворожих дзотів. Один дзот був підірваний, гарнізон другого здався в полон. Плацдарм було захоплено. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 21.07.1944 р. З 1960 майор в запасі. Жив у Вінниці, працював інженером. На могилі встановлено двоступеневу прямокутну стелу з чорного граніту (розмір: 1,6×0,5 м) з рельєфним портретним зображенням Героя і написом (рос.): «Герой Советского Союза Плис Иван Григорьевич. 23.10.1919 – 18.09.2004. Любим, помним, скорбим. Жена, дети, внуки, правнуки, родные, близкие», а також плиту з чорного граніту без напису (розмір: 1,05×0,50 м) [191].

С.Д. Гальчак

Могила С.Ю. Раділовського, Героя Радянського Союзу (іст.).

Другий почесний квартал цвинтаря. Раділовський Семен Юхимович (1922–98 рр.) —

військовий, Герой Радянського Союзу (1945 р.). Народився у м. Луганськ. Освіта середня. В Червоній Армії з 1939 р. У 1941 р. закінчив Ростовське артилерійське училище. На фронті з 1941 р. Командир батареї 206-го винищувально-протитанкового артилерійського полку 20-ї винищувально-протитанкової артилерійської бригади 2-ї гвардійської танкової армії (2-й Білоруський фронт) капітан С. Раділовський в бою 22.04.1945 р. за м. Хеннігсдорф (передмістя Берліна) вогнем гармат знищив декілька вогневих точок противника, забезпечивши переправу стрілецького батальйону через Гегенцоллерн-канал. У вуличних боях в Берліні під вогнем розвернув батарею і прямою наводкою знищив потужний опорний пункт ворога. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 31.05.1945 р. У 1954 р. закінчив Центральні артилерійські курси вдосконалення офіцерського складу. У 1960 р. в званні підполковника звільнився в запас. Жив у Вінниці. На могилі встановлено двоступеневу прямокутну стелу з чорного граніту (розмір: 1,55×0,50 м) з рельєфним портретним зображенням Героя і написом (рос.): «Герой Советского Союза Радиловский Семен Ефимович. 1911.1922 – 05.01.1998. Помним, скорбим. Жена, дети, внуки», а також плиту з чорного граніту без напису (розмір: 1,05×0,50 м) [192].

С.Д. Гальчак

Могила К.С. Русакова, Героя Радянського Союзу (іст.).

Другий почесний квартал цвинтаря. Русаков Климентій Сергійович (1904–96 рр.) — військовий, Герой Радянського Союзу (1945 р.). Народився у с. Урахча Рибно-Слободського р-ну Татарської АРСР, нині Російська Федерація. Освіта неповна середня. Працював на заводі в м. Ярославлі. В Червоній Армії в 1921–37 рр. та з 1941 р. Закінчив Московську піхотну школу та Курси вдосконалення командного складу. На фронті з лютого 1942 р. 240-й стрілецький полк 117-ї стрілецької дивізії 69-ї армії (1-й Білоруський фронт) під командуванням полковника К. Русакова в ніч на 31.07.1944 р. на підручних засобах з ходу форсував р. Вісла і захопив плацдарм під м. Пулави (Польща). В боях за утримання і розширення зайнятих рубежів були відбиті численні контратаки ворога, знищено багато живої сили і техніки. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 24.03.1945 р. У 1947 р. закінчив курси командирів частин при Військовій академії ім. М. Фрунзе. У 1957 р. звільнився в запас. Жив у м. Вінниці. Працював помічником начальника воєнно-технічного училища ім. Б. Хмельницького. На могилі встановлено двоступеневу прямокутну стелу з чорного граніту (розмір: 1,50×0,55 м) з рельєфним портретним зображенням Героя і написом (рос.): «Герой Советского Союза Русаков Климент Сергеевич. 1904–1996», а також плиту з чорного граніту без напису (розмір: 1,10×0,50 м) [193].

С.Д. Гальчак

Могила М.Т. Рябошапки, Героя Радянського Союзу (іст.).

Перший почесний квартал (східна частина, четвертий ряд) цвинтаря. Рябошапка Михайло Трохимович (1918–84 рр.) — військовий, Герой Радянського Союзу (1943 р.). Народився у с. Любомирка Чечельницького р-ну Вінницької обл. Освіта неповна середня. Працював у воєнізованій охороні на Біломорсько-Балтійському каналі. В Червоній Армії з лютого 1942 р. Закінчив курси молодших лейтенантів у 1942 р. На фронті з 1942 р. Командир кулеметного взводу 273-го гвардійського стрілецького полку 89-ї гвардійської стрілецької дивізії 37-ї армії (Степовий фронт) гвардії лейтенант М. Рябошапка з трьома кулеметниками в ніч на 30.09.1943 р. переправився через р. Дніпро в районі с. Келеберда Кременчуцького р-ну Полтавської обл. Захопивши плацдарм на правому березі, кулеметники сприяли подоланню водної перешкоди стрілецьким батальйоном. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 20.12.1943 р. У 1945 р. закінчив курси вдосконалення офіцерського складу, 1952 р. — курси «Выстрел». У 1954 р. у званні капітана звільнився в запас. Працював на заводі радіотехнічної апаратури. На могилі встановлено двоступеневу стелу з чорного граніту у формі трапеції з портретним зображенням Героя і написом (рос.): «Герой Советского Союза Рябошапка Михаил Трофимович. 1918–1984». У правій верхній частині фасадного боку стели над портретним зображенням Героя вигравірувано Золоту Зірку, в нижній — дві гвоздики, що лежать. Перша ступінь — постамент (розмір:

0,65×0,80 м), на якому під кутом 45 градусів встановлено стелу (розмір: 1,50×0,68 м). Загальна висота пам'ятного знака 2,15 м. Крім цього на могилу покладено двохярусну плиту з чорного граніту без напису (розмір: 1,50×0,57 м) [194].

С.Д. Гальчак

Могила М.М. Сардаковського, народного артиста України, артиста театру ім. М. Садовського (іст.).

Квартал № 22, чотирнадцята у першому ряду. Сардаковський Микола Миколайович (1948–2010 рр.) — актор, громадський діяч, народний артист України (з 2008 р.). Народився у с. Улянівці Житомирської обл. З дитинства грав у драмгуртку, віршував, читав поезію зі сцени. 1968 р. закінчив театральне відділення Житомирського культосвітнього училища, у 2004 р. Державну академію керівних кадрів культури і мистецтв за фахом режисер театральних вистав. Розпочав свій творчий шлях на сцені Житомирського обласного драмтеатру (1966 р.), де грав ролі юнаків: Жені «Інтервенції» Л. Славіна, Андрія в «Синіх росах» М. Зарудного. З 1969–70 рр. працював у Хмельницькому, з 1970–72 рр. — Івано-Франківському, 1972–73 рр. — Рівненському, 1973–74 рр. Ніжинському, 1974–2009 рр. — Вінницькому музично-драматичних театрах. Створив чимало яскравих, різнопланових сценічних персонажів — позитивних, негідників, звичайних міщан та історичних діячів. Найбільш пам'ятні ролі актора: Михайла у виставі за п'єсою «Не судилось» М. Старицького (1975 р.), Хоми — «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» М. Старицького (1987 р.), Андрія — «Домашнє вогнище» (1992 р.), Михайла — «Суєта» І. Карпенка-Карого (1995 р.), Менахема з «Поминальної молитви» за Шолом-Алейхемом (1993 р.), Корадо в «Сім'ї злочинця» П. Джакометті (1997 р.), Мазепи в однойменній виставі «Мазепа» за Б. Лепким (1998 р.), Ігоря з «Любові при свічках» Н. Птушкіної (1999 р.), Бориса в «Провінціалці» Я. Стельмаха (2000 р.), Бонавентури з «Грошей» І. Карпенка-Карого (2002 р.), Людини театру у «Забути Геростратa!» Г. Горіна (2004 р.), Росса в «Макбеті» В. Шекспіра (2005 р.), поштмейстера в «Ревізорі» М. Гоголя (2006 р.), Миколи в «Украденому щасті» І. Франка (2006 р.), лікаря Бартоло в «Шаленому дні, або Одруження Фігаро» Бомарше (2007 р.), Мамаєва у «Так виходять у люди» за О. Островським (2009 р.). Головна риса актора — уміння збудити думку, налаштувати аудиторію на взаємність, стверджувати розум, людяність, правду. Активний учасник культурно-мистецьких, тематичних та ювілейних заходів міста та області. З 1998 р. на громадських засадах щонеділі працював на обласному радіо, де ним підготовлено й озвучено більше 100 радіовистав. 2011 р. на могилі на двоступінчастому постаменті встановлено прямокутну стелу габро (розмір: 0,7×1,4 м) з портретним зображенням та написом: «Народний артист України Сардаковський Микола Миколайович 23.08.1948 – 1.04.2010 Пам'ятаємо, любимо, сумуємо» [195].

М.Р. Мудраченко, С.В. Фицайло

Могила В.Я. Сироватко, народної артистки УРСР, артистки театру ім. М. Садовського (іст.).

Другий почесний квартал, четверта у десятому ряду. Сироватко Валерія Яківна (1925–94 рр.) — актриса, народна артистка Української РСР (з 1974 р.). Народилася у с-щі Новоекономічний рудник, нині смт. Новоекономічне Донецької обл. 1948 р. закінчила Київський інститут театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. 1948–52 рр. працювала в Ужгородському драматичному театрі. З 1952 р. — артистка Вінницького музично-драматичного театру. Гострохарактерна артистка, про що свідчать образи, створені нею: Наталія «Лимерівна» П. Мирного, 1950-і рр., Запава «Сон князя Святослава» І. Франка, 1954 р., Орсіна «Емілія Галотті» Г. Лессінга, 1954 р., Людмила «Мертвий бог» М. Зарудного, 1959 р., мадам Ено «На світанку» О. Сандлера, Г. Плоткіна, 1965 р., Гудула «Собор Паризької Богоматері» В. Гюго, 1968 р., Фросина Парамонівна «Майська ніч» М. Старицького, 1968 р., Софія «На сьомому небі» М. Зарудного, 1968 р., Ганна Миколаївна «Навала» Л. Леонова, 1974 р., Кареніна «Живий труп» Л. Толстого, 1978 р., Стара «Сад без землі» Л. Разумовської, 1987 р. та інші. Актрисі притаманні яскрава характерність і творча наполегливість. На могилі встановлено із світло-сірої гранітної крихти стелу з написом: «Сироватко Валерія Яківна 25.04.1925 – 24.08.1994» [196].

М.Р. Мудраченко, С.В. Фицайло

Могила М.С. Сищикова, Героя Радянського Союзу (іст.).

Другий почесний квартал цвинтаря. Сищиков Микола Сергійович (1917–2012 рр.) — військовий, Герой Радянського Союзу (1943 р.). Народився у м. Владимирі, нині Російська Федерація. Закінчив 7 класів, школу ФЗН, аероклуб. Працював авіаційним техніком в аероклубі. У Червоній Армії з 1938 р. У 1940 р. закінчив Сталінградське військове авіаційне училище льотчиків. боях з серпня 1941. Командир літака 4-го авіаційного полку (62-а авіаційна дивізія авіації далекої дії) гвардії старший лейтенант М. Сищиков до липня 1943 р. здійснив 241 бойовий виліт на бомбардування військово-промислових об'єктів, залізничних вузлів і аеродромів у глибокому тилу ворога, його живої сили і техніки на передньому краї. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 18.09.1943 р. У 1954 р. закінчив військову авіаційну школу далекої авіації. З 1959 р. полковник у запасі. Працював інспектором держрибнагляду. На могилі встановлено двоступеневу прямокутну стелу з чорного граніту (розмір: 1,57×0,52 м) з рельєфним портретним зображенням Героя і написом (рос.): «Герой Советского Союза генерал-майор Сыщиков Николай Сергеевич. 14.12.1917–16.02.2012. Помним, скорбим… Дети, внуки, правнук», а також плиту з чорного граніту без напису (розмір: 1,10×0,52 м) [197].

С.Д. Гальчак

Могила І.М. Сікала, народного артиста України, артиста театру ім. М. Садовського (іст.).

Квартал № 8, четверта у першому ряду. Сікало Іван Михайлович (1909–75 рр.) — народний артист України (з 1960 р.). Народився в с. Сосниці, нині смт. Сосниця Чернігівської обл. Творчий шлях розпочав у 1929 р. на самодіяльній сцені керівником драматичного гуртка на машинобудівному заводі в Донбасі. Спеціальної освіти не мав. 1935–45 рр. працював актором і помічником режисера Сталінського (нині Донецького) державного українського драматичного театру ім. Артема. З 1945 р. — актором у Ізмаїльському, з 1948 р. — Вінницькому обласному музично-драматичному театрах. Саме тут у повній мірі розкрився його багатогранний талант актора. На високому професійному рівні зіграв понад 100 ролей: Попандопуло «Весілля в Малинівці» Л. Юхвіда та О. Рябова (1950 р.), Гжегожа «Дама та гусари» О. Фредо (1956 р.), професора «Всіма забутий» Н. Хікмета (1958 р.), Щупака «Мертвий бог» М. Зарудного (1959 р.), Карпа «Лимерівна» П. Мирного, управляючого «Сільська честь» І. Карпенка-Карого (1959 р.), Корнєєва «Драма на полюванні» А. Чехова (1960 р.), Скорика «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка (1970 р.), галерею образів в п'єсах М. Зарудного. Артист створив цілий світ персонажів різних епох, характерів. Самотужки досконало оволодів професією і йому одному із перших було присвоєно почесне звання заслуженого артиста Української РСР (1951 р.), став першим народним артистом Вінницького театру, здобувши визнання широкого глядача. Все краще, що він зробив для розвитку театрального мистецтва, увійшло в історію українського театру. Творчу діяльність поєднував з громадською роботою, був одним з зачинателів шефства над самодіяльними народними театрами, обирався депутатом Вінницької міської Ради. Нагороджений медалями та Почесною Грамотою Президії Верховної Ради Азербайджанської РСР. 1976 р. на могилі на двох бетонних підставах горизонтально встановлено стелу (розмір: 1,2×0,7 м), із світло-сірої гранітної крихти, в яку вмонтовано плиту габро (розмір: 0,55×0,4 м) з портретом та написом: «Сікало Іван Михайлович 6.06.1909 – 23.03.1975. Народний артист» [198].

М.Р. Мудраченко, С.В. Фицайло

Могила В.О. Смоляного, воїна-афганця (іст.)

Рядовий, старший розвідник Смоляний Володимир Олександрович (1967–86 рр.) народився у Вінниці. Закінчив школу № 5. На військову строкову службу призваний у квітні 1985 р. З листопада 1985 р. служив в Афганістані у військовій частині польова пошта 96044. Неодноразово брав участь в бойових діях. 17 вересня 1986 р. під час виконання бойового завдання загинув. За мужність та відвагу на полі бою нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). Похований у м. Вінниці 23 вересня 1986 р. Пам'ятник встановлено в 1987 р. — гранітна стела з викарбуваним портретом, прізвищем, датами народження та загибелі й надписом: «Загинув при виконанні службового обов'язку» [199].

О.В. Зінько

Могила В.О. Соловйова, Героя Радянського Союзу (іст.).

Перший почесний квартал (східна частина, перший ряд) цвинтаря. Соловйов Володимир Олександрович (1909–79 рр.) — військовий, Герой Радянського Союзу (1945 р.). Народився у м. Алатир Чуваської АРСР, нині Російська Федерація. Освіта неповна середня. З 1929 р. — на будівництві Горьківського автомобільного заводу (м. Горький — нині Нижній Новгород, Російська Федерація). В Червоній Армії з 1931 р. В 1934 р. закінчив Ленінградську військово-теоретичну, потім Ворошиловградську військову школи льотчиків. Учасник війни з 1939 р. На фронті з червня 1941 р. Старший штурман 308-ї штурмової авіаційної дивізії 3-го штурмового авіаційного корпусу 1-ї повітряної армії (3-й Білоруський фронт) майор В. Соловйов до вересня 1944 р. здійснив 120 бойових вильотів на штурмовку зосереджень живої сили і техніки противника, завдавши ворогові значних втрат. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 23.02.1945 р. У 1947 звільнився в запас. У 1955 р. закінчив Московський інститут харчової промисловості. Працював начальником відділу кадрів Вінницького обласного виробничого об'єднання цукрової промисловості. На могилі встановлено двоступеневу прямокутну стелу з чорного граніту (розмір: 1,35×0,69 м) з рельєфним портретним зображенням Героя і написом (рос.): «Герой Советского Союза Соловьев Владимир Александрович. 13.07.1909 –17.07.1979. Помним, скорбим. Жена, дети, внук», а також плиту з чорного граніту без напису (розмір: 0,88×0,46 м) [200].

С.Д. Гальчак

Могила В.А. Стрельнікова, воїна-афганця (іст.)

Капітан, командир інженерно-саперної роти Стрельніков Валерій Анатолійович (1953–80 рр.) народився у м. Томськ, нині Російська Федерація. В 1970 р. закінчив вінницьку школу № 9. У липні 1970 р. вступив до Кам'янець-Подільського вищого інженерно-командного училища, яке закінчив з відзнакою в 1975 р. В Афганістані перебував з травня 1980 р. Командир роти військовій частині польова пошта 94013. Неодноразово брав участь в бойових діях. З листопада 1980 р. капітан В. Стрельніков під час виконанні бойового завдання отримав смертельні поранення, внаслідок підриву на міні. Цього ж дня помер. За мужність та відвагу нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). Пам'ятник встановлено в 1981 р. — гранітна стела з викарбуваним портретом, прізвищем, датами народження та загибелі, надписом: «Загинув при виконанні бойового завдання» [201].

О.В. Зінько

Могила І.К. Тарапати, народного артиста УРСР, артиста театру ім. М. Садовського (іст.).

Квартал № 34, тринадцята у першому ряду. Тарапата Іван Кузьмич (1920–96 рр.) — актор, народний артист Української РСР (з 1978 р.). Народився в с. Перевіз Полтавської обл. 1936–39 рр. навчався в Гадяцькому педагогічному училищі за фахом вчителя математики. У 1939 р. призваний до лав Червоної армії — Північний Військово-морський флот, де служив до закінчення війни (1945 р.). Після закінчення Київського інституту театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого (1949 р.) прийшов до Вінницького музично-драматичного театру. Актор яскравої індивідуальності з широким репертуарним діапазоном. Йому були підвладні і комедійні, і романтичні ролі, створення соціально гострих характерів. За сорок шість років своєї сценічної діяльності з високою майстерністю драматичного актора зіграв сотні ролей. Серед них Гриціан «Весілля в Малинівці» Л. Юхвіда та О. Рябова (1950 р.), Кузнєцов «Сильні духом» Д. Медведєва (1953 р.), Косовський «На світанку» О. Сандлера та Г. Плоткіна (1965 р.), Клопе Трульфу «Собор Паризької Богоматері» В. Гюго (1968 р.), П'ятак «На сьомому небі» М. Зарудного (1968 р.), Войтишин «Здрастуйте, наші татусі!» Р. Откаленка (1972 р.), маршал Тимошенко «Війна» І. Стаднюка (1984 р.), суддя «Вагончик» Н. Павлової (1986 р.), координатор «Плаха» Ч. Айтматова (1988 р.), П'ятирубель «Биндюжник і король» за І. Бабелем (1988 р.), Урбанський «Небо залишається з нами» Г. Плоткіна (1981 р.) та інші. Знявся у фільмах Київської кіностудії «Кров людська не водиця» (1970 р.), «Женці» (1979 р.). 1997 р. на могилі встановлено із світло-сірої гранітної крихти стелу (розмір: 0,5×1,2 м) з портретом в овалі та написом: «Тарапата Иван Кузьмич. 11.VII.1920–28.I.1996. Помним Скорбим» [202].

М.Р. Мудраченко, С.В. Фицайло

Могила В.Б. Тарнавського, воїна-афганця (іст.)

Рядовий, десантник, стрілець-снайпер Тарнавський Валерій Болеславович (1964–85 рр.) народився у м. Вінниці. У 1982 р. закінчив школу № 11. Навчався в ТУ-4 цивільної авіації в м. Вінниці, де отримав фах монтажника. На строкову службу призваний у листопаді 1983 р. Службу розпочинав в м. Печори Псковської обл., в учбовому підрозділі повітрянодесантних військ. Продовжив службу у військовій частині 65554 в м. Ізяслав Хмельницької обл., у березні 1985 р. відряджений до військової частини 54783 в м. Чирчик. В Афганістані з квітня 1985 р. служив у військовій частині польова пошта 54783 м. Шах-Джой провінція Забуль. Неодноразово брав участь в бойових діях. Загинув 27 липня 1985 р. під час виконання бойового завдання. За мужність та відвагу нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). Похований 4 серпня 1985 р. Пам'ятник встановлено в 1986 р. — гранітна стела з викарбуваним портретом, прізвищем, датами народження та загибелі, надписом: «Загинув при виконанні інтернаціонального обов'язку» [203].

О.В. Зінько

Могила Б.П. Трифонова, Героя Радянського Союзу (іст.).

Перший почесний квартал (західна частина, перший ряд) цвинтаря. Трифонов Борис Павлович (1915–74 рр.) — військовий, Герой Радянського Союзу (1940 р.). Народився у м. Нижній Новгород, нині Російська Федерація. Закінчив Горьківський промислово-економічний технікум. Працював плановиком на автозаводі. В Червоній Армії з 1934 р. У 1937 р. закінчив Харківську військову авіаційну школу льотчиків. Учасник Другої світової війни з 1939 р. Учасник радянсько-фінляндської війни 1939–40 рр. Командир ланки 58-го швидкісного бомбардувального полку 55-ї швидкісної бомбардувальної авіаційної бригади 7 армії (Північно-Західний фронт) старший лейтенант Б. Трифонов до лютого 1940 р. здійснив 45 бойових вильотів. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 21.03.1940 р. На фронті з червня 1941 р. Командир ескадрильї. У 1959 р. в званні підполковника звільнився в запас. Жив у Вінниці. На могилі встановлено двоступеневу прямокутну тригранну (перша ступінь чотиригранна) стелу з чорного граніту (розмір: 1,55×0,60×0,40 м) з рельєфним портретним зображенням Героя і написом (рос.): «Герой Советского Союза подполковник Трифонов Борис Павлович. 28.04.1915 – 29.04.1974. От скорбящих жены, детей», а також плиту з чорного граніту (розмір: 1,05×0,55 м) [204].

С.Д. Гальчак

Могила В.О. Фігічева, Героя Радянського Союзу (іст.).

Другий почесний квартал цвинтаря. Фігічев Валентин Олексійович (1920–88 рр.) — військовий, Герой Радянського Союзу (1942 р.). Народився у с. Каркавіно Косихінського р-ну, нині Алтайський край Російська Федерація. Жив в м. Оренбурзі, потім у селищі Катав-Івановський (нині м. Катав-Івановськ, Челябінської обл., Російська Федерація), де закінчив середню школу. В Червоній Армії з 1936 р. У 1938 р. закінчив Ворошиловградську військову авіаційну школу. На фронті з 1941 р. Командир ескадрильї 16-го гвардійського винищувального авіаційного полку 216-ї винищувальної авіаційної дивізії 4-ї повітряної армії (Південний фронт) гвардії капітан В. Фігічев до червня 1942 р. здійснив 339 бойових вильотів на розвідку та штурм зосереджень військ противника, прикриття бомбардувальників. У 26 повітряних боях збив 7 ворожих літаків і 5 знищив на землі. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 23.11.1942 р. У 1946 р. закінчив курси вдосконалення командирів полків при Військово-повітряній академії. З 1957 р. у званні полковника у відставці. Жив у Вінниці. На могилі встановлено двоступеневу прямокутну стелу з чорного граніту (розмір: 1,85×0,50 м) з рельєфним портретним зображенням Героя і написом (рос.): «Герой Советского Союза Фигичев Валентин Алексеевич». 12.02.1920 – 21.02.1988». У нижній частині фасадного боку стели вигравірувано лаврову гілку. Надмогильна плита з чорного граніту без напису (розмір: 1,10×0,60 м) [205].

С.Д. Гальчак

Могила І.М. Філіповського, Героя Радянського Союзу (іст.).

Другий почесний квартал цвинтаря. Філіповський Іван Митрофанович (1909–92 рр.) — військовий, Герой Радянського

Союзу (1945 р.). Народився у с. Рев'якіно Лівенського р-ну, нині Орловська обл. Російська Федерація. Закінчив у Харкові Всеукраїнський інститут комуністичної освіти (нині Академія культури). Працював завідуючим міською бібліотекою в м. Вінниці. У Червоній Армії з лютого 1942 р. У 1943 р. закінчив курси «Выстрел». У діючій армії з вересня 1942 р. Командир батальйону 293 гвардійського стрілецького полку 96-ї гвардійської стрілецької дивізії 28-ї армії (1-й Український фронт) гвардії капітан І. Філіповський відзначився в боях по знищенню франкфуртсько-губенського угруповання противника в Німеччині. 26.04.1945 р. в районі м. Барут батальйон відбив 8 атак противника, підбив 2 танки і штурмову гармату. 27.04.1945 р. бійці батальйону підбили ще 3 танки і 5 БТР і захопили сотні полонених. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 27.06.1945 р. З 1946 р. у званні майора в запасі. Працював завідуючим відділом міськкому партії, директором обласної універсальної наукової бібліотеки ім. К. Тімірязєва. Біля центрального входу до бібліотеки в 2005 р. встановлено меморіальну гранітну дошку з рельєфним портретним зображенням героя та написом: «Бібліотеку підняв з руїн Герой Радянського Союзу Іван Митрофанович Філіповський, який очолював її з 1952 по 1973 рр.». На могилі встановлено двоступеневу прямокутну стелу з чорного граніту (розмір: 1,80×0,60 м) з рельєфним портретним зображенням героя і написом (рос.): «Герой Советского Союза Филипповский Иван Митрофанович. 15.09.1909 – 18.09.1992. Помним. Любим. Скорбим». У нижній частині фасадного боку стели вигравірувано зірку з полум'ям Вічного вогню. Надмогильна плита з чорного граніту без напису (розмір: 1,10×0,55 м) [206].

С.Д. Гальчак

Могила В.М. Фіщука, Героя Радянського Союзу (іст.).

Другий почесний квартал цвинтаря. Фіщук Василь Максимович (1921–91 рр.) — військовий, Герой Радянського Союзу (1945 р.). Народився у с. Чорнорудка Ружинського р-ну Житомирської обл. Закінчив Бердичівський педагогічний технікум. В Червоній Армії з 1939 р. У 1940 р. закінчив Харківське військове авіаційне училище льотчиків і льотчиків-спостерігачів. На фронті з вересня 1941 р. Штурман ланки 160-го гвардійського бомбардувального авіаційного полку 8-ї гвардійської бомбардувальної авіаційної дивізії 6-го гвардійського бомбардувального авіаційного корпусу 2-ї повітряної армії (1-й Український фронт) гвардії лейтенант В. Фіщук до травня 1945 р. здійснив 165 бойових вильотів на бомбардування об'єктів і скупчень військ противника. У повітряних боях збив 2 ворожих літаки. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 27.06.1945 р. Після війни продовжив службу у Військово-Повітряних Силах. У 1956 р. закінчив курси вдосконалення офіцерського складу. З 1960 р. у званні полковника у запасі. У 1966 р. закінчив будівельний технікум. Працював інженером управління житлового господарства облвиконкому. На будівлі департаменту житлово-комунального господарства, енергетики та інфраструктури облдержадміністрації (вул. В. Порика, 29) встановлено меморіальну дошку з портретом героя. На могилі встановлено двоступеневу прямокутну стелу з чорного граніту (розмір: 1,85×0,5 м) з рельєфним портретним зображенням Героя і написом (рос.): «Герой Советского Союза Фищук Василий Максимович. 15.07.1921–12.03.1991», а також плиту з чорного граніту без напису (розмір: 1,25×0,50 м) [207].

С.Д. Гальчак

Могила Д.Л. Штельмаха, Героя Радянського Союзу (іст.).

Військовий квартал (північна частина) цвинтаря. Штельмах Дмитро Лаврентійович (1902–71 рр.) — військовий, Герой Радянського Союзу (1944 р.). Народився у с. Велика Вовнянка Таращанського р-ну Київської обл. Закінчив початкову школу. Працював у сільському господарстві. В Червоній Армії з 1924 р. У 1931 р. закінчив кавалерійську школу, 1943 р. — Військову академію ім. М. Фрунзе. Учасник війни з червня 1941 р. Командир 797-го стрілецького полку 232-ї стрілецької дивізії 40-ї армії (2-й Український фронт) полковник Д. Штельмах відзначився під час Яссько-Кишинівської операції. Завдяки вмілій організації бою, сміливим і рішучим діям командира полк 20.08.1944 р. успішно прорвав оборону противника в р-ні Столпічень, Путілау (Румунія), знищивши при цьому декілька дотів і захопивши під час жорстоких боїв понад 3 тис.

ворожих солдатів і офіцерів. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 13.09.1944 р. Після війни — в запасі. Жив у Житомирі та Вінниці. На могилі встановлено триступеневу стелу з чорного граніту у вигляді трапеції (розмір: 1,30×0,60 м) з фотокарткою Героя та написом (рос.): «Герой Советского Союза полковник Штельмах Дмитрий Лаврентьевич. 26.10.1902 – 30.07.1971. От любящих жены, детей, внуков», а також плиту з чорного граніту без напису (розмір: 1,10×0,60 м) [208].

С.Д. Гальчак

Могила В.Г. Шуміхіна, Героя Радянського Союзу (іст.).

Шостий квартал (східна частина) цвинтаря. Шуміхін Василь Гнатович (1922–52 рр.) — військовий, Герой Радянського Союзу (1943 р.). Народився у с. Полойка Краснoозерського р-ну, нині Новосибірська обл. Російська Федерація. Закінчив початкову школу, працював у колгоспі. В Червоній Армії з 1942 р. На фронті з травня 1942 р. Командир відділення 616-го окремого саперного батальйону 337-ї стрілецької дивізії 40-ї армії (Воронезький фронт) молодший сержант В. Шуміхін в районі с. Хорошки, Лубенський р-н Полтавської обл. 16.09.1943 р. з групою саперів підірвав в тилу противника дамбу і балковий міст через р. Сула. 25.09.1943 р. під час форсування Дніпра біля с. Зарубинці (Канівський р-н Черкаської обл.) забезпечив швидку переправу підрозділів на правий берег Дніпра. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 13.11.1943 р. Пенсіонер Всесоюзного значення. На могилі встановлено двоступеневий бетонний обеліск з фотокарткою Героя (верхній ступінь) та написом на нижній ступені (рос.): «Герой Советского Союза В.И. Шумихин. Спи спокойно. Наши сердца всегда с тобой. Скорбящие мать, жена, дети, брат и сестра» (розмір: 2,3×0,55 м), а також бетонну плиту без напису (розмір: 1,20×0,5 м) [209].

С.Д. Гальчак

Кладовище на Вінницьких хуторах.

Вул. Чумацька.

Могила І.П. Лічманюка, воїна-афганця (іст.).

Рядовий, стрілець Лічманюк Ігор Петрович (1966–84 рр.) народився у Вінниці. Закінчив середню школу в 1984 р. Вчився у Вінницькому СПТУ-5. Працював на Вінницькому заводі тракторних агрегатів. Призваний на строкову військову службу у червні 1984 р. В Афганістані з серпня 1984 р. Неодноразово брав участь в бойових діях. 25 лютого 1986 р. під час гасіння пожежі, яка виникла в житловому наметі, отримав важкі опіки. Помер у військовому госпіталі в м. Ташкенті 1 березня 1986 р. За мужність та відвагу нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). Пам'ятник встановлено в 1987 р. — гранітна стела з викарбуваним портретом, прізвищем, датами народження та загибелі [210].

О.В. Зінько

П'ятничанське кладовище.

Вул. Кобилянської.

Могила Д.О. Немченка, заслуженого працівника культури УРСР, діяча театру ім. М. Садовського (іст.).

43-й квартал кладовища. Немченко Дмитро Олексійович (1920–2006 рр.) — диригент, хормейстер, композитор, заслужений діяч мистецтв Кабардино-Балкарської АССР (з 1972 р.), заслужений працівник культури Української РСР (з 1981 р.). Народився у с. Василівка Полтавської обл. У 1936–41 рр. навчався у Полтавському музичному училищі. Учасник Другої світової війни, з 1943 р. — диригент військового оркестру. 1946–63 рр. працював артистом оркестру, диригентом Рівненського музично-драматичного театру. У 1963 р. закінчив Київську державну консерваторію. 1963–95 рр. — завідувач музичної частини, диригент та хормейстер Вінницького музично-драматичного театру ім. М. Садовського. Роки роботи у театрі виявились надзвичайно плідними у творчому плані: здійснив музичне оформлення до 42 вистав театру, серед яких «Сині роси» (1966 р.), «На сьомому небі» (1968 р.), «І відлетимо з вітрами» (1979 р.), «Тил» М. Зарудного (1977 р.), «Люди не ангели» (1967 р.), «Гіркий хліб істини» І. Стаднюка (1971 р.). Створено музику до вистав «Старий» М. Горького (1968 р.), «Поема про любов» Г. Мусрепова (1972 р.), «Безіменна зірка» М. Себастьяну (1973 р.), «Кавказьке крейдяне коло» Б. Брехта (1967 р.), «Трибунал» А. Макайонка (1971 р.), «Третє

покоління» М. Мірошниченка (1978 р.), «Третя патетична» М. Погодіна (1980 р.), «Украли кодекс» О. Петрашкевича (1979 р.), «Лицарів не судять» Ю. Бедзика (1980 р.), «Шиндай» І. Афанасьєва (1987 р.), «Маруся Чурай» Л. Костенко (2000 р.). У творчому доробку композитора більше 50-ти пісень, романсів і хорів, які неодноразово виконувались ведучими хоровими колективами й солістами України. 2007 р. на могилі встановлено гранітну стелу чорного кольору з портретом та написом: «Немченко Дмитро Олексійович. 20.11.1920 – 01.10.2006. Музикант» [211].

М.Р. Мудраченко, С.В. Фицайло

Могила Ю.М. Панченка, воїна-афганця (іст.)

Лейтенант, командир взводу управління мінометної батареї Панченко Юрій Митрофанович (1956–80 рр.) народився в м. Кам'янка-Бузька Львівської обл. В 1973 р. закінчив вінницьку школу № 15. 3 серпня 1973 р. по травень 1974 р. працював фрезерувальником на Вінницькому заводі засобів автоматики. В серпні 1974 р. вступив до Хмельницького ВВАУ. В Афганістані проходив військову службу з лютого 1980 р. Неодноразово брав участь в бойових діях. 7 червня 1980 р. взвод управління мінометної батареї, яким командував лейтенант Ю. Панченко, виконуючи бойове завдання під час висування до вказаного району, потрапив у пастку й був оточений. Під час нерівного бою майже увесь особовий склад взводу загинув. Поранений лейтенант Ю. Панченко, не бажаючи потрапити в полон, підірвав себе і кількох ворогів гранатою. За мужність та героїзм нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). Пам'ятник встановлено в 1982 р. — гранітна стела з викарбуваним портретом, прізвищем, датами народження та загибелі, надписом: «Загинув при виконанні бойового завдання» [212].

О.В. Зінько

Староміське кладовище.

Вул. Я. Шепеля.

Могила Т.А. Врублевської, загинула в Афганістані (іст.).

Службовець Радянської армії Врублевська Тетяна Анатоліївна (1950–83 рр.) народилася у Вінниці. В 1968 р. закінчила школу № 17. Працювала в швейному об'єднанні ім. Володарського і без відриву від виробництва закінчила торговельно-економічний інститут. В 1975 р. вийшла заміж, а в 1977 р. народила сина Юрія. У в квітні 1983 р. була направлена на роботу в Афганістан у військову частину польова пошта 84641. 27 жовтня 1984 р. загинула. Літак, в якому вона летіла, був збитий ракетою «Стінгер» поблизу Кабулу. Похована 5 листопада 1984 р. Нагороджена двома медалями та орденом Червоної Зірки (посмертно). На могилі в 1985 р. встановлено пам'ятник — гранітна стела з прізвищем, датою народження та загибелі [213].

О.В. Зінько

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Хавлюк, П.І. Вінниця та її околиці в давнину / П.І. Хавлюк // Вінниця: минуле і сучасне : матеріали 2-ї іст.-краєзнав. конф., присвяч. 50-річчю визволення м. Вінниці від нім.-фашист. загарбників. — Вінниця, 1994. — С. 6–9.
2. Гопак, В.Д. До археологічної карти Вінницької області / В.Д. Гопак // 2-а Поділ. іст.-краєзнав. конф. : тези доп. — Львів, 1968. — С. 147; Гусєв, С.О. Трипільські поселення у м. Вінниці / С.О. Гусєв, В.А. Косаківський // Вінниччина: минуле та сьогодення : краєзнав. дослідж. : матеріали 20-ї Вінниц. наук. іст.-краєзнав. конф. 27–28 жовт. 2005 р. — Вінниця, 2005. — С. 57–60; Заєць, І.І. Поселення трипільської культури на території м. Вінниці / І.І. Заєць // Вінниця: минуле і сучасне : матеріали 2-ї іст.-краєзнав. конф., присвяч. 50-річчю визволення м. Вінниці від нім.-фашист. загарбників. — Вінниця, 1994. — С. 11; Якубенко, О.О. Випадкові знахідки доби енеоліту — раннього залізного віку / О.О. Якубенко, Ю.В. Панченко // Археол. відкриття в Україні 1998–1999 р. — Київ, 1999. — С. 57.
3. Заец, И.И. Трипольская культура этапов В-II, С-I на Южном Буге и Днестре / И.И. Заец // Археол. исследования на Украине в 1976–1977 гг. : тез. докл. — Ужгород, 1978. — С. 43; Потупчик, М. Музей під час німецько-фашистської окупації: доля колекції / М. Потупчик, Т. Соломонова // Поділ. старовина : наук. зб. / Вінниц. обл. краєзнав. музей. — Вінниця, 2003. — Вип. 3. — С. 13; Потупчик, М.В. З історії формування археологічної колекції Вінницького краєзнавчого музею / П.І. Потупчик, М.Є. Потупчик // Поділ. старовина : наук. зб. / Вінниц. обл. краєзнав. музей. — Вінниця, 1998. — Вип. 2. — С. 21; Хавлюк, П.І. Вінниця та її околиці в давнину / П.І. Хавлюк // Вінниця: минуле і сучасне : матеріали 2-ї іст.-краєзнав. конф., присвяч. 50-річчю визволення м. Вінниці від нім.-фашист. загарбників. — Вінниця, 1994. — С. 6–9.
4. Магомедов, Б.В. Черняхівське поселення Вишенька-1 у м. Вінниця / Б.В. Магомедов, М.Є. Левада // Поділ. старовина : наук. зб. / Вінниц. обл. краєзнав. музей. — Вінниця, 1993. — Вип. 1. — С. 131–145.
6. Хавлюк, П.І. Вінниця та її околиці в давнину / П.І. Хавлюк // Вінниця: минуле і сучасне : матеріали 2-ї іст.-краєзнав. конф., присвяч. 50-річчю визволення м. Вінниці від нім.-фашист. загарбників. — Вінниця, 1994. — С. 6–9.
7. Магомедов, Б.В. Черняхівське поселення Вишенька-1 у м. Вінниця / Б.В. Магомедов, М.Є. Левада // Поділ. старовина : наук. зб. / Вінниц. обл. краєзнав. музей. — Вінниця, 1993. — Вип. 1. — С. 131–145.
9. Бойко, Ю.Н. Селище раннего железного века Вишенка-2 (восточный участок) / Ю.Н. Бойко // Пам'ятки Поділля : наук. зб. — Вінниця, 1994. — Вип. 1. — 40 с.
10. Науковий архів Інституту археології НАН України, 1946/12, ф. е. № 520; Артамонов М.И. Археологические памятники Южной Подолии (По материалам Южно-Подольской экспедиции 1946 г.), 89 арк.; Сецинский, Е. Археологическая карта Подольской губернии / Е. Сецинский // Труды 11-го археол. съезда в Киеве 1899 г. — Москва, 1901. — Т. 1. — С. 231; Хавлюк, П.І. Вінниця та її околиці в давнину / П.І. Хавлюк // Вінниця: минуле і сучасне : матеріали 2-ї іст.-краєзнав. конф., присвяч. 50-річчю визволення м. Вінниці від нім.-фашист. загарбників. — Вінниця, 1994. — С. 6–9; Хавлюк, П.І. Скіфські старожитності поблизу Вінниці й етногенез слов'ян / П.І. Хавлюк // Вінниця: минуле і сучасне : матеріали 3-ї іст.-краєзнав. конф. — Вінниця, 1994. — С. 5–10.
11. Науковий архів Інституту археології НАН України, 1946/12, ф. е. № 520; Артамонов М.И. Археологические памятники Южной Подолии (По материалам Южно-Подольской экспедиции 1946 г.), 89 арк.; Сецинский, Е. Археологическая карта Подольской губернии / Е. Сецинский // Труды 11-го археол. съезда в Киеве 1899 г. — Москва, 1901. — Т. 1. — С. 231; Хавлюк, П.І. Вінниця та її околиці в давнину / П.І. Хавлюк // Вінниця: минуле і сучасне : матеріали 2-ї іст.-краєзнав. конф., присвяч. 50-річчю визволення м. Вінниці від нім.-фашист. загарбників. — Вінниця, 1994. — С. 6–9.

знав. конф., присвяч. 50-річчю визволення м. Вінниці від нім.-фашист. загарбників. — Вінниця, 1994. — С. 6–9.
12. Хавлюк, П.І. Вінниця та її околиці в давнину / П.І. Хавлюк // Вінниця: минуле і сучасне : матеріали 2-ї іст.-краєзнав. конф., присвяч. 50-річчю визволення м. Вінниці від нім.-фашист. загарбників. — Вінниця, 1994. — С. 6–9.
13. Хавлюк, П.І. Вінниця та її околиці в давнину / П.І. Хавлюк // Вінниця: минуле і сучасне : матеріали 2-ї іст.-краєзнав. конф., присвяч. 50-річчю визволення м. Вінниці від нім.-фашист. загарбників. — Вінниця, 1994. — С. 6–9.
17. ДАВіО, ф. Д-230, оп. 1, спр. 1231, 1413; ф. Р-595, оп. 1, спр. 68.
18. Вінниця у спогадах : у 3 т. Т. 1 : XIX — поч. XX ст. / упоряд. В. Колесник. — Кіровоград, 2013. — С. 190, 360, 697.
19. Царенко С., Солейко Е. Звезда Григория Артынова, первого Винницкого Городского Архитектора / С. Царенко, Е. Солейко — Винница : Нова Книга, 2012. — 320 с.
21. Вінниця у спогадах : у 3 т. Т. 1 : XIX — поч. XX ст. / упоряд. В. Колесник. — Кіровоград, 2013. — С. 375–376.
22. Бируля О.К. Архітектурна історія Вінниці. — Вінниця, 1930. Денисова Л. Перший міський архітектор Г.Г. Артинов // Поділ. телеграф. — 2001. — 23 серп. (№ 10). — С. 10.
23. Коцюбинська, К. Музей Михайла Коцюбинського : провідник / К. Коцюбинська. — Вінниця, 1930; Литвиненко, Г. Вінницький літературно-меморіальний музей М.М. Коцюбинського : путівник / Г. Литвиненко, Б. Хоменко. — Одеса, 1964; Подолинний, А. Подільське сонце Михайла Коцюбинського / А. Подолинний // Михайло Коцюбинський і Вінниччина : бібліогр. покажч. — Вінниця, 2014. — С. 140; Потупейко, М. Вінницький літературно-меморіальний музей М. Коцюбинського : путівник по музею / М. Потупейко, Г. Литвиненко. — Вінниця, 1961; Хоменко, Б. Подільськими стежками Михайла Коцюбинського / Б. Хоменко, В. Циганюк. — Вінниця, 2004.
24. Енциклопедія сучасної України. — Київ, 2003. — Т. 3. — С. 360–361; Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька обл. — Київ, 1972; Нариси історії Вінницької обласної партійної організації. — Одеса : Маяк, 1972; Пам'ятні місця Вінниччини. — Одеса, 1966; Памятники истории и культуры Винницкой области. Материалы к своду памятников истории и культуры. Вып. 8. — Киев, 1990; Радянська енциклопедія історії України : в 4 т. Т. 1. — Київ, 1969.
25. ДАВіО, ф. Д-968, оп. 1, спр. 7, 22; Черленіовський, Л.О. Вінниця [у рубриці «Реконструкція обласних центрів України»] / Л.О. Черленіовський, Ю.П. Зоря // Архітектура Радянської України. — 1940. — № 7. — С. 34–35.
26. Лисий, А. Небо на землі. З історії Вінницького Спасо-Преображенського кафедрального собору / А. Лисий, В. Голоскевич ; Вінниц. єпархія УПЦ (МП). — Вінниця, 2008. — С. 68; Царенко, С. Звезда Григория Артынова, первого винницкого городского архитектора / С. Царенко, Е. Солейко. — Винница, 2012. — С. 262.
28. ДАВіО, ф. Д-230, оп. 1, спр. 539, арк. 97; Рогозов, В. Садиба у Вінниці / В. Рогозов // Вісн. Ін-ту Укрзахідпроектреставрація. — Львів, 2002. — С. 26; Розгін, І. Д-р Микола Стаховський / І. Розгін // Лікар. вісн. (Нью-Йорк). — 1965. — Ч. 1 (36). — січень. — С. 32–44; Федоришен, О. Микола Стаховський як представник української інтелігенції Вінниці початку XX століття: невідомі сторінки біографії / О. Федоришен // Українська минувшина: джерела, постаті, явища : матеріали Всеукр. студент. наук.-практ. конф., 17 травня 2013 р. — Київ, 2013. — С. 127; Хроника // Винниц. жизнь. — 1919. — № 1.
29. Бируля О.К. Архітектурна історія Вінниці. — Вінниця, 1930; Весь Юго-Западный край. Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, административных учереждений и крупного землевладения в губерниях Киевской, Волынской и Подольской. — К., 1907; Юрченко В. Вплив ярмарків та базарів на розвиток ремесел та промислів Поділля (др. пол. XIX —

поч. XX ст.) // Етнічна історія народів Європи — № 24 — Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка, К., 2008. — С. 29–34.
30. Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. : зб. документів і матеріалів. — Одеса : Маяк, 1971. — С. 307; Нариси Вінницької обласної партійної організації. — 2-е вид. — Одеса : Маяк, 1980. — 328 с.
31. ДАВіО, ф. П-425, оп. 1, спр. 480, арк. 1–6; спр. 495, арк. 1–6.
32. ДАВіО, ф. Р-5348, оп. 1, спр. 3, арк. 6; спр. 9, арк. 1; оп. 2, спр. 7, арк. 65, 65 зв.; Вінниця : іст. нарис / [гол. ред. А.М. Подолинний]. — Вінниця, 2007.
33. ДАВіО, ф. Д-230, оп. 1, спр. 143, 712, 796, 1231, 1297; ф. Р-595, оп. 9, спр. 68; Правительственный Вестник. — 1909. — № 92 (29 апр.); Бируля, О. Архітектурна історія Вінниці / О. Бируля. — Вінниця, 1930. — 93 с.; Денисова, Л. Вінницький окружний суд / Л. Денисова // Поділ. телеграф. — 2001. — № 9. — 16 серп.; Засенко, О. «Треба жити по-новому, люблячи людей…» / О. Засенко // Маркович Д. По степах та хуторах. Оповідання. Драма. Спогади / Д. Маркович. — Київ, 1991. — С. 5–41; Маркович Дмитро // З-над Божої ріки : літ.-бібліогр. словн. Вінниччини / упоряд. і заг. ред. А.М. Подолинний. — 2-е вид. — Вінниця, 2001. — С. 214; Рекрут, В.П. «З людьми і для людей…» (Дмитро Маркович в українському національно-визвольному русі: кінець XIX — початок XX ст.) / В.П. Рекрут. — Вінниця, 2006; Сецинский, Е. Судебно-административная роль Винницы в давние время : ист. справка по поводу откр. Винниц. окружного суда / Е. Сецинский // Подолия. — 1909. — 19 июля; Царенко, С. Звезда Григория Артынова, первого винницкого городского архитектора / С. Царенко, Е. Солейко. — Винница, 2012. — С. 137–146.
34. Бируля, О. Архітектурна історія Вінниці / О. Бируля. — Вінниця, 1930. — С. 93; Денисова, Л. Вінниця на рубежі двох століть / Л. Денисова // Поділ. телеграф. — 2001. — № 5; Денисова, Л. Місто зі скромною принадністю / Л. Денисова // Панорама. — 1995. — № 14(24); Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. — Київ, 1972; Срібна мить : поштові листівки та фотографії з музейної колекції / Вінниц. обл. краєзнав. музей. — Вінниця, 1998. — 48 с.
35. ДАВіО, ф. Д-230, оп. 1, спр. 278, арк. 15, 15 зв., 44, 309; спр. 982, арк. 1–9, 39, 77–79, 140–142 зв., 170–176; Бируля, О. Архітектурна історія Вінниці / О. Бируля. — Вінниця, 1930. — С. 61; Добровольська, Н. З історії вінницької вежі / Н. Добровольська // Поділ. старовина : наук. зб. / Вінниц. обл. краєзнав. музей. — Вінниця, 2003. — С. 126–129; Царенко, С. Звезда Григория Артынова, первого винницкого городского архитектора / С. Царенко, Е. Солейко. — Винница, 2012. — С. 141, 221–226.
36. ДАВіО, ф. Р-151, оп. 9, спр. 61, арк. 8; спр. 2446, арк. 254, 257; спр. 3081, арк. 77; ф. Р-2700, оп. 17, спр. 1359, арк. 223; ф. Р-4971, оп. 1, спр. 10, арк. 9, 11, 19, 21, 120, 142; Гальчак, С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників / С.Д. Гальчак. — 2-е вид., доп. і переробл. — Вінниця, 2005. — С. 297, 325–327; Гальчак, С.Д. Герої Поділля / С.Д. Гальчак. — Київ, 2010. — С. 132, 168; Герои огненных лет. — Москва, 1983. — Кн. 6. — С. 632–639; Герои Советского Союза : крат. биогр. словарь. — Москва, 1988. — Т. 2. — С. 101–102, 347–348; Жугин, Ю. Навечно в памяти народной / Ю. Жугин, А. Степаненко. — Одесса : Маяк, 1979; Запорожець, М.К. Один з перших / М.К. Запорожець. — Київ : Наук. думка, 1963; Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. — Київ, 1972. — С. 97, 98, 99, 627; Нариси історії Вінницької обласної партійної організації. — 2-е вид. — Одеса, 1980. — С. 186; Овеянные славой имена: Герои Советского Союза — уроженцы Винничины. — 2-е изд., перераб., доп. — Одесса, 1989. — С. 166–168, 216–218; Петр Запорожец : документы и материалы. — Винница : Газетно-книж. вид-во, 1964; Подвигом прославленные. — Киев, 1985. — С. 294–296; Калиничев, С. У волчьего логова / С. Калиничев. — Москва, 1968. — С. 31; Радянська енциклопедія історії України : в 4 т. Т. 2 / АН УРСР. — Київ, 1970.

37. Запорожец, М.К. Петр Запорожец / М.К. Запорожец. — Москва, 1960; Капельгородська, Н. Петро Кузьмич Запорожець / Н. Капельгородська. — 2-е вид. — Київ : Веселка, 1987. — 56 с. — (Вершники революції); Первый съезд РСДРП. Март 1898 г. : документы и материалы. — Москва, 1958.
39. Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации, ф. 211 с/д, оп. 18002, д. 318, л. 160–165; ф. 183 с/д, оп. 256288, д. 11; ф. 241 с/д, оп. 2, д. 43; ф. 305 с/д, оп. 2, д. 23; Вінниця : іст. нарис / под. ред. А.М. Подолинного. — Вінниця, 2007. — С. 218; Гальчак, С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. — 28 березня 1944 р.) : монографія / С.Д. Гальчак. — 3-є вид.: доповн., перероб. — Вінниця, 2010. — С. 228, 248; Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. — Київ, 1972. — С. 54; Пшук, І. В пам'яті поколінь / І. Пшук. — Одеса, 1987. — С. 51.
40. Мельничук, Л. Олексій Луцишин: спомин про Майстра / Л. Мельничук. — Вінниця : Книга-Вега, 2003; Музей гончарного мистецтва ім. О.Г. Луцишина // Пульсуючі джерела. — 2009. — № 11.
42. ДАВіО, ф. Р-229, оп. 9776, спр. 40, арк. 65; ф. Р-151, оп. 9, спр. 2297, арк. 443; Баніт, А. Військова авіація народилась у Вінниці / А. Баніт // 33 канал. — 2005. — 24 серп.; Заєць, І. Вінниця, 1941 р. / І. Заєць // Вінниця: минуле і сучасне : матеріали 2-ї іст.-краєзнав. конф., присвяч. 50-річчю визволення м. Вінниці від нім.-фашист. загарбників. — Вінниця, 1994. — С. 46–48; Кузнєцов, П. У далекому липні сорок першого / П. Кузнєцов, О. Казнін // Вінниця: минуле і сучасне : матеріали 2-ї іст.-краєзнав. конф., присвяч. 50-річчю визволення м. Вінниці від нім.-фашист. загарбників. — Вінниця, 1994. — С. 48–49; Павлов, І. Оборона Вінниці у 1941 р. / І. Павлов // Вінниця: минуле і сучасне : матеріали 2-ї іст.-краєзнав. конф., присвяч. 50-річчю визволення м. Вінниці від нім.-фашист. загарбників. — Вінниця, 1994. — С. 44–46; Пшук, І. Звільнення Вінниці від німецько-фашистських загарбників / І. Пшук // Вінниця: минуле і сучасне : матеріали 2-ї іст.-краєзнав. конф., присвяч. 50-річчю визволення м. Вінниці від нім.-фашист. загарбників. — Вінниця, 1994. — С. 64–67; Темченко, О. Тема визволення Вінниччини від фашистських загарбників (1943–1944 рр.) у мемуарній літературі / О. Темченко // Вінниця: минуле і сучасне : матеріали 2-ї іст.-краєзнав. конф., присвяч. 50-річчю визволення м. Вінниці від нім.-фашист. загарбників. — Вінниця, 1994. — С. 73–75; Шлапак, Я. Визволення Вінниці у березні 1944 р. / Я. Шлапак // Вінниця: минуле і сучасне : матеріали 2-ї іст.-краєзнав. конф., присвяч. 50-річчю визволення м. Вінниці від нім.-фашист. загарбників. — Вінниця, 1994. — С. 62–64.
43. ДАВіО, ф. Д-230, оп. 1, спр. 920, арк. 81–83.
44. Бируля, О. Архітектурна історія Вінниці / О. Бируля. — Вінниця, 1930. — С. 93; Вінниця : іст. нарис. — Вінниця, 1964. — С. 115; Денисова, Л. Вінниця на рубежі двох століть / Л. Денисова // Поділ. телеграф. — 2001. — № 5; Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. — Київ, 1972; Малаков, Д. По Брацлавщине (от Винницы до Тульчина) / Д. Малаков. — Москва : Искусство, 1988. — 174 с.; Срібна мить : поштові листівки та фотографії з музейної колекції / Вінниц. обл. краєзнав. музей. — Вінниця, 1998. — 48 с.
45. ДАВіО, ф. Р-10, оп. 1, спр. 10а, арк. 13–17; ф. Р-6023, оп. 1, спр. 13038, арк. 53; оп. 4, спр. 7881, арк. 150–152; Бірюков, О.О. ПАТ Вінницяобленерго «Світоч життя» / О.О. Бірюков. — Вінниця, 2015. — С. 19–22; Елизаров, В. Задолго до лампочки Ильича / В. Елизаров // Вечер. Винница. — 1993. — 5 июня; Краснопольський А. До кінця очистити електростанцію від ворогів / А. Краснопольський, Ан. Присяжнюк // Більшовиц. правда. — 1938. — 10, 22 січ.; Козак, І. І побіг електрострум містом / І. Козак // Поділ. зоря. — 2002. — 16 трав.; Потетінов, О. Носії тепла і світла / О. Потетінов // Вінниччина. — 2001. — 21 груд.

Археологічні пам'ятки м. Вінниці

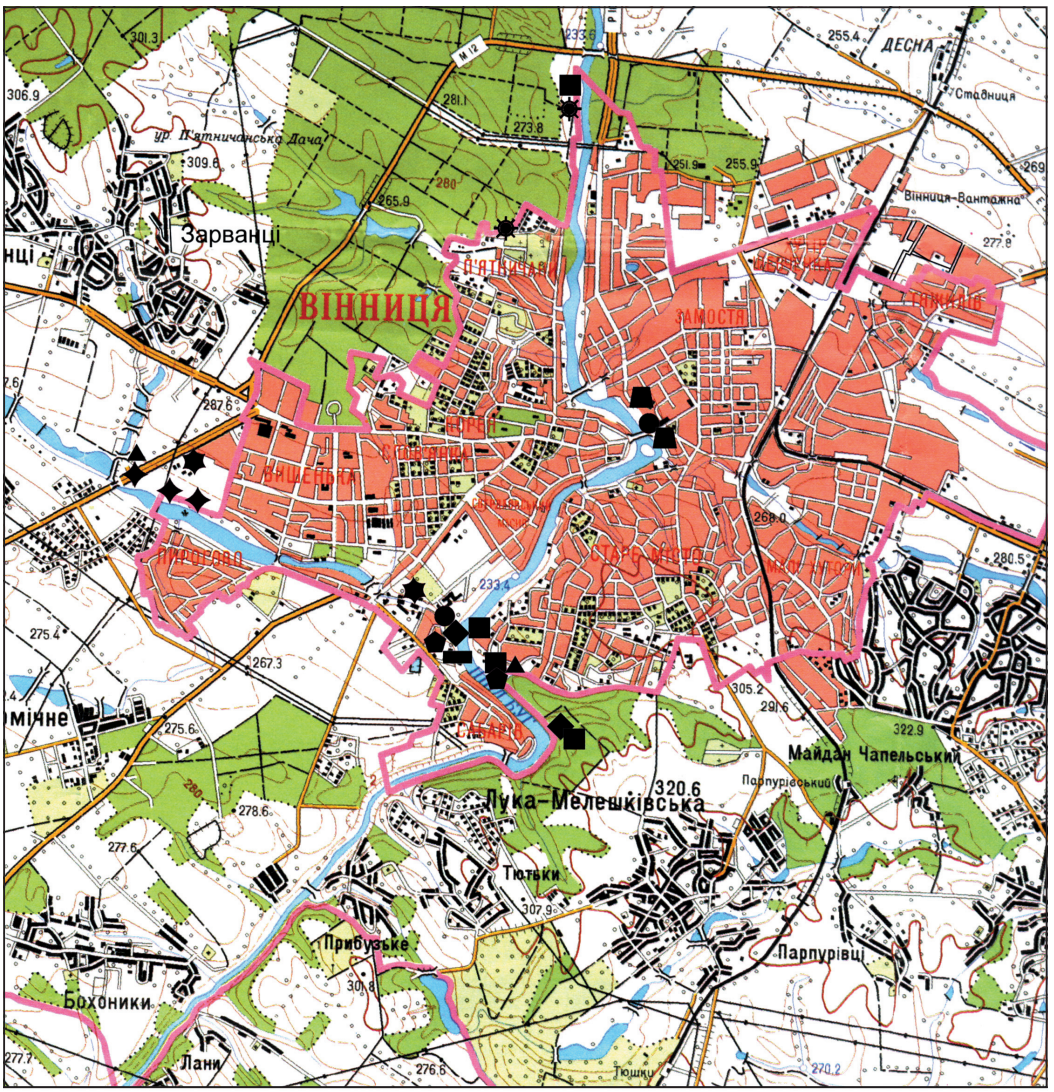

- Палеолітична стоянка
- Поселення трипільської культури
- Поселення епохи бронзи
- Поселення чорноліської культури
- Поселення скіфської культури
- Городище скіфської культури
- Поселення черняхівської культури
- Городище періоду Київської Русі
- Поселення періоду Київської Русі
- Курган

Вул. Архітектора Артинова, 21. Будинок К. Топчевського,
нині музична школа № 1

Вул. Арх. Артинова, 39.
Будинок Лазовських, нині житловий будинок

Просп. Коцюбинського, 76.
Пам'ятник М.М. Коцюбинському

Вул. Бевза, 15.
Літературно-меморіальний музей М.М. Коцюбинського

Вул. І. Богуна, 123. Церква Різдва Пресвятої Богородиці

Вул. Грушевського, 2. Будинок медичного закладу

Вул. Грушевського, 30. Особняк лікаря К. Вілінського

Вул. Грушевського, 17. Будинок окружного суду

Європейська площа. Водонапірна вежа

Європейська площа. Меморіальний комплекс Слави. Пам'ятний знак, присвячений загиблим героям Небесної Сотні та бійцям АТО

Європейська площа. Меморіальний комплекс Слави

Вул. Київська, 1.
Пам'ятник жертвам
Чорнобильської
катастрофи

Вул. Київська, 171.
Меморіал Визволення
на честь 38-ї армії,
яка звільнила місто
у березні 1944 р

Вул. Київська, 171. Меморіал Визволення на честь 38-ї армії, яка звільнила місто у березні 1944 р.

Вул. Коцюбинського, 4. Чавуноливарний завод «Молот»
Б. Львовича, адміністративна будівля, нині торговельний центр

Вул. Магістратська, 44.
Особняк купця О. Кумбарі

Вул. Магістратська, 64. Будинок міського голови М. Оводова, нині житловий будинок

Вул. Магістратська, 66.
Особняк Л. Длуголенцького, нині дитяча художня школа

Вул. Максимовича, 24.
Братські могили
жертв фашизму
1941–42 рр.

Вул. Маяковського, 6.
Свято-Миколаївська церква із дзвіницею

Вул. Мічуріна, 32.
Садиба на П'ятничанах, нині комплекс медичних закладів

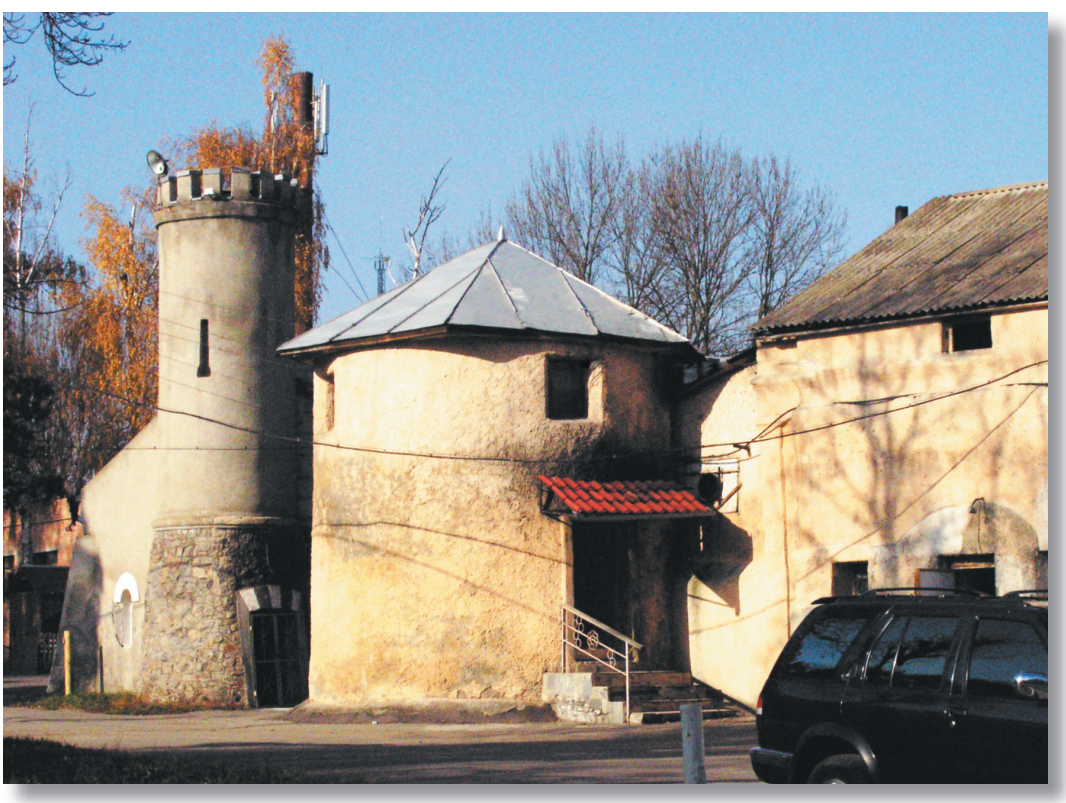

Вул. Монастирська, 23. Житловий будинок

Вул. Монастирська, 47. Будівля позичково-ощадного товариства, нині адміністративна будівля

Вул. Оводова, 1. Пам'ятний знак на честь оборони Вінниці козацьким полковником І. Богуном у1651 р.

Вул. Оводова, 14.
Житловий будинок, нині навчальний заклад

Вул. Оводова, 22. Прибутковий будинок А. Мар'янчика,
нині адміністративна будівля

Вул. Оводова, 41. Будинок М. Недєльського,
нині житлово-офісне приміщення

Вул. Острозького, 32. Будинок управління Південно-Західної залізниці, нині Вінницький державний педагогічний університет імені М. Коцюбинського

Вул. Петлюри, 15. Садиба Б. Львовича, канцелярія С. Петлюри, нині обласне радіо

Вул. Пирогова, 1.
Пам’ятник
М.І. Пирогову

Вул. М. Пирогова, 56.
Пам’ятник викладачам,
співробітникам,
лікарям та студентам
медичного інституту,
загиблим в роки
Другої світової війни

Вул. Пирогова, 109.
Обласна
психоневрологічна
лікарня
імені академіка
О. Ющенка

Вул. М. Пирогова, 46. Земська Пироговська хірургічна лікарня,
нині Вінницька обласна клінічна лікарня імені М.І. Пирогова

Вул. Пирогова, 155.
Національний музей-садиба М.І. Пирогова

Вул. Пирогова, 155.
Національний музей-садиба М.І. Пирогова

2-й провулок Вишневського, 16.
Церква-некрополь М.І. Пирогова

Пл. Привокзальна.
Залізничний вокзал станції Вінниця

Вул. Пушкіна, 11. Садиба,
нині адміністративна будівля

Вул. Пушкіна, 38. Садиба капітана Четкова,
нині адміністративна будівля

Вул. Соборна та Монастирська.
Архітектурно-історичний комплекс «Мури»

Вул. Соборна, 6.
Пам'ятник І.В. Бевзу

Вул. Соборна, 19. Пам'ятник Т.Г. Шевченку

Вул. Соборна, 12.
Монастир капуцинів-францисканців, нині римо-католицький храм Діви Марії Ангельської

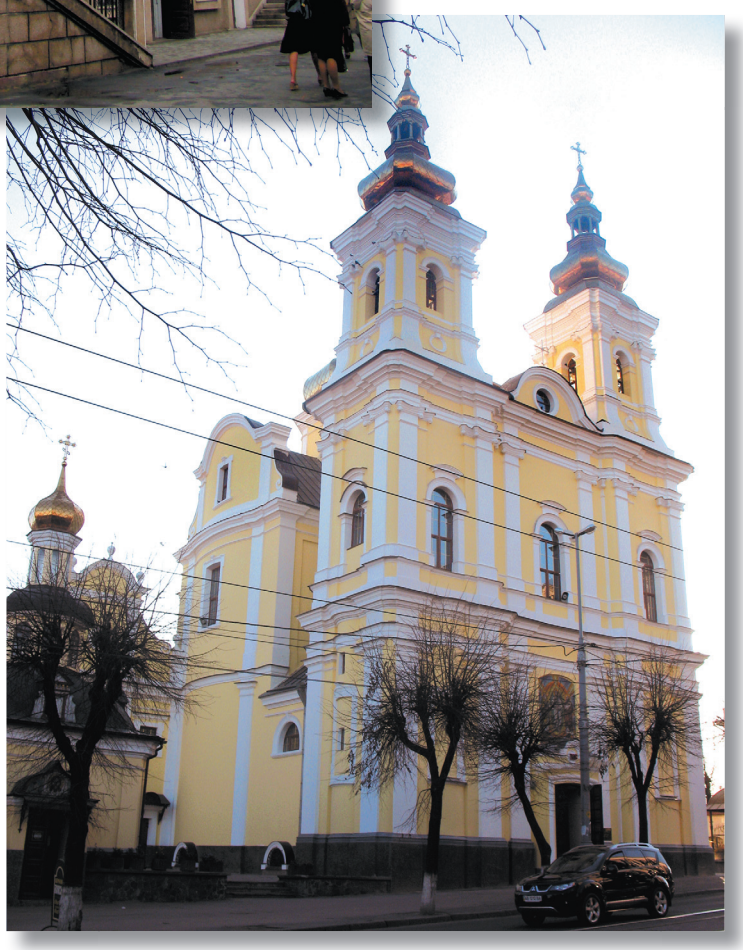

Вул. Соборна, 23.
Костел Благовіщення, нині Спасо-Преображенський собор

Вул. Соборна, 17. Єзуїтський монастир,
нині корпус Державного архіву Вінницької області

Вул. Соборна, 34. Готель «Франція»

Вул. Соборна, 37. Житловий будинок

Вул. Соборна, 38. Готель «Палас», нині житлово-офісне приміщення

Вул. Соборна, 44.
Будинок
Ф. Райхера,
нині
житловий
будинок

Вул. Соборна, 59.
Пам'ятник «Пісня»

Вул. Соборна, 43. Будинок вчителів,
нині житловий будинок

Вул. Соборна, 52. Будинок товариства споживачів,
нині торговельно-офісне приміщення

Вул. Соборна, 48.
Готель «Савой»,

Вул. Соборна, 50. Готель «Франсуа»,
нині адміністративний будинок

Вул. Соборна, 56. Садиба О. Вергіліса.
нині офісно-житлове приміщення

Вул. Соборна, 67. Будинок міської думи,
нині Торгово-промислова палата і Товарна універсальна біржа

Вул. Соборна, 69.
Готель «Вінниця»

Вул. Соборна, 70. Будинок організацій,
нині Вінницької облради та облдержадміністрації

Вул. Соборна, 73. Міська публічна бібліотека імені М. Гоголя, нині обласна універсальна наукова бібліотека імені К. Тімірязєва

Вул. Соборна, 81.
Житловий будинок з магазинами

Вул. Соборна, 85. Адміністративний будинок, нині у віданні обласного об'єднання естетичного виховання і дозвілля молоді

Вул. Соборна, 87. Будинок реального училища, нині Вінницький торговельно-економічний інститут

Вул. Соборна, 94.
Будинок жіночої гімназії, нині школа-гімназія № 2

Вул. Соборна, 95.
Прибутковий будинок, нині житловий будинок

Вул. Стрілецька.
Військові казарми, нині житлові та відомчі будинки

Вул. Стрілецька. Військові казарми,
нині житлові та відомчі будинки

Вул. Театральна, 7.
Житловий будинок

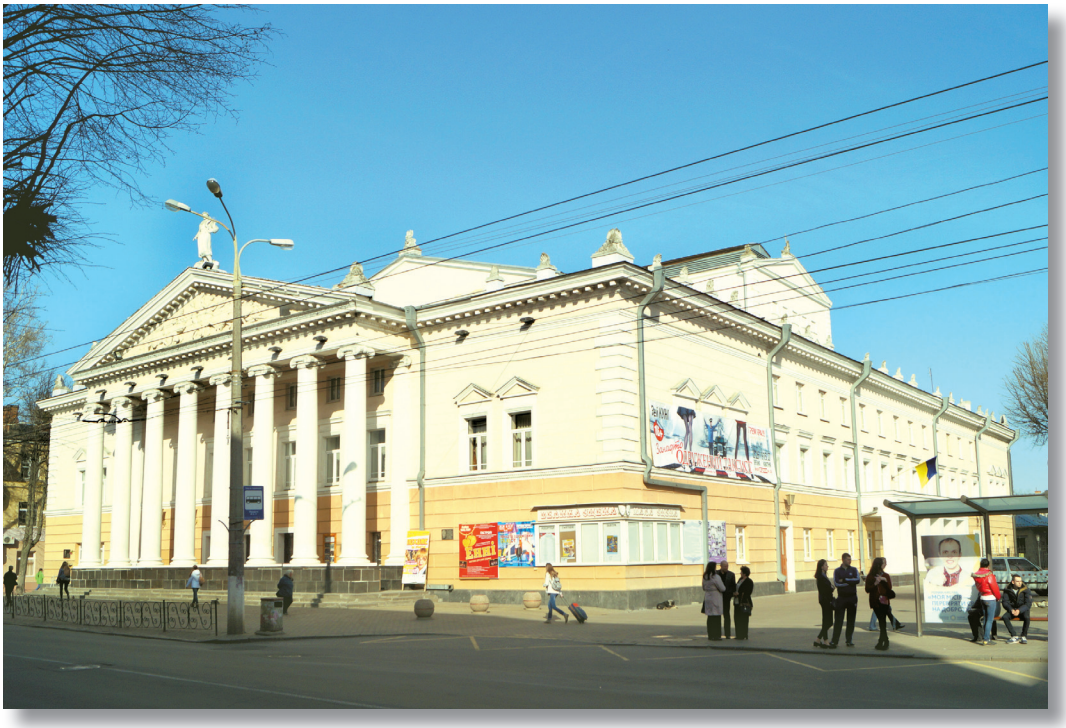

Вул. Театральна, 13. Вінницький академічний музично-драматичний театр імені М. Садовського

Вул. Театральна, 37 та 41.
Два особняки за одним проектом —«близнюки», нині житлові будинки

Вул. Толстого, 4. Особняк П. Гогленкова,
нині адміністративний будинок

Хмельницьке шосе, 5.
Церква Воскресіння Христового

Хмельницьке шосе, 5.
Пам'ятник жертвам сталінських репресій 1937–38 рр.

Хмельницьке шосе, 5.
Пам'ятник жертвам Голодомору 1932–33 рр.

Хмельницьке шосе, 5.
Пам'ятний знак
на честь загиблих
Січових Стрільців —
вояків УГА 1919–20 рр.

Хмельницьке шосе, 7.
Пам'ятник В.С. Стусу

Хмельницьке шосе, 29.
Пам'ятник першому вінницькому трамваю

Центральний парк. Пам'ятник жертвам сталінських репресій 1937–38 рр.

Центральний парк.
Пам'ятник воїнам,
які загинули
в Афганістані
1979–89 рр.

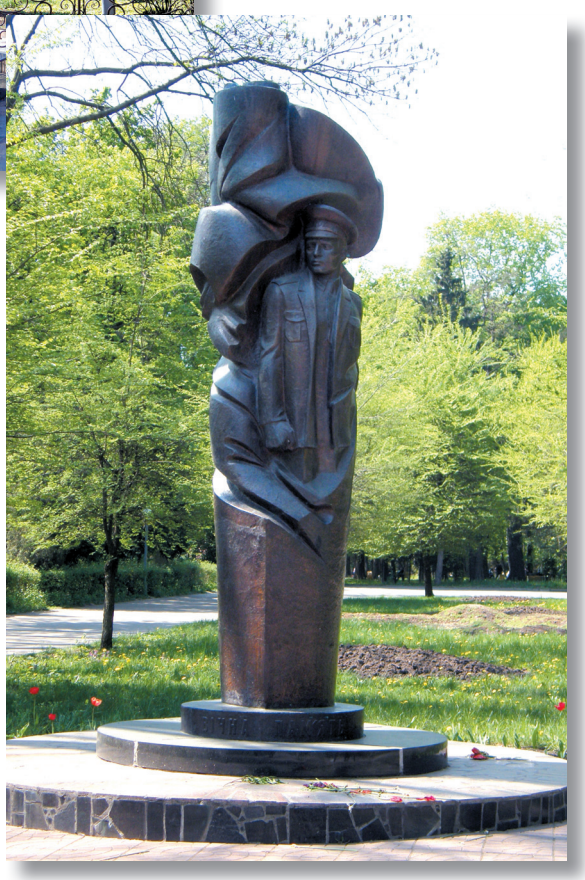

Центральний парк
Пам'ятник загиблим працівникам
Міністерства внутрішніх справ

Вул. Черняховського, 76. Братські могили радянських воїнів та пам'ятник землякам

Вул. Черняховського, 98.
Сабарівська гідроелектростанція

Вул. Чехова, 1. Меморіал-поховання
страчених військовополонених 1941–43 рр.

Центральне кладовище.
Братські могили жертв сталінських репресій 1930–40 рр.

46. ДАВіО, ф. Д-230, оп. 1, спр. 2045; Денисова, Л. Кумбари / Л. Денисова // Поділ. телеграф. — 2001. — № 1. — 21 черв.; Денисова, Л. Кумбари / Л. Денисова // Ринок пропозицій. — 1998. — № 1, 2.
47. ДАВіО, ф. Д-230, оп. 1, спр. 688, арк. 75–76.
48. ДАВіО, ф. Д-230, оп. 1, спр. 1238; Кароєва, Т.Р. Провінція у галактиці Ґутенберга: книжкова культура подолян другої половини XIX — початку XX ст. / Т.Р. Кароєва. — Вінниця, 2014. — С. 426.
49. ДАВіО, ф. Р-151, оп. 9, спр. 61, арк. 8; Винокурова Ф.А. Фонди Державного архіву Вінницької області як джерело з історії долі євреїв під час німецько-румунської окупації 1941–1944 рр.: автореферат. — К., 2003. — 19 с.; Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни: біль втрат і велич подвигів : альбом / Вінниц. обл. краєзнав. музей. — Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013; Куликов, В.Я. Оккупация Винницы. Свидетельство очевидца / В.Я. Куликов. — Киев, 2012. — С. 95–122; Преступные цели — преступные средства : документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.). — Москва, 1963. — С. 106, 137; Подольский еврейский альманах. Спец. вып. № 8. — Вінниця, 2013; У лещатах «нового порядку»: населення Вінниччини під нацистським окупаційним режимом : зб. документів і матеріалів / упоряд.: С.Д. Гальчак, В.М. Чехівський. — Вінниця : ТОВ «Меркьюрі-Поділvля», 2013.
50. Визначні пам'ятки Вінниччини : альбом / відп. за вип. К. Висоцька ; Вінниц. обл. краєзнав. музей. — Вінниця, 2011. — С. 114–115; Вінниця : іст. нарис / гол. ред. А.М. Подолинний. — Вінниця, 2007. — С. 36–38; Малаков, Д.В. По Брацлавщине (от Винницы до Тульчина) / Д.В. Малаков. — Москва, 1982. — С. 28–30.
51. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т. 2. — Санкт-Петербург, 1865. — С. 125; Визначні пам'ятки Вінниччини : альбом / Вінниц. обл. краєзнав. музей ; відп. за випуск К. Висоцька. — Вінниця, 2011. — С. 176; Малаков, Д.В. По Брацлавщине (от Винницы до Тульчина) / Д.В. Малаков. — Москва : Искусство, 1982. — С. 39–41.
52. ДАВіО, ф. Д-230, оп. 1, спр. 1413, арк. 116–119.
53. Вінниця : іст. нарис. — Вінниця, 1964. — С. 101, 200; Гриб, К. Сторінки юності / К. Гриб // Про Михайла Стельмаха. — Київ, 1972. — С. 215–218; Михайло Стельмах і Вінниччина : рекоменд. бібліогр. покаж. до 75-річчя з дня народж. — Вінниця, 1987; Плачинда, С. Белые лебеди в небе твоїм / С. Плачинда // Радуга. — 1978. — № 5. — С. 156–162; Романченко, М. Співець великої рідні / М. Романченко // Жовтень. — 1982. — № 5. — С. 113–120; Синиця, І. З років молодості / І. Синиця // Наш Михайло Стельмах. — Київ, 1982. — С. 319–323; Цюпа, І. Щедрість таланту / І. Цюпа // У серці дзвонять голоси. — Київ, 1984. — С. 214–228.
54. Бируля, О.К. Архітектурна історія Вінниці / О.К. Бируля. — Вінниця, 1930; Кушнір, М. Понад шість століть спільної історії. Короткий нарис історії євреїв Поділля / М. Кушнір // Поділ. джерела : альманах. — Вінниця : ПП «ПРАДА-АРТ», 2012. — Вип. 2 : Шалом, Віннице! — С. 14–26; Натан Альтман. К ретроспективной выставке произведений: живопись, графика, скульптура, прикладное искусство, театр, кино, оформление улиц и массовых зрелищ / сост. Э.Д. Кузнецов. — Ленинград : Художник РСФСР, 1968.
55. ДАВіО, ф. Д-230, оп. 1, спр. 1462, арк. 7–17.
56. ДАВіО, ф. Д-18, оп. 1, спр. 1–88; ф. Д-29, оп. 1, спр. 103, арк. 45 зв.; ф. Р-254, оп. 1, спр. 15, арк. 258; Хращевський, М. Вінницька державна друкарня ім. В.І. Леніна / М. Хращевський. — Вінниця, 1930. — 68 с. — (Вінниччина в екскурсіях. Вип. IV).
57. Вінниця : іст. нарис / [гол. ред. А.М. Подолинний]. — Вінниця, 2007; Кушнір, М. Понад шість століть спільної історії. Короткий нарис історії євреїв Поділля / М. Кушнір // Поділ. джерела : альманах. — Вінниця : ПП «ПРАДА-АРТ», 2012. — Вип. 2 : Шалом, Віннице! — С. 14–26.

58. ДАВіО, ф. Р-4971, оп. 1, спр. 10, арк. 142; Rolle, A.J. Iwan Bogun // Trzy opowiadania historyczne / A.J. Rolle. — Lwow, 1880; Барабой, А. Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. / А. Барабой. — Київ, 1965; Бируля, О. Архітектурна історія Вінниці / О. Бируля. — Вінниця, 1930. — С. 93; Дневник Станислава Освецима // Киев. старина. — 1882. — Т. 1. — № 2; Нагельський, М. Зимово-весняна кампанія 1651 року під проводом польного гетьмана Марціна Калиновського проти козаків / М. Нагельський // Przegląd Wschodni. — Warszawa, 1998. — Т. 5. — № 3 (19). — S. 413–434; Секретарьов, А. Місто на Бугом: 400 років тому і по тому / А. Секретарьов. — Вінниця, 1999. — 60 с. : іл.; Федоришен, О. Факти і міфи оборони Вінниці 1651 р. / О. Федоришен // Козацтво в історії України: до 360-річчя битви під Батогом : зб. матеріалів 24-ї Всеукр. наук. іст.-краєзнав. конф. — Вінниця, 2012. — С. 82–89.
59. ДАВіО, ф. Д-230, оп. 1, спр. 1267, арк. 7.
60. Алабин, П. Сборник сведений о настоящем состоянии городского хозяйства в главнейших городах России / П. Алабин, П. Коновалов. — Самара, 1889; Вінниця : іст. нарис / [гол. ред. А.М. Подолинний]. — Вінниця, 2007.
61. Кароєва, Т.Р. Провінція у галактиці Ґутенберга: книжкова культура подолян другої половини XIX — початку XX ст. / Т.Р. Кароєва. — Вінниця, 2014.
62. ДАВіО, ф. Д-230, оп. 1, спр. 1194, арк. 241; спр. 1413, арк. 60, 133–136; Денник Начальної Команди Української Галицької армії. — Нью-Йорк, 1974. — С. 100–102; Царенко, С. Звезда Григория Артынова, первого винницкого городского архитектора / С. Царенко, Е. Солейко. — Винница, 2012. — С. 207.
63. ДАВіО, ф. Д-230, оп. 1, спр. 32, 840, 1517; Вінниця : іст. нарис. — Вінниця, 1964. — С. 115; Денисова, Л. Вінниця на рубежі двох століть / Л. Денисова // Поділ. телеграф. — 2001. — № 5; Царенко, С.О. Григорій Артинов — перший міський архітектор Вінниці: до 140-річчя з дня народж. зодчого / С.О. Царенко. — Вінниця : АІСТ-Прес, 2000.
64. Бриллинг, Г. Времена давнопрошедшие / Г. Бриллинг // Вінниця у спогадах : у 3 т. — Кіровоград, 2013. — Т. 1. — С. 388.
65. Бриллинг, Г. Времена давнопрошедшие / Г. Бриллинг // Вінниця у спогадах : у 3 т. — Кіровоград, 2013. — Т. 1. — С. 691; Мудраченко, М. Ілюзіон у Вінниці : іст.-документ. нарис / М. Мудраченко, К. Горячкун. — Вінниця, 2000. — С. 7.
66. ДАВіО, ф. Д-230, оп. 1, спр. 1367, 1530; ф. Р-595, оп. 9, спр. 68; ф. Р-958, оп. 1, спр. 5–9, 86; оп. 2, спр. 207; Мудраченко М. Ілюзіон у Вінниці : іст.-документ. нарис / М. Мудраченко, К. Горячкун. — Вінниця, 2000. — С. 5–23.
67. ДАВіО, ф. Д-230, оп. 1, спр. 920, арк. 158–160; спр. 1284, арк. 47–49; Соломонова, Т.Р. Про книгозбірні юристів Вінниці початку XX ст. / Т.Р. Соломонова // Подільський книжник : альманах. Вип. 2 (2009 р.). — Вінниця, 2010. — С. 70–85.
68. ДАВіО, ф. Д-262, оп. 1, спр. 103, 828; ф. Р-2700, оп. 5, спр. 12, 297; Бируля, О. Архітектурна історія Вінниці / О. Бируля. — Вінниця, 1930. — С. 93; Срібна мить : поштові листівки та фотографії з музейної колекції / Вінниц. обл. краєзнав. музей. — Вінниця, 1998. — 48 с.
69. Вінницький державний педагогічний інститут : іст. нарис. 1912–1997. — Вінниця, 1997; 90 років Вінницькому державному педагогічному університету імені Михайла Коцюбинського. — Вінниця, 2002; Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського (1912–2012) : ювілейна книга. — Вінниця, 2012.
70. ДАВіО, ф. Д-230, оп. 1, спр. 920, арк. 441; спр. 1462, арк. 122–123; Вінниця : іст. нарис / [гол. ред. А.М. Подолинний]. — Вінниця, 2007; Малаков, Д. По Брацлавщине (от Винницы до Тульчина) / Д. Малаков. — Москва, 1982. — С. 35–36.
71. ДАВіО, ф. Д-230, оп. 1, спр. 1426.
72. Геселевич, А.М. Летопись жизни Н.И. Пирогова (1810–1881) / А.М. Геселевич. — Москва, 1976; Николай Иванович Пирогов : библиогр. указ. 1911–1965 гг. —

Москва, 1966; Порудоминский, В.И. Пирогов Николай / В.И. Порудоминский. — Москва, 1969.

74. ДАВіО, ф. Д-200, оп. 1, спр. 434, арк. 3–6; ф. Р-151, оп. 9, спр. 1963, арк. 51; ф. Р-254, оп. 1, спр. 1, арк. 308; ф. Д-255, оп. 1, спр. 44, арк. 12–20; спр. 48, арк. 122–126, 194–195; спр. 50, арк. 149–151, 232, 244; спр. 95, арк. 44; ф. Р-522, оп. 1, спр. 150, арк. 37–37 зв.; ф. Р-2700, оп. 3, спр. 215, арк. 8–12; Боржневский, Ц.К. Людвиг Иванович Малиновский / Ц.К. Боржневский // Нов. хирург. архив. — 1959. — № 4. — С. 127–129; Веденко, Б.Г. Больница им. Н.И. Пирогова / Б.Г. Веденко // Тез. докл. 3-ї объединен. науч.-практ. конф. — Винница, 1985. — С. 8–10; Веденко, Б.Г. Обласна лікарня ім. М.І. Пирогова / Б.Г. Веденко, П.М. Гунько // Зб. наук. робіт до 80-річного ювілею лікарні. — Вінниця, 1997. — С. 8–9; Веденко, Б.Г. Л.И. Малиновский — видный земский врач / Б.Г. Веденко // Сов. здравоохранение. — 1975. — № 2. — С. 70–71; Волярская, В.А. Жизнь и деятельность профессора Н.Н. Болярского / В.А. Волярская // 22-я науч. студ. конф. : тез. докл. / Винниц. мед. ин-т. — Винница, 1955. — С. 3–4; Голяченко, О. Лікарі Вінниччини / О. Голяченко, В. Чорний. — [Б.м.], 1994. — Ч. 1. — С. 15–16, 25–26; Древа, Н.М. Сторінки історії Вінницької обласної клінічної лікарні ім. М.І. Пирогова / Н.М. Древа // Подільські джерела : альманах / гол. ред. Л.М. Загородня. — Вінниця, 2013. — № 5 : Вінниччина медична. Під знаком Червоного Хреста. — С. 155–160; Иванашко, В.С. Людвиг Малиновский (к 130-летию со дня рождения) / В.С. Иванашко, Н.М. Древа // Асклепий. — 2006. — Т. 9. — № 1. — С. 10–16; Мазурик, Є.В. Земський лікар Л. Малиновський, уродженець Кам'янця-Подільського / Є.В. Мазурик // Нариси про минуле і сьогодення медицини Кам'янця-Подільського і Хмельниччини / Є.В. Мазурик. — Кам'янець-Подільський, 1999. — С. 156–161; Штеренберг, Р.И. Професор Николай Николаевич Болярский — видный отечественный хирург / Р.И. Штеренберг // Нов. хирург. архив. — 1958. — № 3. — С. 122–123.
75. ДАВіО, ф. П-136, оп. 1, спр. 123, арк. 42–43; ф. Р-3822, оп. 1, спр. 14, арк. 14; В памяти народной: О памятниках в честь героев и событий Великой Отечественной войны на Украине. — Киев, 1985. — С. 95; Вінницький національний медичний університет ім. М. Пирогова [Електронний ресурс]. — Електрон. дан. — 2002–2016. — Режим доступу:http://www.vnmu.vn.ua. — Назва з екрану; Из постановления бюро Винницкого обкома КП(б)У об организации мединститута в г. Виннице // Социалистическое строительство на Винничине (1921–1941) : документы и материалы. — Одеса, 1987. — С. 167–168; Мороз, В.М. Основні етапи становлення і розвитку Вінницького медичного інституту ім. М.І. Пирогова / В.М. Мороз // Вінницький державний медичний університет ім. М.І. Пирогова: матеріали з історії ун-ту / під ред. В.М. Мороза ; Вінниц. держ. мед. ун-т ім. М. Пирогова. — Вінниця, 1994. — С. 3–14; Ніхто не забутий… [про відкриття пам'ятника викладачам, співробітникам, лікарям та студентам мед. ін.-ту ім. М. Пирогова, загиблим в роки Великої Вітчизняної війни] // Вінниц. правда. — 1967. — 12 трав.; Основные этапы и направления деятельности Винницкого медицинского института им. Н.И. Пирогова : материалы юбил. науч. конф. — Киев, 1969. — 175 с.
76. ДАВіО, ф. Д-264, оп. 1, спр. 2, 4, 496, 710, 711; ф. Р-2700, оп. 6, спр. 2024, арк. 74–76; ф. П-136, оп. 13, спр. 96, арк. 20; Бируля, О. Архітектурна історія Вінниці / О. Бируля. — Вінниця, 1930. — 93 с.; Богарт, М. Ставка Гитлера на Украине. История, описание, фотографии, карты, схемы / М. Богарт, А. Швачко. — Киев, 2013. — С. 34–35; Браиловский, В.В. О структуре психоневрологической помощи в Винницком районе / В.В. Браиловский // Сов. психоневрология — 1933. — № 4. — С. 105–107; Вінниця : іст. нарис. — Вінниця, 1964. — С. 74–80; Голяченко, О. Лікарі Вінниччини / О. Голяченко, В. Чорний. — [Б.м.], 1994. — Ч. 1. — С. 18–20;

Гульдман, В.К. Винницкая психиатрическая лечебница и ее значение для Юго-Западного края : очерк / В.К. Гульдман. — Каменец-Подольск, 1894. — С. 7; З акту про знищення німецькими окупантами хворих Вінницької психіатричної лікарні // Вінниччина в роки Великої вітчизняної війни (1941–1945) : зб. документів і матеріалів. — Одеса, 1971. — С. 64–66; Теж саме // Нім.-фашист. окупац. режим на Україні : зб. документів і матеріалів. — Київ, 1963. — С. 303–305; Клочко, В. Вінницька психоневрологічна лікарня ім. акад. О.І. Ющенка. 1897–1997 : іст. нарис / В. Клочко. — Вінниця, 1997. — С. 136; Куликов, В.Я. Оккупация Винницы. Свидетельство очевидца / В.Я. Куликов. — Киев, 2012. — С. 324–329; Лебедович, І. Полеві духовники Української Галицької армії (матеріяли до історії). — Вінніпег, 1963. — С. 66; Лекарев, Л.Г. Развитие здравоохранения на Подолии / Л.Г. Лекарев // Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине. — Киев, 1954. — С. 151–169; Музей Вінницької обласної психоневрологічної лікарні ім. О.І. Ющенка. — Леснєвська В.В. Спогади про батька. — Вінниця, 1970. — Рукопис; Освящение церкви и строений Винницкой больницы для сумасшедших // Подол. епарх. ведомости. — 1897. — № 23. — С. 569–577; Останков, О. Винницкая Окружная лечебница / О. Останков. — Санкт-Петербург, 1896. — 17 с.; Положение о Винницкой окружной лечебницы. — Винница, 1903. — 7 с.

77. Кульчицкий, К. Н.И. Пирогов в усадьбе Вишня / К. Кульчицкий, П. Кланца, Г. Собчук. — Киев, 1981; Національний музей-садиба М.І. Пирогова : путівник. — Вінниця, 2000; Національний музей-садиба М.І. Пирогова : фотоальбом. — Вінниця, 2011; Шевченко, Л. М.І. Пирогов в Україні / Л. Шевченко. — Київ, 1996.
79. Єрмольєв, В. Сорока Аркадій Васильович: біографія окремої особи / В. Єрмольєв // Художники України. — 2006. — № 2. — С. 2–15; Єрмольєв, В. Майстер тематичної картини / В. Єрмольєв // Вінницький альбом. 1999 : літер.-худ. та іст.-краєзнав. альманах. — Вінниця, 2000. — С. 409–410.
80. Присяжна, Ю. Скульптор Володимир Смаровоз: рух, зупинений у просторі (присвячується пам'яті художника) / Ю. Присяжна // МІСТ: Мистецтво, історія, сучасність, теорія : зб. наук. пр. з мистецтвознавства і культурології. — Київ, 2010. — Вип. 7. — С. 452–457. — Адреса доступу: http://mari.kiev.ua/PDF_2010/MIST_7-2010/452–457.pdf.; Присяжна, Ю. Пам'яті Володимира Смаровоза / Ю. Присяжна // Образотворче мистецтво. — 2008. — № 4. — С. 152.
81. ДАВіО, ф. Д-230, оп. 1, спр. 32, 840; Вінниця : іст. нарис. — Вінниця, 1964. — С. 115; Денисова, Л. Вінниця на рубежі двох століть / Л. Денисова // Поділ. телеграф. — 2001. — № 5; Царенко, С.О. Григорій Артинов — перший міський архітектор Вінниці: до 140-річчя з дня народж. зодчого. — Вінниця: АІСТ-Прес, 2000.
82. Новосад, К. Будинки з історією / К. Новосад // Поділ. джерела : альманах. — Вінниця, 2012. — Вип. 4 : Архітектурна Вінниця: час, простір, особистості. — С. 52–61; Федоришен, О. Вінниця. Історія іншого часу (історичний хроноскоп) / О. Федоришен. — Київ, 2015. — С. 84;
83. Бируля, О. Архітектурна історія Вінниці / О. Бируля. — Вінниця, 1930. — 93 с.; Вінниця : іст. нарис. — Вінниця, 1964. — С. 115; Денисова, Л. Вінниця на рубежі двох століть / Л. Денисова // Поділ. телеграф. — 2001. — № 5; Денисова, Л. Місто зі скромною принадністю / Л. Денисова // Панорама. — 1995. — № 14(24); Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. — Київ, 1972; Срібна мить : поштові листівки та фотографії з музейної колекції / Вінниц. обл. краєзнав. музей. — Вінниця, 1998. — 48 с.
84. Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. : зб. документів і матеріалів. — Одеса, 1971; Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Хроніка подій. — Київ, 1965; Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни: біль втрат і велич подвигів : альбом. — Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013; Герои Советского Союза : крат. биогр. словарь : в 2 т. — Москва : Воениз-

дат, 1987. — Т. 1; Медведев, Д.Н. На берегах Южного Буга / Д.Н. Медведев. — Киев, 1962; Подвигом прославленные. — Киев, 1985; Украинская ССР в Великой Отечественной войне. 1941–1945 гг. — Киев, 1975. — Т. 2.

85. ДАВіО, ф. Д-196, оп. 1, спр. 13, 97, 168, 2470; ф. 1, оп. 1, спр. 490; ф. Р-5257, оп. 1, спр. 11, 12; ф. Р-15, оп. 1, спр. 110; Бируля, О. Архітектурна історія Вінниці / О. Бируля. — Вінниця, 1930. — 93 с.; Малаков, Д. По Брацлавщине (от Винницы до Тульчина) / Д. Малаков. — Москва, 1982. — 174 с.; Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Вып. 9 : Приходы и церкви Подольской епархии / под ред. Е. Сецинского. — Каменец-Подольский, 1901; Шипович, И. Летопись Винницкого капуцинского кляштора / И. Шипович. — Каменец-Подольский, 1902.
86. Бируля, О. Архітектурна історія Вінниці / О. Бируля. — Вінниця, 1930. — 93 с.; Вінницькі Мури: погляд крізь віки : матеріали міжнарод. наук. конф., 9–10 верес. 2010 р. / Вінниц. обл. краєзнав. музей. — Вінниця, 2011. — 510 с.
87. Бируля, О. Архітектурна історія Вінниці / О. Бируля. — Вінниця, 1930. — 93 с.; Вінницькі «Мури» // Червоний Край (Вінниця). — 1925. — 18 лютого. Вінницькі Мури: погляд крізь віки : матеріали міжнарод. наук. конф., 9–10 верес. 2010 р. / Вінниц. обл. краєзнав. музей. — Вінниця, 2011. — 510 с.; Денисова, Л. Вінниця на рубежі двох століть / Л. Денисова // Поділ. телеграф. — 2001. — № 16, 17; Денисова, Л. Коло річки Бог : історія храму — історія народу / Л. Денисова // Віра Брацлавщини (Вінниця). — 1991. — № 9; Денисова, Л. Місто зі скромною принадністю / Л. Денисова // Панорама. — 1995. — № 14(24); Древности Винницы // Ист. вестник. — 1888. — № 3. — С. 752; Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. — Київ, 1972; Малаков, Д.В. По Брацлавщине: от Винницы до Тульчина / Д.В. Малаков. — Москва, 1982. — 174 с.; Омікрон. Вінницькі Мури як джерело освіти в краї / Омікрон. — 2-е вид. — Вінниця, 2010. — 152 с.; Секретарьов, А. Місто на Бугом: 400 років тому і по тому / А. Секретарьов. — Вінниця, 1999. — 60 с. : іл.; Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Вып. 9 : Приходы и церкви Подольской епархии / под ред. Е. Сецинского. — Каменец-Подольский, 1901.
88. ДАВіО, ф. Р-992, оп. 1, спр. 666, арк. 79; Кароєва, Л.Р. Історія Вінницького краєзнавчого музею у документах першої половини ХХ ст. / Л.Р. Кароєва // Історія музею в документах і спогадах : наук. зб. — Вінниця, 1998. — С. 3–8; Заєць І.І. Оновлений музей // Там само. — С. 77–80; Омікрон. Вінницькі Мури як джерело освіти в краї / Омікрон. — 2-е вид. — Вінниця, 2010. — 152 с.
90. Лисий, А. Небо на землі. З історії Вінницького Спасо-Преображенського кафедрального собору. Видання Вінницької єпархії УПЦ (МП) / А. Лисий, В. Голоскевич. — Вінниця, 2008. — 88 с.; Літвін, Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648) / Г. Літвін. — Київ, 2016. — С. 126.
91. Бируля, О. Архітектурна історія Вінниці / О. Бируля. — Вінниця, 1930. — 93 с.; Денисова, Л. Вінниця на рубежі двох століть / Л. Денисова // Поділ. телеграф. — 2001. — № 5; Денисова, Л. Місто зі скромною принадністю / Л. Денисова // Панорама. — 1995. — № 14(24); Ерофеев, И.А. Винница: из опыта изучения географии города / И.А. Ерофеев. — Москва, 1960.
92. Бируля, О. Архітектурна історія Вінниці / О. Бируля. — Вінниця, 1930. — 93 с.; Денисова, Л. Вінниця на рубежі двох століть / Л. Денисова // Поділ. телеграф. — 2001. — № 5; Денисова, Л. Місто зі скромною принадністю / Л. Денисова // Панорама. — 1995. — № 14(24); Срібна мить : поштові листівки та фотографії з музейної колекції / Вінниц. обл. краєзнав. музей. — Вінниця, 1998. — 48 с.
93. Бируля, О. Архітектурна історія Вінниці / О. Бируля. — Вінниця, 1930. — 93 с.; Денисова, Л. Вінниця на рубежі двох століть / Л. Денисова // Поділ. телеграф. — 2001. — № 5; Денисова, Л. Місто зі скромною принадністю / Л. Денисова // Па-

норама. — 1995. — № 14(24); Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. — Київ, 1972; Кароєва, Т.Р. Провінція у галактиці Ґутенберга: книжкова культура подолян другої половини XIX — початку XX ст. / Т.Р. Кароєва. — Вінниця, 2014; Срібна мить : поштові листівки та фотографії з музейної колекції / Вінниц. обл. краєзнав. музей. — Вінниця, 1998. — 48 с.

94. ДАВіО, ф. Д-230, оп. 1, спр. 1462, арк. 61; спр. 896, арк. 100–102; спр. 733, арк. 22–29; спр. 651, арк. 142; Шкрумеляк, Ю. Крівавий шлях. Виїмки з днів недолі Української Галицької Армії / Ю. Шкрумеляк. — Філадельфія, 1922. — С. 19.
95. Бируля, О. Архітектурна історія Вінниці / О. Бируля. — Вінниця, 1930. — 93 с.; Денисова, Л. Місто зі скромною принадністю / Л. Денисова // Панорама. — 1995. — № 14(24).
96. Верстюк, В. Україна від найдавніших часів до сьогодення : хронол. довід. / В. Верстюк, О. Дзюба, В. Репринцев. — Київ, 1995. — С. 289, 293–295, 310; Винниченко, В. Из истории украинской революции / В. Винниченко // Революция на Украине по мемуарам белых / сост. М. Алексеев. — Ленинград, 1930. — С. 316–317; Грищенко, А. Прем'єр-міністри України часів Директорії / А. Грищенко // Київ. старовина. — 2001. — № 4. — С. 141–149; № 5. — С. 96–108; № 6. — С. 152–154; Кучерук, В. Українська Галицька Армія : довідник / В. Кучерук ; Львів. іст. музей. — Київ, 2010. Лисий, А. До питання про перебування Директорії у Вінниці у лютому-березні 1919 р. / А. Лисий, О. Лойко // Україна: минуле, сьогодення, майбутнє : зб. наук. праць. — Київ, 1999. — С. 3–15; Мазепа, І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921: [в 3 ч.]. Ч. 1 : Центральна Рада. Гетьманщина. Директорія / І. Мазепа. — [Б.м.] : Прометей, 1950. — С. 97, 106; Ногаєвський, І. Історія української держави двадцятого століття / І. Ногаєвський. — Київ, 1993. — С. 259, 277, 273; Революційний рух 1919 року на Вінниччині: [Хроніка за архив. док. : до 80-річчя подій] / уклад. В. Воловик, О. Воловик // Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини 1999 року : реком. бібліогр. довід. / Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. — Вінниця, 1998. — С. 14–19; Філонов, Л. Дай боже, пам'яті нащадкам : іст.-докум. нарис / Л. Філонов. — Вінниця, 1995. — С. 16–26.
97. ДАВіО, ф. Д-230, оп. 1, спр. 896; Бируля, О. Архітектурна історія Вінниці / О. Бируля. — Вінниця, 1930. — 93 с.; Денисова, Л. Вінниця на рубежі двох століть / Л. Денисова // Поділ. телеграф. — 2001. — № 5; Денисова, Л. Місто зі скромною принадністю / Л. Денисова // Панорама. — 1995. — № 14(24); Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. — Київ, 1972; Срібна мить : поштові листівки та фотографії з музейної колекції / Вінниц. обл. краєзнав. музей. — Вінниця, 1998. — 48 с.
98. ДАВіО, ф. Д-230, оп. 1, спр. 1384, арк. 11–12; Піскова, Е.М. Вінницький краєзнавчий музей / Е.М. Піскова // Енциклопедія історії України. — Київ, 2003. — Т. 1. — С. 567.
99. Бируля, О. Архітектурна історія Вінниці / О. Бируля. — Вінниця, 1930. — 93 с.
100. ДАВіО, ф. Д-230, оп. 1, спр. 830, арк. 12–13; спр. 849, арк. 100.
101. Бируля, О. Архітектурна історія Вінниці / О. Бируля. — Вінниця, 1930. — 93 с.
102. Горбатюк, М. У Вінниці встановлять «Пісню» / М. Горбатюк // День. — 2005. — 23 черв.
103. ДАВіО, ф. Д-230, оп. 1, спр. 32, 840, 1297, 1517, 2320; ф. Д-262, оп. 3, спр. 17; Р-4971, оп. 10, спр. 9; Денисова, Л. Вінниця на рубежі двох століть / Л. Денисова // Поділ. телеграф. — 2001. — № 5; Царенко, С.О. Григорій Артинов — перший міський архітектор Вінниці: до 140-річчя з дня народж. зодчого. — Вінниця : АІСТ-Прес, 2000.
104. ДАВіО, ф. Р-151, оп. 9, спр. 108, 143; оп. 10, спр. 73; ф. Р-2700, оп. 5, спр. 74; Черленіовський, Л.О. Вінниця [у рубриці «Реконструкція обласних центрів України»] / Л.О. Черленіовський, Ю.П. Зоря // Архітектура Радянської України. —

1940. — № 7; Богарт, М. Ставка Гитлера на Украине. История, описание, фотографи, карты, схемы / М. Богарт, А. Швачко. — Киев, 2013. — С. 34–35; Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. — Київ, 1972.

105. Павло Федотович Альошин (1881–1961) : бібліогр. покажч. / уклад. О.Б. Шинкаренко; Держ. наук. архіт.-буд. бібліотека ім. В.Г. Заболотного. — Київ, 2000. — С. 59; Черленіовський, Л.О. Вінниця [у рубриці «Реконструкція обласних центрів України»] / Л.О. Черленіовський, Ю.П. Зоря // Архітектура Радянської України. — 1940. — № 7. — С. 4–7.
106. Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. К. А. Тимірязева в контексті історії та інноваційному поступі сьогодення : монографія. — Вінниця, 2007; Царенко, С. Звезда Григория Артынова, первого винницкого городского архитектора / С. Царенко, Е. Солейко. — Винница, 2012. — С. 109–118.
107. Бируля, О. Архітектурна історія Вінниці / О. Бируля. — Вінниця, 1930. — 93 с.; Денисова, Л. Вінниця на рубежі двох століть / Л. Денисова // Поділ. телеграф. — 2001. — № 5; Денисова, Л. Місто зі скромною принадністю / Л. Денисова // Панорама. — 1995. — № 14(24); Срібна мить : поштові листівки та фотографії з музейної колекції / Вінниц. обл. краєзнав. музей. — Вінниця, 1998. — 48 с.
108. Черленіовський, Л.О. Вінниця [у рубриці «Реконструкція обласних центрів України»] / Л.О. Черленіовський, Ю.П. Зоря // Архітектура Радянської України. — 1940. — № 7.
109. ДАВіО, ф. Д-15, оп. 1, спр. 25, арк. 3–5; спр. 34, 37, 38; спр. 61, арк. 70–75, 78, 157; спр. 110, арк. 21; ф. Д-230, оп. 1, спр. 870, арк. 18, 46–51, 62, 84, 94, 96; ф. Д-197, оп. 5, спр. 43; Анохіна, Л.С. З історії освіти у м. Вінниці / Л.С. Анохіна // Поділ. старовина : наук. зб. / Вінниц. обл. краєзнав. музей. — Вінниця, 1998. — С. 91; Бируля, О. Архітектурна історія Вінниці / О. Бируля. — Вінниця, 1930. — 93 с.; Весь Юго-Западный край : справоч. и адрес. кн. по Киев., Подол. и Волын. губерниям. — Киев, 1913. — С. 27–35, 959; Лисий, А.К. Знавець вінницької старовини І.О. Шипович / А.К. Лисий // Вінниця: минуле і сучасне : матеріали 1-ї іст.-краєзнав. конф. — Вінниця, 1993. — С. 40.
110. ДАВіО, ф. Д-15, оп. 1, спр. 25, арк. 13; спр. 110, арк. 12–81; спр. 61, арк. 70–78, 157; ф. Д-18, оп. 1, спр. 20, арк. 254; ф. Д-230, оп. 1, спр. 67, арк. 15, 35; спр. 870, арк. 46–51, 62, 84, 94, 96; ф. Р-5257, оп. 1, спр. 12, арк. 70, 87; спр. 11, арк. 104; ф. Д-197, оп. 5, спр. 43. Анохіна, Л.С. З історії освіти у м. Вінниці / Л.С. Анохіна // Поділ. старовина : наук. зб. / Вінниц. обл. краєзнав. музей. — Вінниця, 1998. — С. 91; Баженов, Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців 19–20 ст. / Л.В. Баженов. — Кам'янець-Подільський, 1993; Бируля, О. Архітектурна історія Вінниці / О. Бируля. — Вінниця, 1930. — 93 с.; Лисий, А.К. Знавець вінницької старовини І.О. Шипович / А.К. Лисий // Вінниця: минуле і сучасне : матеріали 1-ї іст.-краєзнав. конф. — Вінниця, 1993. — С. 40; Памятная книжка Киевского учебного округа на 1894 г. — Киев, 1894. — Ч. 2. — С. 51.
111. ДАВіО, ф. Д-14, оп. 2, спр. 183, арк. 3; ф. Д-19, оп. 1, спр. 46, арк. 23; спр. 3, арк. 2; ф. Д-230, оп. 1, спр. 557, арк. 5, 9, 13, 17, 23, 39, 55, 101–102, 124, 164; спр. 555, арк. 58; Дуда, А. Буковинський курінь в боях за українську державність 1918, 1941, 1944 / А. Дуда, В. Старик. — Чернівці, 1995. — С. 95; Лисий, А. До перебування Директорії у Вінниці у лютому-березні 1919 р. / А. Лисий, О. Лойко // Україна: минуле, сьогодення, майбутнє : зб. наук. праць. — Київ, 1999. — С. 201–207; Соболєв, В.С. Лист до учнів середньої школи № 2 м. Вінниці від 2.09.1971. — Рукопис.
112. Бируля, О. Архітектурна історія Вінниці / О. Бируля. — Вінниця, 1930. — 93 с.; Вся Винница : литер.-худож. календарь, справоч. и адрес. книга на 1911 год. — Киев, 1911; Срібна мить : поштові листівки та фотографії з музейної колекції / Вінниц. обл. краєзнав. музей. — Вінниця, 1998. — 48 с.

113. ДАВіО, ф. Д-230, оп. 1, спр. 1413, арк. 78–79; спр. 1234, арк. 218–220; Мудраченко, М. Ілюзіон у Вінниці : іст.-документ. нарис / М. Мудраченко, К. Горячкун. — Вінниця, 2000. — С. 10.
114. Бируля, О. Архітектурна історія Вінниці / О. Бируля. — Вінниця, 1930. — 93 с.; Денисова, Л. Місто зі скромною принадністю / Л. Денисова // Поділ. джерела : альманах. — Вінниця, 2012. — Вип. 4 : Архітектурна Вінниця: час, простір, особистості. — С. 15–32.
115. Весь Юго-Западный край : справоч. и адрес. кн. по Киев., Подол. и Волын. губерниям. — Киев, 1913. — С. 960; Керсновский, А. История Русской Армии : в 4 т. (1881–1915 гг.) / А. Керсновский. — Москва, 1994. — Т. 3. — С. 54; Кучерук, В. Українська Галицька Армія : довідник / В. Кучерук ; Львів. іст. музей. — Київ, 2010. — С. 308; Руккас, А. «Разом з польським військом»: Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність, уніформа) / А. Руккас. — Ніжин, 2013; Шанковський, Л. Українська Галицька Армія : воєн.-іст. студія / Л. Шанковський. — Львів, 1999.
117. Богарт, М. Ставка Гитлера на Украине. История, описание, фотографи, карты, схемы / М. Богарт, А. Швачко. — Киев, 2013. — С. 34–35; Вінниця : іст. нарис / [гол. ред. А.М. Подолинний]. — Вінниця, 2007. — С. 192.
118. Бируля, О. Архітектурна історія Вінниці / О. Бируля. — Вінниця, 1930. — 93 с.; Хан-Магомедов, С.О. Конструктивизм — концепция формообразования / С.О. Хан-Магомедов. — Москва : Стройиздат, 2003.
119. Вінницький обласний український музично-драматичний театр ім. М.К. Садовського : буклет. — Чернівці, 1983; Посвістак, О. Офіційна політика Радянської влади щодо театрального мистецтва та театральної інтелігенції Поділля в 1920–1930 роки / О. Посвістак // Наук. зап. Сер. : Історія / Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. — Вінниця, 2008. — Вип. 14. — С. 214–220; Царенко, С. Звезда Григория Артынова, первого винницкого городского архитектора / С. Царенко, Е. Солейко. — Вінниця, 2012. — С. 157–168.
120. Денисова, Л. Вінниця на рубежі двох століть / Л. Денисова // Поділ. телеграф. — 2001. — № 5; Царенко, С.О. Григорій Артинов — перший міський архітектор Вінниці: до 140-річчя з дня народж. зодчого / С.О. Царенко. — Вінниця : АІСТ-Прес, 2000.
123. Колесник, В.В. Відомі поляки в історії Вінниччини: біогр. слов. / В.В. Колесник. — Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007; Царенко, С. Звезда Григория Артынова, первого Винницкого Городского Архитектора / С. Царенко. — Винница, 2012.
124. ДАВіО, ф. 200, оп. 1, спр. 468, арк. 6 зв.; ф. Р-968, оп. 1, спр. 33, арк. 866; ф. Р-2700, оп. 4, спр. 163, 12 арк.; ф. Р-2700, оп. 5, спр. 72, арк. 306; ф. Р-2355, оп. 4, спр. 113, арк. 56; ф. Р-3966, оп. 1, спр. 26, арк. 81–82; Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945) : зб. документів і матеріалів. — Одеса, 1971. — С. 272; Фабрично-заводские предприятия Российской империи. — 2-е изд. — Петроград, 1914. — № 7071 (Д);
125. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, ф. 147, воп. 2, спр. 178, арк. 581. — URL: http://niab.by/unikdocs/ (12.02.16); Архив Юго-Западной России. Ч. 7. — Киев, 1886. — Т. 1; 1890. — Т. 2; Виногродська, Л.І. Замки XIII–XV ст. на Побужжі (фортифікація та матеріальна культура) / Л.І. Виногродська // Днєслово : зб. праць на пошану дійсного члена НАН України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя. — Київ, 2008. — С. 335–343. Вінниця : іст. нарис / гол. ред. А.М. Подолинний. — Вінниця : Книга-Вега, 2007; Войтович, Л. Княжа доба: Портрети еліти / Л.В. Войтович. — Біла Церква : Видавець О. Пшонківський, 2006; Груша, А. Невядомая грамата Фёдара Карыятовіча за 1391 г. / А. Груша // Беларускі гістарычны агляд. — Мінск, 2001. — Т. 7. — Сшытак

1–2. — С. 123–135; Дашкевич, Я.Р. Угорська експансія на золотоординське Поділля 40-х — 50-х рр. XIV ст. / Я.Р. Дашкевич // Україна в минулому. — Київ ; Львів, 1994. — Вип. 5. — С. 32–65; Зотов, Р.В. О Черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время / Р.В. Зотов. — Санкт-Петербург, 1892; Литовська Метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України ; підготував В. Кравченко. — Київ, 2005; ПСРЛ. — Санкт-Петербург, 1856. — Т. 7. Летопись по Воскресенскому списку; 1907. — Т. 17 : Западнорусские летописи; 1910. — Т. 23 : Ермолинская летопись; Родословная книга князей и дворян российских и выезжих. Ч. 1. — Москва, 1787. Царенко, С.О. Розвиток давньої Вінниці і датування центру розселення «град Вєнічя», «город Вєніца», «мєсто Вєніцке» / С.О. Царенко // Вінниччина: минуле та сьогодення : краєзнав. дослідж. : матеріали 21-ї Вінниц. наук. іст.-краєзнав. конф. 25–26 жовт. 2007 р. — Вінниця, 2007. — С. 97–104; Якубовський, В.І. Скарби Болохівської землі / В.І. Якубовський / Ін-т археології НАН України ; Кам'янець-Поділ. держ. ун-т. — Кам'янець-Подільський, 2003; Янин, В.Л. К вопросу о дате составления обзора «А се имена всем градом рускым далним и ближним» / В.Л. Янин // Древнейшие государства Восточной Европы : материалы и исследования. 1992–1993. — Москва, 1995. — С. 112–142.

126. ДАВіО, ф. Д-230, оп. 1 спр. 1233. Бируля, О. Архітектурна історія Вінниці / О. Бируля. — Вінниця, 1930. — 93 с.; Денисова, Л. Капличка — хранителька Вінниці? / Л. Денисова // Віра Брацлавщини (Вінниця). — 1991. — № 5; Денисова, Л. Перший міський архітектор Г.Г. Артинов / Л. Денисова // Поділ. телеграф. — 2001. — № 10, 11; Царенко, С.О. Григорій Артинов — перший міський архітектор Вінниці: до 140-річчя з дня народж. зодчого / С.О. Царенко. — Вінниця : АІСТ-Прес, 2000.
127. Бережинський, В. Червона Українська Галицька Армія / В. Бережинський. — Київ, 1997; Вінниця, її околиці та Вінницька округа. Ч. 1 : Культура та природа / за ред. В. Отамановського. — Вінниця, 1927. — С. 16; Кучерук, В. Українська Галицька Армія : довідник / В. Кучерук ; Львів. іст. музей. — Київ, 2010. — С. 317–319; Лебедович, І. Полеві духовники Української Галицької армії : матеріяли до історії / І. Лебедович. — Вінніпег, 1963. — С. 66; Нескорені: національно-визвольний рух на Вінниччині 40–50-х років XX ст. мовою документів та досліджень / В.Й. Гурин, К.В. Завальнюк, О.С. Петренко, Т.В. Стецюк. — Вінниця, 2009. — С. 8.
130. Життя, покладене на вівтар України: до 70-річчя від дня народження В. Стуса : метод.-бібліогр. матеріали / уклад. А. Якушенко та ін. ; Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. — Вінниця, 2007. — 64 с.; Жулинський, М. Василь Стус / М. Жулинський // Жулинський М. Слово і доля. — Київ, 2002. — С. 606–616; Коцюбинська, М. Страсті по Вітчизні / М. Коцюбинська // Дорога болю… : поезії / В. Стус. — Київ, 1990. — С. 201–202; Стус на крилі, або Історія одного вінницького пам'ятника // Україна Молода. — 2004. — 31 січ.; Василь Стус : Поет і Громадянин : кн. спогадів та роздумів / упоряд. В. Овсієнко. — Київ, 2013.
131. Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни: біль втрат і велич подвигів : альбом / Вінниц. обл. краєзнав. музей. — Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013; Герои огненных лет. Кн. 6. — Москва : Москов. рабочий, 1983; Герои Советского Союза : крат. биогр. словарь : в 2 т. — Москва : Воениздат, 1988. — Т. 2; Овеянные славой имена: Герои Советского Союза — уроженцы Винничины. — Одесса : Маяк, 1989; Подвигом прославленные. — Киев, 1985; Чернеев, С.В. Воспитанники МГУ — Герои Советского Союза / С.В. Чернеев, В.С. Фролов. — Москва : Изд-во МГУ, 1981.

132. Вінницький трамвай. 100 років / уклад. Н.М. Космина. — Вінниця, 2013. — С. 19; Федоришен, О. Вінниця. Історія іншого часу (історичний хроноскоп) / О. Федоришен. — Київ, 2015. — С. 30.
133. Вінниця : іст. нарис / [гол. ред. А.М. Подолинний]. — Вінниця, 2007; Царенко, С. Вінницький центральний парк-пам'ятка: тернистий шлях від міського Літнього саду до ЦПКіВ імені Горького / С. Царенко // Поділ. джерела : альманах. — Вінниця, 2012. — Вип. 4 : Архітектурна Вінниця: час, простір, особистості. — С. 41–51.
136. Енциклопедія історії України. — Київ, 2005. — Т. 3. — С. 344; Литературный энциклопедический словарь. — Москва, 1987. — С. 605; Мистецтво України : біогр. довід. / за ред. А.В. Кудрицького. — Київ, 1997. — С. 261–262; Земляк Василь Сидорович // Митці України : енцикл. довід. — Київ, 1992. — С. 266; Сивокінь, Г. Історія української літератури ХХ ст. : в 2 кн. — Київ : Либідь, 1998. — Кн. 2; Шевченківські лауреати. 1962–2001 : енцикл. довід. / упоряд. М. Лабінський. — Київ, 2001. — С. 187–189.
137. Абліцов, В. Галактика «Україна». Українська діаспора: видатні постаті / В. Абліцов. — Київ : КИТ, 2007. — 436 с.; Григорчук, П. Ярослав Івашкевич — подолянин, класик польської літератури / П. Григорчук, Т. Гусельникова // Україна і Польща: історичне сусідство : матеріали міжнар. наук. конф., 17–18 трав. 2012 р. — Вінниця, 2012. — С. 338–343; Радзивон, М. Ивашкевич. Списатель на фоне катастроф / М. Радзивон // Иностр. литература. — 2011. — № 10.
139. Енциклопедія історії України. — К., 2009. — Т. 6. — С. 119–120; Завальнюк, А.Ф. Д. Леонтович. Невідомі сторінки творчості / А.Ф. Завальнюк. — Вінниця, 1996; Завальнюк, А.Ф. Деякі питання стилю творчості М.Д. Леонтовича / А.Ф. Завальнюк. — Вінниця, 1996; Завальнюк, А.Ф. М.Д. Леонтович / А.Ф. Завальнюк. — Вінниця, 1997; Завальнюк, А.Ф. М.Д. Леонтович: листи, документи, духовна музика / А.Ф. Завальнюк. — Вінниця, 2007. — 272 с.; М.Д. Леонтович: композитор, диригент, педагог : біобібліогр. покажч. / Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. — Вінниця: ВОУНБ, 2007. — 24 с.
140. Наснажений Поділлям: до 190-річчя від дня народження рос. письменника Миколи Олексійовича Некрасова : бібліогр. покажч. / Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. — Вінниця, 2011; Подолинний, А. Микола Некрасов / А. Подолинний // Подільські криниці: хрестоматія з л-ри рід. краю / упоряд., вступ. ст., біогр. нариси А. Подолинного. — Вінниця, 1994. — Вип. 1. — С. 391–401; Теплицький, М. Некрасов Микола Олексійович: (10.XII.1821 – 8.I.1878) // УЛЕ. — Київ, 1995. — Т. 3. — С. 479.
141. Енциклопедія історії України. — К., 2010. — Т. 7. — С. 422; Гордість Поділля : путівник / В.Д. Бовкун, І.П. Грущенко, Н.С. Кветний та ін. — Одеса : Маяк, 1979. — С. 104; Малоземова, А.И. Нищинский Петр Иванович / А.И. Малоземова // Музык. энцикл. — Москва, 1976. — Т. 3. — С. 996–997; Марчук, Т.О. «Закувала та сива зозуля…» / Т.О. Марчук // Наші видатні земляки / Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. — Вінниця, 2002. Мистецтво України : біогр. довід. / за ред. А.В. Кудрицького. — Київ, 1997. — С. 440; Подолинний, А.М. Петро Ніщинський / А. Подолинний // Подільські криниці: хрестоматія з л-ри рід. краю / упоряд., вступ. ст., біогр. нариси А. Подолинного. — Вінниця, 1994. — Вип. 1. — С. 88–90.
142. «І я знов світ живий оглядаю…»: до 180-річчя від дня народження С.В. Руданського : бібліогр. покажч. / Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. — Вінниця, 2013; Гальчак, С.Д. Руданський С.В. // Краєзнавці Вінниччини. Біографії. Бібліографія / С.Д. Гальчак. — Вінниця, 2005. — С. 165–166; Степан Руданський. — Київ : Наукова думка, 1985; Хоменко, Б. Руданський С.В. / Б. Хоменко // З-над Божої ріки : літ.-бібліогр. словн. Вінниччини / упоряд. і заг. ред. А.М. Подолинний. — 2-е вид. — Вінниця, 2001. — С. 292–294.

143. Мельник, В. Як починав літописець Поділля / В. Мельник // Долі в інтер'єрі історії / В. Мельник. — Вінниця, 2006. — С. 25–36; Подолинний, А. Там, де гусилебеді летять / А. Подолинний // Жити Україною. — Вінниця, 2007. — С. 186–188; Подолинний, А. Стельмах М.П. / А. Подолинний // З-над Божої ріки : літ.-бібліогр. словн. Вінниччини / упоряд. і заг. ред. А. Подолинний. — 2-е вид. — Вінниця, 2001. — С. 322–323.
144. Подолинний, А.М. Трублаїні М.П. / А. Подолинний // З-над Божої ріки : літ.-бібліогр. словн. Вінниччини / упоряд. і заг. ред. А. Подолинний. — 2-е вид. — Вінниця, 2001. — С. 146–148.
145. Коваленко, Л.М. Шпорта Ярослав Гнатович / Л.М. Коваленко // Укр. рад. енцикл. — 2-е вид. — Київ, 1985. — Т. 12. — С. 437.
146. Правда об Афганистане. Документы. Факты. Свидетельства / под ред. Ю. Волкова. — Москва : Изд-во Агенства печати «Новости», 1980; Стрельцова, Н. Возвращение из Афганистана / Н. Стрельцова. — Москва : Молодая гвардия, 1990; Афганістан // Рідний край (Оратів). — 1994. — 28 трав.; Козак, І. Перерваний політ / І. Козак // Подільська зоря. — 2004. — 14 лют.; Афганська неоголошена війна. Вінницький вимір : бібліогр. покажч. / Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. — Вінниця, 2004.
148. Вінницькі відомості. — 1999. — 26 серп. — С. 5.
149. КП «Вінницяоблводоканал». 100 років роботи, розвитку та вдосконалення. — Вінниця, 2012. — С. 6–9, 13.
150. Бируля, О. Архітектурна історія Вінниці / О. Бируля. — Вінниця, 1930. — 93 с.; Денисова, Л. Вінниця на рубежі двох століть / Л. Денисова // Поділ. телеграф. — 2001. — № 5; Денисова, Л. Місто зі скромною принадністю / Л. Денисова // Панорама. — 1995. — № 14(24).
151. ДАВіО, ф. Д-230, оп. 1, спр. 265, арк. 9, 12; спр. 920, арк. 192, 293, 294; ф. Д-968, оп. 1, спр. 11, арк. 137; ф. Р-2700, оп. 19, спр. 31, арк. 17, 19, 20–26, 34,72, 76, 89; Бируля, О. Архітектурна історія Вінниці / О. Бируля. — Вінниця, 1930. — 93 с.; Царенко, С.О. Григорій Артинов — перший міський архітектор Вінниці: до 140-річчя з дня народж. зодчого / С.О. Царенко. — Вінниця : АІСТ-Прес, 2000.
152. ДАВіО, ф. Р-151, оп. 9, спр. 3346, арк. 83.
153. ДАВіО, ф. Р-2700, оп. 7с, спр. 117, арк. 7–8; ф. Р-10, оп. 1, спр. 10, арк. 13–17; ф. Р-925, оп. 1, спр. 111, арк. 18; ф. Р-151, оп. 9, спр. 39, арк. 23–26; спр. 394, арк. 31–39; спр. 436, арк. 2–88; спр. 416, арк. 8; Бірюков, О.О. ПАТ Вінницяобленерго «Світоч життя» / О.О. Бірюков. — С. 28, 31, 32; Гамма. Поездка на Сабаровскую электростанцию (мысли и впечатления) / Гамма // Рабоче-крестьянская газета. — 1924. — 13 янв.; Ерофеев, М.А. Винница / М.А. Ерофеев. — Москва, 1960. — С. 49, 50, 61; Министерство энергетики и электрификации УССР. Районное энергетическое управление «Винницаэнерго». «Технический паспорт гидроэлектростанции»; Паламар, В. Сабарівська ГЕС мала, але потрібна / В. Паламар // Подолія. — 2000. — 1 січ.
154. ДАВіО, ф. П-136, оп. 13, спр. 96, арк. 17–18; Тригуб, О. Війну не завершено, доки не похований останній солдат… (Про внесок Дмитра Дмитровича Александрова у пошукову роботу по вшануванню пам'яті в'язнів шталаг 329) / О. Тригуб // Крила України. — 2006. — 12–17 черв.
156. Бугай, Е.М. Из когорты мужественных / Е.М. Бугай, М.Е. Макухин. — Львов, 1978. — С. 128–130; Гальчак, С.Д. Герої Поділля / С.Д. Гальчак. — Київ, 2010. — С. 22; Герои Советского Союза : крат. биогр. словарь. — Москва, 1987. — Т. 1. — С. 86; Гордость и слава Подолии. — Львов, 1985. — С. 23–26.
157. Герои Советского Союза : крат. биогр. словарь. — Москва, 1987. — Т. 1. — С. 131; За Отчизну, свободу и честь! — Горький, 1975. — Кн. 4. — С. 31–39; Мосієнко, С.В. Бахтін Михайло Іванович / С.В. Мосієнко // ЕСУ. — Київ, 2003. — Т. 2. — С. 325; Навечно в сердце народном. — 3-е изд., доп., испр. — Минск, 1984. —

С. 48; Тюльников, Л.К. Герои Советского Союза — горьковчане / Л.К. Тюльников, Я.И. Басович. — 2-е изд., перераб., доп. — Горький, 1981. — С. 27.

158. Герои Советского Союза : крат. биогр. словарь. — Москва, 1987. — Т. 1. — С. 170; Керанасенко, Д.Б. Бобрик Сергій Антонович / Д.Б. Керанасенко // ЕСУ. — Київ, 2004. — Т. 3. — С. 108; Навечно в сердце народном. — 3-е изд., доп., испр. — Минск, 1984. — С. 60.
159. Герои Советского Союза : крат. биогр. словарь. — Москва, 1987. — Т. 1. — С. 207–208; Навечно в сердце народном. — 3-е изд., доп., испр. — Минск, 1984. — С. 74.
160. Герои Советского Союза : крат. биогр. словарь. — Москва, 1987. — Т. 1. — С. 215; Гальчак, С.Д. Герої Поділля / С.Д. Гальчак. — Київ, 2010. — С. 41.
161. Про присвоєння почесних звань діячам мистецтва УРСР: [Указ Президії Верховної Ради УРСР 24.11.1960 р., в т. ч. Верещагіну Ф.Г. присвоєно звання народного артиста УРСР] // Рад. Україна. — 1960. — 25 листоп.; Про присвоєння почесного звання Народного артиста СРСР тов. Верещагіну Ф.Г. : [Указ Президії Верховної Ради СРСР від 25.08.1977 № 6191–IX] // Відомості Верховної Ради СРСР. — 1977. — № 35. — С. 539–541; Верещагин Федор Григорьевич // Ежегодник БСЗ. — Москва, 1978. — Вьш. 28. — С. 573; Верещагін Федір Григорович // Митці України : енцикл. довід. — Київ, 1992. — С. 112; Життя, віддане театру / під ред. С. Фицайло. — Вінниця, 2010. — 45 с.; Совко, В. Справді народний / В. Совко // Вінницький альбом. 1999 : літ.-худож. та іст.-краєзнав. альм. — Вінниця, 2000. — С. 355–360; Фицайло, С. Режисер, який створив театр / С. Фицайло // Вінницький край. — 2004. — № 1. — С. 131–137; Фицайло, С. Театр віри. Першопрочитання творів національної класичної драматургії на сцені Вінницького академічного українського музично-драматичного театру ім. М.К. Садовського / С. Фицайло // Вінниц. край. — 2008. — № 2. — С. 121–128.
162. Булкин, С.П. Герои Отечества / С.П. Булкин. — 2-е изд., испр., доп. — Донецк, 1977. — С. 76–77; Герои Советского Союза : крат. биогр. словарь. — Москва, 1987. — Т. 1. — С. 239.
163. Булкин, С.П. Герои Отечества / С.П. Булкин. — 2-е изд., перераб., доп. — Донецк, 1977. — С. 78–79; Герои Советского Союза : крат. биогр. словарь. — Москва, 1987. — Т. 1. — С. 296; За мужество и от вагу. — 2-е изд., перераб., доп. — Харьков, 1984. — С. 91–93.
164. Герои Советского Союза : крат. биогр. словарь. — Москва, 1987. — Т. 1. — С. 321; Золотые Звезды Полесья. — 3-е изд., испр., доп. — Киев, 1985. — С. 86–88.
165. Герои Советского Союза : крат. биогр. словарь. — Москва, 1987. — Т. 1. — С. 330; Смирнов, Е.Е. Романтики неба / Е.Е. Смирнов. — Москва, 1966. — С. 40–45.
166. Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 165; Гончар, А.Г. Книга Пам'яті про загиблих воїнів-афганців Вінницької області / А.Г. Гончар. — Вінниця, 1998. — С. 89–90; Його ж. Чорні тюльпани. Афганський мартиролог України. — Київ, 1999. — С. 51.
167. Гальчак, С.Д. Герої Поділля / С.Д. Гальчак. — Київ, 2010. — С. 67; Герои Советского Союза : крат. биогр. словарь. — Москва, 1987. — Т. 1. — С. 389; Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. — Київ, 1972. — С. 215; Овеянные славой имена: Герои Советского Союза уроженцы Винничины. — 2-е изд., перераб., доп. — Одесса, 1989. — С. 81–82.
168. Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 166; Гончар, А.Г. Книга Пам'яті про загиблих воїнів-афганців Вінницької області / А.Г. Гончар. — Вінниця, 1998. — С. 95–96; Його ж. Чорні тюльпани. Афганський мартиролог України. — Київ, 1999. — С. 51.
169. Гальчак, С.Д. Герої Поділля / С.Д. Гальчак. — Київ, 2010. — С. 70; Герои Советского Союза : крат. биогр. словарь. — Москва, 1987. — Т. 1. — С. 408; Овеянные

славой имена: Герои Советского Союза — уроженцы Винничины. — 2-е изд., перераб., доп. — Одесса, 1989. — С. 85–87.
170. Герои Советского Союза : крат. биогр. словарь. — Москва, 1987. — Т. 1. — С. 428.
171. Бундюков, А.Т. Сыновья верность Отчизне / А.Т. Бундюков, М.В. Кравченко. — Одесса, 1982. — С. 123–125; Герои Советского Союза : крат. биогр. словарь. — Москва, 1987. — Т. 1. — С. 498.
172. Гальчак, С.Д. Герої Поділля / С.Д. Гальчак. — Київ, 2010. — С. 79; Герои Советского Союза : крат. биогр. словарь. — Москва, 1987. — Т. 1. — С. 530; Героям Родины — слава! — 3-е изд., испр., доп. — Петрозаводск, 1985. — С. 78–79; Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. — Київ, 1972. — С. 266; Овеянные славой имена: Герои Советского Союза — уроженцы Винничины. — 2-е изд., перераб., доп. — Одесса, 1989. — С. 100–102.
173. Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 338; Гончар, А.Г. Книга Пам'яті про загиблих воїнів-афганців Вінницької області / А.Г. Гончар. — Вінниця, 1998. — С. 145–146; Його ж. Чорні тюльпани. Афганський мартиролог України. — Київ, 1999. — С. 54.
174. Гальчак, С.Д. Герої Поділля / С.Д. Гальчак. — Київ, 2010. — С. 90; Герои Советского Союза : крат. биогр. словарь. — Москва, 1987. — Т. 1. — С. 647; Гордость и слава Подолии. — Львов, 1985. — С. 96–99. Кавалеры Золотой Звезды. — Донецк, 1976. — С. 187–188.
175. Гальчак, С.Д. Герої Поділля / С.Д. Гальчак. — Київ, 2010. — С. 98; Герои боев за Крым. — Симферополь, 1972. — С. 134; Герои Советского Союза : крат. биогр. словарь. — Москва, 1987. — Т. 1. — С. 678; Герои Советского Союза Военно-Морского Флота. 1937–1945. — Москва, 1977. — С. 232; Овеянные славой имена: Герои Советского Союза — уроженцы Винничины. — Одесса, 1989. — С. 130–132.
176. Гальчак, С.Д. Герої Поділля / С.Д. Гальчак. — Київ, 2010. — С. 103; Герои Советского Союза : крат. биогр. словарь. — Москва, 1987. — Т. 1. — С. 683; Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. — Київ, 1972. — С. 375; Овеянные славой имена: Герои Советского Союза — уроженцы Винничины. — Одесса, 1989. — С. 135–137.
177. Про присвоєння почесного звання Народного артиста УРСР Кондратюку Н.П. : Указ Президії Верховної Ради УРСР // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1981. — № 20. — Стлб. 297; «Життя, віддане театру» : буклет до 70-річчя від дня народж. Н.П. Кондратюка. — Вінниця, 2007; Фицайло, С. Життя — це сцена, сцена — це життя. З когорти корифеїв «Тут у мене виросли крила…» / С. Фицайло // Поділ. край. — 2012. — № 2. — С. 140–144.
178. Герои Советского Союза : крат. биогр. словарь. — Москва, 1987. — Т. 1. — С. 721; Золотые Звезды свердловчан. — 2-е изд., испр. и доп. — Свердловск, 1970. — С. 132–134.
179. Герои Советского Союза : крат. биогр. словарь. — Москва, 1987. — Т. 1. — С. 735; Навечно в сердце народном. — 3-е изд., доп., испр. — Минск, 1984. — С. 257–258.
180. Гальчак, С.Д. Герої Поділля / С.Д. Гальчак. — Київ, 2010. — С. 109; Герои Советского Союза : крат. биогр. словарь. — Москва, 1987. — Т. 1. — С. 749; Овеянные славой имена: Герои Советского Союз — уроженцы Винничины. — 2-е изд., перераб., доп. — Одесса, 1989. — С. 143–144; Учителя — герои Великой Отечественной войны. — Москва, 1974. — С. 80–96.
181. Центральный архив Министерства обороны Российської Федерации, ф. 33, оп. 686196, спр. 3318, арк. 268; спр. 1819, арк. 143; оп. 564521, спр. 6/175, арк. 399; Гальчак, С.Д. Ступені мужності / С.Д. Гальчак. — 2-е вид., доповн., переробл. — Вінниця, 2012. — С. 105–109.
182. Герои Советского Союза : крат. биогр. словарь. — Москва, 1987. — Т. 1. — С. 773; Подвиг во имя Родины. — Куйбышев, 1968. — Кн. 2. — С. 130–133.

183. Бенефіс Володимира Матковського. Він не став агрономом, радіолокаторником — він став артистом народним // Вінниччина. — 1996. — 13 лют.; Коноваленко, В. Завжди в пошуках / В. Коноваленко, А. Фартушняк // Вінниц. правда. — 1984. — 27 берез.; Про присвоєння творчим працівникам республіки почесних звань УРСР : [Указ Президії Верховної Ради УРСР від 24.12.1987 р. № 5091-XI, в т. ч. Матковському В.М. присвоєно звання народного артиста УРСР] // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1988. — № 1. — С. 36–37; Телятникова, С. Це і є життя / С. Телятникова // Вінниц. правда. — 1986. — 21 лют.
184. Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 169; Гончар, А.Г. Книга Пам'яті про загиблих воїнів-афганців Вінницької області / А.Г. Гончар. — Вінниця, 1998. — С. 241–244; Його ж. Чорні тюльпани. Афганський мартиролог України. — Київ, 1999. — С. 60.
185. Про присвоєння працівникам мистецтв почесних звань УРСР : [Указ Президії Верховної Ради УРСР від 14.01.1980 р. № 5582-IX, в т. ч. Овчаренку А.М. присвоєно звання народного артиста УРСР] // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1980. — № 5. — С. 69; Барабан, В. Той самий Овчаренко, з яким цікаво… / В. Барабан // Вінниччина. — 1997. — 15 квіт.; Київське наукове товариство ім. Петра Могили // Хто є хто в Україні. — Київ, 1997. — С. 361; Овчаренко А.М. // Митці України : енцикл. довід. — Київ, 1982. — С. 429; Овчаренко Анатолій Миколайович // УРЕ. — 2-е вид. — Київ, 1982. — Т. 7. — С. 478; Фицайло, С. Анатолій Миколайович Овчаренко — актор Вінницького обласного українського академічного музично-драматичного театру ім. М.К. Садовського : (до 70-річчя від дня народження) // Земле моя, запашна, барвінкова… : Календар знаменних і пам'ятних дат Вінниччини 2007 / Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. — Вінниця, 2006. — С. 116–117.
186. Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации, ф. 33, оп. 686196, спр. 1925, арк. 183; оп. 686046, спр. 10/154, арк. 171; Гальчак, С.Д. Ступені мужності / С.Д. Гальчак. — 2-е вид., доповн., переробл. — Вінниця, 2012. — С. 140–143.
187. Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 167; Гончар, А.Г. Книга Пам'яті про загиблих воїнів-афганців Вінницької області / А.Г. Гончар. — Вінниця, 1998. — С. 283–284; Його ж. Чорні тюльпани. Афганський мартиролог України. — Київ, 1999. — С. 62.
188. Про присвоєння почесного звання Заслуженого артиста УРСР артистам державних театрів УРСР : [в т. ч. Педошенку М.Є. Указ Президії Верховної Ради УРСР від 12.06.1950 р.] // Вінниц. правда. — 1950. — 14 черв.; Про присвоєння почесного звання Народного артиста УРСР : [в т. ч. Педошенку М.Є. Указ Президії Верховної Ради УРСР 24.10.1967 р.] // Правда України. — 1967. — 25 жовт.; Педошенко М.Є. // Митці України : енцикл. довід. — Київ, 1992. — С. 450; Телятникова, С.О. Педошенко Микола Єфремович / С.О. Телятникова // УРЕ. — 2-е вид. — Київ, 1982. — Т. 8. — С. 225.
189. Герои Советского Союза : крат. биогр. словарь. — Москва, 1988. — Т. 2. — С. 260; Навечно в сердце народном. — 3-е изд., доп., испр. — Минск, 1984. — С. 407; Славные сыны Башкирии. — Уфа, 1979. — Кн. 4. — С. 226–230.
190. Герои Советского Союза : крат. биогр. словарь. — Москва, 1988. — Т. 2. — С. 269; Церковный, М.Ф. Героев подвиги бессмертны / М.Ф. Церковный, А.Д. Шиганов, Б.Ф. Юрьев. — 2-е изд. — Киев, 1982. — С. 246–247.
191. Гальчак, С.Д. Герої Поділля / С.Д. Гальчак. — Київ, 2010. — С. 160; Герои Советского Союза : крат. биогр. словарь. — Москва, 1988. — Т. 2. — С. 279–280; Героям Родины — слава! — 3-е изд., испр., доп. — Петрозаводск, 1985. — С. 174–175; Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. — Київ, 1972. — С. 331; Овеянные славой имена: Герои Советского Союза — уроженцы Винничины. — 2-е изд., доп., перераб., доп. — Одесса, 1989. — С. 200–201.

192. Герои Советского Союза : крат. биогр. словарь. — Москва, 1988. — Т. 2. — С. 340–341.
193. Герои огненных лет. — 3-е изд. — Ярославль, 1985. — С. 322–323; Герои Советского Союза — наши земляки. — Казань, 1985. — Кн. 3. — С. 3–5; Герои Советского Союза : крат. биогр. словарь. — Москва, 1988. — Т. 2. — С. 384.
194. Гальчак, С.Д. Герої Поділля / С.Д. Гальчак. — Київ, 2010. — С. 173; Герои Советского Союза : крат. биогр. словарь. — Москва, 1988. — Т. 2. — С. 395; Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. — Київ, 1972. — С. 699.
195. Про відзначення державними нагородами України працівників Вінницького обласного академічного музично-драматичного театру імені М.К. Садовського : [Указ Президента України від 14 жовтня 2008 року № 930/2008, в т. ч. Сардаковському М.М. присвоєно звання народного артиста України] // Уряд, кур'єр. — 2008. — 7 листоп.; Касіяненко, Г. 10 листопада відбувся бенефіс артиста Вінницького облмуздрамтеатру Миколи Сардаковського / Г. Касіяненко // Вінниц. газ. — 1998. — 12 листоп.; Мазур, А. Душа його ніжна і благословенна / А. Мазур // Вінниц. газ. — 2003. — 21 серп.
196. Про присвоєння працівникам мистецтв почесних звань УРСР : [Указ Президії Верховної Ради УРСР від 11.06.1974 р. № 2702-VIII, в т. ч. Сироватко В.Я. присвоєно звання народної артистки УРСР] // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1974. — № 26. — С. 208–209; Силіна, К.О. Сироватко Валерія Яківна // УРЕ. — 2-е вид. — Київ, 1983. — Т. 10. — С. 172; Сироватко Валерія Яківна // Вінницький альбом. 1999 : літ.-худож. та іст.-краєзнав. альбом / упоряд. В.Б. Петров. — Вінниця, 1997. — С. 468; Сироватко Валерія Яківна // Митці України : енцикл. довід. — Київ, 1992. — С. 529.
197. Андреев, С.А. Совершенное ими бессмертно / С.А. Андреев. — Москва, 1976. — С. 126; Герои огненных лет. — 3-е изд. — Ярославль, 1985. — С. 374–375; Герои Советского Союза : крат. биогр. словарь. — Москва, 1988. — Т. 2. — С. 554.
198. Про присвоєння почесних звань діячам мистецтва УРСР : [Указ Президії Верховної Ради УРСР 24.11.1960 р., в т. ч. Сікалу І.М. присвоєно звання народного артиста УРСР] // Рад. Україна. — 1960. — 25 листоп.; Іван Михайлович Сікало // Вінниц. правда. — 1975. — 25 берез.; Новичь, М. Народний артист / М. Новичь // Вінниц. правда. — 1960. — 2 груд.; Сикало Иван Михайлович // Театр. енцикл. — Москва, 1965. — Т. 4. — С. 928; Сікало Іван Михайлович // Митці України : енцикл. довід. — Київ, 1992. — С. 530; Сікало Іван Михайлович // УРЕ. — 2-е вид. — Київ, 1983. — Т. 10. — С. 185.
199. Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 168; Гончар, А.Г. Книга Пам'яті про загиблих воїнів-афганців Вінницької області / А.Г. Гончар. — Вінниця, 1998. — С. 325–326; Його ж. Чорні тюльпани. Афганський мартиролог України. — Київ, 1999. — С. 65.
200. ДАВіО, ф. П-136, оп. 61, спр. 6495, арк. 1–9; Герои Советского Союза : крат. биогр. словарь. — Москва, 1988. — Т. 2. — С. 500; Навечно в сердце народном. — 3-е изд., доп., испр. — Минск, 1984. — С. 484–488; Наши земляки — Герои Советского Союза. — 3-е изд., испр., доп. — Чебоксары, 1980. — С. 314–318.
201. Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 332; Гончар, А.Г. Книга Пам'яті про загиблих воїнів-афганців Вінницької області / А.Г. Гончар. — Вінниця, 1998. — С. 345–346; Його ж. Чорні тюльпани. Афганський мартиролог України. — Київ, 1999. — С. 66.
202. Про присвоєння працівникам театрів Вінницької області почесних звань УРСР : [Указ Президії Верховної Ради УРСР від 22.06.1978 р., в т. ч. звання народного артиста УРСР Тарапаті І.К.] // Відомості Президії Верховної Ради УРСР. — 1978. — № 27. — С. 402–403; Деркач, Д. Сходження : розповідь про народного артиста УРСР І.К. Тарапату / Д. Деркач // Комсомол. плем'я. —

1980. — 25 груд.; Остапчук, В. Збережені роси / В. Остапчук // Культура і життя. — 1985. — 24 берез.; Тарапата Іван Кузьмич // Митці України : енцикл. довід. — Київ, 1992. — С. 540; Тарапата Іван Кузьмич // УРЕ. — 2-е вид. — Київ, 1984. — Т. 11. — Кн. 1. — С. 140.

203. Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 337; Гончар, А.Г. Книга Пам'яті про загиблих воїнів-афганців Вінницької області / А.Г. Гончар. — Вінниця, 1998. — С. 349–351; Його ж. Чорні тюльпани. Афганський мартиролог України. — Київ, 1999. — С. 66.
204. Герои Советского Союза : крат. биогр. словарь. — Москва, 1988. — Т. 2. — С. 599; За Отчизну, свободу и честь! — Горький, 1978. — Кн. 5. — С. 301–307; Тюльников, Л.К. Герои Советского Союза — горьковчане / Л.К. Тюльников, Я.И. Басович. — 2-е изд., перераб., доп. — Горький, 1981. — С. 270.
205. Боевая слава Алтая. — 3-е изд., испр., доп. — Барнаул, 1978. — С. 269; Герои Советского Союза : крат. биогр. словарь. — Москва, 1988. — Т. 2. — С. 650; Кузнецов, И.И. Золотые Звезды Алтая / И.И. Кузнецов, И.М. Джига. — Барнаул, 1982. — С. 212–214; Ради мира на земле. — Челябинск, 1975. — С. 102–113.
206. ДАВіО, ф. П-136, оп. 61, спр. 7102, арк. 1–21; Герои Советского Союза : крат. биогр. словарь. — Москва, 1988. — Т. 2. — С. 655; Фролов, П.И. Боевое созвездие орловцев / П.И. Фролов, В.А. Пирогов, А.Ф. Макушев. — Тула, 1985. — С. 313–314.
207. Герои Советского Союза : крат. биогр. словарь. — Москва, 1988. — Т. 2. — С. 658; Золотые Звезды Полесья. — 3-е изд., испр., доп. — Київ, 1985. — С. 469–470.
208. Герои Советского Союза : крат. биогр. словарь. — Москва, 1988. — Т. 2. — С. 800; Боевые звезды киевлян. — 3-е изд., перераб. — Київ, 1983. — С. 484–486.
209. Боевая слава Алтая. — 3-е изд, испр., доп. — Барнаул, 1978. — С. 299; Герои Советского Союза : крат. биогр. словарь. — Москва, 1988. — Т. 2. — С. 805–806; Звезды доблести ратной. — 2-е изд., доп. — Новосибирск, 1986. — С. 400–401; Шел парнишке в ту пору… — Киев, 1985. — С. 338.
210. Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 542; Гончар, А.Г. Книга Пам'яті про загиблих воїнів-афганців Вінницької області / А.Г. Гончар. — Вінниця, 1998. — С. 215–216; Його ж. Чорні тюльпани. Афганський мартиролог України. — Київ, 1999. — С. 58.
211. [О присвоении Немченку Дмитрию Алексеевичу почетного звания заслуженного деятеля искусств Кабардино-Балкарской АССР : Указ Президиума Верховного Совета Кабардино-Балкарской АССР] // Кабардино-Балкарская правда. — 1972. — 4 авг.; Про присвоєння творчим працівникам республіки почесних звань УРСР : [Указ Президії Верховної Ради УРСР від 24.12.1987 р. № 5091-XI, в т.ч. Немченку Д.О. присвоєно звання заслуженого артиста УРСР] // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1988. — № 1. — С. 36–37; Про присвоєння почесного звання Заслуженого працівника культури УРСР : Указ Президії Верховної Ради УРСР // Вінниц. правда. — 1981. — 19 квіт.; Чернов, Ю. Двоє з одного театру / Ю. Чернов // Коли гармати гриміли (1941–1945 рр.). — Київ, 1975. — С. 275.
212. Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 340; Гончар, А.Г. Книга Пам'яті про загиблих воїнів-афганців Вінницької області / А.Г. Гончар. — Вінниця, 1998. — С. 273–275; Його ж. Чорні тюльпани. Афганський мартиролог України. — Київ, 1999. — С. 62.
213. Вінницький ОВК. Від. 1. Облікова картка військового поховання № 541; Гончар, А.Г. Книга Пам'яті про загиблих воїнів афганців Вінницької області / А.Г. Гончар. — Вінниця, 1998. — С. 51–53; Його ж. Чорні тюльпани. Афганський мартиролог України. — Київ, 1999. — С. 48

.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Абаза М. 73
Агібалов В.І. 23, 61
Айтматов Ч.Т. 181, 188
Александров А.Н. 50
Александрова Л.В. 164
Александрович 83
Альошин П.Ф. 51, 142
Альошкін О.М. 104
Альтман Н.І. 102, 151
Андерсен Г.Х. 182
Андреєв 83
Андрієвський І.Ю. 81
Андрієвський О.М. 136
Антонович Д.В. 136
Аркас М.М. 164, 173, 181
Артамонов М.І. 67, 68
Артинов Г.Г. 4, 26, 46–52, 69–73, 76, 77, 82, 83, 93, 95, 96, 100, 102, 105, 120, 121, 127, 128, 133–135, 137, 139, 141, 143, 145, 147–149, 151–154, 156, 166, 167
Астряб О.М. 109
Атаман А.І. 171
Афанасьєв І.Я. 192

Б

Бабель І.Е. 181, 188
Бадзьо Ю.В. 159
Бажан М.П. 162
Балабан О. 5
Балабанов Л.М. 86
Басистий В.В. 144
Бахтін М.І. 171
Бачинський С.В. 136
Бевз І.В. 24, 73–75, 79, 81, 85, 122, 146, 162
Бедер В.Л. 113
Бедзик Ю.Д. 192
Безбах І.В. 90
Безбородько М.І. 109
Беккер І.Ю. 84
Береговий Г.Т. 92
Бернштейн Й.Б. 133
Биков Р.А. 182
Бируля О.К. 40
Білинський М.І. 136
Блащук В.Т. 160
Бобрук С.А. 172
Богун Іван 3, 6, 23, 38, 76, 99, 103, 104
Боднар Г.П. 107
Бодунген О.А. 50, 75, 83
Бойко І.М. 81, 82
Бойко Ю.М. 14, 67
Бойно-Родзевич Г.Г. 116
Болярський М.М. 112, 113
Бомарше П.-О. 186
Бондаренко Д.Н. 85
Бондарєв Ф. 139, 156
Бондарєв Ю.В. 173, 182
Боплан Г.-Л. де 36, 38
Боржковський В.В. 8
Бородай В.З. 86
Брехт Б. 173, 192
Брілінг Г.В. 83
Бруй Ф.П 172
Брусилов О.О. 69, 149
Бубліков І. 23
Будаєв (Бутенко) І. 24, 74, 101
Булат В.А. 172, 173
Бураго С.Б. 109
Бурачек М.Г. 74
Бурдейний А.П. 63, 136, 159
Бучма А.М. 4, 26, 151

В

Вайнштейн Ц. 145
Ваксман А. 144
Ваксман М.А. 51
Вакуленко М.О. 113
Вампілов О.В. 173
Варивода А. 158
Василенко К.П. 76
Васнєцов В.М. 115
Вахневський 26, 154
Ваховський В.К. 9
Веденєєв 169
Венгер Є.Ф. 109
Вергілій М.-П. 164
Вергіліс О. 138
Верді Дж. 152
Веревін П. 152
Верещагін Ф.Г. 48, 77, 151, 152, 173, 174
Верьовка Г.Г. 163
Виводцев Д.І. 117
Винниченко В.К. 3, 78, 79
Виноградов Л. 179
Виногродська Л.І. 16, 32, 155
Вілінський К. 82, 83
Віллані М. 155
Вітовт Кейстутович князь 5, 29, 33 156
Владислав IV король 129
Власов А.А. 115, 149
Вовчок Марко 4, 163
Войнич Е.-Л. 173, 183
Войтецький А.Й 4, 76
Войцехівський І.О. 24, 74, 79
Волинець П.К. 110
Волков О. 131, 139
Воропаєв В.М. 174
Вронський М.К. 74
В'язовський В.А. 174

Г

Гавриш В.М. 53, 85
Гагарін Ю.О. 50, 52, 53, 91, 160, 161
Гайдамака А.В. 129
Галін О.М. 181
Гандзюк Я.Г. 149
Гауптман Г. 173
Гейден Д.Ф. 153
Гельблу 147
Гельман О.І. 179
Герман Г.І. 174
Гете Й.-В. 159
Глазарь І. 26
Глауберзон С.А. 113
Глієр Р. 152
Глух Йосип 103
Глушков М.М. 174, 175
Гнатик Б. 104
Гнезділов В.Г. 74
Гогленков П.В. 153, 154
Гоголь М.В. 47, 72, 80, 109, 143, 152, 153, 181, 186
Гоголь Остап 6
Головащенко В. 86
Голубцов Ф.О. 116
Голушинський М. 158
Гомер 164
Гонта Іван 7, 104, 183
Гончар І.М. 74
Гопак В.Д. 65
Горбатий В.В. 52, 53, 92, 160
Горін Г.І. 182, 186
Горчаков А.О. 147
Горький Максим 51, 53, 109, 161, 191
Гоф Є.С. 113
Гофштейн Б. 93
Грабовський П.А. 163, 164
Греков О.П. 136
Грепачевський 83
Гречко Л.І. 119
Грінченко Б.Д. 163
Гройсман В.Б. 9
Громов С.П. 175
Грушевський М.С. 3, 48, 50, 55, 72, 80, 81–83, 110, 139, 140
Гудеріан Г.В. 141
Гудима Д.Ф. 113
Гулак-Артемовський С.С. 152, 181
Гулеватий Т.Я. 175
Гуменюк В.М. 175
Гуно Ш. 152
Гунько П.М. 112
Гур'єв 83
Гуревич Г.М. 113

Гурин Й. 157
Гурович М.З. 140
Гусаков П. 8
Гусєв С.О. 65, 67
Гюго В.-М. 173, 182, 183, 186, 188

Ґ

Ґрохольський Здзіслав 76,
Ґрохольський Марцін 40, 42, 99, 130, 154
Ґрохольський Михайло Марцінович 100
Ґрохольський Міхал Анджей 130
Ґрохольський Тадеуш 154

Д

Даниленко М.В. 112
Дахновський Ф.Т. 176
Дворкіс Д.В. 9
Дерегус Н.М. 111
Деркач Г.Й. 164
Джакометті П. 186
Дзюба І.М. 159
Дикий М.П. 176
Длуголенцький Л.А. 96, 102
Добржанська Є. 106
Добротворський 75
Довженко І. 161, 165
Довженко О.П. 179
Домбровський Є. 123
Домбровський О.Г. 9
Дорошенко Петро 7
Дорошкевич Л.Л. 116
Драганова І.М. 102
Друце І.П. 173
Дудик П.С. 109
Дудківський С. 24, 81
Дулов В.П. 51

Є

Єгоров О.К. 53, 54
Єзерський І.О. 88
Єстрович 75

Ж

Желєзний М.Я. 176
Жук М.І. 74
Жупанов О.Б. 112

З

Заболотний Д.К. 80–82
Заболотний Ж. 88
Заєць І.І. 13, 65
Зайцев М.Д. 44
Зайцев О.О. 116
Закревська О.А. 163
Залізняк Максим 7
Зальцман Г.М. 94
Заньковецька М.К. 151
Западинський О.С. 177
Запорожець П.К. 86, 88
Зарудний М.Я. 173, 179, 181, 183, 186–188, 191
Заря Ю.П. 51
Засідатель Я. 26
Земляк В.С. 161, 162
Зінець Л.В. 147, 164
Зіскінд Х.Я. 70

І

Івашкевич Я. 162
Ігнатьєв О.П. 130
Ілящук Ю. 122
Ільїн С.Г. 94
Іоанн Павло II 124

Ї

Їжакевич І.С. 74

К

Кабанов А.О. 177
Казимир Ян король 6
Кайдалов К. 84
Каліхман Ю.А. 52
Калиновський А. 6
Калиновський Валенсія-Олександер 6, 36, 123, 127
Калиновський Мартин 103
Калиновський Самуель 103
Кальман І. 179, 181
Каманін М.П. 92
Камінський В.А. 109, 143
Кармазін А.А. 100
Карманський П.С. 109
Карпенко-Карий І.К. 152, 164, 173, 179, 181–183, 186–188
Касіян В.І. 74
Катмель І. 26
Качковський І.Г. 94
Квітка-Основяненко Г.Ф. 187
Кеда В.В. 85
Килимник С.І. 109
Кирилюк Є.П. 101, 109
Кисельов С.І. 8
Кисіль Адам 6, 103, 122
Кізюн П.К. 177, 178
Кізяєв К. 84
Кікель Ф. 158
Кіцберг А. 173, 182
Кликов В.М. 143
Клочко В.Л. 116
Кобелєв О.В. 94
Коваль О.М. 54
Ковальов О.О. 23, 61
Ковальчук І.І. 82, 178
Ковальчук О.В. 109
Коденко Я. 81
Козак В.С. 9
Козаченко О.К. 178
Козерацька О.Ю. 158, 165
Козерацький Ю.Е. 69, 71, 77, 88, 91, 124, 165, 170
Козицький М.Г. 21, 23, 27, 61, 85, 86, 136
Козлов Я. 182
Козловський 119
Кокарев О.В. 119
Колесников С.Т. 112
Колодний В. 173
Коломієць О.Ф. 173
Коляденко А.П. 112
Конашевич-Сагайдачний П.К. 104
Кондратюк А.Г. 80
Кондратюк Н.П. 152, 178, 179
Коновалець Є.М. 158
Константинов В. 182
Коняєв А.М. 179
Коренєв В.Ф. 83, 137, 146
Корецький Б. 5
Корж Ю.В. 54
Коріатовичі князі 3, 5, 52, 90, 91, 108, 115, 124, 125
Корнєєв А.Д. 111
Корольов П.М. 179, 180
Коротких О.М. 53, 55, 71
Корчинський М.А. 136
Косак Г. 158
Косаківський В.А. 65, 67
Костенко Л.В. 179, 181, 192
Костецький І.В. 26
Костюк А.В. 180
Котляревський І.П. 181
Котробай В.О. 180, 181
Коцюбинська М.Х. 74
Коцюбинський М.М. 4, 11, 15, 21, 22, 43, 48, 51, 55, 56, 61, 65, 66, 73, 92, 101, 108, 109, 110, 119, 120, 140, 146, 161, 162
Коцюбинський Ф. 74
Коцюбинський Х.М. 61, 73
Кочур Г.П. 109
Кошиць О.А. 135
Кравець А.Ф. 55
Краївський І.В. 116
Краковський А.І. 147
Краснов М.П. 181
Краузе В. 95, 104, 132, 145
Крейчі А.В. 50, 51, 53
Крестовський В.В. 117
Кривецький М.Є. 136
Кривий О. 163
Кривоніс Максим 6, 104
Крим А.І. 182
Кричевський В.Г. 48, 77, 135
Кропивницький М.Л. 92, 93, 101, 132, 163, 164, 173
Кругленко О.А. 54, 165
Крушельницький М.М. 26

Кузнецов В.П. 114, 116
Кузьмін Т.Ф. 87
Куленко А.М. 85
Куленко Я.М. 79, 88, 110, 124, 162, 163
Куликов В.Я. 97
Куліш П.О. 161
Кульчицька О.Л. 74
Кумбарі О.К. 95
Кундзіч О.Л. 109
Курій Ю.І. 88
Курочкін Г.Ф. 94
Кучеренко Є.М. 109
Кучерук А.В. 13, 65
Кучкіна Ольга 179

Л

Лебедевич В.А. 104
Лебедович І.Т. 115
Левада М.Є. 15, 65–67
Левада О.С. 73, 109
Левенець С. 74
Левицький П.О. 89, 122, 164
Ленін В.І. 8, 21, 23, 24, 50–53, 61, 87, 89, 133, 140, 141, 147, 164
Лентовська Т.Д. 151
Леонов Л.М. 186
Леонтович М.Д. 4, 147, 162, 163
Лепкий Б.С. 179, 186
Лехтман Б. 96, 135
Лещинський Б.І. 107, 108
Липа І.Л. 136
Лисенко М.В. 152, 162–164, 181
Листовничий В.П. 48, 121
Литвиненко-Вольгемут М.І. 4, 26, 151
Лівицький А.М. 136
Лічманюк І.П. 191
Лобай Б.І. 66–68
Ловицький К. 106, 107
Лойферман А.Г. 81
Ломачевський В.С. 54
Лорін-Епштейн М.Ю. 113
Лорка Ф.Г. 159
Лоскутов О. 84
Лоу Ф. 181, 182
Лошак М.Ц. 147
Лунін І.К. 87
Луцишин О.Г. 89, 90
Лучко А.Й. 143
Львович Б.М. 26, 92, 110
Лянцкоронський Станіслав 103

М

Магомедов Б.В. 15, 65, 66
Мазанік М.М. 112
Мазепа І. гетьман 104, 186
Мазепа І.П. 136
Мазуренко В.П. 136
Мазуркевич О.Р. 109
Майборода Д.О. 86, 92
Макайонок А.Є. 192
Макаренко А.Г. 136
Мак-Клер Діонісій (або Міклер) 42, 100
Максимович М.О. 21, 97
Малаков Д.В. 48
Малий Б.М. 160
Малиновський Л.І. 111, 112, 117
Малишев П. 23
Малишко А.С. 74
Мальцев М. 50
Мар'янчик А. 105
Мар'янчик Р.Я. 115, 116
Маркович Д.В. 8, 26, 82, 140
Мартос Б.М. 136
Мархель Р.Р. 52, 53, 160
Матієнко П.А. 109
Матковський В.М. 181
Матюшенко Б.П. 136
Мацейовський 127
Маяковський В.В. 98
Медведєв Д.М. 188
Медвідь А. 74, 82, 152, 159, 165, 170
Медвідь Л.І. 113
Мелешко 103
Мельник П.П. 87, 88
Мерліні Доменіко 40
Мерхель Р.Р. 92
Микитенко А.К. 80
Микитка Осип 136
Микола I імператор 130
Микола II імператор 99, 130, 146
Мирний Панас 186, 187
Мирончук М.М. 55
Мисак Г. 157
Михайлів Л.Д. 136
Мицюк О.К. 136
Мізрухін І.А. 116
Мільнер П. 84
Мінкус М. 152
Мірошниченко М. 192
Мічурін І.В. 99
Млоховська Є. 96
Могила П.С. 3, 26, 78, 100, 125, 167
Могилко К.В. 91, 92
Могильчак І.Л. 86, 87
Моджевський А. 36
Молчанов С.Ю. 181
Моргунов С.А. 9
Морейніс Л.К. 113
Морелл Дж. 179
Мороз В.М. 113
Мороз Ф.І. 94
Морозова Н.І. 143
Москаленко К.С. 91
Музика О.Ф. 55
Муравйов Д. 81
Мурадян А.А 161
Мурашко О.О. 146, 156
Мурований В.В. 65, 66
Мусрепов Г.М. 173, 183, 191

Н

Назаренко 157, 169
Назаров Е.А. 55
Назарук О.Т. 136
Наливайко Северин 6
Недєльський М.Ф. 106
Неєр М.М. 70
Некрасов М.О. 163
Непокойчицька В. 102
Непорожній А.К. 118, 164
Непорожній В. 60
Нерода Г.В. 21, 61
Нечай Данило 3, 103, 104
Нємец Я.О. 146
Нєстеров М.В. 115
Нікітін Н.Ю. 87
Нікогосян А.В. 161
Нінов В.О. 110
Ніщинський П.І. (Байда Петро) 4, 163, 164
Новакова М.І. 52, 53
Новінський К.Р. 112
Нор П. 18

О

Оводов М.В. 45, 48, 54, 75, 81, 84, 95, 96, 103–108, 118, 123, 125, 134–136, 154, 166
Оврах А.В. 120, 131, 158
Оврах В.М. 72, 112, 120, 131, 158
Оврах Р.В. 120, 131, 158
Овчаренко А.М. 152, 182
Огієнко І.І. 4, 100, 101, 136
Огнєв О.П. 52
Однорогов В.Ю. 182, 183
Одривольський Ян 6
Оксенгорн М.В. 104
Оленчиков Ф. 84
Ольгерд князь 5, 90, 91
Опалінські К. 36
Освєнцім Станіслав 103
Осика П.М. 104
Остапенко С.С. 82, 136
Острович О.О. 112
Островський М. 87, 101, 109, 110
Островський О. 186
Островський Ю.І. 81, 112
Острозький К.І. князь 3, 5, 33, 101, 108, 110, 124

Отамановський В.Д. 29, 81, 143, 155
Откаленко Р. 188
Отченашко В.Ф. 131

П

Павлик М. 164
Павлов П. 88
Павлова Н.О. 188
Палій Б.І. 86
Палій Семен 7, 129
Пантелеймонов Є. 84
Панченко Ю.М. 192
Панчук Ф.В. 73
Параджанов С.Й. 159
Пашута А. 156
Педоренко О.І. 183
Педошенко М.Є. 152, 183
Петлюра С.В. 3, 80, 102, 110, 119, 130, 136, 140, 151
Петрашкевич О.Л. 192
Петров М.П. 183, 184
Петрушевич Є.О. 136
Пилипенко Я.П. 184
Пилипчук П.К. 136
Пирогов М.І. 4, 11, 19, 22, 24, 44, 49, 50, 52, 55, 56, 65, 67, 81, 111–118, 150, 183
Пілсудський Ю.-К. 119, 130, 136, 140
Піменов В.С. 86,
Піонтковська Д. 139
Плав'юк М.В. 136
Пліс І.Г. 184
Плоткін Г.Д. 183, 188
Площанський М.В. 140
Плюхін М.М. 87
Погодін М.П. 192
Подоба М.І. 48
Подобєдов 169
Понятовський Станіслав-Август король 100
Порик В.В. 85, 177, 190
Потоцький граф 129
Потупейко М.М. 73
Потупчик М.В. 13, 65, 66, 68
Прахов А.В. 115
Прилипко В.П. 76, 77
Примаков В.М. 96
Пронський С. 5
Протас М.О. 62
Прохорович П.В. 151
Прунмаєр А.К. 131
Прунмаєр Є.Ф. 131
Прунмаєр М.К. 131
Пруссак Д.К. 44
Пруссак К.К. 44
Пруссаков В.А. 47, 82
Пруссаков Д.К. 114
Птушкіна Н.М. 186
Пучіні Дж. 152
Пушкар Мартин 103
Пушкін О.С. 48, 53, 115, 119, 120, 121, 137, 141
Пясочинський О. 6

Р

Рабін С.І. 51, 140, 142, 143
Раддац К. 65
Раділовський С.Ю. 184, 185
Райнгерц 104
Райніс Я. 173
Райхер І. 167
Райхер Ф. 78, 134
Райхер Х. 72, 167
Ратушна Л.С. 24, 74, 79, 85, 87, 120, 159, 160
Рацер Б. 182
Ревуцький А. 136
Рекута О.С. 53, 55, 86, 129
Ремига О.Л. 80, 116
Ренненкампф П. 8
Рєпін І.Ю. 112, 120
Ржичицький П. 148
Рибачук В. 76
Рик Я. 23, 61
Риков В.М. 51
Рильський М.Т. 74, 109, 162
Рільке Р.М. 159
Рожкова Т.В. 170
Розенберг І. 106
Ромер Я. 149
Руданський С.В. 4, 164
Руденко М.О. 109
Рудь Н. 74
Русаков К.С. 185
Русанов П. 84
Рутберг Б. 137
Рябов О.П. 173, 183, 187, 188
Рябошапка М.Т. 185
Рябчинська Ю.П. 81

С

Сабанєєва Л.Д. 111
Савченко І.А. 4, 151, 152
Садовська-Барілотті М.К. 152
Садовський М.К. (Тобілевич М.К.) 4, 11, 72, 77, 129, 150–152, 173, 178, 179, 181–183, 186–188, 191
Саксаганський П.К. 4, 151, 152, 164
Салинський О.Д. 173, 182
Сангушко Р. 5
Сангушко Ф. 5
Сандлер О.А. 183, 186, 188
Сардаковський М.М. 186
Свидригайло князь 5
Себастьян М. 191
Сегеда О. 104
Седой Д.Г. 9
Селезньов В.Є. 152, 181
Семенець В. 88
Сєрков П.М. 113
Сигізмунд І Старий король 5, 99
Сидамонідзе В.К. 51
Сидоров О.Є. 72
Симонів Д. 136
Сироватко В.Я. 152, 186
Сичугов В.І. 44, 117
Сищиков М.С. 187
Сікало І.М. 152, 187
Сікорський І.І. 91, 135
Сірко Іван 6, 104
Сіцинський Ю.Й. 67, 68
Скалецький Р.А. 147
Скарначчі Дж. 182
Скитський Б.В. 146
Скоропадський П.П. 82
Славін Л.І. 186
Слічний О.І. 81
Смаровоз В.І. 63, 74, 75, 79, 110, 111, 120, 124, 139, 146, 157, 159, 162, 166
Смеречинський С.С. 143
Смоляний В.О. 187
Соболев В.С. 147
Соболєв В.М. 24, 147
Соколов М. 51
Соловйов В.О. 188
Соловйов О.П. 132, 133, 148
Сорока А.В. 120
Сосюра В.М. 74
Софокл 164
Співак Я.Й. 148
Спусканюк В.З. 53, 85, 88, 169
Стаднюк І.Ф. 173, 181, 182, 188, 191
Старицький М.П. 163, 173, 186
Старовольський Ш. 36
Стаховський М.А. 8, 48, 77
Стельмах М.П. 100, 101, 109, 110, 164, 173
Стельмах Я.М. 182, 186
Степанов М.М. 52
Стеценко К.Г. 109, 163
Сторожук В.П. 73
Стрельніков В.А. 188
Стрільчук І.В. 116
Струсь Ю. 6, 36
Ступка Б.С. 76
Стус В.С. 4, 63, 74, 150, 159, 165
Сухомлинський В.О. 110

Т

Танцюра Г.Т. 109
Танюк Л.С. 159
Тарабузі Р. 182
Таранюк І.І. 86

Тарапата І.К. 152, 188
Тарасюк В.С. 81
Тарнавський В.Б. 189
Тарнавський М.О. 136, 158
Тарногородський М.П. 23, 27, 61
Тимофієнко В.І. 59
Тимченко Є.К. 109
Тимченко Т.І. 87
Тичина П.Г. 74, 163
Тищенко Г.П. 152
Тімірязєв К.А. 47, 72, 140, 143, 190
Толбухін Ф.І. 97
Толстой Л.М. 50, 153, 154, 186
Топчевський К. 70
Торубаров 75
Трепке В.Ф. 50
Трифонов Б.П. 189
Трублаїні М.П. 164, 165
Турчанінов П.О. 147
Турчанович А.Ф. 149
Тхоровський А.М. 55
Тюхтін К.І. 48
Тяжлов В.С. 104

У

Українка Леся 164
Усач Г.Д. 182
Устинов Є. 122, 159

Ф

Фабріціус Я.Ф. 83
Фадкичев 75
Федорова Л.Д. 19
Федорович Тарас 104
Федюшка М.Й. 149
Фельдштейн В.Л. 75
Фещенко-Чопівський І.А. 136
Фігічев В.О. 189
Фігман А. 144
Філіповський І.М. 143, 189, 190
Філонов І. 74
Фішензон Є.Я. 113
Фіщук В.М. 190
Фонтана Паоло 130
Франк А.Д. 139
Франко І.Я. 26, 101, 109, 110, 151, 161, 163, 164, 173, 183, 186
Фредо О. 183, 187

Х

Хавлюк П.І. 65–68
Хасін А. 144
Хасін В.Я. 147
Хікмет Н. 173, 187
Хлюппе В.М. 50
Хмельницький Б.М. 3, 19, 76, 89, 103, 104, 135, 151, 185

Ц

Цагарелі А.А. 181
Царенко С.О. 119
Циганюк В.Ф. 143
Цимбалюк Є. 55
Цісарик В.О. 72, 129
Цукерман 110

Ч

Чайковський П.І. 19, 152
Чаплоуцька В.М. 55
Чекмарьов М.І. 44, 145
Черленіовський Л.О. 51, 142–144
Черленковський Стефан 129
Черниш О.О. 55
Черняховський І.Д. 92, 105, 168, 169
Четков О.М. 48, 121
Чехівський В.М. 82, 109, 136
Чехов А.П. 24, 25, 170, 187
Чечуро Г.С. 110
Чижевський Г.П. 136
Чорновіл Д.С. 51, 52, 151
Чорновол В.М. 159, 166

Ш

Шалига В.Л. 179
Шаляпін Ф.І. 164
Шаповал М.Ю. 136
Шаповал О.А. 136
Шварцман М.Ф. 109
Шевченко Т.Г. 36, 73, 74, 97, 101, 109, 117, 129, 150, 151, 157, 159, 161–164, 173, 181, 183
Шекспір В. 181, 182, 186
Шелудько Г.І. 94
Шелухин (Шелухін) С.П. 136
Шенфельд М.Д. 112
Шерр Р.Б. 133
Шимко М.М. 86
Шипович І.О. 19, 143, 146, 156
Шкляр Б.С. 113
Шойхет Л.І. 113
Шолом-Алейхем 125, 126, 182, 186
Шпорта Я.Г. 165
Штауффенберг К.Ш. 115
Штейнгарт Ї. 144
Штельмах Д.Л. 190, 191
Штефан І.Д. 136
Штраус Й. 181
Шульга І.Г. 109
Шумах М.І. 53
Шуміхін В.Г. 191

Щ

Щириця Ю.О. 109
Щорс М.О. 26, 136

Ю

Юра Гнат 26, 151
Юхвід Л.А. 173, 183, 187, 188
Ющенко О.І. 13–16, 24, 32, 65, 67, 114–116

Я

Яворовський Л.К. 112
Яворський А. 156
Яворський Б.Л. 163
Ягайло король 5
Якутович Г.В. 74
Янковський Т. 131
Ярославський В.П. 113
Яроцький 70
Ярошевич А.І. 143
Ярошинський Ф. 26

ПОСТАТЕЙНИЙ ПОКАЖЧИК

Адміністративний будинок, нині у віданні обласного об'єднання естетичного виховання і дозвілля молоді (1906 р., архіт.). Вул. Соборна, 85. 145

Алея земляків (1987 р., мист.). Ліворуч від входу до парку з площі ім. Ю. Гагаріна. 161

Архітектурно-історичний комплекс «Мури» (17–18 ст., архіт., іст.). Загальна характеристика. Вул. Соборна 17, 19, 21, 23, Монастирська 4, 6. 124–126

Братські могили жертв сталінських репресій 1930–40 рр. (1993 р., іст., мист.). Ліворуч від центрального входу на цвинтар. 170–171

Братські могили жертв фашизму 1941–42 рр. (1958, 1990-і, 2011 рр., іст.). Вул. М. Максимовича, 24 та Ф. Толбухіна, 18. 97–98

Братські могили радянських воїнів та пам'ятник землякам (1975–76 рр., іст.). Вул. І. Черняховського 76. 168–169

Будинок вчителів, нині житловий будинок (поч. 20 ст., 1946–50 рр., архіт.). Вул. Соборна, 43, О. Соловйова, 1. 133–134

Будинок графа Д. Гейдена (дворянська опіка), нині банківська установа (1912 р., архіт.). Вул. Л. Толстого, 2, вул. М. Гоголя, 30. 153

Будинок жіночої гімназії, нині школа-гімназія № 2 (1900 р., архіт., іст.). Вул. Соборна, 94. 146–147

Будинок К. Топчевського, нині музична школа № 1 (кін. 19 ст., архіт., іст.). Вул. Архітектора Артинова, 21. 70–71

Будинок Лазовських, нині житловий будинок (1913 р., архіт.). Вул. Архітектора Артинова, 39. 72

Будинок М. Недєльського, нині житлово-офісне приміщення (поч. 20 ст., архіт.) Вул. М. Оводова, 41. 106

Будинок медичного закладу, нині навчальний корпус Вінницького медичного коледжу ім. академіка Д. Заболотного (поч. 20 ст., архіт., іст.). Вул. М. Грушевського, 2. 80–82

Будинок міського голови М. Оводова, нині житловий будинок (1890-і рр., архіт.). Вул. Магістратська, 64. 95–96

Будинок міської думи, нині Торгово-промислова палата і Товарна універсальна біржа (1911 р., архіт., іст.). Вул. Соборна, 67. 139–140

Будинок окружного суду, в якому працював Д.В. Маркович, нині судові установи міста (1909–12, 1960-і рр., архіт., іст.). Вул. М. Грушевського, 17, Архітектора Артинова, 11. 82

Будинок організацій, нині Вінницької облради та облдержадміністрації (1936–41, 1946–49 рр., архіт.). Вул. Соборна, 70, 72. 141–143

Будинок підрядників Х. Зіскінда та М. Неєра (поч. 20 ст., архіт.). Вул. Архітектора Артинова, 13. 70

Будинок реального училища, нині Вінницький торговельно-економічний інститут (1880-і рр., архіт., іст.). Вул. Соборна, 87, Театральна, 18. 145–146

Будинок родини Ґрохольських, нині медична бібліотека (поч. 20 ст., архіт.). Вул. Л. Толстого, 11. 154

Будинок синагоги (Синагога Райхера), нині спортивна школа (1903 р., архіт.). Вул. Червонохрестівська, 11. 167–168

Будинок товариства споживачів, нині торговельно-офісне приміщення (1910 р., архіт.). Вул. Соборна, 52. 137

Будинок управління Південно-Західної залізниці, нині головний корпус Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського (1936 р., іст.). Вул. К. Острозького, 32. 108–110

Будинок Ф. Райхера, нині житловий будинок (1910 р., архіт.). Вул. Соборна, 44. 134–135

Будинок штаб-квартири міської підпільної організації під керівництвом І. Бевза 1941–42 рр., нині виставкова зала музею М. Коцюбинського. (іст.). Вул. І. Бевза, 15. 74–75

Будинок, в якому діяла приватна гімназія І.М. Драганової, нині адміністративна будівля (1913 р., архіт., іст.). Вул. Мури, 4. 102

Будинок, в якому навчалися Л. Ратушна та І. Войцехівський, нині школа №8 (іст.). Вул. В. Винниченка, 28. 79

Будинок, в якому проживав А. Кондратюк командир партизанської бригади, що діяла на Вінниччині 1943–44 рр. (іст.). Вул. М. Гоголя, 16. 80

Будівля позичково-ощадного товариства, нині адміністративна будівля (1913 р., архіт.). Вул. Монастирська, 47. 102

Військовий об'єкт «Скеля», нині православний Свято-Троїцький скельний храм (поч. 1930-х рр., іст.). Вул. Князів Коріатовичів, 185. 91

Військові казарми, нині житлові та відомчі будинки (1880–1900-ті рр., архіт.). Вул. Стрілецька, 19, 21, 23, 25, 27, 29. 149–150

Вінницька міська електростанція, нині ТЕЦ-4 (1910 р., архіт., іст.). Вул. Магістратська, 2. 93–95
Вінницька міська публічна бібліотека ім. М. Гоголя, нині обласна універсальна наукова бібліотека ім. К. Тімірязєва (1907 р., архіт., іст.). Вул. Соборна, 73. 143
Вінницька обласна психоневрологічна лікарня ім. академіка О. Ющенка (1897 р., архіт., іст.). Вул. М. Пирогова, 109. 114–116
Вінницький національний медичний університет ім. М. Пирогова, головний корпус (1936 р., архіт., іст.). Вул. М. Пирогова, 56. 113
Водозабірна станція «Кумбари», нині храм Святої Блаженної Ксенії Петербурзької (1912 р., іст.). Вул. В. Чорновола, 2-а. 166
Водонапірна вежа, нині Вінницька вежа — філія обласного краєзнавчого музею (1911 р., архіт., іст.). Європейська площа. 83–84
Вхідна арка (1967 р., архіт.). Вхід до парку з площі ім. Ю. Гагаріна. 160–161
Головний корпус медичного інституту, нині навчальний корпус медичного університету (1937 р., архіт.). Вул. В. Стуса, 2 та М. Пирогова, 19. 150
Город Вєніца (14–16 ст., архіт.). Вул. Г. Успенського та Замкова. 155–156
Городище двошарове «Сабарівське» або «Лучанське», ранній залізний вік, середньовіччя (6–4 ст. до н. е., 10–12 ст., археол.). Район Старого міста. 67
Городище двошарове, ранній залізний вік, середньовіччя (7–6 ст. до н. е., 8–11 ст, археол.). На території обласної психоневрологічної лікарні ім. Академіка О. Ющенка, вул. М. Пирогова, 109. 67–68
Готель «Вінниця» (1937–40, 1946–50 рр., архіт.). Вул. Соборна, 69. 140–141
Готель «Європа», нині торговельно-офісне приміщення (поч. 20 ст., архіт.). Вул. Соборна, 53. 138
Готель «Палас», нині торгово-офісне приміщення (1901 р., архіт.). Вул. Соборна, 38. 132
Готель «Савой», в якому перебували міністри директорії Української Народної Республіки, нині на реконструкції (1913 рр., архіт., іст.). Вул. Соборна, 48, М. Оводова, 36. 135–136
Готель «Франсуа», нині адміністративний будинок (1912 р., архіт.). Вул. Соборна, 50. 136–137
Готель «Франція» (1897 р., архіт.). Вул. Соборна, 34. 131
Два особняки за одним проектом — «близнюки», нині житлові будинки (1909 р., архіт.). Вул. Театральна, 37 та 41. 152–153
Єзуїтський монастир, нині корпус Державного архіву Вінницької області (1610–40-і рр., архіт., іст.). Вул. Соборна, 17. 126–128
Житловий будинок (1911 р., архіт.). Вул. Визволення, 10. 78
Житловий будинок (1914–15 рр., архіт.). Вул. С. Петлюри, 24. 110–111
Житловий будинок (1930-ті рр., архіт.). Вул. Театральна, 7. 151
Житловий будинок (19 ст., архіт.) Вул. Монастирська, 23, М. Кропивницького 14. 101–102
Житловий будинок (19 ст., архіт.). Вул. Червонохрестівська, 7. 166–167
Житловий будинок (кін. 19 ст., архіт.). Вул. Мури, 7. 102
Житловий будинок (поч. 20 ст., архіт.). Вул. Архітектора Артинова, 75. 73
Житловий будинок (поч. 20 ст., архіт.). Вул. М. Оводова, 35. 106
Житловий будинок (поч. 20 ст., архіт.). Пров. Селянський, 7. 122
Житловий будинок А. Кармазіна, нині будівля Укрпошти (1902–03 рр., архіт.). Вул. Митрополита Петра Могили, 12. 100
Житловий будинок з еркером (1890-і рр., архіт.). Вул. Соборна, 37, М. Кропивницького, 2. 132
Житловий будинок з контрфорсами (сер. 18 ст., архіт.). Вул. М. Кропивницького, 9. 93
Житловий будинок з магазинами (1936 р., архіт.). Вул. Соборна, 81. 144–145
Житловий будинок із магазином (поч. 20 ст., архіт.). Вул. М. Оводова, 32. 105–106
Житловий будинок, нині навчальний заклад (поч. 20 ст., архіт.). Вул. М. Оводова 14. 104
Залізничний вокзал станції Вінниця (1870, 1880-і, 1934, 1952, 2004–05 рр., архіт., іст.) Пл. Привокзальна. 118–119
Земська Пироговська хірургічна лікарня, нині Вінницька обласна клінічна лікарня ім. М. Пирогова (1913–14, 1917, 1960-і рр., архіт., іст.). Вул. М. Пирогова, 46. 111–112
Ілюзіон «Амбрось», нині кінотеатр «Роди́на» (1911 р., іст.). Вул. М. Оводова, 47. 106–107
Келії «Мурів», нині тут розташовані обласні краєзнавчий та художній музеї (17–18 ст., архіт., іст.). Вул. Соборна, 19, 21, Монастирська, 6. 128–129
Кондитерська фабрика, нині кондитерська фабрика «РОШЕН» (1863 р., іст.). Вул. Г. Успенського, 8. 154–155

Костел Благовіщення монастиря домініканців, нині Спасо-Преображенський собор (1758 р., архіт., іст.). Вул. Соборна, 23. 129–131
Курган (не датовано, археол.). Район «П'ятничани». 68
Курган (не датовано, археол.). Район «П'ятничани». 68
Лазня, нині офісно-комерційний центр (1936 р., архіт.). Вул. І. Бевза, 34. 75–76
Літературно-меморіальний музей М.М. Коцюбинського (1927 р., іст.). Вул. І Бевза, 15. 73–74
Меморіал Визволення на честь 38-й армії, яка звільнила місто Вінницю у березні 1944 р. Братські могили радянських воїнів. (1956, 1972, 1984, 2008 рр., іст., монум.) Вул. Київська, 171. 89
Меморіал — поховання страчених військовополонених 1941–43 рр. (2008 р., іст.). Вул. А. Чехова, 1/б. 170
Меморіальна дошка Л.І. Малиновському, лікарю та активному засновнику Пироговської лікарні (2007 р., іст., мист.). Вул. М. Пирогова, 27, Л. Малиновського, 1. 111
Меморіальна дошка першому міському архітектору Г.Г. Артинову (2010 р., мист.). Вул. Архітектора Артинова, 27, вул. Соборна 71. 71–72
Меморіальна дошка поету В.П. Прилипку (2008 р., мист.). Вул. К. Василенка, 6. 76–77
Меморіальна дошка скульптору В.І. Смаровозу (2010 р., мист.). Вул. О. Пушкіна, 2. 120
Меморіальна дошка художнику А.В. Сороці (2012 р., мист.). Вул. О. Пушкіна, 2. 119–120
Меморіальна дошка художнику О.Є. Сидорову (2004 р., мист.). Вул. Архітектора Артинова, 38. 72
Меморіальний комплекс Слави (1919–21, 1958, 1965, 1975–90-і, 2015–16 рр., архіт., іст., мист.). Європейська площа. 84–88
Міська гімназія, будинок в якому працював І.І. Огієнко, навчався М.П. Стельмах, нині Вінницький технічний ліцей (1912 р., іст.). Вул. Монастирська, 4. 100–101
Могила А.В. Костюка, Героя Радянського Союзу (іст.). 180
Могила А.І. Атамана, Героя Радянського Союзу (іст.). 171
Могила А.М. Коняєва, Героя Радянського Союзу (іст.). 179
Могила А.М. Овчаренка, заслуженого артиста УРСР, артиста театру ім. М. Садовського (іст.). 182
Могила А.О. Кабанова, воїна-афганця (іст.) 177
Могила Б.П. Трифонова, Героя Радянського Союзу (іст.). 189
Могила В.А. Булата, Героя Радянського Союзу (іст.). 172–173
Могила В.А. В'язовського, Героя Радянського Союзу (іст.). 174
Могила В.А. Стрельнікова, воїна-афганця (іст.) 188
Могила В.Б. Тарнавського, воїна-афганця (іст.) 189
Могила В.Г. Шуміхіна, Героя Радянського Союзу (іст.). 191
Могила В.М. Воропаєва, Героя Радянського Союзу (іст.). 174
Могила В.М. Гуменюка, воїна-афганця (іст.). 175–176
Могила В.М. Матковського, народного артиста УРСР, артиста театру ім. М. Садовського (іст.). 181
Могила В.М. Фіщука, Героя Радянського Союзу (іст.). 190
Могила В.О. Котробая, повного кавалера ордена «Слави» (іст.). 180–181
Могила В.О. Смоляного, воїна-афганця (іст.) 187
Могила В.О. Соловйова, Героя Радянського Союзу (іст.). 188
Могила В.О. Фігічева, Героя Радянського Союзу (іст.). 189
Могила В.Ю. Однорогова, повного кавалера ордена «Слави» (іст.). 182–183
Могила В.Я. Сироватко, народної артистки УРСР, артистки театру ім. М. Садовського (іст.). 186
Могила Г.І. Германа, Героя Радянського Союзу (іст.). 174
Могила Д.Л. Штельмаха, Героя Радянського Союзу (іст.). 190–191
Могила Д.О. Немченка, заслуженого працівника культури УРСР, діяча театру ім. М. Садовського (іст.). 191–192
Могила І.Г. Пліса, Героя Радянського Союзу (іст.). 184
Могила І.І. Ковальчука, Героя Радянського Союзу (іст.). 178
Могила І.К. Тарапати, народного артиста УРСР, артиста театру ім. М. Садовського (іст.). 188
Могила І.М. Сікала, народного артиста України, артиста театру ім. М. Садовського (іст.). 187
Могила І.М. Філіповського, Героя Радянського Союзу (іст.). 189–190
Могила І.П. Лічманюка, воїна-афганця (іст.). 191
Могила К.С. Русакова, Героя Радянського Союзу (іст.). 185
Могила М.Є. Педошенка, заслуженого артиста УРСР, артиста театру ім. М. Садовського (іст.) 183
Могила М.І. Бахтіна, Героя Радянського Союзу (іст.). 171
Могила М.М. Глушкова, Героя Радянського Союзу (іст.). 174–175
Могила М.М. Сардаковського, народного артиста України, артиста театру ім. М. Садовського (іст.). 186

Могила М.П. Дикого, Героя Радянського Союзу (іст.). 176
Могила М.П. Краснова, Героя Радянського Союзу (іст.). 181
Могила М.П. Петрова, Героя Радянського Союзу (іст.). 183–184
Могила М.С. Сищикова, Героя Радянського Союзу (іст.). 187
Могила М.Т. Рябошапки, Героя Радянського Союзу (іст.). 185–186
Могила М.Я. Желєзного, Героя Радянського Союзу (іст.). 176–177
Могила Н.П. Кондратюка, народного артиста УРСР, артиста театру ім. М. Садовського (іст) 178–179
Могила О.І. Педоренка, воїна-афганця (іст) 183
Могила О.К. Козаченка, Героя Радянського Союзу (іст.). 178
Могила О.С. Западинського, Героя Радянського Союзу (іст.). 177
Могила П.К. Кізюна, Героя Радянського Союзу (іст.). 177–178
Могила П.М. Корольова, Героя Радянського Союзу (іст.). 179–180
Могила С.А. Бобрука, Героя Радянського Союзу (іст.). 172
Могила С.П. Громова, воїна-афганця (іст) 175
Могила С.Ю. Молчанова, воїна-афганця (іст) 181–182
Могила С.Ю. Раділовського, Героя Радянського Союзу (іст.). 184–185
Могила Т.А. Врублевської, загинула в Афганістані (іст.). 192
Могила Т.Я. Гулеватого, Героя Радянського Союзу (іст.). 175
Могила Ф.Г. Верещагіна, народного артиста СРСР та України, діяча театру ім. М. Садовського (іст.). 173–174
Могила Ф.П. Бруя, Героя Радянського Союзу (іст.). 172
Могила Ф.Т. Дахновського, Героя Радянського Союзу (іст.). 176
Могила Ю.М. Панченка, воїна-афганця (іст.) 192
Могила Я.П. Пилипенка, Героя Радянського Союзу (іст.). 184
Монастир капуцинів-францисканців, нині римо-католицький храм Діви Марії Ангельської (1745–67, 1990–95 рр., архіт., іст.). Вул. Соборна, 12, 14. 122–124
Музей гончарного мистецтва ім. О.Г. Луцишина (2005 р., мист.) Вул. І. Кожедуба, 11. 89–90
Музично-драматичний театр ім. М. Садовського, в якому працювали І. Савченко, Ф. Верещагін (1910, 1945–50 рр., іст., архіт.). Вул. Театральна, 13. 151–152
Національний музей-садиба М.І. Пирогова (1947 р., архіт., іст.). Вул. М. Пирогова, 155. 116–118
Пам'ятний знак на честь загиблих Січових Стрільців — вояків Української Галицької Армії 1919–20 рр. (1990 р., іст., мист.). Хмельницьке шосе, 5. 157–158
Пам'ятний знак на честь оборони Вінниці козацьким полковником І. Богуном у 1651 р. (1954 р., іст.). Початок вул. М. Оводова. 103–104
Пам'ятник «Пісня» (2005 р., мист.). Вул. Соборна, 59. 138–139
Пам'ятник В.С. Стусу (2002 р., іст., мист.). Хмельницьке шосе, 7. 159
Пам'ятник воїнам, які загинули в Афганістані 1979–89 рр. (1994 р., іст., мист.). Південно-західна частина парку. 165
Пам'ятник жертвам Голодомору 1932–33 рр. (2008 р., іст., мист.). Хмельницьке шосе, 5. 158–159
Пам'ятник жертвам сталінських репресій 1937–38 рр. (2004 р., іст., мист.). Хмельницьке шосе, 5. 158
Пам'ятник жертвам сталінських репресій 1937–38 рр. (2004 р., іст., мист.). Південно-західна частина парку. 165
Пам'ятник жертвам Чорнобильської катастрофи (1996 р., іст., мист.). Вул. Київська, 1. 88
Пам'ятник загиблим працівникам Міністерства внутрішніх справ (1999 р., іст., мист.). Східна частина парку. 166
Пам'ятник І.В. Бевзу, Герою Радянського Союзу (1979 р., іст., мист.). Вул. Соборна, 6. 122
Пам'ятник Л.С. Ратушній, Герою Радянського Союзу (1979 р., іст., мист.). Хмельницьке шосе, 22. 159–160
Пам'ятник льотчикам загиблим при звільненні міста (1969 р., іст.). Просп. Космонавтів, 1, площа ім. К. Могилка. 91–92
Пам'ятник М. Горькому (1968 р., мист.). Вхід до парку з площі ім. Ю. Гагаріна. 161
Пам'ятник М.І. Пирогову (1971 р., іст., мист.). Вул. М. Пирогова, 1. 111
Пам'ятник П.К. Запорожцю (1983 р., іст., мист.). Вул. Замостянська, 7, П. Запорожця, 34. 88
Пам'ятник першому вінницькому трамваю (2003 р., іст.). Хмельницьке шосе, 29. 160
Пам'ятник Т.Г. Шевченку (1961 р., іст., мист.). Вул. Стрілецька, 62. 150
Пам'ятник Т.Г. Шевченку (2014 р., іст., мист.). Вул. Соборна, 19, площа ім. Тараса Шевченка. 129
Погруддя В.С. Земляка (1987 р., мист.). 161–162
Погруддя М.Д. Леонтовича (1987 р., мист.). 162–163
Погруддя М.М. Коцюбинського (1987 р., мист.). 162
Погруддя М.О. Некрасова (1987 р., мист.). 163
Погруддя М.П. Стельмаха (1987 р., мист.). 164

Погруддя М.П. Трублаїні (1987 р., мист.). 164–165
Погруддя П.І. Ніщинського (1987 р., мист.). 163–164
Погруддя С.В. Руданського (1987 р., мист.). 164
Погруддя Я. Івашкевича (1987 р., мист.). 162
Погруддя Я.Г. Шпорти (1987 р., мист.). 165
Поселення багатошарове, доба бронзи, ранній залізний вік, середньовіччя (2 тис. до н.е., 7–6 ст. до н.е., 9–10 ст., археол.). Район «Старого міста». 66
Поселення багатошарове, енеоліт, ранній залізний вік (4–3 тис. до н.е., кін. 9 — поч. 8 ст. до н.е., 6–4 ст. до н.е., 3–4 ст. н.е., археол.). Південно-західна околиця міста, Барське шосе. 65–66
Поселення двошарове, ранній залізний вік (6–4 ст. до н.е., 3–4 ст. н.е., археол.) На розі вул. А. Первозванного та М. Ващука. 66–67
Поселення, доба бронзи (кін. 2 тис. до н.е., археол.). Мікрорайон Сабарів. 66
Поселення, енеоліт (5–4 тис. до н.е., археол.). Вул. Г. Успенського. 65
Поселення, енеоліт (кін. 4 тис. — поч. 3 тис. до н.е., археол.). На території обласної психоневрологічної лікарні ім. Академіка О. Ющенка, вул. М. Пирогова, 109. 65
Поселення, ранній залізний вік (8 ст. до н.е., археол.). На розі вул. Келецька та М. Ващука. 67
Поселення, ранній залізний вік (9–8 ст. до н.е., археол.). На території обласної психоневрологічної лікарні ім. Академіка О. Ющенка, вул. М. Пирогова, 109. 67
Поселення, середньовіччя (8–9 ст., археол.). Район «П'ятничани». 68
Поселення, середньовіччя (8–9 ст., археол.). Район «Старого міста». 68
Прибутковий будинок А. Мар'янчика, нині адміністративна будівля (1912–13 рр., архіт.). Вул. М. Оводова, 22. 105
Прибутковий будинок із кінотеатром (1913, 1951-і рр. архіт.). Вул. Соборна, 74, Театральна, 16. 144
Прибутковий будинок Я. Співака, нині фізико-математична гімназія № 17 (1911 р., архіт.). Вул. О. Соловйова, 2. 148
Прибутковий будинок, нині житловий будинок (1907–09 рр., архіт.). Вул. М. Оводова, 6, Магістратська, 35. 104
Прибутковий будинок, нині житловий будинок (1910-і рр., архіт.). Вул. О. Соловйова, 13. 148–149
Прибутковий будинок, нині житловий будинок (1914 р., архіт.). Вул. Соборна, 95. 147–148
Прибутковий будинок, нині офісно-житлове приміщення (20 ст., архіт.). Вул. Соборна, 58. 138
Сабарівська гідроелектростанція (1924, 1952 рр., архіт., іст.). Вул. І. Черняховського, 98. 169–170
Садиба Б. Львовича, канцелярія С. Петлюри, нині обласне радіо (1903 р., архіт., іст.). Вул. С. Петлюри, 15. 110
Садиба Б. Лещинського, нині житловий будинок (кін. 19 ст., архіт.). Вул. М. Оводова, 89, 91. 107–108
Садиба капітана Четкова, нині адміністративна будівля (1909–10 рр., архіт.). Вул. О. Пушкіна, 38. 121
Садиба купця О. Кумбарі (1895–99 рр., архіт.). Вул. Магістратська, 44. 95
Садиба Л. Длуголенцького, нині дитяча художня школа (1909 р., архіт., іст.). Вул. Магістратська, 66. 96
Садиба лікаря К. Вілінського, нині прибутковий заклад із рестораном (кін. 19 — поч. 20 ст., архіт., іст.). Вул. М. Грушевського, 30. 82–83
Садиба лікаря М. Стаховського, нині відомча поліклініка (1914–15 рр., архіт.). Вул. Ф. Верещагіна, 6. 77–78
Садиба О. Вергіліса, нині офісно-житлове приміщення (1900 р., архіт.). Вул. Соборна, 56. 138
Садиба П. Гогленкова, нині адміністративний будинок (1909 р., архіт.). Вул. Л. Толстого, 4. 153
Садиба поліцмейстера Райгнерца, нині житловий будинок (кін. 19 ст., архіт.). Вул. М. Оводова, 12. 104
Садиба у П'ятничанах, нині комплекс медичних закладів (18–20 ст., архіт., іст.). Вул. І. Мічуріна, 32. 99–100
Садиба, нині адміністративна будівля (1911 р., архіт.). Вул. О. Пушкіна, 11. 120–121
Садиба, нині житлово-офісне приміщення (поч. 20 ст., архіт., іст.). Вул. Архітектора Артинова, 5. 69
Свято-Миколаївська церква із дзвіницею, нині діючий православний храм (1746 р., архіт., іст.). Вул. В. Маяковського, 6 98–99
Службовий будинок, нині Вінницький регіональний центр з фізичної культури і спорту інвалідів «Інваспорт» (поч. 20 ст., архіт.). Вул. М. Оводова, 105. 108
Стоянка, пізній палеоліт (40–20 тис. до н.е., археол.). Мікрорайон Сабарів. 65
Церква Воскресіння Христового, нині діючий православний храм (1910 р., архіт.). Хмельницьке шосе, 5. 156–157
Церква Різдва Пресвятої Богородиці, нині діючий православний храм (поч. 20 ст., архіт.). Вул. І. Богуна, 123. 76
Чавуноливарний завод «Молот» Б. Львовича, адміністративна будівля, нині торговельний центр (поч. 20 ст., архіт.). Просп. М. Коцюбинського, 4. 92

ЗМІСТ

Від упорядників 3

Вінниця — сучасний адміністративний, економічний, освітній і культурний центр Вінницької області *(С.А. Моргунов, А.М. Подолинний)* 5

Археологічні пам'ятки м. Вінниці *(С.О. Гусєв)* 12

Пам'ятки історії у Вінниці. Дослідницькі практики: минуле та сучасне *(Т.Р. Кароєва)* 18

Місто Вінниця: містобудування та архітектура *(С.О. Царенко)* 29

Пам'ятки монументального мистецтва в меморіальній культурі Вінниці *(О.А. Коляструк)* ... 59

ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ 65

ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ, ІСТОРІЇ, КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВА ... 69

Архітектора Артинова вулиця 69
Бевза Івана вулиця 73
Богуна Івана вулиця 76
Василенка Костянтина вулиця 76
Верещагіна Федора вулиця 77
Визволення вулиця 78
Винниченка Володимира вулиця 78
Гоголя Миколи вулиця 80
Грушевського Михайла вулиця 80
Європейська площа 83
Замостянська вулиця 88
Київська вулиця 88
Кожедуба Івана вулиця 89
Князів Коріатовичів вулиця 90
Космонавтів проспект 91
Коцюбинського проспект 92
Кропивницького Михайла вулиця 92
Магістратська вулиця 93
Максимовича Михайла вулиця 97
Маяковського Володимира вулиця 98
Мічуріна Івана вулиця 99
Митрополита Петра Могили вулиця 100
Монастирська вулиця 100
Мури вулиця 102
Оводова Миколи вулиця 103
Острозького Костянтина вулиця 108
Петлюри Симона вулиця 110
Пирогова Миколи вулиця 111
Привокзальна площа 118
Пушкіна Олександра вулиця 119
Селянський провулок 122
Соборна вулиця 122
Соловйова Олександра вулиця 148
Стрілецька вулиця 149
Стуса Василя вулиця 150
Театральна вулиця 151
Толстого Льва вулиця 153
Успенського Гліба вулиця 154
Хмельницьке шосе 156
Центральний парк культури й відпочинку 160
Чорновола В'ячеслава вулиця 166
Червонохрестівська вулиця 166
Черняховського Івана вулиця 168
Чехова Антона вулиця 170
Міські кладовища 170

Джерела та література 193

Іменний покажчик 213

Постатейний покажчик 218

Науково-довідкове видання

ВІННИЦЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ВІННИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА
ВІННИЦЬКА МІСЬКА РАДА
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО
ОБЛАСНА РОБОЧА ГРУПА ТОМУ ЗВОДУ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

ВІННИЦЯ

Авторський колектив:

А.В. Войнаровський, С.Д. Гальчак, С.О. Гусєв,
Л.М. Денисова, Н.С. Добровольська, Н.М. Древа,
О.В. Зінько, Ю.А. Зінько (упорядник), А.О. Калінчук,
Т.Р. Кароєва, П.М. Кравченко, О.А. Коляструк,
Ю.В. Легун, І.П. Мельничук, С.А. Моргунов,
М.Р. Мудраченко, А.М. Подолинний (упорядник),
М.В. Потупчик, С.В. Скоцик, Є.В. Совінський,
О.В. Солєйко, Є.В. Тиманович, В.А. Тучинський,
О.Ю. Федоришен, С.В. Фицайло, С.О. Царенко

Редактор з питань стилістики і літературного контролю *А.М. Подолинний*
Технічне опрацювання текстів *С.В. Скоцик*
Фото: *М.В. Потупчика, О.Ю. Федоришена, О.О. Циганкова*

Технічний редактор *Б.Н. Костюк*
Дизайн обкладинки *А.Ю. Янченка*
Комп'ютерна верстка *Т.П. Любченко*

Формат 70×108/16. Ум. друк. арк. 19,6 + 4,4 (вкл.)
Тираж 300 прим. Зам. № 16981.
Підписано до друку 03.10.16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Myriad Pro.

Віддруковано з оригіналів замовника.

Видавець та виготовлювач ТОВ «Нілан-ЛТД»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 4299 від 11.04.2012 р.
21027, а/с 8825, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.
Тел.: (0432) 69-67-69, 603-000.
E-mail: info@tvoru.com.ua, http://www.tvoru.com.ua